

K logickému modelu marxistického sociologického výskumu

MARTIN KATRIAK
Sociologický ústav SAV

I. Nastolenie problému a spôsob jeho riešenia

V súvislosti so širokým rozvojom a využívaním konkrétnych marxistických sociologických výskumov v našej spoločenskej praxi vynára sa potreba objasniť si vnútorný mechanizmus, vzťah k sociológii ako vednej disciplíne, ako aj spoločenskú funkciu týchto výskumov. Zdá sa, že táto náročná úloha dá sa pomerne dobre zvládnuť tým spôsobom, že načrtneme *logický dynamický model* konkrétného sociologického výskumu ako teoreticko-metodologického a empirického poznávacieho systému či procesu, pričom poukážeme na jeho významnejšie momenty, ich logické a funkčné sklbenie, ako aj na výslednú spoločenskú funkciu tohto značne zložitého postupu. Užitočnosť tejto práce vidíme v tom, že sa ňou prispeje jednak k určitému spresneniu sociologického výskumného postupu, k odstráneniu existujúcich i potenciálnych nedostatkov a deformácií z neho a jednak k spresneniu pojmov, ako sú „sociologický výskum“, „sociologický prieskum“, „základný výskum“ a i., ktorých dnešné používanie vykazuje rôzne deviácie, spôsobujúce nepresnosť vedeckého jazyka a rôzne omyly. Predsavzatú úlohu v záujme prehľadnosti, skrátenia a zjednodušenia výkladu splňame tým spôsobom, že najprv stručne objasníme model vedeckého výskumu všeobecne a na jeho základe potom stručne charakterizujeme niektoré výrazné špecifické črty a úlohy konkrétného sociologického výskumu.

Je, pravda, pochopiteľné, že v tejto pomerne krátkej štúdií nie je možné vyčerpáť tento problém v celej šírke. Musíme sa uspokojiť len s objasnením niektorých významnejších črt – a aj to len v stručnosti. Žiadalo by sa napr. objasniť ontologické poňatie sociálnej skutočnosti, otázku, čo je sociálny, príp. sociologický jav,

aká je jeho štruktúra, aký je jeho vzťah k sociálnej realite a pod. Štúdia si preto ani zďaleka nerobí nárok na úplnosť, a to už i preto, že sa v nej v širšej miere neuvádzajú a nehodnotia pokusy o riešenie týchto problémov v príslušnej zahraničnej literatúre. To je dôvod, že bude nutné vracat sa k tejto problematike.

II. Všeobecne o základných charakteristikách a druhoch vedeckého výskumu

Z pokusov definovať vedecký výskum spomenieme tu, ako ho vymedzuje S. Szostkiewicz. Uvádza, že „výskum je zorganizovaný súhrn poznávacích a pomocných činností. Spočíva na organizovaní faktov a situácie pre uskutočnenie pozorovania, ktorú dokonca vytvárame umele, čiže experimentálnym spôsobom“.¹ V tejto, pomerne stručnej, vcelku výstižnej definícii chýba však zmienka o určitej nevyhnutnej *metodičnosti* vedeckého výskumu, ktorá je najpodstatnejšou črtou každej výskumnej a bádateľskej činnosti. V tom, domnievame sa, spočíva hlavný nedostatok tohto vymedzenia.

Podľa nášho názoru možno vedecký výskum definovať ako zložitú, zámernú, vo svojej podstate analyticko-syntetickú, z praxe vychádzajúcu a k nej sa vracajúcu intelektuálnu poznávaciu činnosť, ktorej výrazným znakom je organizované systematické štúdium objektov reálnej skutočnosti presne vymedzenými metodologickými postupmi a prostriedkami. V procese vedeckého výskumu ide jednak o poznávanie *javov*, čiže vonkajších stránok objektívnej skutočnosti, ktoré možno bezprostredne vnímať, pozorovať a popisovať, a jednak o poznávanie vnútorných, skrytých stránok *javov*, čiže ich *podstaty*, príčin, princípov, zákonitostí, ktorými sa riadi ich vývin a pôsobenie. Na rozdiel od

¹ S. Szostkiewicz, *Sociologický výskum, procedúry a techniky*, Bratislava 1964, s. 23.

javovej stránky objektívnej skutočnosti možno túto vnútornú stránku javov odhaľovať jedine abstraktným, teoretickým myslením.

Poznávanie javu a poznávania podstaty ako dve významné stránky poznávacieho procesu sa pri vedeckom skúmaní objektívnej reality vzájomne podmieňujú a sú podobne ako jav a podstata v nerozlučnej dialektickej jednote. „Medzi javom a podstatou“, konštatuje prof. V. Filkorn, „nie je absolútny rozdiel, ako sa napríklad nazdávala stredoveká filozofia alebo kantovci. V jave sa javí podstata a v podstate je to, čo sa javí. Podstata preniká celý predmet, celé jeho vnútro a povrch.“² Podľa toho možno o vedeckom výskume hovoriť ako o organizovanom procese *zámerného* intelektuálneho prenikania do podstaty javov – vecí, dejov, vzťahov, prírodných a spoločenských procesov.

Cieľom vedeckovýskumnej činnosti je získať nové vedecké poznatky o rôznych javoch, vlastnostiach a stránkach objektívnej skutočnosti, ktoré nielen prispievajú k dôkladnejšiemu poznaniu sveta, jeho zákonitostí, ale ktoré tiež umožňujú tieto javy meniť, usmerňovať ich vývin podľa potrieb spoločnosti. Impulzy ku konkrétnej vedeckovýskumnej činnosti a k vytváraniu nových vedeckých poznatkov vychádzajú z potrieb života spoločnosti.³

Predpokladom k vytváraniu nových vedeckých poznatkov je hlavne štúdium objektov reálnej skutočnosti, ich vzťahov a vzájomných účinkov. Z toho vyplýva, že predmetom vedeckého výskumu sú vždy konkrétne javy reálnej skutočnosti. Podľa toho za vedeckovýskumnú činnosť v pravom slova zmysle nemožno považovať scholastickú dedukciu, ktorá sa zahniezdila do niektorých spoločenských vied v období kultu osobnosti, dogmatické rozpracúvanie rôznych téz a subjektivistické dokladanie vývodov zámerne vyhľadanými, ojedine-

lými pozitívnymi alebo negatívnymi faktami. Taká pseudovedecká výskumná práca, prirodzene, nemohla plniť a ani neplnila očakávanú alebo požadovanú spoločenskú funkciu.

Začiatočným úkonom vo vedeckovýskumnej činnosti je získavanie pravdivých, objektívnych údajov, informácií o študovanom jave alebo probléme, čiže získavanie *faktov*, na základe ktorých je možné robiť hodnoverné a záväzné závery, využitelné nielen v bezprostrednej spoločenskej praxi, ale aj vo vedeckom, teoretickom bádaní. Pod pojmom fakt rozumieme koincidentný odraz javu vo vedomí, vyjadrený v takej forme, aby sa mohol bez újmy na presnosti komunikovať a bol spoľahlivým základom pre vedeckú analýzu a syntézu. Výstižne napísal V. Filkorn, že fakt možno považovať „za priesečík subjektu a javu, existujúceho mimo subjektu.“⁴ Faktom rozumieme to, čo sme o danom jave alebo veci bezprostredne zistili a bezpečne overili. Fakt je elementárnym prvkom, základným materiálovým východiskom pri vedeckom skúmaní konkrétnych javov.

„Vo fakte, ak je objektívny,“ uvádza Filkorn, „je obsiahnuté to, čo v jave. Ak fakt chápeme ako odraz, tak môže mať rôznu formu, môže byť súdom, konštatovaním niečoho, opisáním, výpoveďou a pod. Fakt chápaný v tomto význame budeme nazývať vedeckým faktom“. Ďalej k veci dodáva, „že jav sa presne nedá vyjadriť jednou výpoveďou, ale celou množinou výpovedí určitej formy, t. j. že vedecký fakt sa stotožňuje s celou množinou výpovedí, ktorými sa jav opisuje, odráža.“⁵ Pri vedeckom výskume ide o získanie takých faktov, faktových výpovedí, ktoré verne, pravdivo a v prístupnej forme odzrkadľujú skutočný stav skúmaných javov, vecí, dejov a procesov.

Významným znakom vedeckého výsku-

² V. Filkorn, *Úvod do metodológie vied*, Bratislava 1960, str. 73.

³ Popri pojme „vedecký výskum“ alebo proste „výskum“ je častý pojem „vedecké, teoretické bádanie“. Je otázka: v akom vzájomnom vzťahu sú tieto pojmy? Podľa praktického zaujívanja spomenutých pojmov možno konštatovať, že tu nejde o principiálny, zásadný rozdiel, ale len o rozdiel gradálny, spočívajúci v úrovni zovšeobecňovania či vedeckej generalizácie. Kým totiž pri konkrétnom vedeckom výskume vyvodzujú sa čiastkové poznatky, špecifické zákonitosti apod. spravidla na základe faktov, získaných *bezprostredným štúdiom konkrétnych javov* objektívnej skutočnosti, zatiaľ pri teoretickom bádaní ide spravidla o vyvodzo-

vanie teoretických zovšeobecnení so širšou platnosťou, menovite všeobecných zákonitostí, teórií, vedeckých hypotéz apod., a to hlavne na podklade *parciálnych poznatkov*, ku ktorým sa dospelo konkrétnymi vedeckými výskumami, konanými rípi. aj v oblasti viacerých vedeckých disciplín. Medzi vedeckým výskumom a teoretickým bádaním nie je však možné viesť presnú hranicu, pretože obe činnosti veľmi úzko súvisia a spravidla sa vzájomne prekrývajú, dopĺňajú a jedna druhú podmieňujú. Z hľadiska logického vzťahu možno konštatovať, že pojem „teoretické bádanie“ je širší a zahŕňa aj pojem „vedecký výskum“.

⁴ V. Filkorn, *tamže*, str. 75.

⁵ *Tamže*, str. 75 a n.

mu je, že pri ňom vždy ide o získanie určitého, možno povedať, predom proponovaného množstva vedeckých faktov. Nestačia len jednotlivé fakty, získané napríklad vyšetrením niekoľkých málo prípadov, jednotiek, ale ide o získanie *sústavy faktov*, verne a v úplnosti odrážajúcich podstatné stránky a vlastnosti, znaky príslušného počtu jednotiek, prípadne komplexu javov. Len na základe primeraného množstva, sústavy vedeckých faktov možno robiť správne, objektívne platné a pre teóriu i prax závažné závery. Na potrebu dostatočného množstva faktov výstižne upozornil I. P. Pavlov v známom liste mládeži, ktorá zasvätila svoj život vede.⁶ Pravda, na druhej strane netreba vec chápať tak, že pri vedeckom výskume je nevyhnutné zhromaždiť akési enormné množstvo faktov. To preto, že nadmerné množstvo plnohodnotných faktov je jednak ťažko získať a jednak sa s takým množstvom faktov ťažko pracuje, pracne sa o ňom získava prehľad a ťažké je aj jeho analyticko-syntetické spracovanie.

Pojem fakt sa takmer úplne kryje s pojmom informácia, používaným v kybernetike. Informáciou sa tu rozumie všetko, čo dáva akúkoľvek zprávu o nejakom jave. Tak napríklad informáciou je, čo sa prenáša telegrafom, telefónom, rádiom, čo je zaznamenané na gramofónových doskách, v magnetofónových páskach a fotografiách, čo sa odovzdáva rečou ústne alebo písomne, čo sa dá posilať poštou, vydávať v podobe kníh, novín a časopisov, uchovávať v knižniciach, čo sa vyjadruje polohou ručičky meriaceho prístroja, čo je v zpráve o kontrole série výrobkov, v číselných výsledkoch výpočtov, v matematických vzorcoch a tabuľkách. Informácie poskytujú náš zrak, sluch a hmat o stave a vlastnostiach okolitých predmetov, vnútorné orgány tela si vymieňajú informácie, ktoré umožňujú ich spoluprácu atď.⁷ Pravdivosť faktov i informácií sa preveruje, verifikuje, informácie a rovnako aj fakty sa môžu vyjadriť (kódovať) vo forme určitých symbolov a fyzikálnych signálov a spracovať – triediť, vyjadriť v matematických výpočtoch buď „ručne“, alebo me-

chanizovane, napríklad pomocou kybernetickej techniky.

No i keď obecné niet zásadných rozdielov medzi faktom a informáciou, predsa len v našej práci budeme dávať prednosť pojmu fakt, a to ako takému elementu vo vedeckovýskumnej činnosti, ktorého pravdivosť, objektívnosť je zaručená a nebola dotknutá alebo narušená rôznymi subjektívnymi vplyvmi.

Z určitého aspektu charakteristickou črtou vedeckého výskumu je, že sa štúdium konkrétnych javov, čiže získavanie objektívnych faktov deje *špecifickými výskumnými metódami*, ktoré sa u jednotlivých vedeckých disciplín rozmanito usporobujú. Iné, resp. inak modifikované výskumné metódy sa napríklad používajú vo fyzikálnom výskume než vo výskume ekonomickom, psychologickom alebo sociologickom. Aj v rámci tohože vedeckého výskumu, napríklad psychologického, volia sa podľa povahy skúmaného javu rôzne výskumné metódy.

Netreba osobitne zdôrazňovať, že pri voľbe metodického prístupu k javom, ako aj pri voľbe adekvátnych metód a metodík, používaných v rámci vedeckých výskumov, sa zámerne, cieľavedome vychádza z určitých teoretických a metodologických princípov, ktoré umožňujú najprimeranejšie, vskutku vedecké poznania reálnej skutočnosti. Prax evidentne ukázala, že *dialekticko-materialistický prístup* k štúdiu a vysvetľovaniu skúmaných javov najlepšie zabezpečuje dosiahnutie spomenutého cieľa. Bez teoretického fundovania a bez teoretickej analýzy a zovšeobecňovania by napríklad konkrétne sociologické výskumy nutne zostali na úrovni empirickej a pozitivistickej popisnosti, známej v empirickej sociológii.

Vo vedeckovýskumnom postupe možno všeobecne rozoznávať tieto *štyri pracovné fázy* a v nich nasledovné úkony:

A) Voľba problému a príprava výskumnej metodiky:

1. Určenie a vymedzenie vedeckého problému alebo javu, ktorý sa má skúmať.

2. Predbežná empiricko-teoretická analýza skúmaného problému alebo javu a

⁶ Pavlov napísal: „Dôkladne študujte, porovnajte a zhromažďujte fakty. Čo by kridlo vtáka bolo seabedokonaľšie, nikdy by sa nezdvihlo do výšky, keby sa neopieralo o vzduch. Fakty sú vzduchom pre vedeckého pracovníka, bez nich

nikdy nemôže vzlietnuť. Bez nich je každá „teória“ zbytočným snažením.“ (Učenie I. P. Pavlova o výškej nervovej činnosti, Bratislava 1952, str. 5).

⁷ Porovnaj I. A. Poletaev, *Kybernetika*, Praha 1961, str. 32.

formulovanie výpovedí pracovnej hypotézy.

3. Vypracovanie výskumného projektu či metodiky výskumu, jej všestranné zhodnotenie a praktické overenie v rámci predbežného výskumu.

B) Získavanie vedeckých faktov:

4. Riešenie organizačných otázok výskumnej akcie.

5. Systematické študovanie javu, problému pomocou špeciálnych výskumných metód, ako sú pozorovanie, experiment, dotazníková metóda a pod., čiže získavanie objektívneho empirického materiálu – vlastný výskum (v teréne a pod.)

C) Spracovanie výskumného materiálu a koncipovanie záverov:

6. Štúdium, hodnotenie, triedenie, popis, porovnávanie a syntetické spracovanie empirických faktov, odhalenie príčin a zákonitostí, čiže vysvetlenie, explikácia študovaného problému alebo javu.

7. Vyslovenie záverov výskumu vo forme vedeckých zákonov a teórií, princípov a hypotéz.

D) Praktické vyskúšanie záverov vedeckého výskumu:

8. Overenie pravdivosti vedeckých poznatkov v spoločenskej praxi, ich používanie, aplikácia.⁸

Z logického hľadiska možno v naznačenom výskumnom postupe a tak aj v každom vedeckom výskume zreteľne rozoznať dva od seba zásadne odlišné postupy, a to *analýzu*, ktorá sa realizuje v prípravnej fáze výskumnej akcie, a *syntézu*, ktorá sa uplatňuje najmä pri spracovaní výskumného materiálu. Uplatnenie analýzy, ktorá umožňuje sústrediť pozornosť bádateľa na skúmanie častí, určitých prvkov, činiteľov procesu, potom syntézy, v rámci ktorej sa uplatňuje najmä porovnávanie a *induktívno-deduktívne* postupy a vzájomné *preplietanie a dopĺňanie* sa analýzy a syntézy je typické nielen pre celkový výskumný postup, ale aj pre dielčie, parciálne výskumné postupy v rámci výskumnej akcie.

J. D. Bernal napríklad konštatuje, že aj pri experimentoch ide v podstate o „rozobratie veci alebo procesu na kúsky a opätovné zloženie častí a uvedenie ich do chodu“, aby sme zistili „či sme v našej analýze zaviedli niečo nového alebo niečo nevynechali.“⁹

Vedeckovýskumná činnosť sa vyznačuje určitou metodickosťou, ktorej výraznými znakmi sú dôslednosť, presnosť, objektívnosť a systematickosť. *Dôslednosť* predpokladá študovať na javoch všetky podstatné stránky a znaky v ich významných súvislostiach a vzájomných vplyvoch, účinkoch, i neočakávané momenty, a krok za krokom odhaľovať ich podstatu. Zásada *exaktnosti* vyžaduje poznať javy v ich úplnosti, čiže také ako sú v skutočnosti. Toto sa dosahuje meraním, používaním pojmov s presne vymedzeným obsahom a rozsahom, experimentovaním, presným popisom a rozborom, pričom sa hojne využíva matematika. Pri vedeckom výskume treba sa vyhýbať odhadom, neurčitým pojmom, ako sú mnoho, málo, približne, dosť dobre, akosi, neovereným faktom a pod. *Objektívnosť* predpokladá získať fakty neskreslené subjektívnymi vplyvmi bádateľa, prípadne skúmaných osôb a rovnako bez subjektívneho ovplyvnenia získané fakty aj spracovať. Metodologický postulát *systematickosti* vyžaduje skúmať javy a procesy podľa určitého, teoreticky i prakticky odôvodneného plánu, cieľavedome, zámerne a nie náhodne a improvizovane. To znamená, že od samého začiatku až po ukončenie vedeckovýskumnej akcie treba postupovať podľa určitých teoretických princípov a riadiť sa príslušnými, praxou overenými metodologickými zásadami. Len vďaka takému postupu získavajú sa hodnotné, objektívne faktové výpovede a na ich základe vedecké poznatky.

Významným znakom vedeckého výskumu je jeho *značná spoločenská efektívnosť*, spočívajúca v tom, že na základe ním získaných poznatkov možno podľa

⁸ S. Szostkiewicz uvádza tento model či schému výskumného postupu: 1. Predbežný plán (do tejto etapy zahrňuje aj formulovanie problému, ktorý treba skúmať, voľbu metodických postupov, potrebu pracovných síl a technických prostriedkov. 2. Terénny prieskum. 3. Vypracovanie programu výskumu. 4. Skúška technik a výskumných prostriedkov. 5. Vlastný výskum. 6. Analýza materiálu. Pozri jeho prácu *Procedury i techniki badań sociologicznych*, Warszawa 1961 (rozmnôž.), str. 30–32, resp. cit. slovenský preklad tejto práce str. 45–48, príp. tiež str. 31–34).

Nedostatkom uvedeného modelu okrem iného je, že sa v ňom zabúda na predbežnú empiricko-teoretickú analýzu výskumného problému, ktorá vo veľkej miere zaručuje adekvátnosť metodologického postupu a vedeckosť skúmania. Podrobnejšie o tomto pozri autorovu štúdiu *Programovanie konkrétnych sociologických výskumov*, Otázky marxistickej filozofie, 1964, s. 66–79.

⁹ Pozri J. D. Bernal, *Věda v dějinách*, I., Praha 1960, str. 31.

potrieb spoločnosti pretvárať, usmerňovať rôzne prírodné a spoločenské procesy. Vedecký výskum nesleduje teda len cieľ poznať javy objektívnej skutočnosti, ale tiež hľadá, objavuje spôsoby, ako tieto javy v prospech spoločnosti meniť. Napríklad výskum zloženia atómu a zákonitosti pohybu jeho častíc umožnil nielen lepšie poznať zloženie hmoty, jej zložitú štruktúru, ale umožnil aj rozbiť jadrá niektorých prvkov (uránu, vodíka) a využívať energiu uvoľnenú ich rozbitím (najmä uránu) pre rozvoj priemyslu, dopravy, medicíny, poľnohospodárstva a pod. Z toho vyplýva, že vedeckovýskumnou činnosťou nesleduje sa len púhe poznania javov, ale že jej objavy takmer vždy znamenajú aj prínos pre prax a ďalšie teoretické bádanie. Spravidla sa aj predmet vedeckého výskumu volí tak, aby sa došlo k výsledkom, ktoré by boli prínosom ako pre rozvoj teoretického myslenia, tak aj pre rozvoj praktickej činnosti. Dôležitou črtou vedeckého výskumu je tiež, že odhaľuje vývinovú tendenciu javov, umožňuje predvídať ich budúci vývin, anticipovať smer rozvoja prírodných a spoločenských procesov.

Aký je vzťah vedeckého výskumu a vedy? „Veda,“ píše V. Filkorn, „sa často definuje ako *systém poznatkov* (zvýraznil M. K.), ktorými sa odráža a vyjadruje zákonitosť skutočnosti, pričom aj jednotlivé poznatky aj ich celý systém sa tvoria a vyvíjajú na základe praxe. Vedecká disciplína bude potom systém poznatkov, týkajúcich sa niektorej oblasti (napríklad zoológiu), alebo stránok (geometriu) skutočnosti.“¹⁰ Keďže vedeckým výskumom dochádza sa cestou systematického štúdia konkrétnych javov objektívnej reality k novým vedeckým poznatkom, znamená to, že konkrétna vedeckovýskumná činnosť je vo svojej podstate živnou pôdou, základom, z ktorého vyrastá veda. Vedecký výskum je nástrojom vedy, je jej neodlučiteľnou, po výtke tvorivou, produktívnou súčasťou, zabezpečujúcou rast po-

znatkového arzenálu vedeckých disciplín. Z uvedeného vyplýva, že rozvoj vedy, jednotlivých vedeckých disciplín je v priamej závislosti s rozvojom a efektívnosťou výskumov, ktoré sa v ich rámci realizujú. Tento vzťah, prirodzene, platí aj pre sociológiu a sociologický výskum.¹¹ *Sociologický výskum je fakticky heuristickou zložkou sociológie*, ako významnej vedeckej disciplíny. A z jednoduchých dôvodov, že veda, vedecké (včítane technické) poznatky, najmä ich operatívne ovládanie a využívanie ľuďmi, predstavuje mohutnú výrobnú – a nielen výrobnú, ale aj ideovú, myšlienkovú silu, je záujmom každej vyspelej spoločnosti maximálne rozvinúť vedu, vedecké výskumníctvo vo všetkých vedných disciplínach i praktických odvetviach ľudskej činnosti.

Naše stranické a štátne orgány venujú rozvoju vedy a výskumu veľkú pozornosť a z roka na rok vynakladajú na tento cieľ viac prostriedkov. Táto starostlivosť zaväzuje vedeckých pracovníkov, aby svojou vedeckovýskumnou a bádateľskou činnosťou dochádzali k takým záverom, ktoré by čo najúčinnnejšie pomáhali socialistickej spoločenskej praxi a boli tiež cenným príspevkom pri ideovej (duchovnej) reprodukcii objektívnej skutočnosti v jej jednotlivostiach i v jej totalite. No táto starostlivosť rovnako zaväzuje aj pracovníkov riadiacich, politicko-správnych orgánov, výrobných, distribučných a iných organizácií, aby si nové vedecké poznatky čím skôr osvojili a *vedeli ich pohotovo a úspešne uplatňovať*, využívať vo svojej každodennej práci. Aj toto je nutný predpoklad racionalizácie, zvedectvovania výrobnnej, organizačnej, výchovnej a iných spoločenských činností i vedeckého riadenia spoločnosti ako živého, veľmi komplikovaného a vo svojom vnútri neustále sa meniaceho organizmu.

Z uvedeného rozboru podstatných znakov *obsahovej stránky* výskumu vyplýva, že vedecký výskum a teda aj sociologický výskum ako taký, je činnosťou vo svojej

¹⁰ V. Filkorn, tamže, str. 45 a n.

¹¹ Treba poznamenať, že pojmy „sociológia“ a „sociologický výskum“ sa dosť často nedefinujú a sa často zamieňajú. Napríklad sociologický výskum vedy, sociologický výskum priemyslu, dediny, mesta, rodiny, náboženstva, propagandy, výchovy, sociologický výskum voľného času atď. sa chybne označuje ako sociológia vedy, sociológia priemyslu, dediny, mesta, rodiny, náboženstva, propagandy, výchovy, sociológia voľného času atď. Vo väčšine uvedených prípadov ide u nás len

o získavanie poznatkov a nie o vyracovanú, relatívne dotvorenú sústavu sociologických poznatkov, ako sa predpokladá u vedeckých disciplín. Zatiaľ čo potrebné ísť cestou konkrétnych sociologických výskumov, náležite teoreticky fundovaných, zameraných na rôzne aktuálne javy spoločnosti, a len potom, keď bude k dispozícii určitý arzenál vedeckých poznatkov, pokúšať sa ich synteticky spracovávať vo forme špeciálnych sociológií, ktoré sa stanú organickou súčasťou všeobecnej marxistickej sociológie

podstate značne komplikovanou. Jej podstatou je zámerné štúdium, *hľadanie a objavovanie*, v ktorom sa neustále uplatňujú v dialektickej jednote tieto tri činnosti: predovšetkým cieľavedomé pozorovanie a podľa možnosti tiež experimentovanie (rozkladanie vecí, javu, procesu na časti, kombinovanie zložiek v celok a uvádzanie do pohybu), po druhé vedecká explikácia skúmaného procesu (vyslovenie príčin a špecifických zákonitostí) a napokon praktická aplikácia získaných vedeckých poznatkov, ktorou sa završuje proces hľadania v danom smere.

Po stručnom objasnení vnútorného mechanizmu, cieľa a spoločenskej funkcie vedeckovýskumnej činnosti vyvstáva otázka: ako je to s rozsahom pojmu „vedecký výskum“, čiže aká je jeho členitosť, ktoré *druhy výskumu* možno rozoznávať? Vedeckovýskumnú činnosť ako celok možno deliť najmä podľa týchto podstatných znakov:

a) podľa povahy javov, alebo druhu pohybov hmoty, ktoré sú predmetom výskumu, príp. podľa určitých vedných oblastí;

b) podľa cieľa, resp. intenzity, s akou sa aktuálne javy študujú;

c) podľa rozsahu, resp. zameranosti skúmania na jednu, či viaceré stránky alebo znaky javu;

d) podľa spôsobu vykonania výskumu.

Bude prospešné podľa uvedených deliacich znakov uviesť jednotlivé druhy alebo typy vedeckovýskumnej činnosti.

Ad a) Podľa povahy skúmaného predmetu, resp. jednotlivých vedných oblastí možno vedeckovýskumnú činnosť zhruba diferencovať takto:¹²

Vedecké výskumy v oblasti *spoločenských vied*, napr. politickej ekonómie, sociológie, demografie, histórie, etnografie atď. Aj v rámci jednotlivých vedeckých disciplín rozvíja sa mnoho výskumov zameraných na rôzne javy a ich stránky.

Početné sú vedecké výskumy v oblasti *matematicko-fyzikálnych vied*, v oblasti *vied chemických* a *vied biologických a lekárskeho*. Rôzne základné i aplikované výskumy sa konajú v oblasti biológie rastlín a zvierat.

Nie menej početné sú výskumy v oblasti *technických vied* a *poľnohospodárskych vied*, o čom okrem iného svedčí aj značný počet vedeckovýskumných a vývojových prác pri rôznych rezortoch štátnej správy.

Často sa jednotlivé vedecké výskumy vzájomne viac alebo menej prekrývajú, keďže sa neraz týkajú tohože predmetu, jeho rôznych stránok, zložiek alebo vlastností. Takým spôsobom sa dochádza k úzkej spolupráci alebo aj k zlučovaniu niektorých výskumov, napríklad fyzikálneho a chemického – výskum fyzikálno-chemický, obdobne výskum agrobiologický, výskum biochemický, výskum sociálno-psychologický a pod. Prikladom vedeckého výskumu, ktorý sa zakladá na spolupráci viacerých vied, resp. výskumov, je *antropologický* výskum. Predpokladá nielen výskum somatologický, morfologický, kraniometrický, orgánologický, neurologický a iné, ale aj výskumy: psychologický, etnografický, demografický, ekologický, sociologický a pod.

Ad b) Ak za princíp delenia vezmeme cieľ, ktorý sa výskumom sleduje, resp. intenzitu, hĺbku, s akou sa aktuálne javy študujú, možno vedecké výskumy deliť na výskum základný, výskum aplikovaný a prieskum.

Základný, teoretický, či explikatívny výskum sleduje predovšetkým cieľ objavný, heuristický. Pri základnom výskume ide o vypátranie, objavenie nových všeobecných princípov, zákonitostí javov, o poznanie podstaty javov, dejov a procesov v prírode a spoločnosti. Základný výskum pracuje na uzlových bodoch súčasnej vedy a zákonitosti ním objavené možno využívať v rôznych a početných vedeckých teoretických disciplínach a odvetviach spoločenskej praxe.¹³ Berie si za úlohu javy teoreticky vysvetliť, explikovať, uviesť ich príčiny a špecifické zákonitosti. Ide pri ňom o vyriešenie závažného vedeckého problému, o získanie nových poznatkov, ktoré majú širšiu, za určitých podmienok všeobecnú platnosť, čo spravidla má veľký teoretický význam i praktický dosah. Jeho význačnými stránkami je dlhodobosť, dôkladná metodická pripravenosť, využívanie

¹² Treba poukázať, že tu nesledujeme viď podľa prehľad vedeckých výskumov na základe akejkoľvek klasifikácie vied (ktorá má nevyhnutne vždy re-

latívny charakter), ale len ukázať ich značnú tematickú, obsahovú rôznorodosť.

¹³ Porovnaj Frant. Šorm, *Za užšie spojenie vedy s prácou*, Pravda, orgán ÚV KSS, 13. apr. 1956.

zložitých výskumných postupov a metód, nákladnosť a často sa pri ňom žiada aj sústreďenie väčšieho počtu vysoko kvalifikovaných odborníkov rôznych vedných odvetví. Ako príklad základného výskumu možno uviesť výskum atómu a atómového jadra, ktorého závery majú dosah nielen filozofický, svetonázorový, ale ktorého výsledky možno prakticky využiť v rôznych vedeckých disciplínach a praktických odboroch, ako napríklad v medicíne, poľnohospodárstve, rôznych odvetviach priemyslu a pod.

Pri aplikovanom výskume ide o hľadanie ciest, spôsobov, ako využiť najnovšie vedecké poznatky, princípy a zákonitosti, odhalené základným výskumom, v rôznych odboroch praktickej činnosti. Aplikovaný výskum opiera sa o závery základného výskumu a rieši bezprostredné požiadavky praxe, ktoré súvisia so z hospodárňovaním výroby, so zavádzaním nových technologických výrobných a pestovateľských postupov, so zdokonaľovaním organizácie a delby práce, so zlepšovaním liečebnej starostlivosti o človeka, s prehĺbením socialistickej demokracie a samosprávy, výchovy a vzdelávania a pod. Rozvoj a spoločenská efektívnosť aplikovaného výskumu je priamo závislá na úspechoch základného výskumu. Preto sa teoretický výskum preferuje vo všetkých vyspelých spoločnostiach.

Základný výskum konajú u nás spravidla vedecké ústavy akadémií vied a vysokých škôl. Aplikovaný výskum zveruje sa rôznym výskumným a vývojovým pracoviskám, spadajúcim do kompetencie ústredných úradov, najmä ministerstiev, povereníctiev, ústredných inštitúcií a pod. Je dôležitou požiadavkou, aby pracoviská základného i aplikovaného výskumu úzko spolupracovali a vzájomne si pri plnení svojho spoločenského poslania pomáhali. Okrem splňania koordinačných a iných úloh žiada sa od pracovísk základného, teoretického výskumu, aby systematicky rozpracúvali teoretické a metodologické otázky vedeckovýskumnej činnosti a aby sa sústavne starali o dobrú metodologickú úroveň s nimi korešpondujúcich a iných pracovísk aplikovaného výskumu.

Prieskum je osobitným druhom výskumnej činnosti. Kým cieľom základného i aplikovaného výskumu je prenikáť do podstaty, riešiť dôležité vedecké problémy,

poznať príčiny a zákonitosti javov, zatiaľ pri prieskume ide viac menej o poznanie *javových stránok* skúmaného predmetu. Prieskum sa zameriava skôr do šírky ako do hĺbky, sledujú sa ním spravidla *informatívne* a orientačné ciele. Služi na získavanie poznatkov, potrebných k utvoreniu si obrazu o celkovom stave nejakého javu. Má opisný, diagnostický charakter.

Prieskum býva dosť často súčasťou zložitých sociologických a iných výskumných podujatí. Služi tu na získanie potrebných *základných* údajov, napríklad o sociálnom zložení obyvateľstva určitej územnej jednotky (okresu, určitých obcí a pod.), o veľkosti a výrobom zameraní hospodárskych jednotiek určitej oblasti, o vybavení obyvateľstva technickými prostriedkami masového šírenia informácií a iných prehľadných údajov, ktoré sú potrebné pri koncipovaní vedeckovýskumného projektu a ktoré nemožno získať od príslušných úradov alebo štúdiom odbornej literatúry. Takýto spôsob získavania údajov možno označiť aj termínom *pilotáž*, príp. *sondáž*. V druhom prípade sledujú sa však aj ciele poznať dotýčný jav hlbšie.

Prieskumy vo forme rôznych previerok, inštruktážnych kontrol, šetrení a pod. v hojnej miere používajú ústredné úrady a inštitúcie na získanie potrebných informácií nezbytných k operatívne riadeniu podriadených zložiek. Obchodné organizácie využívajú prieskum na zisťovanie situácie na trhu, na zisťovanie obehu tovarov, potrieb obyvateľstva a pod. Výsledkami prieskumov bývajú situačné zprávy, ktoré okrem popisu stavu a rozboru šetrenej veci obsahujú konkrétne návrhy na opatrenia.

Praktická hodnota výsledkov prieskumu závisí hlavne od vieryhodnosti získaných údajov a faktov a od ich presného spracovania. Ak sa majú výsledky prieskumu širšie zovšeobecniť a byť podkladom pre operatívne riešenie nejakej významnej praktickej otázky, treba vždy dbať na to, aby toto zovšeobecnenie dialo sa na základe preskúmania *dostatočne veľkého výberového súboru* (reprezentatívnej skupiny). Je veľkou chybou, že sa často robia závažné závery na základe prieskumu niekoľkých málo prípadov, aj to ešte nesprávne vybraných. Závery z takých prieskumov a rovnako aj výskumov nemôžu byť spoločensky závažné a smerodajné.

Vzhľadom na uvedené ciele používajú sa pri prieskume na rozdiel od výskumu pomerne jednoduché metódy, a to ako na získavanie faktov, tak aj na ich spracovanie, aby sa potrebné poznatky získali v relatívne krátkom čase. Ak sa prieskum tohože javu koná na početných miestach viacerými pracovníkmi, postupuje sa podľa jednotných kritérií (záznamový hárok), aby sa na všetkých miestach získali údaje o aktuálnych stránkach javu a mohli sa, ak je potrebné, spracovať štatisticky. Na vykonanie prieskumu určuje sa v celku krátky čas, niekedy len jeden — dva mesiace. No výskumy sú naproti tomu akciami viac menej dlhodobými.

Ad c) Podľa toho, či sa pri výskume určitého javu skúmajú relatívne všetky jeho stránky a znaky, alebo len niektoré z jeho stránok a znakov, rozoznávame výskum *komplexný* a výskum *parciálny* či čiastkový (tiež tematický). V podstate tu ide o šírku poňatia predmetu výskumu alebo prieskumu. Kým pri komplexnom výskume študujú sa relatívne všetky významné i menej významné stránky a znaky javu, príp. určitý komplex javov, viac-menej vzájomne súvisiacich, zatiaľ parciálny výskum sa obmedzuje len na skúmanie niektorej významnejšej stránky alebo znaku javu. Napríklad výskum brigád socialistickej práce alebo iných podobných kolektívov deje sa komplexne vtedy, keď sa určitý počet týchto kolektívov študuje nielen zo stránky ich sociálneho zloženia a počtu v jednotlivých závodoch, ich vzniku a upevňovania sa, činnosti a výsledkov, ktoré dosahujú plnením a pokračovaním prijatých záväzkov atď., ale aj zo stránky, ako práca, ktorú vykonávajú a rovnako aj ideologicko-výchovná a kultúrna činnosť pôsobí na formovanie socialistického uvedomovania, vedeckého svetového názoru, socialistickej mravnosti jednotlivých členov týchto kolektívov, ako ich aktivizuje do verejnej činnosti, ako ich činnosť vplýva na ostatných pracovníkov závodu atď. Naproti tomu pri parciálnom výskume išlo by napríklad len o skúmanie, akých pracovných výsledkov dosahujú tieto kolektívy, príp. ako si osvojujú socialistickú mravnosť a pod. *Komplexnosť* skúmania javov pre značnú efektívnosť výsledkov *peniká v súčasnosti takmer do všetkých vedeckých disciplín.*

Pravda, komplexné a na druhej strane

parciálne poňatie predmetu výskumu predstavuje len dva krajné póly, medzi ktorými môže byť celý rad medzistupňov. Okrem toho aj určitá stránka, znak javu ako predmet výskumu, môže sa poňať komplexne, takže prakticky nemožno hovoriť o presnej hranici medzi výskumom komplexným a parciálnym. Komplexný prístup k skúmaniu javov je značne zložitý a kladie na výskumníkov z odbornej i metodologickej stránky vysoké nároky. Spravidla komplexné výskumy konajú kolektívy, zložené podľa potreby a povahy výskumného problému z pracovníkov rôznych vedeckých disciplín.

V prípade, že sa komplexný výskum týka len nejakého jedného predmetu, napríklad určitého mesta, obce, určitého priemyselného alebo poľnohospodárskeho závodu, určitej pracovnej skupiny a pod., ktorú študuje zo všetkých významných stránok, v príslušných súvislostiach a tiež v ich vývine, hovoríme o *výskume monografickom*, na príklad o sociologickom monografickom výskume. Empirický materiál, ktorého sa pri monografických výskumoch získa spravidla veľké množstvo, umožňuje podrobný popis a dôslednú analýzu jednotlivých stránok a znakov študovaného javu. Je známe, že V. I. Lenin vysoko hodnotil monografický výskum, a to najmä preto, že umožňuje odhaľovať významné spoločenské vzťahy.

Ad d) Podľa toho, akým spôsobom, príp. pri akej príležitosti sa výskum alebo prieskum uskutočňuje, možno rozoznávať tieto ich druhy: výskum alebo prieskum *individuálny*, pri ktorom vedecký pracovník sám podľa svojho výskumného projektu obvyklými metódami získava vedecké fakty a tieto aj samostatne spracuje a uverejní; *skupinový, teamový, kolektívny*, pri ktorom sa nielen do zbierania empirického materiálu, ale aj do jeho spracovania zapája menšia alebo väčšia skupina výskumných pracovníkov, vedených skúseným odborníkom; *reprezentatívny*, u ktorého sa poznatky vyvodzujú na základe skúmania reprezentatívnej skupiny alebo vhodne zvolených reprezentatívne typických sociálnych útvarov (kolektívov, obcí a pod.); *skúšobný, predbežný* alebo tiež označovaný ako predvýskum, ktorý slúži na overenie vhodnosti a validity výskumnej metodiky; *príležitostný*, pri ktorom ide o preskúmanie nejakého pozoruhodného javu,

ktorý sa objavil náhodne, pri istej príležitosti a ktorý sa v tej podobe zriedka vyskytuje alebo objavuje; *orientačný, informatívny*, ktorým sa získavajú fakty základného významu, pokiaľ možno o celom základnom súbore. Niekedy sa tento druh výskumnej činnosti nesprávne označuje ako základný výskum alebo prieskum.

III. Špecifické znaky konkrétneho sociologického výskumu

Okolnosť, že sme sa objasnením všeobecných črt vedeckovýskumnej činnosti, rozvíjanej v rámci jednotlivých vedeckých disciplín, zapodievali trochu obšírnejšie, dovoľuje nám určitú stručnosť pri charakterizovaní marxistického sociologického výskumu. Umožňuje nám to bez osobitného objasňovania konštatovať, že uvádzané charakteristiky, ako je definovanie vedeckého výskumu, schéma výskumného postupu, potreba získania sústavy objektívnych empirických faktov o skúmanom jave, požiadavka precíznosti, objektívnosti a systematičnosti, požiadavka *induktívno-deduktívneho* vyvodzovania vedeckých poznatkov atď. možno bezo zvyšku vzťahovať aj na sociologický výskum.

Rovnako možno konštatovať, že aj všetky druhy, resp. typy výskumov, uvedené pod bodmi b, c, d, možno uplatniť v rámci konkrétnych sociologických výskumov. Tak napr. možno hovoriť o základnom sociologickom výskume, o aplikovanom, komplexnom, parciálnom, individuálnom, reprezentatívnom, monografickom sociologickom výskume a podobne.

Teraz vyvstáva otázka, ktorými *špecifickými* znakmi sa vyznačuje konkrétny sociologický výskum, resp. ktoré znaky ho odlišujú od ostatných, najmä sociálnych výskumov. Sociologický výskum, ako ukážeme v ďalšej štúdií, líši sa od iných sociálnych výskumov predovšetkým osobitným, *špecifickým poňatím predmetu*, ktorým sú konkrétne spoločenské javy chápané komplexne, v ich organickej celistvosti, totalite, t. j. v ich všestranných súvislostiach, vývine a fungovaní. Špecifitou tejto komplexnosti je štúdium zložiek a stránok *spoločenského bytia* a zložiek a stránok *spoločenského vedomia* v ich ne-

rozlučnej jednote, v ich zložitej vývinovej dialektike, rozpornosti a vzájomnom podmieňovaní. Také poňatie žiada, aby sa tieto javy študovali z viacerých významných aspektov, najmä z aspektu ekonomického, ideopolitického, demografického, historického, psychologického a iných. Ako základné teoretické východisko komplexného sociologického skúmania sociálnych javov sú nielen princípy dialektického materializmu, ale tiež princípy historického materializmu, politickej ekonómie a vedeckého socializmu. Viac o tomto pri inej príležitosti.

Ďalším dôležitým znakom marxistického sociologického výskumu je jeho zameranosť na štúdium *súčasných* javov spoločenského života. Kým historik študuje výlučne sociálne javy minulosti, vytvára obraz života skôrších generácií, zatiaľ sociológ — konštatujú sovietski vedci Rutkevič a Kogan — na podklade výskumu súčasných javov predstavuje život súčasných ľudí.¹⁴ Predovšetkým týmto a v dôsledku toho aj metódou líši sa sociologický výskum od výskumu historického. Konštatovanie o najčastejšej zameranosti sociologického výskumu na javy súčasného spoločenského života však neznamená, že by sa zanedbávala alebo vylučovala možnosť porovnávania skúmaného javu s jeho štruktúrou a vývinom v minulosti, pretože práve týmto spôsobom, uplatnením *historicko-komparatívnej metódy* možno vypátrať vývinovú tendenciu spoločenských (ekonomických, sociologických, sociálno-psychologických a iných) javov, o čo ochudobníť marxistický sociologický výskum a sociológiu nie je možné.

Z faktu, že pri sociologickom výskume ide hlavne o štúdium súčasných spoločenských javov, vyplýva dôležitá špecifická črta konkrétneho sociologického výskumu, ktorou je *pohotovosť operatívnej*, spočívajúca v schopnosti zabezpečiť vedecké sociologické poznatky čo možno v najkratšom čase. O týchto javoch, značne komplikovaných a variabilných, totižto spravidla niet po ruke dostatok všestranných, vedecky hodnotných empirických faktov, ktoré je preto nutné zadovážovať špeciálnymi, pomerne zložitými výskumnými postupmi a metódami, umožňujúcimi získať

¹⁴ M. N. Rutkevič, L. N. Kogan, *O metódach konkrétneho sociologického výskumu*, Voprosy filosofii 1961, č. 3, str. 124.

aktuálne vedecké fakty v pomerne krátkom čase, v dostatočnom množstve a nie veľmi pracným, namáhavým a nákladným spôsobom. Rovnako sa požaduje získať fakty nie na dlhé lakte, ale dočasne, pohotovo vedecky spracovať a zovšeobecniť. Z toho dôvodu je oprávnená požiadavka, aby sociológ bol nielen primerane teoreticky pripravený, ale aj náležite metodologicky erudovaný, aby bol *schopný poikiať možno v krátkom čase a bez újmy na vedeckosti* uskutočniť sociologický výskum a poskytnúť spoločensky závažné vedecké poznatky o skúmanom spoločenskom jave alebo probléme. Splniť túto požiadavku napomáha aj náležitá odborná prípravnosť sociológa z politickej ekonómie, demografie, sociálnej psychológie, štatistiky a iných vied.

Komplexnosť sociologického výskumu, umožňujúca poznať sociálne javy z viacerých aspektov a teda vedecky tým adekvátnejšie a rovnako aj jeho pohotová operativnosť determinujú ďalšiu významnú črtu konkrétneho sociologického výskumu, ktorou je *široká použiteľnosť, aplikabilita* jeho výsledkov, a to najmä v riadení, politicko-správnej a organizačnej praxi. Táto aplikabilita výsledkov sociologického výskumu sa zvyšuje ešte tým, že je v jeho programe štúdium spoločenských javov, dôležitých z hľadiska ďalšieho rozvoja spoločnosti, z hľadiska potrieb riadiacej práce. Tým sa sociologický výskum stáva dôležitým *pomocníkom strany a správnych spoločenských orgánov*, ktoré práve preto majú tiež záujem na určení sociologických výskumných problémov. Marxistický sociologický výskum, správne tematicky, extenzívne i intenzívne zameraný a správne vykonávaný, ale najmä sociológia ako relatívne dotvorený, ucelený systém vedeckých sociologických poznatkov, môže poskytovať riadiacim orgánom závažné podklady (expertízy, dobrozdania) pre vedecké riadenie, usmerňovanie rôznych spoločenských útvarov i celého spoločenského organizmu.

Uvedenú črtu konkrétneho sociologického výskumu možno obrazne charakterizovať asi takto: ak spoločnosť v kybernetickom poňatí považujeme za veľmi zložitý, živý, *samoriadiaci organizmus* či sústavu značne zložitých homogénnych i heterogénnych zložiek a útvarov, tak konkrétny sociologický výskum plní v tejto sústave

akúsi zpravodajskú funkciu, funkciu akéhosi vedeckého informátora riadiacich spoločenských orgánov, ústredných spoločenských centier, ktoré v zmysle ním zprostredkovaných „informácií“ — vedeckých poznatkov, a prirodzene aj poznatkov z iných zdrojov, usposobujú svoje riadiace, politicko-organizačné vplyvy. Spoločenská zaangažovanosť či základného, alebo aplikovaného sociologického výskumu vyplýva z ich povahy ako *marxistického* poznávania sociálne skutočnosti, z dialektického vzťahu teórie a empirie. Spomenutá aplikabilita výsledkov sociologického výskumu nespočíva však len v ich uvedenom praktickom uplatňovaní, ale aj v tom, že sú fakticky základom pre teoretické sociologické bádanie, pre rozvoj vedeckej sociologickej teórie.

V súvislosti s komplexnosťou sociologického výskumu sa často zdôrazňuje *kolektívnosť* tohto výskumu ako jeho osobitná črta. Uvádza sa, že sociologický výskum je „záležitosťou teamovou“ a pod. Faktom je, že bez kolektívu zainteresovaných odborníkov — ekonómov, demografov, psychológov, lekárov, kultúrnych pracovníkov a iných podľa povahy skúmaného problému — nemožno spravidla úspešne konať tematicky široko koncipované, komplexné sociologické výskumy, rovnako tiež monografické sociologické výskumy. Pomoc kolektívu žiada sa aj pri výskumoch konaných prostredníctvom väčšej reprezentatívnej skupiny, a to najmä pri získavaní empirického materiálu. Veľmi dobre sa osvedčuje kolektívne posúdenie výskumnej metodiky, výskumných technických pomôcok (dotazníkov, záznamových hárkov), hotových prác a pod. Pravda, ak sa zdôrazňuje kolektívnosť sociologických výskumov, neznamena to, že by sa tieto výskumy nemohli tiež robiť *individuálne*. Dôkazom tejto možnosti je nielen Engelsovo dielo *Postavenie robotníckej triedy v Anglicku*, ale aj početné iné významné sociologické práce.

IV. Tematické námety k sociologickým výskumom a prieskumom v ČSSR

Špecifické črty sociologického výskumu sa dobre dokreslia, keď aspoň v hlavných rysoch uvedieme, čo je jeho konkrétnym poslaním v živote hospodársky a kultúrne vyspelej spoločnosti. Základnou úlohou konkrétneho sociologického výskumu ako

heuristickej zložky sociologickej vedy je dochádzať k *novým* vedeckým poznatkom o javoch, ktoré sa objavujú v spoločenskom dianí, odhaľovať zákonitosti vzniku, rozvoja a pôsobenia (fungovania) týchto javov v socialistickej a komunistickej spoločnosti. Alebo inými slovami – cieľom konkrétnych sociologických výskumov je prispievať k poznaniu špecifických zákonov, ktorými sa riadi hospodársky, politický, sociálny a kultúrny rozvoj socialistickej spoločnosti a jej postupný prechod ku komunizmu, prispievať pri vypracúvaní spôsobov, metód, ako tieto zákony uplatniť v spoločenskej výstavbe.

Nemalo by význam pokúšať sa o nejaké taxatívne vymenovanie problémov, ktoré by sa mali alebo mohli riešiť v rámci konkrétnych sociologických výskumov. Pokúsime sa však aspoň *prikladmo*, demonštratívne načrtnúť okruhy problémov a v rámci nich niektoré *globálne poňaté otázky*, na ktoré by bolo treba podľa našej mienky obracať pozornosť našich sociológov:

1. *V okruhu problémov zvyšovania materiálnej a technickej úrovne spoločnosti:* ekonomické a sociálne dôsledky budovania materiálno-technickej základne socializmu a komunizmu; dialektika vzájomných vplyvov medzi socialistickými výrobnými vzťahmi, socialistickou demokraciou, socialistickou výchovou a medzi tvorivou aktivitou a iniciatívou jednotlivých spoločenských tried, vrstiev a skupín, včítane zdokonaľovania výrobných nástrojov, organizácie práce, prehlbovania socialistických medziľudských vzťahov atď.; proces zvyšovania spoločenskej produktivity práce, výroby materiálnych hodnôt a racionalizácie práce a jeho sociálne podmienenie; aké sú sociálne dôsledky veľkovýrobných foriem a racionalizácie (automatizácia, intenzifikácia a pod.) práce; otázky vzťahu plánovitého rozvoja národného hospodárstva, konkrétneho riadenia socialistickej ekonomiky a iniciatívy pracujúcich, včítane ich účasti na riadení podnikov; ako pod vplyvmi industrializácie krajiny, technizácie poľnohospodárstva a inými vplyvmi prebieha proces odstraňovania rozdielov medzi mestom a dedinou; a iné podobné otázky.

2. *V okruhu problémov rastu populácie, štrukturálnej integrácie spoločnosti a zvyšovania životnej úrovne obyvateľstva:* pro-

ces industrializácie a kulturizácie a jeho vplyvy na kvantitatívny a kvalitatívny vzrast populácie, na prirodzený pohyb a migráciu obyvateľstva; problém kvalifikovaného dorastu (mládeže) v poľnohospodárskej výrobe; vzťah kolektivizácie a technizácie poľnohospodárstva a životnej úrovne roľníckeho obyvateľstva; štúdium procesu spoločenskej deľby práce a kooperácie spoločenských jednotiek; štúdium otázok odmeňovania za prácu, súťaženia, socialistického podnikania a konkurencie; ako a pod ktorými vplyvmi sa mení triedna a sociálna štruktúra obyvateľstva; ako prebieha proces stierania sociálnych, kultúrnych, vzdelanostných a iných rozdielov v socialistickej spoločnosti, čiže proces zrodu beztriednej komunistickej spoločnosti; otázky vzniku a fungovania nových sociálnych kolektív a spoločenský význam ich aktivity; výskum sociálnopatologických javov, zaostalosti, nekultúrnosti a spoločenskej pasivity niektorých zložiek obyvateľstva; zvyšovanie životnej úrovne obyvateľstva, rast národného dôchodku a dôsledky toho pre rast populácie v jednotlivých geografických a etnických oblastiach, vznik nových potrieb a pod.

3. *V okruhu problémov, ako prebieha proces genézy socialistického človeka a upevňovanie socialistických spoločenských vzťahov:* formovanie socialistického a komunistického uvedomenia u jednotlivých tried, vrstiev a skupín obyvateľstva a jeho ekonomické dôsledky; ako sa obyvateľstvo zbavuje buržoázných prežitkov a osvojuje si vedecký svetový názor a socialistickú, komunistickú mravnosť; ako sa v nových sociálno-ekonomických podmienkach formujú a uplatňujú ideály socializmu, najmä socialistický humanizmus, demokratizmus a pod.; proces stierania rozdielov medzi prácou fyzickou a duševnou; vzrast socialistického uvedomenia obyvateľstva, vzdelanosti, vedy, umenia a mravnosti a spätné pôsobenie týchto kvalít na spoločenskú aktivitu, na tvorivosť ľudí a na rozvoj materiálno-technickej základne spoločnosti; otázky vzdelávania, propagandy a agitácie, kultúrno-výchovnej a osvetovej práce a účinkov toho na zvyšovanie politicko-ideovej a kultúrno-technickej úrovne obyvateľstva, na prehlbovanie socialistických vzťahov medzi ľuďmi a pod.; vplyv sociálno-ekonomických podmienok na rozvoj socialistickej mravnej osobnosti; vplyv

nových ekonomických vzťahov, rastu vedeckého myslenia, socialistickej mravnosti a iných momentov na rozvoj socialistickej demokracie v správnych, výrobných a iných spoločenských útvaroch a vznik prvkov komunistickej samosprávy — dialektika všetkých uvedených momentov; sociálne dôsledky prerastania diktatúry proletariátu vo všeľudový štát; štúdium prenikania uznesení a právnych noriem stranických a štátnych orgánov, ich chápania obyvateľstvom a spôsobu ich realizácie; štúdium otázok riadenia v socialistickej spoločnosti, otázok plánovania, ako aj s nimi súvisiacich otázok rozvoja tvorivej aktivity a iniciatívy rôznych vrstiev a skupín obyvateľstva; výskum postojov obyvateľstva k významným spoločenským javom a aktuálnym otázkam spoločenskej výstavby; skúmanie verejnej mienky o rôznych otázkach spoločenského života; a iné otázky.

4. *V okruhu problémov vzájomných vzťahov krajín svetovej socialistickej sústavy a krajín kapitalistickej sústavy:* podľa možnosti na základe vedeckých faktov sledovať, porovnávať a objasňovať výsledky v sociálnom, hospodárskom a kultúrnom napredovaní v štátoch socialistickej sústavy s výsledkami dosiahnutými v týchže oblastiach v štátoch kapitalistickej sústavy a vyvodzovať z toho teoretické i praktické závery; sledovať rozvoj progresívnej ideológie v kapitalistických štátoch; rozvinúť vecnú a o vedecké fakty opretú kritiku buržoáznych sociologických koncepcií (sociálneho darwinizmu, mikrosociológie, novomalthuzianstva, sociologického technokratizmu, teórie „ľudového kapitalizmu“, teórie antikomunizmu a i.), rovnako tiež kritiku politicko-právnych koncepcií buržoázneho štátu; sociologickými prácami tohto druhu objasňovať prednosti socialistickeho zriadenia pred zriadením kapitalistickým a iné problémy.

5. *V okruhu vnútorných, metodologických problémov marxistického sociologického výskumu:* rozpracovávať teoretické a metodologické otázky získavania všestranných objektívnych empirických faktov o sociálnej skutočnosti; rozpracovávať metodologické otázky teoretickej analýzy empirických faktov a otázky teoretického zovšeobecňovania záverov sociologických výskumov; študovať metódy a metodiky nemarxistických buržoáznych sociologických

výskumov a zdokonaľovať na základe rozvíjania *metodologických experimentov* metodické postupy marxistického sociologického výskumu; rozvinúť kritiku sociologického subjektivismu, sociologického empirizmu, sociologického behaviorizmu a iných metodologických koncepcií buržoáznej sociológie.

Spoločenské dôsledky konkrétnych sociologických výskumov v závislosti na ich extenzívnom rozvinutí, na ich vedeckosti, efektívnosti ich výsledkov a na aplikácii týchto výsledkov môžu byť významné. Ich výsledky sa môžu využívať nielen pri riešení aktuálnych problémov spoločenskej výstavby, v bezprostrednej riadiacej a politicko-organizačnej, výchovnej a inej praxi, pri jej vedeckom fundovaní, zvedčení, ale tiež v menšej alebo väčšej miere — podľa stupňa zovšeobecnenia faktového materiálu — môžu byť serióznym základom pri riešení teoretických problémov v oblasti historického materializmu, politickej ekonómie a tiež v oblasti vedeckého komunizmu. Okrem toho tieto výskumy môžu pomôcť vnášať do uvedených vied exaktnejšie metódy vedeckej práce, najmä dôsledné *induktívno-deduktívne* postupy, a vytlačiť z nich prvky scholastiky, subjektivismu a dostatočne faktami nepodložený, špekulatívny, dogmatický spôsob myslenia, ktoré sa do nich dostali v období kultu osobnosti a ktoré znemožňovali ich rozvoj a dotváranie na základe najnovších skúseností, získaných marxistickoleninskými stranami pri budovaní socialistickej a komunistickej spoločnosti.

No z konkrétnych sociologických výskumov, pri ktorých, ako sme už uviedli, ide spravidla o komplexné štúdium sociálnych javov, môžu profitovať aj iné spoločenské vedy, najmä demografia, sociálna psychológia, právna veda, etnografia, výchovoveda a ďalšie. Sociologické práce budú po časovom odstupe cenným materiálom pre históriu. Pravda, na druhej strane veľmi účinná môže byť aj pomoc týchto vied sociologickému výskumu, ktorých bohatý poznatkový aparát treba sociológom sústavne študovať a široko, no kriticky využívať v sociologickej výskumnej praxi. V neposlednom rade treba uviesť aj bezprostrednú odbornú pomoc vedeckých pracovníkov, sociológov a iných odborníkov pri riešení rôznych problémov na miestach, kde sa sociologické výskumy konajú.

Tato stať se bude zabývat gnoseologickými otázkami sociologického výzkumu. Přesněji řečeno, bude se soustřeďovat na slabá místa poznávacího procesu výzkumu. Jeden článek to ovšem nevyřeší. Může podat jen jakýsi inventář otázek. Ale to je také důležité, protože nejprve je třeba si tyto otázky, případně slabá místa, uvědomit a potom se snažit je odstraňovat, nebo s nimi počítat v různých úvahách. Tento článek nemá být útokem proti sociologickému výzkumu. Naopak, inventarizaci otázek se snaží pomoci k odstraňování nedostatků. Lidské myšlení má hledat cesty, jak problémy řešit, a tím jak rozvíjet vědecké poznání, v tomto případě sociologické.

Význam metodologických úvah

Metodologické úvahy mají význam pro sociologii jako pro každou poměrně mladou vědu. V současné době je tento význam o to větší, že se vyvinula celá řada možností nových aplikací v sociologii, např. aplikace kybernetických metod, matematických postupů v rámci matematické statistiky, lineárního programování, ekonometrie aj. V této situaci revidují své metodologické základy všechny vědy. Ze společenských věd to byla u nás hlavně politická ekonomie (viz diskuse v časopise Politická ekonomie, r. 1963).

V metodologických úvahách má své důležité místo gnoseologie. Ve společenských vědách je tato úloha gnoseologie někdy podceňována, jak ukazuje opět příklad diskuse politických ekonomů. Analýza gnoseologická je nezbytná zejména v případě aplikace metod, technik či postupů z jiných vědních disciplín. Jinak hrozí nebezpečí analogií, a to analogií nedomyšlených a nesprávných, i když na první pohled elegantních. Gnoseologická analýza se týká jednak obecných předpokladů užití metod, technik a postupů (např. korelačního počtu, odhadů, testování hypotéz ve statistice, transformací, množství informa-

cí atd. v kybernetice), jednak možností jejich použití u společenských jevů, jež jsou předmětem sociologie. Teprve na základě této *oboustranné* analýzy a konfrontace můžeme aplikovat.

Gnoseologická analýza jako součást metodologických úvah má pro sociologický výzkum kromě aplikací význam v těchto ohledech:

- vědecky správné, seriózní vedení výzkumu s cílem získat pravdivé poznatky,
- vyvarovat se chyb, jichž se dopouštěly zahraniční výzkumy, např. některé výzkumy v USA a Polsku,
- zajistit *gnoseologickou efektivnost* výzkumu.

Jsmo oprávněni mluvit o gnoseologické efektivnosti? Slovo připomíná spíše ekonomické úvahy. Jakmile připustíme existenci *množství* informací, musíme připustit také pojem gnoseologické efektivnosti. Platí to zvláště o sociologickém výzkumu, kde často máme získat informace, posléze i informace zpracované ve formě poznatků o miliónech jednotkách (domácnostech, rodinách, závodech, jednotlivých osobách apod.). Chceme tyto informace získat co nejsnadněji, s nejmenším úsilím, nejmenšími náklady finančními, nejmenší spotřebou času. V tomto „co nejvíce za co nejméně“ spočívá gnoseologická efektivnost.

Gnoseologické úvahy v rámci sociologie mají význam širší než jen pro samu sociologii nebo sociologický výzkum. Mají význam také pro obecnou metodologii vědy. V tomto oboru totiž studie a úvahy dosud postihovaly většinou jen přírodní vědy, kde je opakovatelnost jednodušší než ve společenských vědách. Kedrov praví [4]: „V životě společnosti vystupuje zároveň mnohem silněji a zjevněji než v přírodě moment neopakovatelnosti individuálních zvláštností historického procesu, a proto je abstrahování od nepodstatných neopakujících se detailů ve společenských vědách značně obtížnější a složitější než

ve vědách přírodních.“ To však v obecné metodologii vědy nebývá vždy respektováno. Její poznatky se pak těžko přenášejí do sociologie. Má to nepřímo vliv také na aplikovanou matematiku, případně na matematickou statistiku, které také operují převážně jen s opakovatelností neživé a živé přírody, nikoli s opakovatelností společenských jevů a procesů. Že však i aplikovaná matematika může reagovat na objednávky z psychologie nebo společenských věd, ukazuje příklad pořadové korelace, navržené původně Binetem a vypracované Spearmanem. Dnes si bez tohoto postupu nedovedeme představit ani jeden druh vztahové analýzy v sociologii.

Metodologické úvahy, odhalující tzv. slabá místa v sociologickém výzkumu, vedou dále k podnětům pro metodologický výzkum. To je specialita sociologie a sociální psychologie. Souvisí s tím, že pozorování společenských jevů a procesů je společenskou situací, jak se o tom zmíním dále. Z této skutečnosti vznikají pozorovací chyby různého druhu, někdy ohrožující zdar celého výzkumu, a proto musí být aspoň zhruba známy. Metodologický výzkum má postupně odstraňovat nedostatky v poznávacím procesu sociologického výzkumu. Protože pozorovací chyby a jiná slabá místa jsou těsně vázány na věcnou stránku, musí také metodologický výzkum být svázán s věcným výzkumem. Nelze např. otázky hromadných sdělovacích prostředků (tisk, rozhlas, televize, film) oddělovat od příslušného metodologického výzkumu (tzv. předsudky při dotazování na postoje k různým rozhlasovým pořadům atd.); obdobně při výzkumu rodinných vztahů a výchovy dětí, u výzkumu religiozity atd. Každá materie má své specifické metodologické otázky a možnosti případných pozorovacích chyb.

V metodologických úvahách o výzkumu hrozí jedno nebezpečí. Je to přílišná formalizace. Formalizované polohy matematiky, matematické statistiky a kybernetiky jsou pro někoho sugestivní. Vytvářejí zdání exaktnosti, vědeckosti v jakémś moderním, avšak blíže nedefinovaném smyslu. Ztráta kontaktu s empirickou věcnou náplní sociologie není cestou k řešení metodologických problémů tohoto oboru.

Metodologická teorie a praxe by měly být v každém případě součástí výuky so-

ciologie. Týká se to nejen sociologů-speciálistů, ale také takových oborů, kde sociologie má jen pomocnou úlohu (např. medicínské vědy, učitelství, kulturní činnost, novinářství atd.). Výuka sociologie má na příklad pro budoucího nebo stávajícího učitele význam v tom, že mu dá určitou teorii; ale také v tom, že jej naučí, jak získávat informace a poznatky z určitého společenského terénu. Obdobně u lékaře, soudce, žurnalisty, ekonomického pracovníka atd. To je bez metodologického výkladu a praxe nemožné.

Sociologický výzkum je dialektický poznávací proces

Pod slovem proces rozumíme nějaký postup, který má časové trvání, má určité fáze. Poznávací proces má určitá pravidla. Má také určitý algoritmus, popř. různé varianty algoritmu. Řekneme-li proces, myslíme tím opak skoku, jakéhosi poznávacího salta. To není tak docela naivní konstatování, jak by se na první pohled zdálo. V oblasti přírodních věd jsme ochotni připustit poznávací proces, často obtížný a zdoluhavý, ale v oblasti společenských věd jako bychom poznávali oním skokem, bez onoho obtížného procesu. Takový názor má ovšem blízko k intuicismu v oblasti společenských věd.

Jak známo, Lenin vytýkal Plechanovovi, že „nevěnoval pozornost“ dialektice jako teorii poznání marxismu. Na stejném místě ve Filosofických sešitech [6, str. 368–369] dále praví: „Dialektika jako živoucí, mnohostranné (přičemž mnohostrannost je neustále bohatší) poznání s nekonečností odstínů v každém přístupu, v každém přiblížení se ke skutečnosti (s filosofickým systémem, který z každého odstínu vyrůstá v celek) — to právě je onen nesmírně bohatý obsah ve srovnání s ‚metafyzickým‘ materialismem. jehož základním nedostatkem je to, že nedovede aplikovat dialektiku na Bildetheorie (teorii odrazu — pozn. V. L.), na proces a vývoj poznání.“

Dosud jsme se v sociologii setkávali často s tím, že požadavky a zákony dialektiky byly proklamovány jen všeobecně, bez hlubšího uvážení, v podobě tvrzení např. „zkoumat ve vývoji“, „zkoumat ve vzájemných souvislostech“, „zkoumat komplexně“ apod. Takovéto proklamativní používání dialektiky příliš sociologickému

výzkumu nepomůže. Lenin zdůrazňuje živoucí poznání a vysvětluje to jako mnohostranné poznání, s nekonečností odstínů v každém přístupu. Uplatnění zákonů dialektiky vyžaduje *analytický přístup* ke gnoseologické problematice sociologického výzkumu. K mnohostrannosti, k nekonečnosti odstínů se můžeme dostat jen tímto způsobem, nikoli nerozčleněným, řekl bych dost drsně, naivně syntetickým pohledem na výzkum. Uplatnění zákonů dialektiky se týká nejen výzkumu jako celku, jako celého poznávacího procesu, ale také jednotlivých částí a prvků.

Dialektika v oblasti sociologického výzkumu jako poznávacího procesu se projevuje v těchto momentech:

- ve vztahu sociologické teorie a sociologického výzkumu,
- v rámci poznávacího procesu výzkumu,
- v rámci jednotlivých částí (fází) výzkumu.

Takovýto analytický pohled na sociologický výzkum, i když jde zatím jen o všeobecný pohled, nás zbavuje nebezpečí intuice. Při pouhém proklamování požadavků dialektiky bez vnitřního učlenění poznávacího procesu jde jen o dialektiku slovy. Nebezpečí intuice hrozí zejména při používání – lépe řečeno při výlučném používání – monografické procedury, kde předmětem výzkumu je jeden případ (závod, obec, škola apod.). Jak můžeme potom dělat závěry na všechny případy stejného druhu? Kde je záruka toho, že výběr dovoluje dělat širší závěry? Najednou, skokem, tj. jedním výzkumem se nezmocníme celé složité skutečnosti.

Poznávací proces výzkumu má dvojitý význam. Může to být:

- jeden konkrétní, tj. určitý výzkum, např. životních podmínek členů JZD, vztahů zaměstnanců k závodu X atd.;
- celá řada výzkumů jako více méně stálá vědecká činnost, vyžadující nějakou organizaci a koordinaci výzkumné činnosti. S pojmem výzkumu se pojí otázky teoretické, tj. metodologické, i věcné, jakož i otázky praktické.

Sociologický výzkum je záměrný poznávací proces

Každý výzkum vyžaduje nějaký vztah teorie a empirického poznávání, popř. ra-

cionálního a empirického poznávání. Čistě empirické poznání neexistuje. Mohlo by existovat jako postulát, k němuž se mohou badatelé snažit přibližovat, aproximovat. Ale je to postulát nesprávný, protože neodpovídá zákonům poznání.

Každý pracovník, který provádí jakýkoli výzkum, má předem nějakou představu, nějaký cíl. Může to být ovšem představa nebo cíl v neurčité podobě. Někakou představu má konečně každý člověk při běžném poznávání skutečnosti, tj. v různých situacích každodenního života. Požadavek čisté empirie je nesmyslný. Mezi teorií a empirickým poznáním je dialektický vztah, který musíme správně poznat a pochopit,

Výzkum *vychází z nějakého systému poznatků*. Jaký je to systém – co do rozsahu a obsahu – to závisí na mnoha okolnostech. Závisí na tom, jak dalece jsou propracovány systémové souvislosti, tj. kategorie, pojmy, tvrzení, jejich uspořádání, jak jsou ověřeny atd. Jinými slovy, výchozí systém poznatků závisí na stavu příslušné vědy a jejich jednotlivých úseků.

Systém je velmi relativní pojem. Systém poznatků může zahrnovat celou společnost a její vývoj (např. historický materialismus) nebo jen jednotlivé úseky. To závisí na tom, jak velký kus „zabereme“, jak si stavíme výchozí koncepci, nebo jak je nám dána organizační pracoviště apod. Na stavu příslušného systému poznatků závisí charakter výzkumu. Je-li systém propracován, projeví se to na jasné koncepci výzkumu. Není-li propracován, má výzkum charakter spíše orientační, bývá mělký a přináší většinou jen základní informace o nějakém společenském prostředí (např. monografické výzkumy venkovských obcí).

Výzkum nejen vychází z nějakého systému poznatků, on své informace a poznatky do systému existujících poznatků zase vrací, čímž systém nějak mění. Takto lze budovat postupně sociologickou teorii týkající se práce, řízení a organizace průmyslu, zemědělství a jiných odvětví rodiny, výchovy, hromadných sdělovacích prostředků atd. Sirácky [7] správně upozorňuje na to, že mezi filosofickými úvahami o společnosti a sociologickým výzkumem něco chybí. Je to teorie příslušných úseků společenského života, z nichž by vycházel výzkum, a do nichž by se zase vracel svými informacemi a poznatky.

Poznávací proces výzkumu ve vztahu

k systému poznatků lze schematicky vyjádřit takto:

$$S \longrightarrow \text{výzkum} \longrightarrow S'$$

S = systém poznatků

S' = nový systém poznatků

Z toho schématu jsou patrné dvě gnoseologické vazby, kolem nichž se soustřeďují některé otázky:

1. $S \longrightarrow$ výzkum, tj. přechod ze systému poznatků do výzkumu; je to *otevření systému poznatků*, které je provázáno řadou dílčích poznávacích procesů – o nich více v dalším výkladu.

2. Výzkum $\longrightarrow S'$, tj. na přechodu z výzkumu do nového systému poznatků; je to *systematizace poznatků*, která přináší nové poznatky, doplňuje informace, verifikuje hypotézy apod.

První gnoseologická vazba zasahuje celou přípravnou fázi výzkumu. Má různou podobu. Nejprve jde o soustředění poznatků a informací, které již existují. Abychom to mohli provést, musíme mít aspoň neurčitou představu o tom, čeho se to má týkat. Přitom jde o poznatky již zpracované a začleněné do systému, i o informace dosud nezačleněné do nějakého systému, např. statistické údaje z šetření Ústřední komise lidové kontroly a statistiky apod. Analýzou existujících informací a poznatků dospíváme k odhalení plných a prázdných míst čili k jakémusi zmapování problematiky. Plnými místy se myslí teoreticky dost propracované úseky, prázdnými místy úseky s nedostatečnými informacemi a soustavou poznatků. Takto dospíváme k tématu výzkumu, získáváme určitý nebo méně určitý výzkumný záměr. To je ovšem postup vědecky opodstatněný. K výzkumnému záměru můžeme dojít i jinak, méně systematicky.

Při určení konkrétního cíle výzkumu hraje úlohu ještě také *dialektický vztah mezi teorií a praxí*. Také v tomto případě nestačí jen proklamovat tento vztah, ale je třeba postupovat analyticky jak na straně teorie, tak na straně praxe, potom obě strany konfrontovat. Je třeba vědět, o jakou část teorie jde a o jakou část praxe jde. Teorie a praxe tu nevystupují jako souhrnné pojmy. Sociolog není v žádném případě vědec uzavřený do laboratoře. Lépe řečeno, má-li to být dobrý sociolog, musí mít nějaký styk s praxí. Ale s jakou praxí? Nemůže přece dělat

všechno, nemůže se zúčastnit celé složité společenské praxe. Společenská praxe má – stejně jako teorie – různé úseky, politické, kulturní, osvětové, výchovné a vzdělávací, pracovní aj.

Vztah mezi teorií a praxí není vyčerpán jen účastí sociologa v praktickém životě společnosti. Společenská praxe klade přímo, tj. je si toho vědoma, nebo nepřímo tj. nevědomky, objednávky sociologickému výzkumu. Společenská praxe tu vystupuje v podobě různých operativních institucí, např. stranických složek, výrobně ekonomických útvarů, administrativních útvarů, školských či kulturních institucí, rozhlasu, televize, filmu apod. Některé instituce zřizují přímo svá vlastní výzkumná pracoviště (např. výrobně hospodářské jednotky, rozhlas, televize a další), nebo se dožadují výzkumu na jiných institucích. Podněty z praktického života získává sociolog i tím, že s ním udržuje v nějaké podobě styk a ví, co je závažné a potřebné zkoumat.

Podněty k výzkumu vycházejí také z vnitřních rozporů systému poznatků. Mezi jednotlivými poznatky a tvrzeními může být nesoulad, kategorie mohou být neúplné, nebo se mohou vzájemně přesahovat, čímž dochází k nepřesnostem. Typický rozpor v systému poznatků se projevuje u hypotéz formou ano/ne, poznatek platí/neplatí. Tu jde většinou o poměrně úzké otázky. Systém poznatků není nikdy nerozporný. Tím by vlastně ustal veškerý další poznávací proces a oblast poznání by se dostávala do rozporu se skutečným materiálním světem.

Výzkum nemůže ovšem řešit všechno, tj. nemůže řešit vůbec všechno, popř. všechno najednou, jedním výzkumem. Nastíněná problematika musí tedy být nějak odstupňována podle důležitosti, společenské závažnosti. A v tom zase hraje důležitou roli dialektický vztah teorie a praxe.

Kolem první gnoseologické vazby, otevření systému poznatků směrem do výzkumu, se hromadí mnoho různých otázek, teoretických i praktických. Spadá do jejich okruhu mj. také dokumentace, bez níž se sociologický výzkum nemůže obejít.

Z víceméně neurčitého tématu dochází k postupnému zpřesňování a obvykle k zužování. K tomu slouží z větší části také předvýzkum, včetně osobní účasti výzkumníka ve zkoumaném terénu. Mo-

ment bezprostředního styku s prostředím tu nelze v žádném případě podceňovat. V této fázi výzkumu převažuje analytický a deduktivní postup kromě předvýzkumu, který jde postupem induktivně syntetickým. To je ovšem v této fázi výjimka.

Druhou gnoseologickou vazbou výzkumu je *systemizace poznatků*. Výsledky výzkumu se začleňují – často ne všechny – do systému poznatků, mění jej nějakým způsobem a rozvíjejí tak existující teorii. O tom více v další části.

Sociologický výzkum je systematický poznávací proces

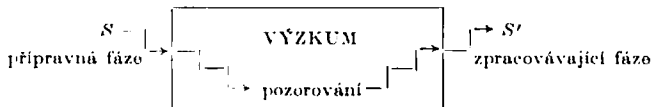
Mluvíme-li o „systematickém“ procesu, předpokládá to nějaký systém. Aby nedošlo k nedorozumění, jde o jiný systém, než je výchozí systém (*S*) výzkumu. To je systém poznatků s určitým empirickým obsahem, systém věcných poznatků. Poznávací proces výzkumu se řídí *metodologickým systémem*. Obsahuje různé metody, procedury, techniky, postupy atd. v určitém uspořádání. To vše se přizpůsobuje předmětu výzkumu. Jinými slovy věcný systém určuje z větší části metodologický systém, nikoli

Systém poznatků (*S*) odráží určitou oblast společenských jevů a procesů, tj. specifickou oblast z hlediska světa a vědy jako celku. Metodologický systém obsahuje obecné aspekty vědy. V příslušném systému poznatků, např. v sociologii, jde o aplikaci, např. matematicko-statistických postupů, kybernetických modelů atd. Aplikace vyžaduje velké znalosti z obou sfér. Je to do určité míry *tvůrčí vědecký akt*. Ne však zase natolik tvůrčí, že by byl výsadou jen několika jedinců, kteří k tomu mají schopnosti. K správné aplikaci lze vychovávat. A nejen lze, je třeba vychovávat. Proto také metodologie má být součástí výchovy a vzdělávání sociologů.

Správné sestavení poznávacích prostředků se zřetelem na požadavky vědy (vědecké metodologie) a na daný předmět zkoumání je součástí *projektu* určitého výzkumu.

Vlastní proces výzkumu

Schéma ze strany 208 můžeme pro tento účel zpřesnit takto:

obráceně, aby metodologický systém vnucoval záměry výzkumu. To by snadno mohlo vést k deformacím v systému poznatků, protože by výzkum šel cestou nejmenšího odporu. Např. v otázkách třídní struktury by používal jen statistických údajů, čímž by ovšem problém vyřešit nemohl.

Metodologický systém obsahuje obecné poznatky gnoseologie, logiky, matematiky, statistiky, kybernetiky, případně různých technických oborů. Vše to, co je k dispozici, představuje metodologický aparát, v tomto případě sociologický. Aparát se musí rozvíjet a jedním z přínosů k tomuto rozvíjení je zmíněný již metodologický výzkum. Bez rozvíjení metodologického aparátu nemůže se rozvíjet ani obsah vědy. Časem pak může dojít k rozporu mezi teorií a praxí, protože systém poznatků neodráží plně složitou skutečnost a nevyvinutý metodologický aparát nestačí zvládnout úkoly.

Stupňovité uspořádání má vyjadřovat fázování v poznávacím procesu. Gnoseologickým těžištěm výzkumu je pozorování společenské skutečnosti. Aby to bylo pozorování opravdu vědecké, vyžaduje důkladnou teoretickou i praktickou přípravu. Proto částí poznávacího procesu výzkumu je *přípravná fáze*. Z pozorování vychází druhá hlavní fáze výzkumu, tj. *fáze zpracování*, která směřuje zpět do systému poznatků.

Celý proces výzkumu a jeho jednotlivé fáze ukazují, že je nutné rozlišovat pojmy výzkum, průzkum a šetření, které se odlišují různou gnoseologickou funkcí. *Výzkum* zahrnuje celý proces mezi systémem poznatků *S* a návratem poznatků do systému, a tím změnu na *S'*. Do výzkumu patří tedy dokumentace, zpracování problematiky stejně jako příprava dotazníku či záznamového listu, zpracování údajů a systematizace poznatků. *Průzkum* je jen část

poznávacího procesu výzkumu, navíc za přímé účasti výzkumníka nebo spolupracovníků, tedy jen určitý způsob pozorování. *Šetření* se spojuje obvykle s dotazníkem a statistickou procedurou (statistické či dotazníkové šetření).

Celý poznávací proces výzkumu je dialektickým procesem analýzy a syntézy, dedukce a indukce. Jak bylo uvedeno, přípravná fáze je převážně analyticko-deduktivním postupem, zatímco druhá hlavní fáze, zpracovávající, je převážně induktivně-syntetickým postupem. Každá analýza – a ta v sociologickém výzkumu vůbec má rozhodující úlohu – předpokládá syntézu. Filkorn (2, str. 106) říká: „Hľadisko celku, teda syntetické hľadisko veľmi pomáha a vlastne podmieňuje analýzu. Ukazuje, ako a na aké zložky rozkladať, aké miesto majú zložky v celku, aké vzťahy majú medzi sebou. t. j. ukazuje, aká je ich povaha. Syntetická idea aj vo forme hypotézy vedie a udáva smer analýzy. Predbežný názor na celok totiž určuje spôsob jeho prieskumu.“ To je v podstatě jen jiné vyjádření toho, co jsem uvedl v souvislosti s otevřením systému poznatků do výzkumu. Abychom mohli vůbec analyzovat, musíme mít nějaký celek. Ten buď známe nebo neznáme, tj. máme k dispozici hotovou soustavu poznatků, nebo ji teprve tvoříme. V druhém případě je to poněkud obtížnější. Proto také sociologický výzkum v oblastech, jež nejsou teoreticky dobře připraveny, jež postrádají ony syntetické celky, bude obtížnější, bude vystaven různým omylům a hledání správných cest.

Analýza v celém poznávacím procesu má několik fází, které jdou postupně jedna za druhou tak, jako jde postupně celý poznávací proces výzkumu. Toto je také důležité konstatování. Snaha po rychlém rozřešení některých problémů může vést k přeskokování jednotlivých fází. To je však chybné a nemůže to vést k žádoucím výsledkům. Analýza probíhá v podstatě ve 4 fázích. Podle toho jde o analýzu

- klasifikační, jež obsahuje vědecký popis
- vztahovou
- kauzální
- dialektickou.

Jednotlivé fáze analýzy zasahují jak přípravnou fázi výzkumu (klasifikační analýza), tak fázi zpracovávající (analýza vztahová a další). Tento vědecký postup je

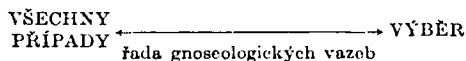
společný sociologii i ostatním vědám.

Synteticko-induktivní postup se objevuje až na samém konci celého poznávacího procesu výzkumu, při tvoření závěrů a systematizaci poznatků. Obecné formy analýzy a syntézy, dedukce a indukce nabývají během výzkumu různých konkrétních podob, např. statistické třídění, korelační počet, různé formy indukce atd.

Volba pozorovacího terénu

Společenské jevy jsou většinou hromadné povahy. Příkladem mohou být často používané demografické jevy, narození, omečnění, úmrtí, sňatky, manželství, rodina atd. V rámci naší společnosti existují v tisících nebo dokonce milionech jednotlivých případů. Jsou rozmístěny na poměrně velkém území. Jednotlivé případy jsou značně odlišné, takže celek bývá značně variabilní. Chceme-li postihnout pravidelnosti, opakovatelnost v jednotlivých vlastnostech oněch jevů, musíme je zkoumat ve velkém počtu. Pojem velkého počtu nelze uvádět obecně, nějakým číslem pro všechny případy. Počet je tu závislý na tom, o jaké jevy či procesy jde. Při zkoumání jevů hromadné povahy nemůžeme většinou brát v úvahu všechny případy. Není to možné především z praktických důvodů (velké požadavky časové a finanční na pozorování, nedostatek spolehlivých pozorovatelů atd.). Proto se musíme obvykle omezit na výběr případů, na menší, a to mnohem menší počet, než je celek všech případů. Tento výběr je další závažnou gnoseologickou otázkou sociologického výzkumu.

Výběr znázorním tímto schématem:

Všechny případy se rozumí v daném územním rozsahu, např. celého Československa, jednoho kraje, okresu apod.

Při srovnání celku všech případů a výběru nás napadne nejprve myšlenka, že jde o zmenšeninu. Jakoby to byla fotografická zmenšenina. Termíny menší, větší apod. obsahují kvantitativní prvek. Jde-li o zmenšení, patří k tomu vědět jaké, koliknásobné je to zmenšení, např. zmenšení 100krát, 1000krát atd. Jinými slovy, jde o číselný poměr zmenšení.

Již v pouhém zmenšení je obsaženo nebezpečí deformace, zkreslení. Vezmeme-li příklad nejjednodušší, tj. plošné zmenšování, existuje několik variant zkreslení. Počet variant rychle vzroste při prostorovém zmenšování. Ale to vše je na sociologický výzkum příliš jednoduché a schématické. Skutečnost bývá mnohem složitější. Dále nám už geometrické pomůcky nestačí. Musíme se v úvahách obejít bez nich.

Základní gnoseologický vztah mezi celkem všech případů a výběrem nazývá se *repräsentace*. Slovo znamená znovu, opakovane prezentovat, představovat nebo prostě zastupovat. Repräsentace je vazba, která má vždy dvě stránky:

– kvalitativní, tj. co je repräsentováno čím

– kvantitativní, tj. v jakém rozsahu, a s některými dalšími kvantitativními kritérii.

Kvantitativní repräsentace je záležitostí matematické statistiky. V teorii i praxi výběru je tato vazba důkladně analyzována včetně dalších vazeb, jako je přesnost a spolehlivost odhadu. To však není předmětem tohoto článku. Podívejme se na jiné momenty kvantitativní repräsentativnosti. Statistické soubory – a v případě výběro-

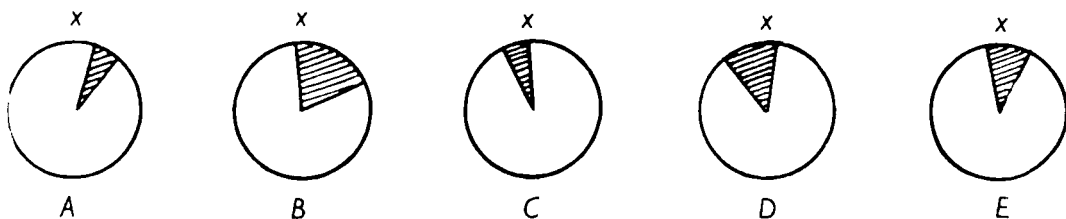
znaku). Vezmeme-li jednoho studenta, můžeme jej zařadit jednou podle věku do souboru mladých lidí, podruhé podle dosaženého vzdělání do souboru lidí s plným středoškolským vzděláním, jindy do souboru sportovců pěstujících lehkou atletiku atd.

Slůvko „podle“ vyjadřuje onen znak, ono kritérium, jež se stalo základem k vytvoření statistického souboru. Dochází tak k dvojímu zastupování, k dvojí repräsentaci:

– jednou je konkrétní případ (jednotka), např. student, obsažen v základním, případně výběrovém souboru, kde ho s ostatními jednotkami (což už nemusí být studenti) pojí nějaký společný znak, např. věk 22 let; v této repräsentaci nás jednotlivý případ vlastně nezajímá, zajímá nás pouze vztah výběrového souboru k základnímu souboru, oba soubory jako celky;

– po druhé jde o vztah znaku (např. věku 22 let) ke konkrétní jednotce jako celku, tj. ke studentu, neboť tento znak zastupuje čili repräsentuje studenta v celém souboru lidí ve věku 22 let. První repräsentace je zřejmě kvantitativní, druhá kvalitativní.

Schematicky to lze vyjádřit takto:

vého šetření jde o základní a výběrový soubor – jsou založeny na znacích. To, co spojuje jednotlivé případy určitého společenského jevu, jsou společné znaky, popř. jeden společný znak. Na základě tohoto znaku nebo těchto znaků se tvoří statistický soubor. Např. v Československu je přes 7000 JZD. Můžeme z nich vytvořit soubor tak, že vezmeme všechna JZD nebo jen ta, která mají pracovní jednotky či peněžní odměny. Dostaneme tak soubor spojený určitým znakem, v tomto případě společnou formou odměny za práci. Obdobně můžeme vytvořit soubor studentů podle studijního oboru, podle věku, podle pohlaví atd. Vždy dostaneme různé soubory, které sice budou obsahovat studenty, ale po každé z jiného hlediska (podle jiného

Kruhová výše vyjadřuje znak x , který je u všech jednotlivých případů stejný. Ne stejná velikost kruhové výše má znázornit různou závažnost jednotlivých znaků v rámci toho kterého případu. Jednotlivých případů A, B, C, D atd. může být různý počet, od několika desítek až po několik desítek miliónů.

Graf ukazuje názorně dvojí moment repräsentace. Jednou je to množství (počet vybraných případů a počet všech existujících případů), po druhé je to jednotlivý případ, konkrétní, živý případ tak, jak se vyskytuje. Je to *singulární jev* vystupující ve skutečné *komplexnosti*. Z toho vidíme, že dvojí moment repräsentace je současně jedním z elementárních problémů vztahu sociologie a statistiky. Do těchto souvislostí

však tento článek jít nemůže; to vyžaduje zvláštní pojednání.

Vraťme se ještě jednou ke vztahu mezi singulárním jevem a vybraným, vyabstrahovaným znakem (např. x v uvedeném grafu). Není to vazba jen formálně logická. Tady bychom se dopustili vážného omylu, kdybychom na otázku nazírali jen takto. Jde o otázku zásadního významu, zda *vyabstrahovaný znak je podstatný*.

Podstatnost znaku je jádrem kvalitativní reprezentace. Je také jednou ze základních otázek sociologického výzkumu a sociologie vůbec. Je vlastně jednou ze základních otázek veškeré vědy. Vážít podstatnost znamená bránit se formalizaci v takové podobě, která by zkreslovala skutečné věci, jevy a procesy. Znamená také obranu proti nesprávným analogiím, kterých je v sociologii plno, a nejen v sociologii 19. století.

Prostudujeme-li pozorně Leninovy Filosofické sešity [6], najdeme několik poznámek o otázce podstatnosti. Jsou všeobecně dosti známé, takže není třeba je znovu citovat. Z těchto poznámek vyplývá, že podstatnost není absolutní. Nemůžeme říci, že např. znak x je jednou provždy ve všech souvislostech podstatný a ostatní znaky že jsou nepodstatné. Nemůžeme tedy pojednávat o obecné podstatnosti, ale o podstatnosti vždy v určité souvislosti. Pojem podstatnosti se tím relativizuje. To ostatně souvisí s otázkou konkrétní a abstraktní pravdy, jakož i s otázkami dynamiky poznání, stálého rozvoje poznání, k němuž má sociologický výzkum přispívat. Podstatnost se mění v průběhu rozvoje poznání, včetně zlepšování poznávacích prostředků, jde stále k hlubší a hlubší podstatnosti; mění se také podle souvislostí, v nichž se singulární jev nachází. Např. při zkoumání rodiny je v určité souvislosti podstatným znakem velikost (v otázkách životní úrovně, kde příjem na jednoho člena rodiny má zásadní význam apod.), v jiné souvislosti je to třeba soudržnost (např. při výchově dětí apod.).

Určení podstatného znaku je záležitost mimo empirické poznání. Přesněji řečeno, empirické poznání v tom hraje nepřímou úlohu. Při určitém výzkumu volíme podstatné znaky na základě teoretických znalostí, čili tato volba souvisí s existujícím systémem poznatků. V něm jsou obsaženy nějaké empirické údaje, informace a poznatky, to je ta nepřímá úloha empirie. Ale

nemůžeme si dovolit teprve empiricky zkoumat, třeba v předvýzkumu, co je v souvislosti s daným výzkumem znak podstatný a co nepodstatný.

Přijmeme-li názor, že podstatnost znaku je relativní, dojdeme tak k dalšímu tvrzení, že v dané vývojové etapě systému poznatků a v daných souvislostech mohou existovat znaky více nebo méně podstatné. Jinými slovy to znamená, že podstatnost je stupňovatelná. Např. při výzkumu životní úrovně našeho obyvatelstva dospějeme na základě existujících poznatků k názoru, že podstatným znakem je velikost rodiny, popř. velikost společně hospodařící domácnosti. Prohlubováním poznatků však dojdeme k názoru, že to není jen velikost, ale také fáze v ontogenetickém vývoji rodiny (např. mladá rodina s dětmi do 6 let, rodina s dětmi kolem 15 let atd.).

Všechny tyto úvahy vedou k závěru, že v sociologickém výzkumu je třeba respektovat požadavky všech gnoseologických vazeb kvalitativní i kvantitativní reprezentativnosti a všechny tyto vazby také prověřovat. Těžko můžeme říci, že jedna nebo druhá stránka reprezentativnosti je důležitější. K nesprávným a nepravdivým poznatkům můžeme dojít oběma cestami, porušením pravidel kvalitativní i kvantitativní reprezentativnosti. Sociologové spíše statisticky erudovaní jsou náchylní podceňovat význam kvalitativní reprezentace. Že to není správné, je zřejmé z předchozího výkladu. Naopak filosoficky erudovaní sociologové mají sklon podceňovat kvantitativní reprezentaci. Ale nesmí zapomínat na to, že mezi kvantitou a kvalitou jsou dialektické souvislosti. V případě porušení pravidel kvantitativní reprezentace — což by se mohlo zdát porušením formální stránky — může dojít k věcným chybám. Např. při výzkumu vztahu k práci může dojít nesprávným výběrem závodů (např. závodů se špatnou docházkou do práce) k nesprávným závěrům o celku. Jsme poučení z historie např. fašistickou propagandou, že nesprávným výběrem, zastupujícím celek, mohou být zkreslovány správné informace o tomto celku.

Kvantitativní reprezentace klade ještě jednu závažnou gnoseologickou otázku. Statistici mluví o náhodném a záměrném výběru. Abychom mohli dělat odhady z výběrového souboru na základní soubor, má být výběrový soubor vybrán náhodně.

K zajištění náhodnosti slouží různé výběrové techniky. Náhodnost je předpokladem použití statistické indukce. Protože náhodnost znamená vždy *co do určitého znaku*, dostáváme se tak ještě jednou k otázkám vztahu mezi kvalitativní a kvantitativní reprezentací, jak byly zhuštěně vyjádřeny v grafu na straně 211. Zajistit náhodnost výběru u takových věcí, jako jsou např. žárovky, elektronky či jiné výrobky, je poměrně jednoduché. Opakovatelnost těchto věcí jako celků (tj. celých žárovek, celých elektronek atd.) není tak složitá. Stačí správně zvolit sledované znaky, v těchto případech z hlediska kvality výroby. Jiná situace je u společenských jevů, kde vnitřní vztahy, tj. v singulárním jevu, jsou velmi důležité a zajištění náhodnosti co do určitého znaku (po případech co do určitých znaků) neznámá ještě, že je všechno v úplném pořádku z gnoseologického hlediska. Například náhodný výběr rodin (= singulární jevy) co do velikosti (vyjádřena počtem členů) není náhodným výběrem co do jiných znaků, např. stability (rodiny s menším počtem členů budou zastoupeny více, ale současně jsou to rodiny s menší stabilitou, bereme-li je jako celek). Avšak porušení náhodnosti v znaku jiném, než je znak zkoumaný, může ohrozit statistickou indukci i v tom znaku zvoleném, a tím celkové závěry.

Náhodnost má kromě matematických aspektů také aspekty gnoseologické, které musí řešit ty vědy, v nichž se náhodného výběru používá. Není to tedy záležitost jen matematických statistiků. K porušení náhodnosti může dojít různým způsobem, často i nechtěně, z důvodů, jež jsem naznačil v předchozím odstavci. Kromě náhodnosti a do jisté míry jako její opak existuje *záměrnost* výběru. Jak slovo vyjadřuje, výzkumník má určitý záměr při výběru, který má nějak zdůvodněn metodologicky.

V zásadě může jít o tyto hlavní záměry:

- získat orientaci v dané otázce a o daném terénu; jde obvykle o záměrný výběr při předvýzkumu, kde se provádí sondáž, pilotáž apod.;

- mít k dispozici stále informace z poměrně stálého souboru lidí nebo jiných jednotek (domácností, obcí atd.); to jsou panelové soubory;

- srovnávat relativně homogenní soubory s cílem hledat kauzální souvislosti

(např. experimentální a kontrolní soubory při terénním experimentu);

- vybrat jeden případ ke zkoumání při monografické proceduře, což může být případ normální či abnormální, typický či atypický. Na výběrovém záměru a jeho realizaci závisí možnosti zobecnění a závěrečných poznatků, tím také gnoseologická efektivnost, jak jsem se o ní zmínil v úvodu.

Záměr při výběru se odlišuje zásadně od náhodnosti. Ale je třeba jej odlišit také od porušení náhodnosti, které není záměrné. V tom případě jde o *tendenčnost výběru*, která může mít různý stupeň. Jinými slovy k porušení náhodnosti může dojít ve větším či menším měřítku. Vypadá to schematicky asi takto:

|-----|
náhodnost tendenčnost (v různém stupni) záměrnost

Mezi tendenčností a záměrností není rozdíl jen ve stupni, jen v postavení na jakési stupnici, kterou graf připomíná. Rozdíl je také v tom, že záměrný výběr drží výzkumník v rukou, ví, čeho chce dosáhnout a snaží se toho dosáhnout. Tendenčnost výběru je porušením principu náhodnosti, většinou nechtěným porušením, takže se to vše vymyká z rukou výzkumníka. Často bývá těžké vůbec posoudit, v jakém ohledu došlo k porušení.

V souvislosti s náhodností, tendenčností a záměrností výběru je ještě mnoho gnoseologických otázek. Všechny nejsou ani zdaleka dořešeny. Jejich řešení vyžaduje zkoumání konkrétních příkladů s použitím různých výběrů.

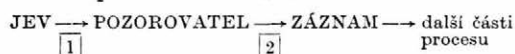
Sociologické pozorování vytváří zvláštní společenskou situaci

Těžištěm poznávacího procesu výzkumu je *pozorování*. Jde ovšem o vědecké pozorování, které se odlišuje od jiných forem, např. od žurnalistického pozorování. Předpokládá nějaký styk se skutečným společenským životem.

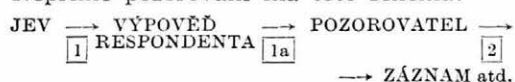
Sociologické pozorování může být *přímé*, kdy sám výzkumník pozoruje nějaký společenský jev nebo proces (např. děti si hrají, žáci ve třídě, skupina mladých lidí na výletě atd.), nebo *nepřímé*, kdy mezi pozorovatelem a pozorovaným objektem se klade nějaký prostředkující článek, zejména výpověď dotazované osoby (respondenta). Rozbor sociologického pozorování není

předmětem tohoto článku, a proto zaměřím rovnou k otázce gnoseologických vazeb.

Přímé pozorování má toto schéma:

Nepřímé pozorování má toto schéma:

Sociologické pozorování tedy obsahuje dva druhy gnoseologických vazeb. První druh je mezi jevem a pozorovatelem $\boxed{1}$; při nepřímém pozorování obsahuje vazby jednak mezi jevem a dotazovanou osobou (respondentem) $\boxed{1}$, jednak mezi respondentem a pozorovatelem $\boxed{1a}$. Druhým druhem jsou vazby mezi pozorovatelem a záznamem $\boxed{2}$. Toto schéma se může někdy poněkud změnit, např. při použití dotazníku, kdy záznamy provádí sám respondent. K těmto gnoseologickým vazbám se pojí také chyby, jednak *chyby pozorovací*, jednak *chyby záznamové* (registrační).

Gnoseologické vazby prvního druhu $\boxed{1}$ a $\boxed{1a}$ jsou nejdůležitějšími vazbami celého poznávacího procesu sociologického výzkumu. To znamená také, že nejdůležitější jsou pozorovací chyby a že na ně se má soustřeďovat pozornost, mimo jiné i metodologického výzkumu. Na gnoseologických vazbách $\boxed{1}$ a $\boxed{1a}$ závisí zdar celého výzkumu. Jsou-li porušeny, nelze chyby nijak odstranit. To konstatování platí pro každou společenskou vědu (např. Kosina [5], při úvaze o statistice). U přímého pozorování je jedna skupina vazeb, při nepřímém dvě skupiny, čímž se gnoseologická situace komplikuje a roste nebezpečí chyb a deformovaných údajů.

Údaj, popř. nějaká informace, obsahují v sobě obvykle velký počet gnoseologických vazeb. Např. jednoduchý údaj o počtu bydlících obyvatelů v nějakém městě (řekněme v městě X žije 22 137 obyvatel) obsahuje v sobě přes 20 tisíc vazeb, jak byly uvedeny ve schématech. V každém jednotlivém případě existuje singulární jev, tj. jednotlivý obyvatel, který ve městě X skutečně bydlí. Analyzujeme-li takto tento singulární jev, dojdeme k tomu, že musíme definovat „bydlení ve městě X“, což demografická statistika skutečně dělá (definice bydlících a přítomných obyvatel). To jsou *operativní definice* ve smyslu případných operací, jež se s nimi provádějí. Skutečnost, že obyvatel ve městě X bydlí, se

musí nějak zjistit (pozorovat) a zaznamenat. Do jisté míry tu jde také o výpověď, že jednotlivý obyvatel ve městě bydlí (např. je přihlášen k trvalému pobytu, i když v městě X tráví jen menší část času). Je zřejmé, že zjištěný a zaznamenaný údaj o jednotlivém jevu může být více nebo méně blízký skutečnosti. Jsou případy, kdy obyvatel ve městě je veden jako bydlící a skutečně tam také bydlí (město opouští např. jen na 14 dní v roce, kdy jede na dovolenou). V jiném případě je obyvatel rovněž veden jako bydlící, ale ve městě se zdržuje jen málo (je přihlášen k trvalému pobytu, aby neztratil nárok na byt apod.). V tomto případě údaj neodpovídá skutečnosti. Uvedl jsem příklad poměrně jednoduchý a snadno ověřitelný. Jsou však četné případy daleko složitější. Takto bychom mohli rozebírat kterýkoli údaj, např. ze Statistické ročenky ČSSR.

V každém statistickém údaji je mnoho gnoseologických vazeb, které byly (lépe nebo hůře) nebo nebyly prověřeny. Z uvedených příkladů je patrné, že sociolog musí věnovat pozornost těmto gnoseologickým vazbám, což znamená seznámit se také se statistickou praxí, s tím, jak se údaje vůbec získávají. To je ta „šedá statistická práce“, kterou někdy sociologové neprávem přezírají. Případné chyby – a bývá jich nemálo – se ve statistických údajích sečítají, případně znásobují. Je známý vtíp definující statistiku jako přesný součet nepřesných čísel. To je sice přehráno, ale vystihuje to dobře podstatu věci. Jde-li jen o sčítání jednotlivých jevů, chyby mohou být jen ve zjišťování určitých znaků (např. zda bydlí, zda studuje apod.). Jde-li také o měření, vznikají ještě možnosti *měřicích chyb* (chyb měření); jejich následkem je to, že zjišťovaný případ se umísťuje někde jinde na stupnici, než by měl být.

Gnoseologické vazby a případné chyby pozorování, záznamu a měření se týkají nejen statistických údajů, ale také různých jiných informací (např. výpovědi o událostech, popisy situací – jak se objevují při policejním nebo soudním výsledku, různé druhy a formy dopisů atd.). Týkají se také tzv. pramenů, tj. různě uspořádaných informací, které nebyly získávány pro určitý výzkum. Jejich získávání mělo nějaký jiný účel (např. kroniky obcí a závodů, statistické údaje z evidence, tiskové zprávy, informace národních výborů aj.). Histori-

ká věda vytvořila tzv. historickou kritiku pramenů, v níž dochází k prověřování gnoseologických vazeb v podstatě stejného druhu jako v sociologickém výzkumu. Podle forem pramenů kladé tato kritika různé teoretické a praktické otázky.

Gnoseologické vazby mezi jevem a pozorovatelem [I] nebo mezi jevem a respondentem a pozorovatelem [I] a [II] mohou být zcela v pořádku, tj. odpovídají gnoseologickým požadavkům, nebo mohou být zcela falešné, pochybné, tedy v nepořádku. Nejde však jen o tyto dvě možnosti. Mezi nimi je mnoho různých přechodů, tj. údajů (informací, pramenů) odpovídajících více nebo méně gnoseologickým požadavkům. Proto se mluví o chybách, kterých může být více nebo méně, ve větším nebo menším stupni. Ovšem čím je více chyb, tím nižší je kvalita údajů, informací či pramenů.

Sociologické pozorování má stejně jako pozorování v jiných vědních oborech dvě stránky:

- stránku gnoseologickou a logickou
- stránku psychologickou, případně sociálně psychologickou.

Je třeba ještě zdůraznit, že pod pojmem sociologické pozorování se myslí také pozorování sociálně psychologické. Je nesnadné a myslím také neúčelné oddělovat příkré sociologické a sociálně psychologické pozorování. V každém výzkumu se obě prolínají.

V přírodních vědách – s výjimkou medicínských věd – hraje psychologická stránka poměrně malou úlohu. Soustřeďuje se převážně na schopnosti vnímání (např. odčítání z měřicích přístrojů), na zručnost při zacházení s pozorovacími pomůckami. Ve společenských vědách je úloha psychologické stránky větší než v přírodních vědách. V sociologii (včetně sociální psychologie) je největší. Dosahuje takového významu, že může bezprostředně ohrozit stránku gnoseologickou a logickou. Na druhé straně odstraňování pozorovacích chyb předpokládá změny v uspořádání pozorovacích situací, tedy zásahy sociologické a sociálně psychické jak na straně pozorovatele, tak na straně pozorovaného (popř. tazatele a dotazovaného).

Sociologické pozorování vytváří určitou společenskou situaci. Charakter této situace závisí na použitých technikách, na osobnosti obou stran pozorování (subjektu i ob-

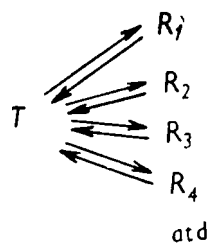
jektu pozorování) a jejich společenských kontextech, a konečně i na konkrétní situaci, tj. jak byla navozena, jak se udržuje v průběhu pozorování (např. atmosféra rozhovoru), a jak se případně opakuje.

U jednotlivých technik pozorování mohou vzniknout zhruba tyto situace:

a) Při přímém pozorování záleží především na tom, zda si pozorování lidé (jednotlivě nebo ve skupině) uvědomují skutečnost, že jsou pozorováni. Uvědomit si přítomnost pozorovatele, případně také uvědomit si cíl jeho pozorování, znamená změnit poněkud své chování. To je běžně známá věc, s kterou se setkáváme při pozorování dětí ve školách, v táborech, při pozorování mládeže i dospělých, např. při práci apod. Změna chování na straně pozorovaných přináší také změnu výsledků pozorování, které mohou být nesprávným odrazem skutečného chování (např. skutečného chování pracovníků, skutečného chování žáků v nějakém kolektivu apod.).

b) Rozhovor probíhá v podobě interakce tazatel – dotazovaný (respondent) ve schematické podobě $T \rightleftharpoons R$, která se neustále opakuje po určitou dobu. Má několik fází – uvedení do situace, včetně podnětu k rozhovoru, odpověď na tuto výzvu ze strany R , věcné otázky a odpovědi, jež mohou být v různé podobě (zavřené, polo-zavřené, otevřené), závěrečná fáze rozhovoru a celé situace.

Rozhovor kolektivní čili hromadná interakce má obvykle podobu

c) Společenská situace při použití dotazníku posílaného poštou je poněkud odtaziťá. Má schematicky tuto podobu:

$T \rightleftharpoons$ dotazník $\rightleftharpoons R$ se řadou specifických momentů (ve srovnání s přímým pozorováním a rozhovorem).

Osobnosti partnerů pozorování se nejvíce uplatňují při rozhovoru, který je bezprostřední interakcí a komunikací. Sociální kontexty partnerů mají dvojí charakter. Jednak jde o obecné složky (např. třídní

příslušnost, ideologické kontexty, vzdělání, druh práce aj.), jednak jde o složky zaměřené ke zkoumaným otázkám (např. k otázkám rozhlasu či televize, religiozity, výchovy mládeže, sexuálním otázkám atd.). Obojí složky jsou často nerozlučně propleteny. Při pozorování (přímém nebo nepřímém) se projevují jako *předsudky*. Jsou různě složité, protože odrážejí různé složité společenské kontexty. Mohou být dosti stále nebo hodně proměnlivé, tj. u každé situace jiné. To se pak projevuje v případných pozorovacích chybách, které opět mohou být poměrně standardní nebo proměnlivé. Každá celková pozorovací chyba se skládá z obou těchto složek.

Každá situace sociologického pozorování má kromě obecných a do značné míry předvídatelných složek složky specifické, proměnlivé a nepředvídatelné. Proto je třeba každou situaci rozebrat nejen gnoseologicky, ale také sociálně psychologicky, různé situace vzájemně srovnávat a hledat v nich určité pravidelnosti. Protože do situací zasahují věčné momenty pozorování, tj. co se pozoruje (předmět pozorování), musí být při zkoumání pozorovacích situací brán zřetel k těmto okolnostem. Metodologický výzkum nelze tedy dělat formalisticky, odtrženě od věčné stránky výzkumu.

Při sociologickém výzkumu vznikají různé *chyby*. Jsou to:

— *standardní chyby* vyplývající ze společenských situací stejného typu nebo ze stejných momentů, jež se projevují v pozorovacích situacích,

— *proměnlivé chyby*, jež jsou závislé na proměnlivosti pozorovacích situací, věčné stránky pozorování, zúčastněných lidí atd.

K odhalení těchto chyb je nutné zkoumat návratnost dotazníků, počet (popř. procento) odmítnutých rozhovorů, počet (podíl) nezodpověděných otázek a jejich obsah, shromažďovat poznatky z dotazníkových šetření, rozhovorů a přímého pozorování a řadu dalších věcí.

Možnosti chyb prvního i druhého druhu jsou v sociologickém výzkumu značné. To vytváří dojem labilnosti pozorování a nedůvěry k získaným výsledkům. Tento dojem je do jisté míry oprávněný. Po této stránce je také sociologický výzkum právem kritizován. Uvědomit si tyto možnosti neznamena však vzdát se všech možností pozorování, tj. vskutku vědeckého pozorování.

Právě dialektická logika nás učí, že obsah i metoda poznání se neustále vyvíjejí, že člověk v nich musí hrát aktivní roli, musí hledat cesty, musí se snažit postupně odstraňovat chyby a nedostatky. To platí pro sociologický výzkum v první řadě, protože těch nedostatků má mnoho.

Gnoseologická stránka sociologického pozorování je těsně spojena se sociálně psychologickou stránkou. Zlepšování jedné znamená odstraňování nedostatků u druhé stránky. Neustálá snaha po zlepšování techniky rozhovorů, přímého pozorování, sestavování dotazníků atd. má své důsledky gnoseologické. Všechny techniky mají tři základní gnoseologické vazby, které ve schématu na straně 214 jsou uvedeny pod čísly **1** a **1a**. Jsou to:

- a) validita
- b) spolehlivost
- c) ekvivalence.

a) *Validita* znamená doslova platnost. To však není správné vystižení významu termínu. V západní sociologii je to pojem dost nejasný a různě definovaný. Je to proto, že jeho pojetí závisí na filosofickém pojetí vztahu mezi pozorovacím subjektem a objektem. Proto v různých definicích západních sociologů se projevují orientace pragmatistické, neopozitivistické a jiné. Zkoumání validity znamená pro marxistickou sociologii aplikovat teorii odrazu v oblasti společenských jevů. Je to tedy staronová gnoseologická otázka, jež se objevuje především v Leninově *Materialismu a empiriokriticismu*. Nové je jméno, ale tím se nesmíme dát zmást.

Je nesporné, že specifické obtíže sociologického výzkumu a hlavně sociologického pozorování vedou k analytickému chápání a zkoumání této základní gnoseologické vazby. Znamená to analyzovat jednak pozorovací situace, jednak druhy pozorovaných objektů a vliv na validitu. Po této stránce můžeme rozlišit tyto hlavní druhy objektů:

— *události*, které se staly v určitém čase a na určitém místě; měly nebo mají nějaký průběh, který lze podrobněji nebo méně podrobně zachytit pozorováním (přímým nebo nepřímým); validita závisí na tom, zda to jsou události současné (v době pozorování), nebo zda to jsou události minulé a s jak dlouhým časovým odstupem — tady na validitu působí např. paměť respondentů;

— *vlastnosti osob*, skupin lidí, společenských útvarů, institucí atd., opět na určitých místech a v určitém čase;

— *postoje, mínění, motivace* apod., tj. složky projevující se ve verbálním nebo neverbálním chování, ale současně doprovozené interními prvky.

Bez dalšího výkladu je zřejmé, že validita bude v prvním případě vyšší než v třetím případě, druhý případ zaujímá střední postavení.

Validita je dvojího druhu (se zřetelem na objekty pozorování):

- validita skupinová
- validita individuální.

V prvním případě jde vždy o pozorování celé skupiny, případně, vyjádřeno statisticky, celého souboru lidí. V druhém případě jde o jednotlivé osoby. Toto rozlišení validity má zásadní význam při tzv. validizačních postupech.

Validizace je výrazem úsilí po zlepšování základní gnoseologické vazby mezi pozorovatelem a objektem pozorování. Za tímto účelem se vyvíjejí různé validizační postupy, které mají — prostě řečeno — zvýšit pravdivost získaných údajů, informací a poznatků.

Existují tyto hlavní *druhy validizačních postupů*:

1. Validizace srovnáním informací (údajů) z různých, na sobě nezávislých zdrojů. Např. údaje z výpovědí lidí o jejich příjmech za určité období jsou srovnány s údaji z evidence příslušných závodů a jiných institucí. V tomto ohledu jsem učinil pokus s členy JZD, kteří vypovídali o svých pracovních příjmech za uplynulý rok. Jejich výpovědi byly srovnány s evidencí JZD a byla zjištěna chyba — 20% až +5% (minus znamená, že ve výpovědích byly údaje nižší než v evidenci a obráceně). Na tyto pozorovací chyby mají vliv různé okolnosti (u položek plus jsou to většinou složky paměti, u položek minus mnoho jiných faktorů). V tomto případě jde vlastně o kontrolu výpovědí.

2. Validizace srovnáním dvou zcela nezávislých souborů. Informace se získávají např. pomocí výpovědí v obou případech, ale soubory se volí tak, aby v jednom případě byl předpoklad menších chyb, v druhém případě chyb větších. Paušálně nelze rozhodnout, jak tyto soubory mají vypadat. To záleží na věcném obsahu a jiných momentech pozorování.

3. Validizace zjištěných údajů pomocí odhadů z existujících statistických údajů. Při obratném používání statistických údajů, zejména u údajů demograficko-statistických, lze dosáhnout mnoha poznatků vhodnou kombinací a odhadními výpočty. Ty mohou validizovat získané údaje (např. údaje o porodnosti města X, údaje o pracovních příjmech členů JZD v okrese Y atd.). Odhady ze statistických údajů jsou v těchto případech dány určitým rozmezím čili intervaly.

4. V případě, že předmětem pozorování jsou úmysly dotazovaného nebo dotazovaných, můžeme jejich úmysly srovnat se skutečným chováním. Např. úmysly spotřební (vůle koupit určitý předmět dlouhodobé spotřeby) se skutečným provedením (skutečná koupě po určité době).

Do oblasti validizace patří také logická, gnoseologická a sociálně psychologická analýza celého procesu pozorování. Někdy není možný žádný z uvedených postupů 1–4 a je nutné se spoléhat jen na tuto analýzu. Validizace je vlastně současně také důkazem pro získané výsledky pozorování, ne však důkazem veškerých poznatků výzkumu, protože ty mohou pocházet také z jiných zdrojů (např. z nějakých pramenů).

Z uvedených validizačních postupů je patrné, že se budou poněkud lišit, půjde-li o validitu skupinovou či individuální. U *skupinové validity* hraje hlavní úlohu statistický charakter údajů. Jsou to údaje z většího počtu pozorovaných jednotek. V rámci tohoto většího počtu se objevují určité pravidelnosti, vyrovnávají se individuální zvláštnosti. Máme-li na obou stranách srovnání — a právě srovnání je základem všech validizačních postupů — statistické soubory, je proces validizace usnadněn. Např. postup ad 4 je typickým příkladem skupinové validity. Používá se nejvíce při výzkumu spotřebitelských zvyklostí a spotřebitelské poptávky, kdy úmysly kupovat ve velkých souborech se srovnávají se skutečnou koupí, opět ve velkých souborech. Předvídatelnost či očekávatelnost skutečného chování je tu větší než v individuálním případě (u individuální validity), protože právě individuální náhodné momenty se vyrovnávají ve velkých souborech.

Kromě přímé validizace existují ještě různé možnosti *nepřímé validizace*. Ty jsou

teoreticky velmi náročné. Vyžadují takovou propracovanost výchozího systému poznatků, aby v něm bylo možné předpokládat určité kauzální vztahy mezi zkoumanými jevy a jinými známými jevy. Nepřímá validizace je založena v podstatě na logických úvahách.

Gnoseologická otázka validity, validizace a různých validizačních postupů je v marxistické sociologii téměř nedotčena. Vzhledem k svému významu patří k základním gnoseologickým otázkám, jež by měly být na pořadu metodologického výzkumu. Bez vyřešení této otázky nebo lépe bez jejího postupného řešení se nedostaneme vpřed v sociologickém výzkumu, i kdybychom měli sebelepší matematické postupy. Zkoumání validity apod. je ve světovém měřítku povinností především marxistických sociologů, kteří jsou si významu gnoseologických otázek vždy vědomi.

b) *Spolehlivost pozorování.* Spolehlivost pozorování je jednou ze základních gnoseologických otázek v každém vědním oboru. Z přírodních věd je známo, že každé pozorování se skládá ze dvou složek, pozorování správného (pravdivého) a pozorování chybného (pozorovací chyby). Přesnost pozorování se zvyšuje tím, že se pozorování opakuje. Je-li pozorování doprovázeno měřením, vypočte se konečný údaj jako aritmetický průměr jednotlivých měření (např. měření vzdálenosti v geodézii, astronomii, vážení látek v chemické analýze, vážení rostlin apod.). Spolehlivost je dána variačním rozpětím nebo jinou charakteristikou variability jednotlivých měření. Čím je variabilita menší, tím je spolehlivost větší, a obráceně. Jednotlivá měření nebývají obvykle totožná, vždy se od sebe nějak liší. Při větším počtu měření výsledky konvergují k aritmetickému průměru, takže nelze přijmout názor neopozitivistů, že pozorování je natolik nepřesné, že subjektivní momenty z něho vyloučit nelze. Aritmetický průměr tu bývá tak přesným vyjádřením, že není nutné přijímat subjektivní vlivy jako zásadní omezení teorie odrazu.

Tak vypadá situace v přírodních vědách. Spolehlivost sociologického pozorování se však od ní poněkud odlišuje. V některých případech zkreslující momenty z něho vyloučit vůbec nelze. To si neuvědomují někteří sociologové-neopozitivisté. Sociologické pozorování se odlišuje v těchto pracích:

1. *Opakování pozorování*, i když třeba jinými technikami, u stejných lidí (ve stejných souborech) má za následek většinou změny na straně respondentů. Pozorování lidí není pozorování jevů astronomických, chemických či biologických. Lidé berou na vědomí první pozorování a při opakovaném pozorování se už mění pozorovací situace. Může se projevit např. pocit, že pozorovatel neměl důvěru k jejich první výpovědi, nebo naopak po zkušenostech z prvního styku s pozorovatelem nabývají k němu větší důvěry a více se rozhovoří, nebo konečně mají pocit, že zkoumané otázky lépe rozumějí, že jsou povoláni právě oni k výpovědím (tzv. profesionalismus, např. při výzkumu účinnosti vysílání rozhlasu či televize). V takových případech je pak těžké srovnávat výsledky opakovaného pozorování a zjišťovat přesně spolehlivost.

2. *Předsudky* obecného nebo specifického charakteru – jak jsem o nich pojednal dříve – jsou výrazem společenských kontextů. Termín vlastně není příliš šťastný, protože vytváří dojem, jakoby všechno byly jen předsudky (např. každé ideologické pozadí apod.). Zatím však není vhodnější termín a používám jej s tím, že má zvláštní význam v souvislosti se sociologickým výzkumem, který je odlišný od běžného používání slova.

Předsudky nejsou totéž co pozorovací chyby v přírodovědním výzkumu. Lze je sice změnit, dokonce i poněkud odstranit při opakovaném pozorování (např. získá-li tazatel důvěru respondentů při rozhovoru, přichází podruhé do výhodnější situace). To se týká v každém případě jen předsudků specifických pro pozorovací situaci (včetně věcné náplně). Avšak základní, obecné předsudky se přitom nemění. Situace je o to složitější, že předsudky nepůsobí jen na jedné straně, ale na obou stranách pozorovací situace. Mají mnoho různých podob, kvalitativně odlišných, takže nesouměřitelných. Nelze tedy potom odhadovat celkovou pozorovací chybu jako součet jednotlivých druhů pozorovacích chyb, jak to dělá např. Guilford [3, str. 484 nn.]. Ve snaze odstraňovat pozorovací chyby můžeme však rozlišovat různé druhy předsudků. To ovšem vyžaduje systematické sledování různých výzkumů a pozorovacích situací.

3. V sociologickém pozorování nemáme většinou možnost používat kvantifikovaných údajů, získaných z měření, jako např.

při chemickém nebo fyzikálním výzkumu, kde se měří na miligramy, dekagramy, milimetry apod. Z toho důvodu nelze pak zjistit přesně složky celkové pozorovací chyby, např. podíl chyb formulace dotazníků či záznamových listů (které by se měly projevit ve všech případech použití těchto pozorovacích pomůcek), podíl chyb jednotlivých použití dotazníku či záznamového listu atd. Kromě toho — jak jsem již uvedl — kvalitativně odlišné předsudky jsou nesouměřitelné. V sociologickém výzkumu lze proto jen v celkem výjimečných případech použít koeficientu či indexu spolehlivosti, který spočívá na směrodatné odchylce jednotlivých pozorování a měření.

Přitom všem však by nebylo rozumné odmítnout zásadně jakýkoli pokus o kontrolu spolehlivosti pozorování. Lze ji provádět těmito postupy:

- srovnáním opakovaného pozorování, pokud nehrozí nebezpečí velkých změn v pozorovací situaci a jejích složkách, tj. srovnání za sebou;

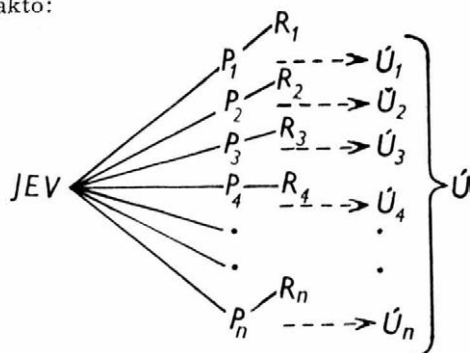
- srovnáním výsledků pozorování druhově stejných objektů (např. poslechu rozhlasu v stejných závodech na různých místech), tj. srovnáním pozorování vedle sebe;

- srovnáním výsledků pozorování stejného objektu několika různými pozorovateli, jak se to dělá např. při krasobruslení nebo sportovní gymnastice (obvykle to jako v těchto sportovních odvětvích doprovází bodování).

Podstata kontroly spolehlivosti, případně kvantitativního zhodnocení, je stejná jako u validizačních postupů. Spočívá na vzájemném srovnávání.

c) Ekvivalence

V sociologickém pozorování jde většinou o několik případů společenského jevu, často o velký počet. Schematicky to vypadá takto:

$P_1, \dots, P_n$ = různí pozorovatelé nebo jeden pozorovatel, který se mění (jako by to byli také různí pozorovatelé)

$U_1, \dots, U_n$ = různé získané údaje.

$P_1, P_2, \dots, P_n$ se mění — ať jde o jednoho pozorovatele nebo o několik různých pozorovatelů — od jednoho případu ke druhému. Tím se mění jedna strana každé pozorovací situace. Ke standardizaci situací z jedné strany dochází při použití dotazníků, tj. stejných formulářů. Méně standardizované situace jsou u přímého pozorování (poněkud více jsou standardizovány u pozorování založeného na pozorovacích kategoriích) a nejméně standardizované jsou u rozhovorů.

V každém jednotlivém případě jsou různí respondenti — $R_1, R_2, \dots, R_n$, neboť jsou různé jejich sociální kontexty, tím jejich předsudky, jejich osobnosti atd. Druhá strana pozorovací situace je tak labilnější než první strana.

Různé pozorovací situace působí na kvalitu a kvantitu údajů. Přitom základní podmínkou čítání je to, že se počítá skutečně $1+1+1+1$ atd. případ, čili že jednotlivé údaje $U_1, U_2, \dots, U_n$ jsou ekvivalentní. Sumací údajů vzniká celkový údaj U jako kondenzovaná informace o celém souboru jevu J .

Zajistit ekvivalenci údajů předpokládá zajistit ekvivalenci jednotlivých složek pozorovací situace. Rozpadá se tedy výsledná ekvivalence na několik součástí. Jsou to zhruba tyto ekvivalence:

- pozorovatelů
- podnětů při zahájení rozhovorů
- významu slov při rozhovorech i dotaznících
- souvislosti otázek (opět u obou technik)
- kontaktu za rozhovoru
- kategorií při přímém pozorování.

Za účelem zvýšit ekvivalenci údajů se používá standardizovaných otázek, pozorovacích kategorií a jiných podobných prostředků, které však na druhé straně mohou snižovat validitu nebo spolehlivost odpovědí. Ekvivalence není vždy v přímém vztahu k validitě a spolehlivosti, právě naopak. Je proto nutné v každém výzkumu vážit všechny tyto gnoseologické vazby. To se projevuje v detailních prvcích pozorovacích pomůcek, např. v dotaznících nebo záznamových listech pro rozhovory, ve volbě otevřených či uzavřených otázek,

v různých způsobech sociálně psychologické i statistické standardizace. Otázky ekvivalence lze řešit pro daný výzkum v rámci předvýzkumu, kdy se pozorovací situace podrobují důkladné analýze, případně se používá různých alternativ, aby se zjistily účinky různých obměn (podnětů, kontaktů, pozorovatelů, formulace otázek atd.).

Gnoseologické aspekty kvantifikace společenských jevů

Kvantifikace je myšlenkový proces. Znamená, že na kvalitách, tj. na vlastnostech společenských jevů, se hledají možnosti vyjádřit je v číslech nebo jiných symbolech. Vždy jde v takovém případě o zhuštění informací, které vede dále k možnostem zpracování matematickými postupy. V historickém vývoji lidského poznání došlo ke kvantifikaci i v takových případech, které jsou nám dnes docela samozřejmé, např. při vážení, délkových mírách, měření objemu apod. Vývoj vědy byl do jisté míry i vývojem různých měřicích soustav (stupnic s určitými jednotkami, např. při objevu elektriny).

Kvantifikace se provádí čítáním nebo měřením. Při čítání jde o sumaci jednotek stejného druhu, tj. jednotek s určitou vlastností (např. domácností, které musí být nějak definovány, obyvatelů v městě bydlicích nebo přítomných, studentů vysokých škol apod.). Čítání – jak jsem již uvedl – vyžaduje ekvivalenci jednotek, tj. musí jít skutečně o sumaci $1+1+1+\dots+1$. To je ovšem brána jednotka z hlediska jednoho znaku, např. studenti čili lidé-studenti. Z tohoto hlediska jsou ekvivalentní, jinak se mohou výrazně lišit třeba v antropologických údajích (výška těla, lebeční index), v psychologických vlastnostech, věkem apod. Východiskem čítání je tento primární záznam:

Jednotky pozorování	Znak (např. student)	
	je (ano)	není (ne)
J_1	/	
J_2	/	
J_3	/	/
J_4	/	/
J_5	/	/
J_6	/	/
J_7	/	/
J_n	/	
Součet		

Tento primární záznam se obvykle nedělá, bere se z něho jen četnost (součet jednotlivých pozorování) ze sloupce „je“. Má jen heuristický význam, aby bylo jasné, jak vznikají četnosti. „Být studentem“ je kvalitativní znak. Druhá možnost je „nebýt studentem“, která je ovšem velmi široká. Z daného obyvatelstva země či města je vždy větší část lidí se znakem „nebýt studentem“. Tato úvaha vede k pojmu *dichotomického znaku*, který je v sociologii běžný a skrývá některé důležité gnoseologické otázky.

Dichotomický znak má podobu je/není, ano/ne, matematicky vyjádřeno 1/0 (tzv. nulajedničková veličina). Dichotomie, tj. doslova rozetnutí ve dvě, může být jasná. Je to např. dichotomie muž/žena, zeměřelý/žijící (v demografické statistice), poslouchá/neposlouchá (rozhlas, televize), čte/nečte (denní tisk, určitý časopis atd.). Ale vždy to není tak jasné jako v uvedených příkladech. Uvedu tři dost typické příklady:

a) Budeme-li zkoumat poslech určitého rozhlasového pořadu, můžeme se zaměřit na poslech v jednom dnu (např. zpravodajství v 19,00 hodin ve středu) a v jednotlivých případech může být odpověď pouze ano nebo ne; avšak zaměříme-li se na poslech za delší uplynulé období (např. poslech zpravodajství v 19,00 hodin za posledních 14 dnů), může být odpověď sice ano nebo ne, ale nejde o čistou dichotomii, neboť některý den (třeba jen jeden) poslouchal a zbývající dny neposlouchal, případně obráceně. Je tu možnost různých kombinací, takže odpovědi by mohly být docela dobře řaděny jako poslouchal vždy (pravidelně), poslouchal někdy (opět pravidelně, ale s delšími intervaly), někdy (ale nepravidelně, bez jakéhokoli schématu ze strany posluchače), neposlouchal vůbec (v tom případě nesmí být ani jeden případ poslechu). Místo čisté dichotomie ano/ne je tu dosti plynulá stupnice s větším počtem možností. Protože to je stupňování, jde vlastně o měření.

b) Při výzkumu v závodě X dojdeme k určité četnosti nemocných za určité období. Je to určitá část ze všech zaměstnanců závodu X, zatímco druhá část (pravděpodobně větší) není nemocná, což však ještě neznamená, že je zdravá. Znak „nemocný“ bychom museli ovšem definovat např. jako uznání za práce neschopného lékařem zá-

vodu X. Mezi „nemocným“ a „zdravým“ není také „čistá“ dichotomie, ale nějaký přechod s více možnostmi, i když zatím nevíme, zda je to přechod lineární či nelineární.

c) V mnoha případech se zjišťuje, zda se něco líbí či nelíbí (např. rozhlasový či televizní pořad, kniha, článek v časopise atd. – na tom jsou postaveny některé hudební pořady pro mládež s hlasováním o oblíbených písničkách). Jenže „líbí/nelíbí“ není také „čistá“ dichotomie. Např. rozbořením takové reakce na určitý pořad se zjistí, že podnětem k odpovědi „nelíbí“ je poměrně malá část (obsahově i časově), zatímco zbývající (= větší) část by se líbila, kdyby ta první část byla vyloučena. Mohl bych pokračovat v příkladech dále, ale není účelem rozebírat dichotomie dopodrobna. Stačí jen konstatování, že líbí/nelíbí je rovněž stupňovatelný znak, který se hodí k měření a nejen k čítání, založeném na „čisté“ dichotomii.

Druhou možností kvantifikace je *měření*. Určitá kvalita čili vlastnost musí mít vlastnost, zvanou *stupňovatelnost*. Řada takových vlastností se vyjadřuje slovně (v podobě komparativů a superlativů) a jsme na ně docela zvyklí v běžné řeči, např. pilný (pilnější, nejpilnější z nějakého souboru lidí), pracovitý (více nebo méně), oblíbený (více – méně) atd. Nemusí to být jen přídavná jména. Na základě stupňovatelné vlastnosti se vytváří *stupnice*. Gnoseologické schéma (s příslušnými vazbami) měření vypadá takto:

JEV $\xrightarrow{1}$ VLASTNOST $\xrightarrow{2}$ ZNAK $\xrightarrow{3}$ STUPNICE

Jednotlivé vazby jsou:

1. Abstrakce a teoretická definice vlastnosti

2. Operativní definice znaku

3. Stupňovatelnost znaku, zařazování jednotlivých pozorování do pořadí, popřípadě měření.

V první vazbě jde o vztah vlastnosti ke komplexu jevu tak, jak skutečně tento jev existuje. Vlastnost musí být nejprve vyabstrahována, zvážena, zda je opravdu v dané souvislosti podstatná. To je vztah, který jsem zahrnul do kvalitativní reprezentace a zabýval jsem se jím již v dřívější části studie. Místo jednoduché vlastnosti to bývá velmi často celý komplex vlastností, např. když ze společenského jevu „město“ vyab-

strahujeme vlastnost „velikost“, která není zdaleka jen jednoduchou vlastností. Je komplexem v tom smyslu, že může obsahovat další vlastnosti, složky a prvky. Vyabstrahovanou vlastnost musíme definovat z teoretického hlediska. To je teoretická definice. Např. v uvedeném příkladě se jako první definice nabízí plocha. Jenže i plocha může mít různé aspekty, např. celková plocha, zastavěná plocha, plocha zastavěná jen určitým druhem zástavby apod. Velikost města můžeme definovat počtem obyvatelů, zejména jde-li o společenské aspekty života ve městě. A opět se nabízí více možností (např. bydlící nebo přítomné obyvatelstvo ve smyslu definici naší statistické praxe atd.). Mohli bychom hledat i jiná kritéria velikosti. S teoretickou definicí je nerozlučně spojena analýza významu této vlastnosti pro zkoumaný společenský jev, např. význam „velikosti“ pro jev „město“.

Druhou gnoseologickou vazbu představuje *operativní definice*. Není v této studii místo zabývat se operacionismem v americké sociologii, i když souvislosti tu jsou. Operativní definice předpokládá vymezit vyabstrahovanou vlastnost z hlediska příslušné gnoseologické operace. Většinou to je z hlediska pozorování (zjišťování). Vlastnost musí být definována tak, aby bylo možné ji pozorovat. To je docela běžný postup ve statistické praxi. V sociologickém výzkumu je to také nezbytný postup. Např. rodina se operativně definuje jako domácnost (s dalšími možnostmi zpřesňujícími definicí, např. společně hospodařící, censová apod.), vzdělání jako školní vzdělání, motivace různého druhu jako verbální projevy různého druhu atd. Mezi teoretickou vlastností a její operativní definicí, z níž vychází znak (jde vlastně o statistický znak), jsou určité vztahy logického, gnoseologického a ontologického charakteru. Je úkolem teoretické části výzkumu tyto vztahy prověřit, např. vztahy mezi rodinou a domácností, celkovým vzděláním a školním vzděláním, motivací k určité práci a verbálními projevy při rozhovoru. Tato gnoseologická vazba je opět velmi důležitá. Pokud musíme – ve srovnání s teoretickou koncepcí – dělat kompromisy, nesmí to jít tak daleko, abychom ohrozili samu podstatu zkoumaného předmětu. Tak se stává v západní sociologii, že při zkoumání stratifikace uniká

těmito operativními definicemi podstata třídní struktury. To je také hlavní námitka proti operacionalismu v americké sociologii.

Třetí gnoseologickou vazbou je zmíněná již stupňovatelnost znaku a charakter této stupňovatelnosti. Na této vazbě spočívá vytvoření stupnice a její validita. Rozhodnout, zda je znak stupňovatelný nebo není, je v některých případech poměrně obtížné. Např. uvedená dichotomie líbí/nelíbí je zdánlivě nestupňovatelná, ale ve skutečnosti stupňovatelná je. Tyto problémy existují ostatně již v jazyce (přívlastky hodnotící a rozlišovací atd.). Charakter stupňovatelnosti souvisí s otázkou intervalů mezi jednotlivými stupni. Intervaly mohou být stejné, to jsou lineární stupnice, nebo nestejné, ale pravidelné, to jsou nelineární stupnice. S těmito problémy se setkáváme i při zařazování do pořadí, kdy určujeme jen to, že jev A je větší než jev B, ten zase větší než jev C atd., při přímém měření pomocí pravidelných stupnic (např. měření času různých činností, měření věku počtem let atd.), a při bodování nebo známkování (např. jako ve sportovní gymnastice nebo ve školním vyučování).

Stupňovatelnost, charakter stupňovatelnosti, intervaly ve stupnicích, bodování a známkování obsahují v sociologii tolik speciálních otázek, že bude třeba se k nim vrátit při jiné příležitosti. Přitom to jsou otázky zásadního významu při použití kvantitativních metod, technik a postupů.

Měření v sociologickém výzkumu může být dvojit:

- přímé, tj. měření času, věku nebo jiných veličin, a to přímo u některého znaku společenského jevu (např. činnosti, studenta, zaměstnané ženy);

- nepřímé, jemuž nyní věnuji pozornost.

Nepřímé měření je výsledkem úsilí sociologie, dosáhnout některých výhod kvantifikace. Přímé měření není totiž vždycky možné. Nepodaří se nalézt znak, který by pomocí operativní definice nahrazoval vlastnost společenského jevu, jak to bylo uvedeno ve schématu na straně 221. Místo znaku, který má přímý vztah k vlastnosti, se používá tzv. *ukazatele* či *indikátoru*. Gnoseologické schéma nepřímého měření vypadá takto:

VLASTNOST → UKAZATEL → POZOROVÁNÍ
(indicatum) (indikátor) A MĚŘENÍ

(Poznámka: pro zjednodušení neuvádím celý proces jako ve schématu na straně 221).

Ukazatel je ve srovnání se znakem věcně vzdálenější. Jinak zastupuje teoreticky definovanou vlastnost stejně jako znak. Ukazatel musí být přístupný pozorování a měření, aspoň v podobě zařazování do určitého pořadí. Používání ukazatelů je vyvoláno potřebou kvantifikovat neměřitelné vlastnosti. Medicínské vědy znají tento postup velmi dobře, zejména při diagnostice některých chorob. Např. ke zjištění, jak fungují játra, se používá tzv. jaterních testů, které jsou dosti spolehlivým „ukazatelem“ funkce jater. Hledání nových ukazatelů pro různé společenské jevy a jejich vlastnosti je stálým úkolem moderní sociologie.

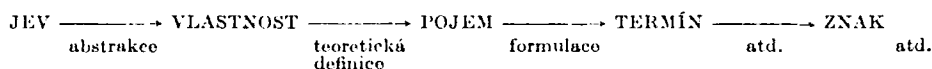
Mezi vlastností společenského jevu a ukazatelem jsou různé gnoseologické vazby. Co do důležitosti je první vazbou *adekvátnost*. Je to opět jedna z vazeb, kterou nelze prošetřit jinak než racionálně. Znamená to, že musíme prošetřit, zda mezi vlastností a ukazatelem jsou nějaké vnitřní souvislosti. Podaří-li se nám tyto souvislosti konstatovat, musíme dále zjistit, jakého jsou charakteru. Např. chceme-li zkoumat účinnost rozhlasového vysílání, nemůžeme ji obvykle zkoumat přímo. Uchylujeme se k různým ukazatelům, např. zda se určitý pořad nebo seriál pořadů poslouchá (pravidelně, nepravidelně), potom, zda se takový pořad líbí či nelíbí, v čem se líbí a v čem se nelíbí atd. V uvedeném příkladě postupujeme jakousi *poznávací spirálou*, kterou se zavrtáváme stále hlouběji do zkoumaného problému. Přitom vlastnosti a měřené ukazatele se stále více věcně přibližují, např. místo času poslechu se měří reakce, a to nejprve globálně, pak rozčleněně podle obsahových prvků. Prověření adekvátnosti spočívá v tomto příkladě v tom, že zjistíme, zda čas poslechu, globální reakce či rozčleněné reakce mohou být ukazatelem účinnosti poslechu.

Kromě adekvátnosti jsou mezi vlastností (indicatum) a ukazatelem (indikátorem) další vazby. Mohou to být vazby definiční, kdy např. porodnost vyjadřuje počet živě narozených dětí (za určité období a na určitém území) na 1000 obyvatelů (ve stejném období a na stejném území). Demografická statistika zná plno takových uka-

zatelů (porodnost, úmrtnost, sňatečnost atd.). Mezi vlastností a ukazatelem může být také korelace některého druhu (většinou lineární korelace). To je už vztah labilnější, protože se opírá pouze o určitou hladinu pravděpodobnosti. Tuto korelaci musí podírat teoretická úvaha o věcných souvislostech mezi oběma složkami. Jsou tu různé, dosud zdaleka ještě neprozkoumané možnosti.

S kvantifikací souvisí v sociologickém výzkumu další gnoseologická otázka. Je to *exaktnost*. Při kvantifikaci se zdůrazňuje hlavně exaktnost v kvantitativním smyslu. S exaktností se spojuje představa přesného pozorování a měření. Kvantitativní exaktnost se často objevuje jako argument pro používání matematických postupů ve společenských vědách (viz např. diskuse politických ekonomů na stránkách časopisu *Politická ekonomie* v r. 1963). Aplikace matematiky ve vědách je pokládána za nejdůležitější projev exaktnosti vědy.

Zvážíme-li celý poznávací proces kvantifikace, jak byl naznačen schematicky např. na straně 221, musíme připustit, že exaktnost se nevyčerpává kvantitativní stránkou. Přizpůsobíme-li uvedené schéma potřebám úvahy o exaktnosti, dostaneme toto nové gnoseologické schéma:

V gnoseologické vazbě „teoretická definice“ je obsažen požadavek *kvalitativní exaktnosti*, přesněji řečeno *exaktnosti pojmové*. Mezi pojmem a termínem je další gnoseologická vazba, jejíž součástí je *exaktnost terminologická*. To je další prvek exaktnosti z hlediska kvalitativního. Bez pojmové a terminologické exaktnosti není možná exaktnost matematická, kvantitativní. Žádný matematický postup nezachrání nedostatek přesnosti věcné. To platí pro každý vědní obor, pro sociologii obzvláště. Proto při každé kvantifikaci se musíme nejprve vyrovnat se základní kvalitou, tj. pojmové a terminologicky. Pak teprve přijdou v úvahu čísla. Nejprve definujeme pojmy, jako rodina, město X, žák školy Y, zaměstnanec závodu Z atd. Teprve v praxi poznáme, že taková definice není vždy jednoduchá. Pak je vyjádříme co možná přesně termínem a teprve potom můžeme uvažovat o postupu kvantifikace,

v němž nakonec vystupuje nějaký číselný symbol zastupující pojem a termín. Sám vztah mezi pojmem (termínem), respektive pojmy (termíny) a číslem (čísly) je další důležitou gnoseologickou vazbou, jíž musí být věnována pozornost v jiné souvislosti. Číselný symbol kondenzuje informace, je vysokou abstrakcí a tím v sobě skrývá různá nebezpečí (formalismu a povrchnosti především).

Zpracování údajů má dvě základní fáze

Výsledkem pozorování, přímého či nepřímého, jsou různé údaje a informace. Většinou musí být ještě zpracovány, aby mohly být začleněny do systému poznatků v nějaké hotové podobě (jako nové poznatky, jako verifikace hypotézy apod.). V získaných údajích a informacích jsou obsaženy všechny gnoseologické vazby, jak o nich dosud byla zmínka. Z gnoseologického hlediska může jít o údaje a informace různé úrovně. Označujeme je jako údaje či informace více či méně validní, spolehlivé, adekvátní, exaktní apod.

Skutečnost je zachycena v údajích, informacích a jiných poznatech. U hromadných společenských jevů, kterých je v sociologickém výzkumu většina, jde často o

velké množství údajů a informací od jednotlivých pozorovaných jednotek (např. z dotazníků, záznamových listů o rozhovorech, záznamů o přímém pozorování atd.). Jaké to jsou údaje a informace, o tom se rozhoduje předem při sestavování pozorovacích kategorií a pozorovacích pomůcek. To je dáno např. druhem a formulací otázek. Údaje nezachycují nikdy plnou skutečnost. Nemohou reprodukovat průběh dění nebo nějaký stav do posledního detailu. Vždy tu dochází ke zmenšení informací. Sám *tok informací* je také gnoseologickou otázkou. Jde o to, zda se děje tak systematicky, jak bylo obsaženo v koncepci daného výzkumu. Zmenšování informací při procesu poznání se řadí k otázkám kvantitativní a kvalitativní reprezentace.

To, co se objevuje jako reprodukce skutečnosti, je *popisem*. Popis je nutná fáze v poznávacím procesu sociologického výzkumu. Tak je tomu také v jiných vědních

oborech. Není to sice fáze konečná, ale přece jen důležitá, protože je východiskem k dalšímu postupu. Mnoho sociologických výzkumů končí v této podobě a musí to tak logicky být, pokud tyto výzkumy nemají dostatek poznatků, aby mohly pokračovat. Skládáním takových poznatků se připravují možnosti další analýzy.

K popisu skutečnosti se používá těchto prostředků:

- slov, z čehož vyplývají otázky terminologické,
- čísel, jež zastupují nějaké skutečnosti, většinou kvantitativní povahy,
- různých symbolů, např. různých kódů pro strojové zpracování.

Aniž otázku dále rozvádím, stačí konstatovat, že v sociologickém výzkumu se používá všech prostředků, v každém případě především prostředků slovních. Nelze počítat s tím, že by se dal popis společenské skutečnosti jakéhokoli druhu převést plně jen na číselné nebo jiné symboly.

Popis skutečnosti na základě získaných údajů a informací má dosáhnout těchto základních gnoseologických cílů:

a) Jde o sdělitelné informace, které mohou sloužit dalším rozmanitým účelům, např. řízení na různých stupních a v různých oborech, výchovně vzdělávací činnosti atd.

b) Jde o konzervování nějakých informací, protože teprve při větším nakupení informací jich může být využito, zejména pro zkoumání vývoje.

c) Kondenzovaným popisem chceme získat přehled, orientaci v poměrně složité a nepřehledné společenské situaci, procesu, stavu atd., např. o závodě *A*, škole *B*, JZD *C*, venkovské obci *D*, městě *E* apod. Tu vstupuje do popředí moment *zhuštění informací*. To je důležité v praktickém životě (např. policejní nebo soudní protokoly jako výchozí informace), zejména však ve vědecké práci. Připustíme-li názor, že společnost je složitá, nejsložitější ze všech jevových oblastí, musíme z toho vyvodit také metodologické závěry. K nim patří právě otázky zhuštění informací, kondenzovaného popisu určité skutečnosti.

d) Popis je nutnou přípravou dalších stupňů analytického poznávacího procesu. Bez zhuštěného popisu bychom těžko dospívali k vyhledání funkčních vztahů, korelací, kauzálních a dialektických vztahů. Opět je

třeba zdůraznit, že dialektika není poznávací skok, ale systematický proces.

S popisem souvisí *otázky klasifikace* společenských jevů. To je další klíčová gnoseologická a logická otázka každé vědy, v sociologii dost obtížná. Klasifikace postupuje *dvěma směry*. Jeden směr jde od známého celku k neznámým částím, je to tedy postup analyticko-deduktivní. Ten se objevuje hlavně v přípravné části výzkumu, před vlastním pozorováním, v přípravě poznávacích prostředků. Důkladná příprava dotazníků, záznamových listů pro rozhovory apod. předpokládá klasifikaci tohoto typu. Druhým klasifikačním postupem je vytváření nových celků ze známých částí. Je to postup synteticko-induktivní. Objevuje se hlavně v druhé části výzkumu, po provedení pozorování, tedy ve fázi zpracování výsledků pozorování. Otázky klasifikace jsou základními otázkami budování vědy a vědeckých teorií. V sociologickém výzkumu záleží právě na provedení klasifikace, zda lze očekávat nějaké výsledky. Globální, nerozříděné otázky v dotaznících či rozhovorech nevedou většinou k žádoucímu cíli.

Popis je první základní částí zpracování údajů. U některých výzkumů je to i fáze poslední. To platí zvláště pro monografickou proceduru. Avšak sociologický výzkum se snaží jít dál. Musí se o to snažit, jinak by uvázl v popisném stadiu a nebyl by žádoucím pomocníkem sociologické teorie. Přinášel by sice informace, případně mnoho informací, ale nezpracovával by je dále ve smyslu nějakého výkladového principu.

Na popisu je budována fáze několika stupňů analýzy. Jde tu o analýzu vztahovou, kauzální a posléze dialektickou. Všechny stupně analýzy se dělají logickými postupy. Kromě toho při vztahové analýze, jež je důležitým mezistupněm, vydatně pomáhají statistické postupy, např. korelační počet, asociace, statistické hypotézy a jejich testování za použití různých kritérií. Otázka vztahové a kauzální analýzy je v sociologii stále otevřenou otázkou. Zaslужuje si v teoretických metodologických úvahách zvláštní pozornost, zejména ve vztahu k některým názorům neopozitivistů, které se pokoušejí likvidovat kauzalitu. Je nesporné, že kauzální vztahy si dnes nepředstavujeme jako jednoduchý *mechanický* vztah příčiny a účinku, ale to neznamená, že se musíme vzdát kauzality v oblasti

sociologických jevů vůbec. Kauzální a dialektické vztahy — jak dobře upozorňuje Filkorn [2] — jsou vyšším stupněm vztahů než korelace, asociace a stochastické vztahy vůbec. Ale dospět k nim můžeme jen prostřednictvím vztahové analýzy.

Po několika stupních analýzy, jež obsahují vysvětlení souvislostí mezi jevy, procesy a jejich složkami, nastupuje poslední část poznávacího procesu výzkumu a s ní poslední skupina gnoseologických otázek. Jsou to otázky soustředěné kolem pojmu *systematizace poznatků*. Výzkum se v této fázi vrací do systému poznatků *S* a mění jej na poněkud nový systém *S'*.

Systematizace poznatků závisí na tom, jak se zdařil výzkum, zda jsme dosáhli žádoucího cíle, tj. rozsahu a obsahu poznatků, jednak na druhu výzkumu, tj. k jakým účelům má sloužit. Závěrem sociologického výzkumu je soustava tvrzení. Závěrečné tvrzení má dvě stránky:

- gnoseologickou hodnotu čili pravdivost tvrzení
- informační hodnotu čili to, co tvrzení vyjadřuje.

Gnoseologická hodnota závisí na tom, jak jsou v pořádku všechny gnoseologické vazby během poznávacího procesu výzkumu. Výsledné poznatky musí být nějakým způsobem podrobeny *důkazu*, který je ovšem už zčásti obsažen ve validizačních postupech. Konečný důkaz je veden racionálně. Podle toho, jak vypadají jednotlivé gnoseologické vazby, vypadá i konečná gnoseologická hodnota. Zatím lze konstatovat jen to, že konečná gnoseologická hodnota není jen prostým součtem všech předností či nedostatků v jednotlivých vazbách čili dílčích gnoseologických hodnotách.

Informační hodnota je tím větší, čím větší počet případů, situací, dějů apod. jsou závěry schopny vysvětlit. Každá vědní disciplína, tedy také sociologie, směřuje k tomu, aby co nejmenším počtem tvrzení vysvětlila co největší okruh jevů a procesů. Mezi gnoseologickou hodnotou a informační hodnotou existují vztahy stejné, jako existují mezi kvalitativní a kvantitativní reprezentací, s nimiž obě konečné hodnoty souvisí. To však je třeba ještě zkoumat na výsledcích výzkumů. Celá otázka systematizace poznatků ze sociologických výzkumů by měla být předmětem dalšího zkoumání.

Závěry

Sociologický výzkum je poznávací proces. Vychází z více nebo méně propracovaného systému poznatků. Ze systému poznatků vychází záměr výzkumu. V těchto intencích pokračuje postupně jednotlivými fázemi. Celý proces vyžaduje určitou teoretickou i praktickou organizaci metod, procedur, technik a postupů.

Během celého tohoto procesu se gnoseologické otázky soustřeďují do určitých vazeb. Těžiště je ve fázi pozorování, kde dochází ke konfrontaci pozorovatele s pozorovaným objektem. Zde se soustřeďují hlavní gnoseologické vazby celého výzkumu. Rozhodující vazbou je pravdivost pozorování. Skládá se z validity, spolehlivosti a některých dalších vazeb. Další gnoseologickou vazbou zásadního významu je kvalitativní reprezentace, tj. vztah zkoumané vlastnosti, případně znaku, ke komplexu skutečného singulárního jevu. Tento vztah spočívá v tom, zda vyabstrahovaný znak je podstatný, v jaké souvislosti je podstatný a o jaký stupeň podstatnosti jde.

Mnoho gnoseologických vazeb se pojí s procesem kvantifikace a aplikací matematických postupů v sociologickém výzkumu. Právě v této souvislosti je gnoseologická analýza poznávacího procesu zásadně důležitá pro aplikaci matematických postupů, které většinou přicházejí z jiných vědních disciplín. Bez gnoseologických základů nelze dojít k uspokojivé a plodné aplikaci.

Konečný výsledek výzkumu, ať jde o jednotlivý výzkum nebo o celou sérii výzkumů, má určitou gnoseologickou hodnotu — vyšší nebo nižší, což závisí na jednotlivých gnoseologických vazbách. Kromě toho má také určitou informační hodnotu, opět vyšší nebo nižší.

Gnoseologická analýza je nezbytnou součástí každého plánování výzkumu. Gnoseologické úvahy jsou základem metodologického výzkumu, který je zvláštností sociologie. Bez metodologického výzkumu, který se ovšem musí provádět v rámci věcně zaměřených výzkumů, nelze řešit některé gnoseologické otázky. Jejich řešení může zvyšovat kvalitu sociologického výzkumu. V každém případě však sociologický výzkum je jen jednou cestou poznání v sociologii. Je však nutnou cestou ke spojení teorie a empirie, teorie a praxe v oblasti společnosti.

Literatura

1. Engels F., *Dialektika přírody*, 1954.
2. Filkorn V., *Úvod do metodológie vied*, 1960.
3. Guilford J. F., *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, polský překlad, 1962.
4. Kedrov B. M., *Opakovatelnost ve vývoji*, 1962.
5. Kosina B., *O předmětu statistiky jako společenské vědy a o stranickosti ve statistice*, Filosof. časopis, 1963.
6. Lenin V. I., *Spisy*, sv. 38.
7. Sirácky A., *Postavenie a úlohy sociológie v našej spoločnosti*, Otázky marxistické filozofie, 1964.

Předmět vědy o lidských vztazích (Teoretický projekt)

KAREL MÁCHA
Filosofický ústav ČSAV

„Nous ne pouvons connaître tous les faits
et il faut choisir ceux qui sont dignes
d'être connus.“

(Henri Poincaré,
La valeur de la science)

Zamýšlíme-li se nad problémem lidských vztahů z hlediska možností jeho vědeckého postihu, je třeba nejdříve vzít v úvahu dnešní situaci, ovlivňující stupeň pokročilosti dosažený v této oblasti. Situace je charakterizována těmito dominantami:

- neexistuje žádná souhrnná marxistická práce o problému lidských vztahů
- dosavadní literatura světová přispívá vesměs (pokud naše omezená znalost sahá) jen k objasnění jednotlivých aspektů lidských vztahů, nikoliv k jejich komplexnímu zpracování

- naše literatura z oblasti společenských věd byla zatím povahy víceméně obecné; téměř zcela chybějí práce založené na empirickém materiálu; obecné práce jsou vesměs modelovány vlivy dogmatického období vývoje marxistické filosofie

- naše znalosti o struktuře marxistických společenských věd jsou ovlivňovány vznikem nové disciplíny (sociologie), která podstatně ovlivnila dosavadní pojetí historického materialismu, vědeckého komunismu, ale i jiných věd

- kategorie „lidské vztahy“ figuruje na tomto místě naší úvahy jen jako kategorie pracovní, blíže nevymezená, širokého rozsahu; máme pod ní na mysli (předběžně) všechny *přirozeně* vznikající a vzniklé vztahy mezi lidmi.

Základní zaměření úvahy

Vědecká práce o lidských vztazích musí respektovat především jednu základní okolnost dnešní situace ve společenských vědách: o takových vztazích mezi lidmi, které by bylo možno charakterizovat bez výhrady jako *lidské* (tj. z hlediska jejich určitelných charakteristik), neví dnešní společenské vědy téměř naprosto nic. Dokonce i základní předpoklad všeho dalšího,

tj. obrys struktury základních reálných vztahů mezi lidmi, je pro současnou vědu o člověku problémem, který není zatím vyřešen. Zatím existuje několik prací s poměrně úzce vymezeným předmětem a množství nezávazných úvah o příští možné společnosti. Kromě toho také několik seriózních náčrtů možné struktury vztahů mezi lidmi v dnešní době; vesměs však jen v podobě pracovních hypotéz. Vycházíme-li z této všeobecně známé situace, nelze nedospět k závěru, že jakákoli hlouběji projektovaná úvaha o lidských vztazích musí začít úplně od počátku a řešit pokud možno celý okruh problematiky vztahů mezi lidmi.

Tim není řečeno, že by tento předběžný závěr opravňoval k nedbalému poměru vzhledem k naší dosavadní literatuře z oblasti historického materialismu, sociologie, etiky a vědeckého komunismu. Přes všechny nedostatky, kterými naše literatura v těchto oblastech trpěla v posledních letech, možno říci, že právě ona musí poskytnout východisko k dalšímu bádání: ať už ve smyslu pozitivního navázání či kritického přehodnocování. Nelze přehlížet fakt, že právě v tematické oblasti sociálních vztahů tkví těžiště zájmů snad největšího procenta zájemců o práci v dnešní společenské vědě. Jestliže dosavadní stav našich poznatků o současné společnosti je zatím neutěšený, není to ani tak vinou samých pracovníků, jako především podmínek práce ve společenské vědě. (Bylo by snad zbytečné podrobněji rozvádět tuto myšlenku: objektivní překážky vědecké práce v této oblasti jsou všeobecně známy.) Nepokládám proto za správné stanovisko přezíravý postoj některých autorů k naší dosavadní literatuře o vztazích mezi lidmi.

Smyslem této úvahy o celkovém zaměření práce o lidských vztazích však nemá být středověký *planctus supra hominem*, ale narýsování pozitivního záměru práce. Chtěl bych se pokusit o obrys struktury problematiky vyplývající z dnešních vzá-

jemných potřeb jednotlivých společenských věd (což je jeden závažný důvod), a současně těch, které jsou „hodně poznávání“ (důvod druhý). Jistě přitom může oprávněně vzniknout otázka, zda už sám tento úkol může být zvládnut silami jednotlivce. Negativní odpověď bude jistě na místě, bude-li správná. Chtěl bych však kromě toho učinit poznámku o okolnosti, kterou jsme dosud dosti nedoceňovali. Dnes je ve velké oblibě u nejruznějších publicistů pojem „specializace“. Specializace ve vědě je ovšem nezbytná, jak evidentně vyplývá. Člověk je ostatně specializován k určitému úkonu (dejme tomu, pracovat v oblasti filosofie či sociologie) už svým celkovým založením. Avšak pojem „specializace“ má kromě toho ještě jeden význam — spíše antropologický než sociologický — který je spíše důsledkem procesu specializace než jeho východiskem: totiž, zakrnění. Například, spolu s tím, jak se specializovala funkce horních končetin u typu homo sapiens, zakrňovala u horních končetin schopnost chůze a u dolních končetin naopak vlastnosti ruky. Toto „zakrnění“ je hojně konstatovaným faktem dnes u mnoha vědních disciplín. A týká se rovněž sociologie (o filosofii už vůbec nemluvě). Každá specializace, aby nevybočila z mezi normálu, totiž předpokládá integraci. Spolu s typem vědce charakterizovaným jako „specialist“ musí kráčet ruku v ruce typ „generalist“ — jak na to bylo ostatně už vícekrát upozorněno jinde.

Základní zaměření této úvahy je determinováno úkolem této nutné generalizace — úvaha se tedy opírá v mnoha případech o práce jiných autorů a jen v poměrně úzké oblasti vychází z vlastního výzkumu. Jejím hlavním smyslem je pokusit se odpovědět na otázku, za jakých (formálních i neformálních) podmínek spolupráce některých společensko-vědních disciplín bude možno vědecky přistoupit k problematice lidských vztahů (resp. podmínek, v nichž se člověk může stát člověkem, trvat jako člověk a projevovat se ve svých základních kvalitách). Přičemž současně vyvstává i hlavní překážka této úvahy: k poznání lidských vztahů může dovést jen jejich ostré odlišení od jiných typů společenských vztahů (co nejpresnější a co nejbezohlednější k vlastním představám, které o tomto faktoru máme).

Konečně ještě jedna poznámka: domnívám se, že tzv. „problém člověka“ (jak ho vyhranil zejména Erich Fromm) a problém lidských vztahů je v podstatě týž problém. Presněji řečeno, koncepce charakterizovaná jako „lidské vztahy“ se zdá být optimálním přístupem k řešení problému člověka (který — nadto — má ještě svou specifickou, avšak parciální problematiku). Z tohoto důvodu zahrnuji do předmětu této úvahy i některé problémy, které bývají pro mnohé sociologie tabu.

Vycházíme-li z této situace, musíme dále analyzovat problém lidských vztahů z jednotlivých stránek; což je možno provést tím způsobem, že si budeme postupně klást otázku, jaké místo zaujímá kategorie „lidské vztahy“ v předmětu jednotlivých společenských věd.

Sociologie

Co je předmětem sociologie?

Presné vymezení nenajdeme ani v literatuře současné, ani v klasické sociologické literatuře. Lze říci, že pojetí předmětu sociologie bylo závislé — kromě řady jiných okolností — i na celkovém nazírání věd na sociologii: v době, kdy sociologie teprve zdůrazňuje právo na svou samostatnou existenci, převládají systematické koncepce uvádějící předmět sociologie do soustavy věd; v pokročilejší etapě, kdy se již o společenské funkci sociologie vcelku nepochybuje, převládá pojmová a strukturální analýza, práce na sociologických kategoriích, teoretické a metodologické propracovávání základních poznatků, shromažďování specificky společenského materiálu.

Na tomto místě bychom si mohli položit dvě obecné otázky:

1. Má sociologie svůj samostatný předmět? Bude jistě lépe, odpoví-li na tuto otázku každý sociolog sám pro sebe (vzhledem k složité struktuře oboru sociologie). Kromě toho však můžeme obecně říci alespoň toto: a) Má svůj samostatný předmět — budeme-li ji pokládat za obecnou (v teoretickém i metodologickém smyslu) disciplínu, pojednávající o lidských vztazích. b) Nemá svůj samostatný předmět — budeme-li nad ní nadřazovat ještě obecnou sociální filosofii (v daném případě historický materialismus). c) Má i nemá svůj samostatný předmět — budeme-li uznávat para-

lelně historický materialismus i filosofii.¹ 2. Je základním problémem sociologie problém člověka, problém lidí (jako jednotlivců) nebo problém vztahů mezi lidmi? – Vzhledem k tomu, že filosofická analýza snáší disjunktivní otázky jen se zřetelným odporem (a vzhledem k tomu, že dějiny sociologie rozvinuly množství koncepcí dalších), pokládejme předběžně všechny tři tyto obecné varianty za možné (i reálné) koncepce předmětu sociologie, za koncepce účelné a jejich syntézu za optimální řešení.

Předpokládejme, že předmětem sociologie (v širokém a tedy nepřesném smyslu) bude společenský život;² že analýza pojmu „společenský život“ povede k rozlišení faktorů „lidé“, „vztahy“.³ Vzhledem k tomu, že nositelem faktoru „společnost“ nemůže být jen jednotlivec sám, předpokládejme dále, že v centru sociologie budou „vztahy“ – tedy společenské vztahy.

Jak se rozumí samo sebou, tyto předpoklady nejsou vymyšleny – je v nich spíše činěn pokus o zkrácené reprodukování cesty, kterou vývoj sociologie dospěl k poznatku o sociálních vztazích jako nejdůležitějším momentu jejího vývoje. Podívejme se na typický případ takto pojaté sociologie a jejího předmětu – jak to nacházíme u Leopolda von Wieseho, zakladatele sociologie jako „učení o vztazích“ (Beziehungslehre).

Wiese chápe sociologii jako vědu o „společenském“, tedy o sociálních vztazích – tento důsledek vyplývá z Wieseho koncepce. „Vědecká práce o lidské společnosti náleží tou měrou k sociologii, kterou se blíží tomu, aby vysvětlovala podstatu společenského.“⁴ Sociologie splývá v jedno

s vědou o sociálních vztazích. Sociologie má za úkol systematicky vyjadřovat to, co filosofie dějin zobecňuje z dějinného průběhu historickou metodou.⁵

Sféra sociálního je u Wieseho totožná se sférou mezilidských vztahů (das Zwischenmenschliche) – a tyto mezilidské vztahy, doplněny o jiné sociální svazky, „jsou živnou půdou, z níž vyrůstala a vyrůstá všechna kultura a civilizace (se všemi svými nesčíslnými pozitivními i negativními produkty.“⁶

Až potud se i dnes sociologové zpravidla shodnou. Rozlišnosti začínají tam, kde se začne řešit otázka, jakým podílem se účastní na tvorbě společenských vztahů jednotlivec (tj.: v takovém typu společenských vztahů, který budeme pokládat za normální).

V tomto smyslu bude sociologie („obecná sociologie“ především) základní společenskou vědou.

Co s historickým materialismem?

Tato otázka rovněž není vymyšlena. Vyplyvá z předchozí myšlenky. Postavíme-li totiž na první místo sociologii (a to se via facti stalo), dostává se na pořad dne znovu problém historického materialismu jako samostatné vědy. Anebo to lze provést i naopak: postavit na první místo historický materialismus, a pak začíná problém předmětu samostatné sociologie.⁷

Nepochybuji o tom, že význam historického materialismu (či prostě nějaké filosofie dějin) bude trvat už proto, že filosofie v sobě nutně zahrnuje i problematiku člověka, a že na druhé straně – ne všechny sociologické koncepce budou orientovány

¹ Tyto tři základní možnosti nejsou jen teoretické, ale byly realizovány (jak ukázala zatím naše nejpestřejší analýza, provedená v práci Z. Javůrky *Dialektika obecného a zvláštního*, Praha 1962). V podstatě tyto tři možnosti vyčerpávají rozsah možnosti vztahů mezi historickým materialismem a sociologií.

² Už tento první předpoklad v sobě obsahuje nutnost shromažďovat „namísto vědění o člověku jako jednotlivci vědění o společenských výtvorech... vedoucích k pochopení jeho podstaty.“ (K. Jaspers, *Die geistige Situation der Zeit*, Berlin u. Leipzig 1931, str. 135).

³ H. Freyer např. rozdělil sociologii na „Logoswissenschaft“ (Formale Soziologie) – tedy fekl bychom sociologická Kategorienlehre) a „Wirklichkeitswissenschaft“ („Materiale Soziologie“ – tedy sociologii jako vědu založenou na empirii). *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*, Leipzig u. Berlin 1930, str. 13.

⁴ Leopold v. Wiese, *System der allgemeinen Soziologie*, str. 4.

⁵ Tamtéž, str. 12.

⁶ „... dass diese Sphäre des Sozialen als Bereich des Zwischenmenschlichen nicht mit dem Bereich des Menschlichen zu verwechseln ist, ferner aber, dass diese Sphäre des Zwischenmenschlichen, erfüllt von Prozessen des Bindens und Lösen, der Boden ist, aus dem alle Kultur und Zivilisation (mit all ihren positiven und negativen Errungenschaften) emporgewachsen ist und emporwächst.“ Tamtéž, str. 5.

⁷ Toto dilemma uznávají všichni důslední autoři, pracující v oblasti marxistické vědy o společnosti – jak vyplývá z Javůrkova rozboru. Kromě nich existuje ovšem řada dalších koncepcí, méně důsledných. Pokud jde o mne, pokusil jsem se před několika lety vyhrdit tento důsledek, a to ve prospěch historického materialismu. Byl to patrně omyl, poněvadž historický materialismus svou stagnací, ve které je již řadu let, nepřekonal, protože nemohl; avšak sociologie doznala pozoruhodného uvození. Pokládám proto za nutné zdůraznit znovu uvedené dilemma, s dodatkem: nezáleží na tom, jak se bude věda o společenských vztazích nazývat, jde o to, aby se orientovala na nejpokročilejší a nejslibnější problematiku.

s vědomím příslušnosti k filosofii, ba naopak. Znamená to ovšem, že tedy předmět historického materialismu se poněkud posouvá, a že historický materialismus se (rovněž *via facti*) stává součástí jedné — velké — filosofie, nikoli však základní a samostatnou vědou o společnosti (jak to bylo kdysi myšleno).

Pokládejme tento důsledek zatím za pracovní předpoklad, který nám umožní objasnit si předmět disciplíny soustřeďující se na problém lidských vztahů.

Sociální psychologie

Rovněž předmět sociální psychologie je stále objektem diskusí. Sociální psychologie v důsledku svého vývoje⁸ byla chápána ponejvíce jako součást předmětu sociologie; to je snad nejzřejmější v díle Tardově. Díky soustředěnému zájmu psychologů se paralelně s vývojem sociologie vytvořila i tradice psychologicko-sociální; bohužel nikoliv u nás, neboť mezi prvními koncepcemi psychologickými (Krejčí, Příhoda) a sociologickými (Bláha) a dneškem zeje mezera let. Vracíme-li se znovu k předmětu sociální psychologie, uvědomujeme si, že začínáme bohužel od začátku.

V novějších pokusech naší sociologie⁹ podrobit novému zkoumání společné problémy sociologie a psychologie se objevují jako dominantní tyto:

- výzkum sociálních interakcí
- popis změn sociálních postojů
- studium objektivních sociálních předpokladů individuálních postojů
- studium poměru individuálních a so-

ciálních prvků ve struktuře vědomí jednotlivce

— sociální patologie.¹⁰

Sociální psychologie má svým postavením mezi vědami dán jeden z hlavních úkolů, týkajících se studia lidských vztahů: je vlastně onou složitější částí obecné sociologie, umožňující hlubší pochopení sociální psychologii scientistního typu tak, vztahů specificky lidských (resp. ne lidských) od celky vztahů sociálních. Jakkoli je tento obecný úkol jen rámcový, jakkoli se jím oblast předmětu sociální psychologie nevyčerpává, přece je jedním z nejdůležitějších. Druhou stránkou toho je zjištění, že studia lidských vztahů se může sociální psychologie dotýkat jen parciálně — totiž, pokud budeme mít v oblasti vztahů mezi lidmi mít co dělat s procesy *uvědomovanými* (a pokud budeme předpokládat sociální psychologii scientistního typu, tak, jak se u nás dosud utvářela). Resp., pokud budou tyto procesy spojeny s vědomím cíle.

Kromě toho přistupuje ještě další faktor — sociální psychologie, neboť každé určení je negací, nemůže nerozlišovat mezi individuálním a nadindividuálním vědomím. Domnívám se, že v tomto smyslu spadá do jejího předmětu *ta oblast (společenského) vědomí, která podléhá společenskému hodnocení*.

V obou těchto aspektech sociální psychologie má co dělat s předmětem vědy o lidských vztazích. Zejména by měla řešit otázku, které oblasti lidské psychiky (individuální i sociální) umožňují tvorbu lidských vztahů.

⁸ Odvolávám se tu na svou stat *Problém lidu v sociologii davu*, Filosofický časopis 1964/3, kde je řešen jeden z aspektů této problematiky. Podrobnější rozbor v sobě zahrnuje V. kapitola knihy *Problém člověka*, která je v současné době v tisku.

⁹ Ve vůbec první naší novější sociologické práci je sociální psychologie vymezována jako "... odvětví sociologie, které studuje vztah jedince k celku ...", jako věda "... o společenských vlivech na duševní život jednotlivce i o vlivě duševního života jednotlivce na společenský život...". J. Kiořák — V. Tlustý, *Současná empirická sociologie*, Praha 1959, str. 55.

Ze systematických koncepcí viz práce autorů: P. R. Hofstätter (*Einführung in die Sozialpsychologie*), I. Folsom (*Social Psychology*), K. Young (*Handbook of Social Psychology*). L. L. Bernard (*Introduction to Social Psychology*). Nejnovější informací přináší Henri Piéron, *Vocabulaire de la psychologie*, Vendôme 1963.

¹⁰ V čemž se současně projevuje specificky dvojaká povaha předmětu sociální psychologie: totiž studium vlivů „přírodních“ a „sociálních“, projevujících se v určitém poměru ve vědomí. Tato po-

vaha předmětu sociální psychologie se historicky projevila v existenci dvou badatelských tendencí, „naturalistické“ a „humanistické“, jejichž polarita nebyla dosud překonána: "... les deux attitudes fondamentales qui s'affrontent, depuis le début du siècle, sur le terrain de la psychologie. La première est naturaliste, la seconde humaniste. Le naturalisme est choisisse, voire matérialiste... alors que l'humanisme s'attache à l'expérience „vécue“ (phénoménologique). Le naturalisme est analytique, il décompose la conduite en éléments et reconstruit l'homme à partir des réflexes (réflexologie, behaviorisme), alors que pour l'humanisme le tout est antérieur aux parties (Gestalttheorie). Le naturalisme cherche à expliquer, alors que l'humanisme ne veut que comprendre, intuitivement. Le naturalisme n'admet que les substrats organiques, alors que l'humanisme explore les couches profondes, l'inconscient."

François Le Terrier — Gilbert Simondon, *La psychologie sociale*, v: *Histoire de la science*, Bruxelles 1958, str. 1701.

Viz též: M. Reuchlin, *Histoire de la psychologie*, Paris 1957.

Antropologie a lidské vztahy

Antropologie chápáná v tradičním smyslu¹¹ do svého předmětu zkoumání lidských vztahů nezahrnuje — zpravidla se omezuje jen na genealogii lidských typů, jejich morfologii a systematiku (resp. nauku o plemenech) — což je vysvětlitelné jednak povahou studovaného materiálu, jednak tím, že cílevědomě zůstává na půdě obecné biologie, jednak oprávněně skeptickým stanoviskem k některým pokusům minulosti, inspirovaným Darwinovou teorií (tzv. sociální darwinismus).

Nicméně už samým faktem, že ve středu zájmu antropologie je člověk, nutně překračuje předmět obecné biologie a střetává se s otázkou, zda k charakteristickým rysům člověka náleží také určitý typ sociálních vztahů, resp. zda vývoj sociálních vztahů byl jedním z charakteristických rysů procesu hominizace.

Zde se dostáváme k problému antropologie kulturní a sociální, která svým předmětem vchází do problému lidských vztahů, a která si dříve nebo později tento důsledek musí uvědomit.¹²

Antropologie se v této souvislosti jeví jako předpoklad obecné sociologie — je totiž otázkou, zda lze např. problém sdružování a jeho motivace vysvětlit postřehy sociologie — východiskem by měla být pravděpodobně už antropologie (je to v určitém smyslu totéž, nezáleží tak na klasifikaci: jde o fakt, že sdružování charakterizuje nejen fakt „společnost“, ale i člověka jako typ.).

Sociální hygiena a lidské vztahy

Sociální hygiena (a v širším či užším smyslu — záleží na hledisku — celý obor sociálního lékařství) je jednou z nejdůležitějších disciplín vzhledem ke studiu mezi-

lidských vztahů. Bohužel, zatím nebylo jejich výsledků náležitě využíváno ani prakticky, ani v teoretickém zobecnění. V dané souvislosti máme na mysli zejména tři oblasti společné medicíně a vědě o společnosti, a jim odpovídající tři disciplíny: medicínskou defektologii pracovního procesu (ve spojení se statistickým šetřením této oblasti), medicínskou sociopatologií (zejména ve zkoumání sebevraždnosti, alkoholismu, v určitém smyslu i patosexuologii) a jako jejich určité zobecnění, medicínskou sociologii.

I když jde v této oblasti o studium zdánlivě transsociální (jednak důsledky, které nemají jen sociální příčiny; jednak příčiny, které nemusí mít jen sociální důsledky), je materiál sociální hygieny, a v praktickém smyslu pak její metody, jedním z nejdůležitějších předpokladů vědy o lidských vztazích.

Sociální teorie architektury

Jestliže až dosud bylo téma naší úvahy vázáno na disciplíny, které existují (i když ne všechny u nás), dostáváme se v případě sociální teorie architektury do oblasti dosud vědecky nekonstituované. Jde však o disciplínu méně důležitou než všechny dosud jmenované. Lze se domnívat, že funkční opodstatnění by měly tři vrstvy problematiky: teorie lidského osídlení (model osídlení projektovaný na základě moderních parametrů), teorie urbanistické (vybudované na předpokladech respektujících tvorbu lidských vztahů) a teorie bydlení (na somatografickém základě). V dosavadní teorii architektury všechny tyto tři vrstvy splývaly a byly rozvíjeny spíše v sousedství různých aplikovaných estetik či obecně technických koncepcí. Jejich osamostatnění, které je předpokladem samé analytické práce, má však své *raison d'être*.

¹¹ V naší literatuře je nejlepším úvodem do antropologie třísvazková učebnice prof. dr. Vojtěcha Fettera (SPN, 1958). Spolu se sovětskou učebnicí (vysokoškolskou) antropologie tvoří přehled o předmětu této vědy, jak je obvykle vykládán, na moderním materiálu.

¹² Ze světové literatury viz především souhrnnou práci *Anthropology Today* (Prepared under the Chairmanship of A. L. Kroeber), Chicago 1959.

¹³ Je třeba podotknout, že pojmu „antropologie“ je v současné literatuře používáno v řadě významových odstínů — od antropologie v tradičním smyslu (fyzické) až po antropologii jako vědu o člověku v nejširším smyslu. V daném případě vycházím z rozlišení antropologie a sociologie, které se značnou přesností vyjádřil v současné literatuře R. Aron: „La première interprétation possible, que j'appellerai *moniste* ou *métaphysique*...

consisterait à affirmer que les hommes sont intégralement définis par le travail et par la manière dont ils organisent leur travail...”

„J'appellerai *anthropologique* la deuxième interprétation possible. Elle consiste à affirmer que les phénomènes économiques sont essentielles dans l'interprétation de toutes les sociétés... parce que l'homme est essentiellement un être qui travaille.” ... „Je ne discuterai pas cette interprétation, car elle ne concerne pas notre problème qui est la relation entre un aspect particulière de la société et l'ensemble de la société. C'est la troisième conception possible de l'interprétation économique de l'histoire, la conception *sociologique*, que je vais examiner.”

Raymond Aron, *Marx et Montesquieu*, v publ. *Dir-huit leçons sur la société industrielle*, Paris 1963, str. 55–57.

Bydlení (které je třeba chápat jako sociální proces svého druhu, jako způsob projevu lidské aktivity směrem ke světu věcí), utváření životního prostředí, pracovního prostředí, kulturního prostředí atd., to vše ovlivňuje podstatným způsobem i utváření lidských vztahů.

V této disciplíně dochází (zatím ovšem jen v teoretickém projektu) k uzavření kruhu disciplín, které se podstatným způsobem dotýkají problému lidských vztahů.

Filosofie

Konečně, jen zcela stručně, o předmětu filosofie vzhledem k teorii lidských vztahů. Lze konstatovat dvojí, protikladně vyznívající, avšak v podstatě totožnou charakteristiku: filosofie nemůže problém lidských vztahů vyřešit sama svými vlastními prostředky vyčerpávajícím způsobem — přesněji řečeno, rozhodne-li se autor filosofické práce zůstat jen u obecných určení, není to ještě řešení problému lidských vztahů;

— problematika lidských vztahů, řešena mimo filosofii, vyúsťuje zpravidla do jednostrannosti: do jednostrannosti medicínské sexuologie, do jednostrannosti sociálně-psychologické v případě řešení sociálních konfliktů atp.

Jde tu v podstatě jen o jednu, avšak celkovou otázku — totiž vztah mezi filosofií obecnou a zprostředkovanou (o problematiku světa v člověku, makrosvěta v mikrosvětu). Či řečeno z jiné strany, o problém člověka a společnosti. Tedy o problém diferencované filosofie, o filosofický výraz různých dimenzí lidských vztahů. „Filosofie jako taková“, tj. nediferencovaná, je příliš obecná, než aby obecná konkrétnost mohla vždy být konkrétní obecností (jakkoli by to mělo formálně logicky vyplývat). A za druhé, filosofie přece jen obsahuje v samém jádře své metody tendenci subsumovat problém člověka pod problémy jiné, širší, obecnější (jak to bohužel demonstruje naše recentní filosofická literatura, v níž na problematiku člověka zatím zbylo málo

místa). Problém „filosofie jako takové“ a filosofie speciální je závažný a její vztah k problematice člověka je v určitém smyslu dokonce rozpor v sobě samém: rovina filosofie je jediná, na níž lze tento problém řešit, avšak nemůže to být jen filosofie. Dokonce ani tehdy, sáhne-li k pojmu „filosofická antropologie“, nenašli jsme ještě řešení — pouze jsme našli jméno pro problém.¹³

Filosofie zde má své místo; avšak filosofie jakožto filosofie, tedy oblast svobodné se pohybující úvahy, nespoutané sociálně-politickými kategoriemi, filosofie pohlízející dnešním defektem lidských vztahů v naší společnosti tváří v tvář. Věda o lidských vztazích je v tomto smyslu (a v této rovině: nutno předpokládat i roviny jiné, dokonce tolik rovin, z kolika různých disciplín bude vedeno bádání) zvláštní vědou filosofickou.

Věda o lidských vztazích

Existuje taková věda? Které představitele máme na mysli? Lze říci jen obrazně, že by teorie lidských vztahů, se kterými se dnes setkáváme, měly povahu „vědy o lidských vztazích“; zatím jde spíše jen o určité prvky vědeckosti v těchto teoriích. Nicméně lze už mluvit nejen o návrzích koncepcí vědy o lidských vztazích, ale existují, jak známo, teoretikové, kteří věnovali zkoumání této problematiky z určitého úhlu celou svou vědeckou práci. Jsou to např. George Friedmann, Pierre Naville, už jmenovaný Erich Fromm aj. A — což je důležitější — jsou tu především reálné problémy vědy o lidských vztazích, které se týkají společenských věd ve světovém měřítku. Které?

Omezme se na několik základních:

— *problém člověka* — základní a samozřejmý problém. Problém člověka v jeho poměru ke společnosti, v jeho prožívání života. Problém člověka v jeho uvědomování své svobody i vázanosti.¹⁴

¹³ Pokládám za potřebné podotknout na tomto místě, že jsem korigoval na podkladě možnosti dalšího studia literatury, zejména Fromma, i svůj názor na tuto disciplínu, jak jsem jej vyslovil v knize *Společnost, lid, jednotlivec*. Nemyslím, že by pochyby vyslovené v této knize na okraj diskuse o předmětu filosofické antropologie byly neoprávněné — měl jsem k nim důvod vzhledem k malé serióznosti v přístupu některých našich autorů k této disciplíně. Navíc si ponechávám rezervu k dosavadnímu stavu vymezení předmětu filosofické antropologie. Avšak at už jakkoli, jakýmkoli způsobem byla u nás existence této disciplíny ohlášována, at jsme se jakkoli mýlili v jejím určení, at už na kteroukoli stranu, at už kdokoli z nás — považujeme pro dnešek za nesporné, že taková disciplína může podstatně obohatit tematický rejstřík našich společenských věd. Zavrňování filosofické antropologie by bylo osudným opakováním starých chyb.

¹⁴ „Prvky jsou určeny systémem. Člověk je podřizován a přizpůsobován institucím.“ Hans Freyer, *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*, Stuttgart 1955, str. 89.

— *problém člověka jako lidského druhu* (v jeho odlišení od sociálního typu člověka, jak živelně vznikl)¹⁵

— *problém zespolečenšťování a jeho motivace*¹⁶

— *problém lidského sebeurčení*. Problém, v němž člověk řeší jeden ze základních rozporů svého života — rozpor mezi tendencí dosáhnout klidu (žít staticky) a mezi tendencí vyvíjet se, objevovat nové, být v pohybu (žít dynamicky). Řečeno Frommovými slovy, je to „nutnost nalézat znovu nová řešení rozporů své existence, nalézat znovu vyšší formy jednoty s přírodou, se svými blízkými a sám se sebou...“¹⁷

Člověk hledá své místo ve společnosti a ve spojení s přírodou hledá své určení, cítí se určen a snaží se naopak sám své postavení určovat. Hledá své sebeurčení jako jednotlivce i jako druh. Je to jedna z jeho dimenzí svobody, je to věčná tendence jeho života. V jeho sebe-určení je i jeho sebevědomí,¹⁸ jeden z předpokladů jeho možného štěstí. Člověk nemůže žít ve statickém stavu, jakkoli jednou stránkou své bytosti k němu přirozeně tíhne. Jeho sebeurčení je do značné míry dáno možnostmi určovat směr svého vývoje.

— *problém odcizení*. Řekl bych odcizení jakožto negativního určení lidské existence. „Odcizení, jak je nacházíme v moderní společnosti, je téměř totální;“¹⁹ vyjadřuje vztahy člověka k jeho práci, k věcem, které konzumuje, ke státu, k jeho blízkým, k němu samému. Člověk si vytvořil svět věcí (vytvořených jím samým), jako kdyby

nebyl nikdy před nimi existoval.“²⁰ Odcizená osoba nemůže být zdravá.“²¹

Tento problém je jedním ze základních. Jako i v případě řady jiných problémů, nejde o nějaké tematické novum v absolutním smyslu — Sartre velmi otevřeným způsobem ukázal na nutnost vrátit se při dezinterpretaci tohoto pojmu k mladému Marxovi, jenž pojem „odcizení“ nejvíce propracoval právě ve smyslu „odcizení lidské podstaty člověku“. „Totální odcizení“ je ovšem stejně nerealistický výraz pro tento fakt jako „totální přisvojení“ — každé odcizení je současně přisvojením a každé přisvojení je současně odcizením. A kromě toho téměř v každé, v sebeodcizenější bytosti existuje jiskřička potence překonat své odcizení — totálně odcizená lidská bytost není možná.

— Nicméně to je jen výhrada směřující k přesnosti vyjadřování: avšak v samém vytyčení předmětu vědy o lidských vztazích je vysloveno, že jejím úkolem je zkoumat tyto defekty lidských vztahů, zejména sociální podmínky umožňující jejich vznik.

To jsou některé zásadní a zásadně oprávněné problémy vědy o lidských vztazích.²² Lze říci závěrem, že věda o lidských vztazích může vzniknout jen cílevědomou spoluprací vědeckých pracovníků zaangažovaných vědních disciplín, za předpokladu, že budou sledovány speciální oblasti problémů, i za předpokladu, že zde bude tmelící práce na koncepci, její neustálé zpřesňování a obecná metodologicko-teoretická spolupráce se strany filosofie.²³

¹⁵ „Člověk jako druh může být definován jenom v termínech anatomických a fyziologických; jednotlivci členové tohoto druhu mají ve svém souhrnu také základní psychologické kvality, zákony, které řídí jejich mentální a emocionální funkce, a jejichž účelem je dát uspokojující řešení problému lidské existence...“

E. Fromm, *Psicanalisi della società contemporanea*, Torino 1960, str. 23.

¹⁶ Jde o „celou sérii fenoménů společnosti, týkajících se zespolečenšťování individua v různých formách jeho sociálních interakcí k členům jeho sociální skupiny...“

Luciano Gallini, předmluva ke knize C. Whyte, *L'uomo dell'organizzazione*, Torino 1960, str. 10.

¹⁷ E. Fromm, *Psicanalisi della società contemporanea*, str. 35.

¹⁸ „Člověk může být definován jako živočich, který může říci „já“, který může mít vědomí sama sebe jako zvláštní entity.“

Tamtéž, str. 73.

¹⁹ Nehledě už k věcným výhradám k problému tzv. totálního odcizení — jak je naznačeno dále v textu — upozorňuji na tomto místě na jednu důležitou okolnost: výraz „totální“ vznikl ze špatného českého překladu anglického termínu „total“ (nebo italského ekvivalentu „totale“). Zatímco v angličtině či v italštině jde o pouhé synonymum slova „celkový“, má tento výraz v češtině poněkud odlišný sémantický obsah — což má své pří-

činy, o nichž se však nemohu v této souvislosti šířit. Používám proto tohoto výrazu jen nerad a pouze z toho důvodu, abych při interpretaci Frommovy knihy zachoval autentický ráz jeho jazyka.

²⁰ Tamtéž, str. 138. A. Fromm říká dále: „Odcizení mezi člověkem a člověkem vyplývá ze ztráty oněch všeobecných sociálních svazků, které charakterizují... předkapitalistickou společnost. Moderní společnost je složena z atomů (jestliže použijeme řeckého ekvivalentu za „individuum“), malých částíček cizích jedna druhé, avšak držících pohromadě egoistickými zájmy a nutností být jedna druhé prostředkem.“

Tamtéž, str. 154.

²¹ Tamtéž, str. 221.

²² Je jich samozřejmě mnohem více — k nejdůležitějším náleží dále problém zafokování, osamocení, individuace v moderní společnosti. V dané souvislosti jsme uvedli pro stručnost jen základní s náznamem směru jejich zpracování.

²³ Zkoumání jedné z oblastí této problematiky se chce věnovat skupina vědecko-tematické spolupráce, sdružená kolem rámcového problému *Vliv podmínek pracovního procesu na formování mezilidských vztahů*. Skupinu tvoří tři pracovníci: doc. Václav Beneš, katedra pracovního lékařství Ústavu hygieny (sociální lékařství), prof. Antonín Hodek, Filozofický ústav ČSAV (problematika vlivu vědeckotechnické revoluce na utváření lidských vztahů), prom. psych. Milan Nakonečný, Katedra psychologie ION

Pokud jde o vymezení předmětu vědy o lidských vztazích z hlediska jejich základních kategorií, je třeba předem upozornit na to, že specifická Kategorienlehre je — i v současné světové literatuře — teprve ve stavu zrodu, a tudíž zatím víceméně závislá na jednotlivých koncepcích.²⁴ Nadto jednotliví autoři se od sebe liší tak dalece, že je lze jen s velikými obtížemi pokládat za představitele jednoho směru: je to spíše široký proud, do něhož se slévají z různých východisek různé názory. Věda o lidských vztazích je v současné době ve stavu teoretického projektu: a nazýváme-li ji tak, jak ji nazýváme, znamená to pouze další pokus vymezit ji souhrnně. Nicméně existuje jistá oprávněnost i z hlediska formálně-kategoriálního chápat ji jako specifickou oblast problematiky.

Na rozdíl od sociologie, antropologie a v určitém smyslu i jiných disciplín²⁵ rozlišuje věda o lidských vztazích dvě sféry vztahů mezi lidmi: *sociální a lidské*. Toto hledisko není nikterak nové — vyskytuje se už v Marxových *Filosoficko-ekonomických rukopisech z r. 1844* — nebylo však dosud realizováno.

Lze vyslovit jako hypotézu, že většina dnešních defektů vztahů mezi lidmi, s nimiž se setkáváme, je projevem tohoto oddělení lidských (přirozeně vzniklých a přirozeně trvajících) vztahů a sociálních vztahů (tj. vztahů vytvořených z potřeby institucionální, udržovaných institucionálně a zanikajících spolu se zánikem dané insti-

tuce). Jedním z hlubokých projevů této distance prvků „lidský“ — „sociální“ je citová nedostatečnost vztahů mezi lidmi — s výjimkou vztahů intimních jde zpravidla o konvenční formu, která již zvykově bývá přijímána jako cosi, co náleží ke zkomercializovanému pojetí života.

Rovněž literatura v rozmezí obecných sociálních problémů se zatím vyvíjela v duchu této polarit: na jedné straně formou *modelů* sociálních vztahů, přičemž hlavním cílem tu bylo vytvořit optimální model vztahů v mezích normálu (avšak v této větvi literatury je hledisko „lidský“ spíše předpokládáno, a proto málokdy rozvinuto). Na druhé straně literatura, zejména psychologická, konstatuje *defekty* sociálních vztahů, vzniklé především pod vlivem průmyslové civilizace (přičemž hledisko modelu se rovněž předpokládá, rovněž však není rozvinuto). Jen u mála koncepcí (Mayo, Friedmann) se podařilo obě tato hlediska syntetizovat.

Lze tedy říci, že specifickou kategoriální dvojicí vědy o lidských vztazích je rozlišování pojmů „sociální“ — „lidské“, tj. diferenciace každého základního pojmu sociologie z tohoto hlediska; čímž se současně zjednává i přístup k těmto pojmům z hlediska ostatních jmenovaných disciplín. Tim se zároveň pojem „lidské vztahy“ přesouvá z kompetence jedné disciplíny do oblasti několika speciálních oborů. Na tomto základě lze rovněž, jak se domnívám, řešit vztah dnešní sociální antropologie (a to

(sociální psychologie). Vladimír Stěpánek (Katedra psychologie FFKU), doc. Bedřich Weiner, Katedra marxismu ČVUT (formování sociálních procesů technickou strukturou), dr. Josef Wolf, Katedra věd o Asii a Africe (antropologie), dr. Miroslav Prokopec (Ústav hygieny), a dále autor tohoto článku. Cílem tematické spolupráce je dosáhnout poznání příčin defektů lidských vztahů vznikajících v daných podmínkách pracovního procesu a navrhnout model podmínek pracovního procesu, v nichž by mohly vznikat přirozeně lidské vztahy.

²⁴ Nepokládám v této souvislosti za nutné zabývat se analýzou jednotlivých významných teorií: tento úkol by přesáhł rozměry i celkový záměr této stati. (Speciálněji se zabývám některými aspekty této problematiky ve stati *Problém osamělého člověka v průmyslové civilizaci*, *Filosofický časopis* 1965 4). Z nejvýraznějších představitelů uvádím alespoň následující: Elton Mayo (*The Social Problems of an Industrial Civilization*), George H. Mead (*Mind, Self and Society*), Robert K. Merton (*Social Structure and Social Theory*), Ignazio Silone (*The God that failed*), Raymond Aron (*Dix-huit leçons de la société industrielle*), Friedrich Pollock (*Gruppenexperiment*), ze sociál. psychologie: Ernest G. Schachtel (*On Alienated Concepts of Identity*), Arnold Jousain (*Psychologie des masses*), Paul Halmos (*Solitude and Privacy*), Arnold Gehlen (*Sozial-psychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*), Leonard R. Saylor (*Behavior of Industrial Work Groups*); z oblasti sociální a kulturní antropologie je to zejména W. Lloyd Warner (až potud

je společným metodologickým východiskem všech dílo Maxe Webera); v oblasti filosofické antropologie je to především dílo Ericha Fromma (a dále, v určitých aspektech: Dalton Melville, *Men who Manag*; William H. Whyte, *L'uomo dell' organizzazione* — italský překlad má vynikající předmluvu o vývoji americké sociologie; Pierre Naville, *De l'aliénation à la jouissance*; Peter F. Drucker, *Concept of the Corporation*; Friedmann George, *Dove va il lavoro umano?*

²⁵ Zde mám na mysli zejména obecnou teorii politické ekonomie — která, ač věda společenská — má k problematice lidských vztahů specifický vztah, daný předmětem jejího zkoumání. Setkal jsem se při předběžném posuzování této stati s podivem, proč nebyla „z nepochopitelných důvodů“ zafazena do souvislosti s předmětem vědy o lidských vztazích také politická ekonomie. Cítím tedy potřebu říci, že to bylo záměrné. Nebudeme-li mít na mysli ideální model ekonomické teorie, ale budeme-li vycházet ze skutečnosti, dojdeme brzy k závěru, že dnešní povaha obecných ekonomických teorií vylučuje, aby k hledisku „sociální“ bylo přifazeno ještě hledisko „lidské“. Hypertrofie faktoru „sociální“, ke které běžně dochází na úkor druhé stránky, je v podstatě jen sociologizovanou variantou teorie interestu: avšak takovou, se kterou dnešní sociolog může stěží souhlasit. — To ovšem nevylučuje použití *metod* politické ekonomie v určitých stadiích práce o lidských vztazích. Naše výhrada se týká jen obecného východiska.

i v nejširších koncepcích) na straně jedné, a filosofie, resp. obecné sociologie na straně druhé.

Konečně z hlediska kategorií vědy o lidských vztazích to má ještě jeden důsledek: znamená to, že věda o lidských vztazích je *možná* z kteréhokoli jmenovaného východiska, a současně jako *obecná teorie lidských vztahů*: tj. jako syntéza obecných poznatků jmenovaných disciplín. V tomto druhém smyslu lze považovat vědu o lidských vztazích za disciplínu filosofie (pokud je vůbec zapotřebí tohoto formálního určení). Toto je poslední důsledek z těchto Prolegomen o teorii lidských vztahů, která bude chtít vystoupit jako věda.

Námítky a protiargumenty

Proti projektu vědy o lidských vztazích lze vyslovit několik argumentů a priori, jako ostatně vůči kterékoli jiné disciplíně, která je ve stavu zrodu.²⁶

Předně vždy vyvstává námitka (u každé obecné disciplíny), že filosoficky zaměřené disciplíně bude chybět vědecká průkaznost. (U filosofie kromě toho bývá nadto ještě zdůrazňována její zbytečnost, přičemž se argumentuje tím, že filosofie stále hledá svůj předmět, a dále, že stále říká totéž. Zajisté, jinak by to nebyla filosofie.)

Zde je dobré si uvědomit, že námítky vedené z tohoto hlediska míří současně proti jakékoli obecné teoretické vědě, dokonce proti jakékoli teorii společenských vztahů. Věda se liší od teorie stupněm systematickosti (z formálního hlediska), dále tím, že je systémem *prokázaných* teorií a konečně tím, že na rozdíl od teorie je relativně uzavřenou pravdou (což je spíše nevýhoda). Vždy však kromě toho zde bude fakt, že vzájemný poměr teorie a vědy bude případ od případu různý. U filosofických disciplín má teorie neobyčejný význam pro samu vědu (pokud je filosofie vůbec jako věda možná); u obecné sociologie je tento poměr o něco příznivější vzhledem ke vědě – avšak i zde bude rozhodující pro dosažení dalšího stupně poznání plodnost *předběžné teorie*. Neměli bychom tedy příliš brzy klást jako kritérium vědeckosti perfektní koordinovanost

teorie s vědou – teorie má za úkol předbíhat, a jen tehdy, opožděje-li se za vědou, je hodná zavržení (není-li k jejímu bytí dostatek jiných důvodů, vědou nevyvracených). Věda o lidských vztazích může být proto v současné době chápána nanejvýš jako *teorie lidských vztahů* – avšak to je okolnost, kterou badatelé v této oblasti jen uvítají.

Za druhé, z uvedené teoretické námitky může vzniknout námitka metodologická: nebude věda o lidských vztazích vybudována na metodě spekulace? Nebude spekulativní metoda základní překážkou její vědeckosti?

Zde je třeba zvážit několik okolností. Jednak teorie lidských vztahů ve své obecné rovině je disciplínou filosofickou – avšak v řadě aspektů jiných, jak už bylo ukázáno, může vykazovat různou míru obecnosti. Uvedená námitka platí tedy jen částečně. Ostatně teorie lidských vztahů vychází z těchto předpokladů jako kterákoli jiná obecná teorie, tedy z určité dosažené shody mezi fakty a hypotézami, mezi empirií a myšlenkovým předpokladem.

Námitka spekulativnosti by mohla být vedena jen tehdy, jestliže by se vycházelo z předpokladu, že uspokojivým vědeckým vysvětlením může být jen *uzavřený* systém teoretických vět, formálně dokonalý. (Lze předpokládat, že někteří badatelé tuto hypotézu nezavrhují.) Tomuto předpokladu totiž může pak vyhovovat jen metoda komplexní dedukce. Avšak ve všech jiných rovinách vztahu teorie a empirie se vždy objeví problém míry.²⁷

U nás se v poslední době rozmohla nechuť proti obecně sociologickým teoriím (která je ovšem pochopitelná, vezmeme-li v úvahu dlouhé období axiologického apriorismu, které šlo ruku v ruce s dogmatickou metodou ve společenských vědách). Avšak relativně méně vystupuje do popředí jednostrannost pozitivistické empiristické metody, i když právě pro sociologii je to extrém typický. Metodický postup, který se opírá o empirii, může přinést nejlepší výsledky jen tehdy, jestliže vychází z programových teoretických předpokladů

²⁶ V této části vycházím z některých myšlenkových podnětů, které vyslovil ve své zajímavé úvaze japonský badatel Keizō Okabe (*Studium rozhlasového vysílání jakožto věda* – vydal Čs. rozhlas 1964).

²⁷ Přičemž společenské vědy nemohou být ani jen stroze deduktivní, ani jen pouze empirické – jsou to „teorie středního pásma“. Srv. R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 2nd ed., The Free Press of Glencoe Part III. 1957, str. 439 ad.

– v opačném případě zde bude vždy možnost pozitivistických anachronismů.

Tím není veden protiargument proti výtce možné spekulativnosti v teorii lidských vztahů – je to pouze upozornění, že výtka spekulativnosti je dvojsečná. Lze pouze dodat, že ani tato námitka není oprávněná a priori, a že může být kdykoli jindy uplatněna jen tehdy, bereme-li v úvahu imanentní kritéria teorie lidských vztahů samé.

Konečně, třetí obecná námitka proti teorii (resp. vědě) lidských vztahů může být ta, která se týká samostatnosti této disciplíny. Ani tato námitka není jen formální, ba naopak právě z předloženého projektu vyplývá, že je to námitka oprávněná.

K tomu možno stručně říci, že samostatnost této disciplíny je dána okolností, že existuje její samostatný předmět – totiž ten, který dosavadní společenské vědy dosud nepokrývají či pokrývají nedostatečně. Je to samostatnost vytvořená v důsledku nesamostatnosti jiných věd na tomtéž poli. Čímž je současně řečeno, že tato samostatná existence vědy o lidských vztazích může být také jen dočasná – a že od určitého stupně, až bude rozvinuto společenskovědní bádání v tradičních disciplínách, splyne její předmět s předměty jiných věd. Zatím však tomu tak není.

Vcelku lze tedy říci, že teorie lidských vztahů je přinejmenším stejně oprávněná jako kterákoli jiná dosavadní naše společenskovědní disciplína.

K jedné variantě teorií „industriální společnosti“

OLGA STAŇKOVÁ

Katedra věd. komunismu
fakulty všeobecného lékařství

Žijeme v době nové technické revoluce. Převratné změny v technice, její pronikání do všech oblastí života společnosti a individua, závažnost jejích sociálních důsledků v pozitivním i negativním smyslu, tvoří objektivní základ teorií, které absolutizují techniku a její společenskou funkci. Zrodily se názory, že problémy, které soudobé lidstvo řeší, nejsou problémy, které podstatně souvisí s historickým střetnutím dvou protikladných společensko-ekonomických systémů, soudobé technice adekvátních a neadekvátních společensko-ekonomických struktur, nýbrž problémy tzv. „industriální společnosti“, vyvolávané a řešitelné pouze rozvojem techniky samé, nebo naopak v důsledku vývoje techniky vůbec neřešitelné.

Všem variantám teorií „industriální společnosti“ je společné, že o sociálních důsledcích vývoje techniky uvažují vně společensko-ekonomických struktur, na jejichž základně se technika vyvíjí. V tomto rámci ovšem existují teorie, které nezůstávají při zkoumání společenských aspektů rozvoje techniky jen v hranicích izolované uvažované techniky. Sociální důsledky technického vývoje považují v té či oné míře za závislé na jiných složkách života společnosti, například na intelektuální a morální úrovni lidstva či vládnoucích elit. K tomuto typu teorií patří také ty, které soustřeďují pozornost na univerzální charakter soudobé techniky a jeho společenské konsekvence.

* * *

Jádro těchto teorií tvoří konstatování neslučitelnosti mechanizované a zejména automatizované „masové“ výroby, nezbytné a rozsáhlé specializace a koncentrace výroby, světové dělby práce, s úzkým národním rámcem. V tomto pojetí (a terminologii) první a zejména druhá průmyslová revoluce vtiskují technice univerzální

charakter. Tato svým charakterem univerzální technika je považována za neslučitelnou s lokálně omezenou národní formou hospodářské struktury světa. „Technický pokrok XX. století“ — prohlašuje A. Frisch — „vyžaduje přechod od národního k nadnárodnímu.“¹ Obdobný názor vyslovuje F. Perroux v prvním díle své práce *La coexistence pacifique*: „Konflikt mezi ekonomickými oblastmi velkých produkčních center a mezi územně organizovanými národními oblastmi se dnes zjevně projevuje.“²

Z univerzálního charakteru techniky je pak vyvozována nutnost její adekvátního uspořádání sociální struktury, sociálních vztahů a institucí ve smyslu světové jednotné formy. Západní sociologové poukazují na skutečnost, že technika svým univerzálním charakterem, ve smyslu výrobní techniky i nástroje komunikace, spíná celý svět a lidstvo v jednotu technicky. Proces univerzalizace techniky chápou tito sociologové jako postupné vytváření technických předpokladů pro světovou jednotu sociálního vývoje, pro přechod od jeho národní k nadnárodní formě ve všech sférách života společnosti. Analyzují, v jaké míře vytvářející se technická jednotka světa a lidstva nachází svůj odraz v ekonomických a politických vztazích a institucích, v oblasti kultury, jak se v té či oné podobě zrcadlí ve vědomí lidí. Dějiny soudobého lidstva se zkoumají jako počátek světových dějin. Hans Freyer v práci *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters* charakterizuje soudobou dějinnou situaci jako zásadně odlišnou od pluralismu dosavadních dějin. Domnívá se, že v minulosti se sice vytlvářely specifické dějinné světové situace, nikoliv však trvale a měly univerzální charakter pouze v omezeném smyslu. Teprve novodobé průmyslové revoluce, určitý charakter techniky (nikoliv náboženství nebo síla ducha, podotýká Freyer) vytvořil světovou

¹ Citováno podle G. V. Osipova: *Technika i obščestvennyj progress*, Moskva, 1959, str. 194.

² F. Perroux, *La coexistence pacifique*, I. díl, Paris, 1958, str. 88.

dějinnou situaci v absolutním smyslu. V posledních čtyřech stoletích, uvažuje podobným způsobem K. Jaspers, se evropská technická epocha stala světovou a „... tak se uskutečnila jednota světa a počátek dějin jako světových dějin...“³

Představitelé těchto dějinných koncepcí chápou, že proces univerzalizace techniky není dosud ukončeným procesem a že světová jednota sociálního vývoje v celé komplexnosti není automatickým důsledkem technické jednoty světa. J. Burnham dokládá toto tvrzení poukazem na trvající rozdělení lidstva na národy technicky vyspělé a zaostalé. K. Jaspers poukazuje na protikladné možnosti obsažené v soudobé vědě a technice. Mohou být použity k sjednocování i rozdělování lidstva. A. Rüstow, ve třetím díle práce „Ortsbestimmung der Gegenwart“ nazvaném „Herrschaft oder Freiheit“, označuje technickou jednotu světa a lidstva za první nezbytný, nikoliv však postačující předpoklad organizační a politické jednoty světa. V polemice proti abstraktnímu chápání jednoty lidstva omezenému na hledisko jeho původu a cílů zdůrazňují Burnham a Jaspers nutnost brát v úvahu skutečnost, že lidstvo zůstává dosud rozděleno na různé rasy a národy, lišící se od sebe jazykem, kulturou, náboženstvím, pojetím rodiny a morálky, rozmanitými zákony a státními formami, úrovní svého technického vývoje, formami vlastnictví a hospodářské organizace, svým bohatstvím a chudobou. V knize *Pour la domination mondiale* shrnuje Burnham své názory v tomto smyslu: „Na závěr naší analýzy otázky „jednoty světa“ říkáme, že potencionálně je svět „jeden“ v míře, v jaké je možný ideál bratrství a společného lidství. Prakticky je svět „jeden“, při nejmenším z určitého hlediska, jakožto přímý i nepřímý důsledek zvláštního charakteru technologie a metody výroby. Politicky a ještě v mnohem větší míře kulturně je svět mnohý.“⁴

Příčinu omezených možností realizace tendence ke světové jednotě sociálního vývoje v dnešní společnosti spatřuje tento směr sociologických analýz právě v konfliktu mezi univerzálním charakterem soudobé techniky a lokálně omezenou národní

formou hospodářské struktury světa. Podstata tohoto konfliktu je transponována do politické roviny a charakterizována jako konflikt mezi univerzálním charakterem techniky a politickým systémem národních států. Existence národů vybavených pravomocemi státní suverenity znemožňuje – podle těchto názorů – soudobé technice adekvátní uspořádání hospodářské struktury světa, všech ostatních sociálních vztahů a institucí.

Takto chápaný konflikt mezi „industrialismem“ a „nacionalismem“ je považován za hlavní rozpor soudobé epochy, za rozpor mnohem závažnější než rozpor mezi kapitalismem a socialismem. F. Perroux označuje za hlavní rozpor, který musí soudobá společnost řešit, rozpor mezi charakterem soudobé techniky, která si vynucuje „funkční organizaci“ hospodářského života, tj. vytvoření „hospodářských vývojových pólů“, a „teritoriální organizaci“ hospodářského života, která je ztělesněna národními státy. Tento rozpor, říká, projevuje se, i když v různých formách, jak v kapitalismu, tak i v socialismu a je mnohem hlubší a závažnější než rozpor mezi kapitalismem a socialismem: „Neříkáme: kapitalismus proti komunismu, ani: boj tříd. Říkáme: rozpory průmyslu, nebo: průmyslu a území...“ Na jiném místě pak Perroux dodává: „Tedy rozpory, na něž upozorňujeme, mají mnohem hlubší kořeny než kapitalismus nebo socialismus... Kolize mezi moderním průmyslem a územní mocí je vadou, jejíž realita je mnohem hlubší než instituce a struktura kapitalismu a komunismu...“⁵ Podobně uvažuje E. Reves v práci *Anatomie míru*: „Skutečným konfliktem našeho světa není svár mezi individualismem a kolektivismem, ani rozpor mezi kapitalismem a komunismem, nýbrž mezi industrialismem a nacionalismem... Monopolitické tendence, socialismus a kolektivismus, to vše jsou jevy reakce, pokusy k zakrytí nejnápadnějších příznaků krize, vyvolané rozparem industrialismu a nacionalismu...“⁶

Uvedený rozpor je považován za zdroj všech problémů a obtíží dnešního lidstva, za příčinu nízkého tempa technického rozvoje, které neodpovídá možnostem skýta-

³ K. Jaspers, *Die Atombombe und die Zukunft des Menschen*, München, 1958, str. 122–123.

⁴ J. Burnham, *Pour la domination mondiale*, Paris, 1947, str. 40–41.

⁵ F. Perroux, *La coexistence pacifique*, Paris, 1958, I. díl: str. 20, II. díl: str. 210, III. díl: str. 633.

⁶ E. Reves, *Anatomie míru*, Praha, 1947, str. 129.

ným stavem vědy, relativně nízké životní úrovni v kapitalistické i socialistické části světa, za zdroj agresivních a diktátorských tendencí, „totalitarismu“ a válek v dnešním světě. Problémy, které dnes lidstvo řeší, jsou vydávány za problémy „industriální společnosti“, do níž je zahrnována kapitalistická i socialistická soustava. Pro tento směr sociologických úvah jsou to problémy rozvoje soudobé techniky v „nacionalismu“ deformované sociální struktury světa.

J. Burnham v knize *L'ère des organisateurs* vychází z kritiky systému národních států s jeho hranicemi, pasy, tarify, různými měnami a předpisy. Neslučitelnost potřeb dalšího hospodářského a sociálního vývoje vůbec s tímto systémem, který znemožňuje, aby univerzální charakter techniky se plně promítl v jednotu hospodářského, politického a kulturního vývoje lidstva a brání soudobé technice adekvátnímu uspořádání hospodářské struktury světa, všech ostatních sociálních vztahů a institucí, označuje Burnham za zdroj militarismu a válek, byrokratismu a antidemokratických tendencí v dnešním světě. E. Reves dokazuje, že vývojem techniky byl dosažen bod, kdy žádný stát nemůže dále rozvíjet své hospodářství jen v rámci svého území a v okruhu vlastního obyvatelstva. Jakmile byl tento stupeň nasycení a vnitřního rozmachu národního hospodářství dosažen, vyvinulo se, tvrdí Reves, celé světové hospodářství z kolejí. Od okamžiku tohoto nasycení snaží se národy vybavené pravomocemi státní suverenity všemi prostředky, administrativními, politickými a vojenskými ochránit své národní hospodářství před cizími konkurencními vlivy a zároveň rozšířit sféru svého vlastního hospodářského vlivu za vlastní národní rámec. Reves shodně s Perrouxem (na rozdíl třeba od Jasperse) nepřisuzuje tendence k „totalita-

rismu“ a válkám pouze komunistickému světu, ale všem národním státům bez rozdílu jejich společneco-ekonomického zřízení. „Konečně dospíváme k závěru“ — prohlašuje — „že při dnešní povaze industrialismu mají oba systémy, kapitalismus i socialismus tendenci vyvíjet se ve směru k centralistickým, byrokratickým a totalitním režimům...“⁷ Obdobně charakterizuje Reves zdroj válek: „Válka vzniká vždy a všude, kdykoliv a kdekoliv se stýkají nesjednocené a neintegrovane společnosti... dokud jsou národní státy vybaveny absolutní svrchovaností, nelze nijakým způsobem odstranit nebezpečí válek... potud, pokud bude vedle sebe několik suverénních státních jednotek, několik národních svrchovaností, budou se nutně vždy mezi nimi vyvíjet konflikty, lhostejno, jaký bude jejich vnitřní sociální nebo hospodářský systém.“⁸ F. Perroux považuje národní stát vnitřně, samou svou podstatou za válečnický. Zakladatel panevropského hnutí Coudenhove-Kalergi hodnotí dosavadní stav světa jako věčnou válku a dočasný mír. Také on nalézá zdroj válek, které jsou stále ničivější a v současné době ohrožují lidstvo možností jeho vyhlazení, ve státní suverenitě národů. V jedné ze svých posledních prací *Vom ewigen Krieg zum grossen Frieden* konstatuje: „Pokud je svět rozčleněn na suverénní státy, existuje toto nebezpečí zániku světa... Jen jedno může toto nebezpečí odvrátit: světová federace.“⁹

Logika těchto úvah přivádí k řešení požadujícímu likvidaci státní suverenity národů, která je ve své dnešní historické podobě označována za pouhou fikci nezávislosti.¹⁰ E. Reves nazývá „univerzalizmus“ pravou revolucí XX. století. L. Marlio v knize „La révolution d'hier, d'aujourd'hui et de demain“ označuje přechod od národní svrchovanosti k nové, vyšší, „internacio-

⁷ E. Reves, *Anatomie míru*, Praha, 1947, str. 120 až 121.

⁸ *Tamtéž*, str. 154, 270, 89.

⁹ R. Coudenhove-Kalergi, *Vom ewigen Krieg zum grossen Frieden*, Göttingen, 1956, str. 166.

¹⁰ J. Burnham považuje za znak suverenity možnost svobodně o sobě rozhodovat. Podle jeho mínění tuto možnost národy již dávno ztratili. Burnham, podobně i Jaspers, dělí národy do několika skupin, z nichž každou považují v té či oné míře za závislou na některé z velmocí, na USA, SSSR a Číně — pouze o jejich svrchovanosti má prý ještě dnes smysl mluvit. Podle Jasperse se první skupina národů nalézá v oblasti hegemoniálních vztahů. To mají být národy Západu. Druhá skupina je v situaci národů podmaněných, to mají být ná-

rody Východu, rozumí se národy socialistických zemí. Třetí skupinu národů zařazuje Jaspers do oblasti sfér vlivu. Mají to být zejména bývalé kolonie, o něž je veden boj mezi Západem a Východem. E. Reves považuje za podstatu národní nezávislosti schopnost národů zabezpečit pro sebe mír a demokracii. Protože však považuje militarismus a války, byrokratismus a tendence k totalitní moci za přímé zplodiny národně-státní struktury světa, má za to, že státní suverenity národů je v zásadním rozporu s požadavkem skutečné nezávislosti národů. Viz:

J. Burnham, *Die Strategie des kalten Krieges*, Stuttgart, 1950.

K. Jaspers, *Freiheit und Wiedervereinigung*, München, 1960.

E. Reves, *Anatomie míru*, Praha, 1947.

nální svrchovanosti“ za „revoluci zítřka“, která teprve opravdu uskuteční ideál „revoluce věčější“, tj. buržoazních revolucí, ideál „všelidského bratrství“, který kladé lidské společenství a zájmy nad zájmy individua, rodiny, třídy, národa. Jaspers žádá, aby národy v duchu „der vernünftigen Politik“ a „vůle k obětem“ pochopily, že musí obětovat „sebeurčení nižšího řádu“, tj. své národní sebeurčení ve smyslu práva na státní svrchovanost, své národní zájmy zájmům všelidským, zájmům hospodářské prosperity, svobody a míru, tj. „sebeurčení vyššího řádu“. „Nová hrdost“ — prohlašuje Jaspers — „nepotřebuje již onu absolutní suverenitu národních států, neboť odporuje vlastnímu rozumu (Vernunft).“¹¹

Nositelům nové, vyšší, všelidské, mezinárodní či nadnárodní svrchovanosti se mají stát různé formy světového státu, nestátních federativních svazků, nebo nestátní mezinárodní organizace. E. Reves požaduje vytvoření světového státu nadaného všemi zákonnými pravomocemi a zahrnuje do něj kapitalistickou i socialistickou část světa. Jaspers a Coudenhove-Kalergi se vyslovují pro federativní svazky. Jaspers přímo polemizuje s požadavkem světového státu a staví proti němu požadavek „státně nefixované světové konfederace“, která nemá být ani koalici, ani světovým státem, ale „trvalým společenstvím“. Zahrnuje do ní pouze národy „svobodného světa“. Její „světovost“ má spočívat v tom, že její „faktická síla“ jí umožní ovládat celý svět a tak účinně čelit nebezpečí „komunistické agrese totalitarismu“. J. Burnham rozlišuje dvě etapy na cestě k vytvoření světového státu. Podle jeho názoru nutnou etapou na cestě k vytvoření „světové vlády“ je vytvoření „světové říše“, tj. nekomunistické federace, jejíž smysl je obdobný Jaspersově konfederaci národů „svobodného světa“.

Politické předpoklady pro světovou jednotu sociálního vývoje a vyléčení všech neduhů moderní společnosti jsou tedy spatřovány v likvidaci státní suverenity národů a ve vytváření té či oné varianty světového státu. Její hospodářské předpoklady jsou v podstatě redukovány na vytvoření světové univerzálního výrobního komplexu. Názory na jeho ekonomickou formu jsou rozmanité. Pomineme-li ty, které od-

mítají socialistický společensko-ekonomický systém jako zásadně neslučitelný s realizací uvedených tendencí a řešením zkoumaných problémů, setkáme se se stanoviskem, že ekonomická forma tohoto světové univerzálního výrobního komplexu může být stejně dobře kapitalistická jako socialistická, nebo naopak ani kapitalistická, ani socialistická, rozhodně však světové jednotná. Podle tohoto stanoviska prodělávají obě ekonomické formy určité změny v charakteru vlastnictví a sociální stratifikaci jako automatický důsledek změn v charakteru techniky, které obě ekonomické formy sblížují. V obou případech jde především o to, aby se jedna i druhá vymanila z lokálně omezeného rámce, aby se zbavily svých „nacionalistických“ deformací.

Jedním z typických představitelů těchto názorů je E. Reves. Historická zkušenost, tvrdí Reves, na jedné straně prokázala, že ve společnosti označované za kapitalistickou lze stejně dobře vyrábět zboží a budovat průmysl jako ve společnosti označované za socialistickou. Na druhé straně, rozvíjí svou myšlenku Reves, lze pozorovat, že v obou probíhají určité změny, které vedou ke sblížování jejich ekonomických struktur. „Dnes nemá smyslu“ — prohlašuje Reves — „stavěti oba systémy proti sobě, neboť nejkapitalističtější země mají četné socialistické rysy, právě tak jako mají nejsocialističtější země v leckterém ohledu rysy kapitalistické.“¹² Všechny zlé stránky, které přisuzuje kapitalismus socialismu a socialismus kapitalismu, neplynou, podle Revesova názoru, z kapitalistické podstaty jedné a socialistické podstaty druhé společnosti, nýbrž jsou plody a účinky národně-státní struktury světa, která deformovala principy kapitalismu i socialismu. Obě tyto společnosti se prý vyvíjejí k typu „industriální společnosti“ natolik, nakolik se zbavují svých „nacionalistických“ deformací. Vytvoření ekonomických poměrů adekvátních soudobé technice nemůže proto být otázkou jejich dnes již více méně obdobné ekonomické struktury, nýbrž otázkou integrace lidstva v nadnárodních útvech.

J. Burnham vydává za ekonomickou formu integračních procesů „nový typ“ eko-

¹¹ K. Jaspers, *Freiheit und Wiedervereinigung*, München, 1960, str. 120.

¹² E. Reves, *Anatomie míru*, Praha, 1947, str. 120.

nomických poměrů, typ „společnosti organizátorů“. Předpovídá blízký konec kapitalistické organizace hospodářství a zároveň dokazuje, že Marxem koncipovaný socialismus se nepodařilo realizovat. Příčinu „krachu“ kapitalismu i socialismu nespátňuje pouze v jejich kapitalistické nebo socialistické ekonomické podstatě, ale především v jejich národně-státní struktuře. „Socialistický experiment“, dokazuje Burnham, byl předem odsouzen k nezdaru již proto, že se uskutečnil izolovaně v jedné zemi a zradil tak i to pozitivní, co bylo v Marxově teorii obsaženo, tj požadavek univerzálnosti komunismu. Obě tyto společnosti podle Burnhamova mínění se automaticky transformují v důsledku nové technické revoluce v typ „společnosti organizátorů“ s perspektivou světově univerzální ekonomické formy světově jednotného výrobního komplexu. Centrum těchto tendencí viděl Burnham nejdříve ve fašizujícím se Německu, po druhé světové válce v USA. Sovětský svaz považoval Burnham vždy za jakýsi nižší vývojový stupeň vzhledem k „slabé technické vybavenosti“ a „nízké úrovni technických a řídicích kádru“.

F. Perroux ponechává otázku ekonomické formy integračních procesů do určité míry otevřenou. Žádá, aby bylo ponecháno historické zkušenosti k rozhodnutí, zda rozdílné ekonomické systémy mohou plnit analogické hospodářské funkce, nebo pouze jeden z nich, nebo ani jeden z již existujících. Zároveň vyslovuje přesvědčení, že ani kapitalismus, ani socialismus v jejich „nationalismem deformované“ podobě není s to plnit tyto funkce uspokojivě. V tomto smyslu nebyly ještě ekonomické poměry adekvátní soudobé technice nalezeny. Předpokladem požadované historické prověrky má proto být likvidace těchto deformací, kterou Perroux pokládá v současné době za rozhodující, jak z hlediska potřeb technického rozvoje, růstu životní úrovně, tak z hlediska zájmů demokracie a míru. Tato „économie des hommes“ (svým charakterem ani národní, ani mezinárodní, ale prostě lidská) a nadnárodní stát mají vy-

tvořit ekonomické a politické předpoklady perspektivní jednoty sociálního vývoje lidstva.

Požadavek světového státu nalézá kritiky přímo mezi teoretiky „industriální společnosti“. Například jejich čelný představitel R. Aron zabývá se tímto problémem v rozsáhlé studii *Paix et guerre entre les nations*. Z tohoto hlediska je také zajímavý jeho článek, uveřejněný v časopise „Der Monat“, s příznačným názvem *Weltgeschichte, nicht Weltstaat*. Aron zde polemizuje s B. Russellem kategoricky postavenou alternativou „světový stát nebo smrt!“ Požadavek světového státu považuje za nereálný. Dal by se uskutečnit buď dohodou atomových velmocí Západu a Východu, nebo kapitulací jedné z nich. První alternativu vylučuje. Rozdíly ekonomických a politických forem Západu a Východu považuje za příliš závažné, než aby tyto systémy mohly v jejich dnešní historické podobě žít v jednom státě podle stejných zákonů.

Samí zastánci variant světového státu požadavkem hegemoniálního principu dosvědčují, že jim jde spíše o druhou alternativu. Stranou, která má kapitulovat, nebo která má být ke kapitulaci donucena, jsou země Východu. Burnhamova a Jaspersova „etapová“ koncepce pod hegemonií USA má zřetelně antikomunistický charakter.¹³ Reves, který sice pokládá za možné včlenit do světového státu, nadaného všemi zákonnými pravomocemi, socialistickou i kapitalistickou část světa, pokládá zároveň za samozřejmé, že národy a státy budou účastny na této pravomoci v poměru „ke svým odpovědnostem, ke svému podílu na společných věcech lidstva, s ohledem na svůj potenciál mocenský, hospodářský a kulturní.“¹⁴ Za těchto předpokladů, ujišťuje Reves, není třeba mít obavy, že Čína, Indie a Rusko přehlasují v orgánech světového státu USA.

Když analyzuje tuto druhou alternativu Aron, uvažuje naopak o možné kapitulaci Západu a zda je skutečně nevyhnutelná. Znamenala by prý konec dějin západní

¹³ Hegemoniální princip je prosazován i ve vztazích mezi národy „svobodného světa“. „Hegemoniální vztahy“ – říká Jaspers – „jsou ve svazku svobodných národů nezbytné. Nejsou výslovně smluvně uznané, neboť jsou záležitostí politické důvěry, politické věrnosti a politického taktu... Tyto hegemoniální vztahy nemusí nikde zasahovat do vnitřní svobody státu a národů. Ty malé mají

právo vyslovit svůj názor a poradit, nikoliv však samostatně, bez souhlasu hegemoniální moci nebo proti ní, rozhodujícím způsobem jednat.“ (K. Jaspers, *Die Atombombe und die Zukunft des Menschen*, München, 1958, str. 153).

¹⁴ E. Reves, *Anatomie míru*, Praha, 1947, str. 284–285.

kultury a civilizace. Tuto alternativu by Západ mohl přijmout pouze za předpokladu, že nejen západní kultura a civilizace, ale celé lidstvo je ohroženo rizikem zániku. Aron, na rozdíl od Russella, Jasperse a jiných se domnívá, že atomová válka nemusí nutně znamenat ani zničení lidstva, ani rozvrácení civilizace, ba ani zničení účastníků války. Pro nejbližší budoucnost vidí Aron řešení v částečném odzbrojení a uspokojící mezinárodní kontrole. Skutečné řešení spatřuje nikoli ve vytvoření světového státu, ale v perspektivě překonání pluralismu a izolace kultur cestou jejich sblížování i konfliktů, ve vstupu národů do univerzálních dějin epochy „industriální společnosti“, jejíž model vytvořil svět Západu a za jejíž možnou modalitu považuje i průmyslově vyspělé země socialismu. V polemice s některými stanovisky Spenglera, Toynbeeho, Borkenaua dokazuje, že soudobá epocha „... svou podstatou nepředstavuje ani tak zánik Západu, jako mnohem spíše počátek industriální společnosti a univerzálního století.“¹⁵

* * *

Problém světové jednoty sociálního vývoje, který tento směr západní sociologie zkoumá, není pseudoproblémem, je to problém zcela racionální a závažný. Řešení, které podává, je však pseudořešením a svým jednostranným soustředěním pozornosti na jeho druhotné aspekty význam svých analýz znehodnocuje.

Marxismu není a nebyl tento problém cizí, i když v různých dobách s různou intenzitou hledal jeho řešení. Marxismu především přísluší základní, pro metodologii řešení tohoto problému rozhodující objev, že rozpor mezi společenským charakterem výrobních sil a soukromovlastnickou formou výrobních vztahů a rozpor mezi univerzálním charakterem výrobních sil a lokálně omezenou národní formou hospodářské struktury a vývoje, jsou ve své podstatě dvěma stránkami základního ekonomického rozporu kapitalistické společnosti. První podmiňuje a prostupuje druhý a oba se projevují ve všech ostatních společenských vztazích buržoazní společnosti, včetně vztahů mezi národy. Nelze je ztotožňo-

vat, nelze je však také od sebe odlučovat. První z nich byl v jedné části světa, tj. v socialistické části světa, vyřešen. Druhý existuje v celosvětovém měřítku. Existuje v kapitalistické i socialistické části světa. Avšak právě proto, že existuje na bázi rozdílných společensko-ekonomických soustav, existuje v rozdílných formách, s rozdílnými metodami a perspektivami svého řešení.

Výrobní síly se podle Marxe vyvinuly „v určitou totalitu a existují jen v rámci univerzálního styku.“¹⁶ Z procesu univerzalizace výrobních sil vyvozoval Marx podmíněnost realizace principů komunismu jeho vítězstvím ve světovém měřítku. Komunismus jako akce, říká Marx v *Německé ideologii*, může mít jen „světodějnou existenci“. Není rozhodující, že Marx považoval komunismus za empiricky možný jen jako čin vládnoucích národů provedený „naráz a současně“. Rozhodující je, že upozorňoval, že vítězství principů komunismu „předpokládá univerzální rozvoj výrobní síly a světové styky, souvisící s tímto rozvojem.“¹⁷ Marx považoval za objektivní kritérium, které prakticky prověřuje socialismus a komunismus jako vyšší společenský řád, jako společensko-ekonomické poměry adekvátní charakteru soudobých výrobních sil, schopnost dosáhnout vyšší produktivity práce, a to takové produktivity, již je uskutečnění cílů komunismu podmíněno. Předpokládal zároveň, že dosáhnout této produktivity práce je možné pouze komplexním rozvojem výrobních sil ve světovém měřítku. V tomto zásadním smyslu považoval Marx „lokální komunismus“ za neuskutečnitelný.

Vyřešení rozporu mezi univerzálním charakterem výrobních sil a lokálně omezenou národní formou hospodářského vývoje a struktury je organickou součástí komunismu, a to ze dvou základních hledisek.

Teprve socialismus zespolečenštěním výrobních prostředků, likvidací třídní vykořisťovatelských vztahů vytváří východisko politických, ekonomických a psychologických předpokladů pro vyřešení tohoto rozporu. Buržoazie, vázaná ekonomickými vztahy své vlastní formace, přenáší vztahy třídní nerovnosti, vykořisťování a potlačo-

¹⁵ R. Aron, *Weltgeschichte, nicht Weltstaat*, „Der Monat“, r. 1961, č. 150, str. 30.

¹⁶ K. Marx, B. Engels, *Německá ideologie*, Spisy, sv. 3., str. 80.

¹⁷ *Tamtéž*, str. 48–49.

vání i na vztahy mezi národy. Ve společnosti tohoto charakteru se nutně střetávají konkurenční zájmy a dnes již světová tendence nerovnoměrně se vyvíjejících národních skupin buržoazie a odstředivé snahy, které směřují proti těmto tendencím. Požadavek hierarchické struktury a hegemoniálního principu ve vztazích mezi národy je pouze teoretickým výrazem absolutizace formy, v níž se integrace národů prosazuje na půdě kapitalismu. Formy a metody, jimiž se v buržoazní společnosti prosazuje objektivní tendence vývoje od národního k nadnárodnímu, zpětně tuto tendenci deformují, omezují, vyvolávají ji přímo protikladné důsledky. Právě ony jsou zdrojem nacionalistické nedůvěry a nevráždivosti. Nesbližují, nýbrž rozdělují národy, vhání je do izolace, konzervují jejich národní uzavřenost a omezenost. Pouze v této své historicky přechodné, kapitalismem deformované podobě jsou vztahy mezi národy skutečně provázeny válkami a antidemokratickými tendencemi.

Na druhé straně nelze ani jeden z principů komunismu plně realizovat bez vybudování materiálně-technické základny zaručující potřebnou produktivitu práce, bez vytvoření komunismu adekvátních výrobních sil, tj. bez realizace vědecko-technické revoluce, včetně komplexní automatizace – a tu nelze uskutečnit v rámci omezených možností jednotlivých národních hospodářství. Plně realizovat cíle komunistické společnosti není tedy možné ani bez vyřešení rozporu mezi univerzálním charakterem výrobních sil a lokálně omezenou národní formou hospodářského vývoje. V socialistické společnosti se tento rozpor řeší, komunismus v sobě zahrnuje vyřešení tohoto rozporu.

Když se socialismus začal realizovat vítězstvím socialistické revoluce v jedné zemi, Lenin, vědom si zásadního významu a platnosti Marxova stanoviska, důrazně připomínal, že ve federativním svazku sovětských republik „... se uplatňuje tendence k vytvoření jednotného světového hospodářství jako celku, řízeného podle společného plánu proletariátu všech národů, tendence, která se jasně projevila již za kapitalismu a kterou je nutno za socialismu bezpodmínečně dále podporovat a uskutečňovat.“¹⁸ Rozšíření socialistické revoluce

z jedné jediné země, byť i země, která představuje šestinu světa a svazek mnoha národů, do dalších zemí, vznik a rozvoj socialistické soustavy, spolu s perspektivou přechodu ke komunismu, to vše vytvořilo nové podmínky, které umožňují i vynucují další krok na cestě univerzalizace výrobních sil v socialistické části světa vytvořením jednotného organicky harmonizovaného výrobního komplexu. Komuniké z porad RVHP z r. 1962, které zdůvodňuje aktuálnost tohoto úkolu, požaduje také, aby mezinárodní socialistická dělba práce byla budována se zřetelem na všesvětovou dělbu práce. Výrobní komplex zemí socialistické soustavy je sice významnou, ale přece jenom jednou etapou vytváření jednotného výrobního komplexu v celosvětovém měřítku. Tato orientace umožňuje pro přítomnost využít výhod mezinárodní dělby práce ve světovém měřítku a pro budoucnost zabránit přílišným deformacím výrobní struktury světa, kterou by bylo nutno s velkými obtížemi překonávat.

Kritika kapitalismu a socialismu pro jejich „nacionalistické“ deformace má jen velmi omezenou platnost. Národy jsou, byť i historicky přechodnou, ale dosud reálně působící formou vývoje společnosti v kapitalistické i socialistické části světa. Jestliže tito kritikové hovoří o „nacionalistických deformacích kapitalismu“ a mají jimi na mysli národní formu vývoje společnosti za kapitalismu, nemají pravdu. Národní forma vývoje společnosti, národní forma jejího hospodářského a kulturního, politického a státního života byla vyvolána v život právě kapitalismem a je pro něj typická. Proces univerzalizace výrobních sil, jeho neslučitelnost s úzkým národním rámcem a kapitalismem modifikovaný a deformovaný odraz tohoto procesu v ekonomických a politických formách této společnosti pouze dosvědčuje, že kapitalismus je s potřebami soudobých výrobních sil neslučitelný i z tohoto hlediska. Nejde o „nacionalistické deformace kapitalismu“, ale o nacionalistický charakter vztahů mezi národy, jehož zdrojem je právě kapitalismus, který znemožňuje vytvořit potřebné předpoklady pro přechod od národní k nadnárodní formě vývoje společnosti.

Tito kritikové nemají také pravdu, když hovoří o „nacionalistických deformacích

¹⁸ V. I. Lenin, *Předběžný náčrt tezí o národnosti a koloniální otázce*, Sřisy, sv. 31, str. 142.

socialismu“ a mají jimi na mysli národní formu jeho hospodářského, politického, státního a kulturního vývoje, která i po převzetí moci dělnickou třídou je ještě po určitou dobu nevyhnutelná. Při řešení rozporu mezi univerzálním charakterem výrobních sil a lokálně omezenou národní formou vývoje této společnosti je nutno respektovat relativní stabilitu národů jako hospodářského, politického a kulturně jazykového historického faktu. To znamená, že při řešení tohoto rozporu a při volbě metod a forem výstavby socialismu je nutné respektovat národní specifiku hospodářského, politického a kulturního vývoje, národní svrchovanost a rovnoprávnost, nezbytnost vyrovnávání rozdílných historických stupňů vývoje různých národů.

Zradou Marxovy koncepce komunismu není nezvratná historická skutečnost, že se tato společnost počala realizovat vítězstvím revoluce v jedné zemi.¹⁹ Je ovšem otázkou, jaké praktické konsekvence vyplynuly z redukce Marxova požadavku zásadního významu, tj. požadavku univerzálnosti komunismu na empiricky neprokázanou hypotézu vítězství socialistické revoluce na jedinou v celosvětovém měřítku, nebo pro začátek aspoň v hlavních evropských kapitalistických zemích. Je třeba zkoumat, zda byl vždy důsledně a ve všech směrech uplatňován Leninův důtklivý požadavek, aby výstavba socialismu v zemi vítězného proletariátu byla chápána jako součást perspektivního vítězství socialismu ve světovém měřítku. Je nesporné, že nás čeká ještě mnoho analytické práce, již musíme konkrétněji fundovat naše dosavadní poznatky o tom, jak a v jaké míře chyby v národnostní politice nepříznivě ovlivnily řešení rozporu mezi procesem zákonité univerzalizace výrobních sil a existující národní formou organizace socialistické společnosti, v jaké míře tyto chyby přispěly k určité národní izolovanosti a z ní logicky plynoucím anomáliím ve vztazích mezi národy socialistického společenství (princip hospodářské autarkie ztotožněné s požadavkem hospodářské rovnosti národů, porušování zásady rovnoprávnosti národů a nevmešování do jejich vnitřních záležitostí atp.). Je třeba zkoumat a brát

prakticky v úvahu možné negativní důsledky nedialektického zdůrazňování „rozkvětu“ národů a odsouvání jejich integrace do vzdálené budoucnosti světového komunismu, včetně problematického schématu etap, jejich „vyrovnávání, sblížování, sjednocování a splývání“ se zvláštním akcentem na jejich jazykové splynutí. V nemenší míře čeká na svou všestrannou analýzu historie utváření vztahů mezi národy socialistické a kapitalistické soustavy a škody, které zde napáchala dnes již překonaná koncepce dvou proti sobě stojících světových trhů a tu a tam ještě přežívající subjektivistické znevažování významu a podstaty integračních procesů v kapitalistickém světě, stejně jako třeba i nechťená a neuvědomělá, avšak leninskému přístupu zásadně odporující izolace kultur národů kapitalistického a socialistického světa, která neguje mnohé pozitivní a progresivní v hmotné a duchovní kultuře národů kapitalistického světa jen proto, že nevzniklo přímo a bezprostředně z idejí marxismu a v lůně socialismu. Nedostatečnost těchto analýz, provázených pochopitelně jako každý závažný vědecký a praktický úkol přirozeným a nutným střetáváním názorů, usnadňuje našim kritikům z nemarxistických anebo i antikomunistických pozic jejich úkol. Jednostranné zdůrazňování toho, co lidstvo dosud rozděluje, ponechává západním sociologům volné pole k deformovanému výkladu skutečnosti, že v tomto rozděleném světě se lidské dějiny počínají formovat jako dějiny světové.

Marx chápal světové dějiny jako proces vytváření člověka prací a komunismus jako onu společenskou formu, v níž pracovní proces dosahuje svého vlastního účelu a mění se tak v základní podmínku sjednocení lidstva. Realizace univerzální jednoty sociálního vývoje neznamena pouze, ani především přechod od národní k nadnárodní formě tohoto vývoje. Představuje širší proces univerzalizace a humanizace člověka a jeho dějin tím, že osvobozením práce osvobozuje samu univerzální podstatu lidského rodu. Člověk vystupuje z hranic své třídní, profesionální, lokální a národní omezenosti a rozporů, aby se stal člověkem, který ve své sounáležitosti k lid-

¹⁹ Je úkolem konkrétní historické analýzy zjistit příčiny, odhalit zákonitě a nahodilé v tomto chodu dějin. Mimoto, SSSR vznikl jako mnohonárodnostní

stát a nashromáždil značné zkušenosti z řešení hospodářských, politických a kulturních vztahů mezi národy.

kému rodu konečně nalézá v komunismu skutečně lidskou formu své existence. Dějiny se stávají v nejvlastnějším smyslu světovými tím, že poprvé v historii člověka se stávají skutečně lidskými. „Komunismus“ — říká Marx — „je pozice jakožto negace negace, proto je *skutečným*, pro

nejbližší dějinný vývoj nutným momentem emancipace a znovunalezení člověka. *Komunismus* je nutná forma a energický princip nejbližší budoucnosti, ale komunismus jako takový není cílem lidského vývoje, je to forma lidské společnosti.“²⁰

²⁰ K. Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, Praha, 1961, str. 104.

Zespolečenštění výrobních prostředků vytváří příznivé předpoklady pro překonávání odcizení v poměru člověka k práci. Avšak sám proces eliminace projevů a důsledků odcizení v žádném případě nenastupuje automaticky. Je obtížný, vyžaduje mnoha sociotechnických zákroků, aplikace vědeckých výsledků z oblasti sociologie a psychologie.

V socialistických podnicích nabývá aktivizace a společné hospodaření pracovníků mnoha institucionálních forem. Závodní stranická organizace prostřednictvím svých základních článků — stranických skupin zapojuje pracovníky — členy strany do společného řešení mnoha záležitostí, které zajímají osazenstvo v jeho celku a současně jsou důležité pro podnik. Totéž činí v oblasti své působnosti závodní odborová organizace prostřednictvím svých odborových úseků. V polských podnicích vystupují navíc dělnické rady závodů, provozů a oddělení, jež soustřeďují ty členy osazenstva, kteří byli zvoleni pracovníky a jsou schopni a ochotni spolupracovat s vedením podniku při jeho hospodaření. Představitelé všech těchto orgánů jsou zastoupeni v Konferenci dělnické samosprávy, která tvoří hlavní platformu společného hospodaření osazenstva i vedení. Nelze opomíjet ani aktivizující úlohu různých jiných institucí a sdružení, působících na závodech: závodního kroužku technické organizace, sdružující inženýry a techniky, závodního kroužku ekonomů, klubu techniky, racionalizace a zlepšování, Ligy žen, Svazu socialistické mládeže aj.

Celá tato struktura funguje více nebo méně efektivně v závislosti na dovednostech, znalostech, samostatnosti, iniciativě a dobré vůli aktivistů jednotlivých samosprávních článků, a též v závislosti na účinnosti společenské kontroly zdola i shora. Značně velký význam má také stupeň samostatné iniciativy podniku v okruhu záležitostí, důležitých pro osazenstvo. Je-li snad tato iniciativa příliš skromná, tedy se

současně i společné hospodaření stává problematickým. Jde prostě o to, že sféra svobodného rozhodování je v takovém případě na úrovni podniku příliš úzká, než aby bylo možné náležitě vzbudit aktivní zájem kolektivu pracovníků na různých vnitrozávodních úrovních samosprávy.

Systematické zvyšování odborné úrovně vedoucích kádrů i společensky politického aktivu podniku, ke kterému se přistoupilo v Polsku zejména po roce 1956, vytváří objektivní předpoklad pro rozšiřování sféry samostatné iniciativy jednotlivých podniků anebo skupin podniků, sdružených v širších hospodářských jednotkách. Na druhé straně je třeba pamatovat na to, že za podmínek socialistického plánovitého hospodářství vyvstává nutnost harmonického sepjetí postulátu samostatné iniciativy jednotlivých výrobních článků s postulátem ústředního plánování, které se nezbytně provádí více nebo méně shora.

V každém případě úroveň řídicích kádrů v podnicích je problémem, kterému se věnuje stále pečlivější pozornost. Nejde jen o to, s jakou dovedností plní výrobní plán, ale také o takt v přístupu k lidem, o takový způsob řízení, který vyvolává iniciativu zdola, je příznivý vskutku kolektivistické atmosféře ve vztazích mezi lidmi na závodě. Masový charakter bezplatného vzdělání a současně široké možnosti společenského a kulturního postupu, které zajistilo socialistické zřízení, ovlivňovaly a ovlivňují stále silněji růst aspirací pracujících mas, mimo jiné také v ohledu vystupování a chování nadřízených. Lidé si přejí, aby s nimi bylo jednáno dobře, chtějí mít své slovo při řešení otázek svého pracoviště, nesouhlasí s úlohou pasívních pěšáků. Jestliže se jim nelíbí to či ono na daném pracovišti, snadno si najdou zaměstnání jinde. Tím spíše musí ty závody, které si chtějí udržet své pracovní kádry, vynakládat péči ve směru jejich uspokojenosti společenskými vztahy, vládnoucími uvnitř závodu.

Výše uvedené zřetelů způsobují, že se v Polsku stává stále naléhavějším problém zvýšení úrovně řídicího personálu průmyslových podniků nejen v technické a společensko-ekonomické sféře, ale stejně tak ve sféře přístupu k podřízeným, správného chování vůči nim. Velmi charakteristickým jevem je velká popularita knižních publikací z oboru sociologie a psychologie mezi inženýry a ekonomy. Těchto publikací je stále více a jsou rozebírány v mnohatisícových nákladech.

Navíc konference, kursy a školení různého druhu, určené pro řídicí personál, berou ve stále větším stupni zřetel na problémy psychologie a sociologie práce. Školení organizuje mnoho institucí a sdružení: Ústřední instituce pro další vzdělávání kádrů, různé odvětvové instituty, Vědecká společnost pro organizaci a řízení, Polská ekonomická společnost, Společnost polských elektrotechniků aj. Tam všude přednášejí a vedou cvičení vedle techniků a ekonomů i psychologové a sociologové.

V dnešní době stále stoupá popularita referátů, věnovaných mezilidským vztahům v pracovním procesu. O jejich přednesení žádají vědecké pracovníky ředitelství jednotlivých podniků. Zpravidla se po referátě rozvíjí živá diskuse, ve které diskutující probírají vnitrozávodní problémy. Odkud vznikají třenice mezi mistry a řadovými dělníky? Na jaké obtíže narazí mistr, má-li smířit současně dva směry loajality — vůči podřízeným i vůči nadřízeným? Jaké třenice vzniknou mezi pracovníky výroby a pracovníky technické kontroly a jak jim účinně předcházet? Je dobré povýšit na místo představeného pracovníka, jenž byl do té doby rovným kolegou svých nynějších podřízených? — to jsou některé záležitosti, diskutované po takových referátech.

Jsou organizovány také speciální konference, zabývající se psychologickými a sociologickými aspekty úlohy vedoucích daného organizačního článku. Mimořádně živou iniciativu v tomto ohledu projevuje odbočka Vědecké společnosti pro organizaci a řízení v Bydgošti. Tato odbočka zorganizovala např. celý cyklus konferencí, na kterých se školili ředitelé a hlavní inženýři železničních dep z celé země. Nedávno tato odbočka svolala velmi dobře připrave-

nou konferenci, věnovanou speciálně úloze ředitele v socialistickém podniku. Nutno uvést, že školením prochází rovněž personál na nižších organizačních článcích. Například Institut průmyslové ekonomiky a organizace provádí efektivní kursy školení mistrů v otázkách taktního chování vůči dělníkům. O tom, jak jsou takové kursy potřebné, svědčí třeba výsledky sociologických výzkumů, provedených ve čtyřech hutních závodech a týkajících se právě mezilidských vztahů. Mimo jiné bylo přitom provedeno srovnání dvou oceláren, které představovaly krajní protiklady z hlediska přístupu nadřízených vůči podřízeným. Tam, kde tento přístup byl dobrý, panovala nejen příznivá nálada na pracovištích, ale také produktivita práce byla vyšší. Z druhé strany ovšem mistrovo jednání vůči dělníkům ve značně velké míře závisí na tom, jaký je přístup podřízených k samému mistrovi. Je-li mistr ovlivňován nadměrným nátlakem shora a nemá-li současně dostatečnou akční svobodu, dochází u něho k frustraci, což se potom odráží na jeho podřízených. Odtud je jasné, že je důležité nejenom vyškolit mistra, ale také zajistit jeho správné postavení v práci. I nejlépe vyškolený mistr bude vůči lidem postupovat nesprávně, jestliže ho k tomu donutí objektivní podmínky.

Školení společensky politického aktivu

Psychologicko sociologická problematika si získává stále více místa ve školení stranického aktivu a — ještě však stále v příliš malém stupni — i odborového aktivu. Ve večerních universitách, které řídí strana, je přednášena sociologie a psychologie. Pro příklad uvádíme program kursu sociologie práce a průmyslu, přednášeného na večerní universitě marxismu-leninismu ve Varšavě:

- a) Společenský charakter lidské práce.
- b) Předmět a úkoly sociologie práce a její vztahy k příbuzným vědám.
- c) Závod jako společenský systém.
- d) Soustava společenských vazeb v závodě.
- e) Formální organizace závodu.
- f) Neformální organizace závodu.
- g) Malé skupiny v pracovním prostředí.
- h) Metody řízení na závodě.
- i) Problémy řízení v malé pracovní skupině.
- j) Povolání jako sociologická kategorie.
- k) Sociální mobilita v souvislosti s povoláním.

- l) Profesionální pozice a role ředitele a a technického specialisty.
- m) Profesionální pozice a role mistra.
- n) Výzkumy profesionálních kategorií se zvláštním zřetelem na inženýrské kádry.
- o) Společenské faktory produktivity práce.
- p) Pracovní morálka.
- r) Utváření postojů vůči práci.
- s) Dezorganizace na závodě. Konflikty a způsob jejich řešení.
- t) Metody hodnocení práce a pracovníků.
- u) Společenské podmínky tvůrčího vztahu k práci.

Je třeba dodat, že na této večerní universitě, podobně jako konec konců na jiných kursech a konferencích, určených pro řídicí personál, se vedle přednášek užívá stále širě tzv. aktivních metod školení. Lze je rozdělit do dvou základních skupin: metody situační a metody inscenační. Jak jedny, tak i druhé jsou založeny na příkladech, vzatých z konkrétní praxe na závodě, které musí účastníci školení samostatně hodnotit, analyzovat a posléze i řešit. Při situačních metodách se pracuje v malých školících skupinách, jejichž činnost vyústí do společné diskuse o výsledcích, dosažených jednotlivými skupinami. Naproti tomu při inscenačních metodách se rozdělí role daného případu těm osobám mezi školenými, kteří se dobrovolně přihlásí a potom je sami sehraji.

Například mladý technik cítí křivdu, je-li mu zvýšen plat teprve tehdy, když pohrozil, že odejde pracovat jinam. Technik poté zanedbal svou práci a je třeba s ním něco udělat, a to po předchozím důkladném proanalyzování jeho nynějších postojů vůči práci, nadřízeným i podřízeným. Řešení problému daného technika je svěřeno řediteli, případně vedoucímu kádrového oddělení, kterého hraje některý z účastníků školení. Kromě toho je tu role technika, role jeho bezprostředního nadřízeného, role sekretáře stranické organizace, role odborového důvěrníka atd. Celá událost je hrána před všemi členy školící se skupiny, přičemž jak herci, tak i diváci si vyměňují své názory. Instruktor, který řídí školení, užívající inscenační metody, zasahuje do hry co možná nejméně. Jeho úkolem je řídit celou akci tak, aby si školící se pracovníci sami uvědomili přednosti i nedostatky jednotlivých řešení, aby na ně přišli sami. Instruktor musí pouze vést diskusi, následující po

hře tak, aby vytěžil a zdůraznil školeným pracovníkům všechny skutečné a různorodé aspekty problémů, kterých se hra dočkala.

Použití inscenační metody není snadné, ale vždy vyvolává velkou zainteresovanost školících se pracovníků a má pro ně značně větší výchovný význam než pouhý výklad při přednášce. Obvykle se ve hře projeví ty chyby, které se nejčastěji vyskytnou v praktickém životě na závodě. Z toho pak vyplývá množství příležitosti k živé diskusi.

Seminární cvičení mají také za cíl vyjasnit školícím se osobám nejnovější metody hodnocení podřízených nadřízenými, uvádění nových pracovníků do práce, provádění rozhovorů nadřízených s podřízenými, psychologické a sociologické analýzy jednotlivých dělnických pracovních míst a úkonů atd. Osoby, které se školi pod vedením instruktora, provádějí praktická cvičení, spočívající ve zkušební přípravě analýzy určitého dělnického pracoviště, v hodnocení práce pracovníka, který je na něm zaměstnán, v určení vzorové procedury uvádění nových pracovníků atd.

Další velmi cenný a osvědčený způsob je svěřit školícím se osobám úkol popsat mezilidské vztahy, existující na jejich závodech, popsat zvolené příklady pracovního konfliktu, zvolené pracovní skupiny, příčiny uspokojení a neuspokojení prací, které jsou charakteristické pro dané pracovní prostředí. Tímto způsobem školící se osoby zaostřují svůj sociologický postřeh. Současně se shromažďuje bohatý a z hlediska poznávacího velmi cenný sociologický materiál, který je poté vědecky zpracováván kompetentními sociology. Tak se dokonce samo školení může spojit s vědeckovýzkumnou prací, zabývající se mezilidskými vztahy na závodech.

Další perspektivy

Výše probrané metody školení a dalšího vzdělávání nepochybně perspektivně přispějí k vytváření stále lepší atmosféry v mezilidských vztazích v polských podnicích — ovšem samozřejmě s tou podmínkou, že současně budou eliminovány zdroje třenic a konfliktů, které mají objektivní povahu, jsou spjaté se soustavou mezd a prémie, s podmínkami bezpečnosti a hygieny práce atd. Samo utváření vědomí zřejmě nevyřídí tyto záležitosti. Je přece důle-

žité objektivní bytí, v jehož rámci se dané vědomí utváří. Přitom však třeba mít na paměti, že společensko-politický aktiv a řídicí personál, který získá určitou úroveň psychologické a sociologické kultury, obvykle věnuje také ve srovnání s dřívějším větší pozornost pracovním i životním podmínkám podřízených pracovníků, energičtěji pečuje o jejich změnu k lepšímu.

Je správná tendence, aby hlavní těžiště školení bylo přeneseno do terénu samých podniků. Například v závodech na cukrovinky „22. července“ ve Varšavě organizuje sám závodní psycholog školení vedoucích pracovníků i mistrů, kteří pod jeho

dohledem zavádějí různé novinky, např. novou soustavu hodnocení podřízených nadřízenými. Mnoho větších průmyslových závodů zaměstnává závodního sociologa. Roste také počet závodních psychologických pracoven. Vývojová tendence jde nepochybně ve směru pronikání vědy i do sféry mezilidských vztahů, které se utvářejí v průběhu denní práce. Sociolog se tu setkává s ekonomem, psychologem, technikem, specialistou v otázkách organizace práce. Nastupuje nutnost mezioborové spolupráce, užitečné pro všechny zainteresované strany.

Přeložil Dragoslav Slejška

1. Úvod

Poměšřování (urbanizace) obyvatelstva je složitý proces, charakterizovaný odlišnostmi, resp. změnami ve způsobu života městské populace, v jeho sociální organizaci a sociální psychologii. Studium urbanizace se soustřeďuje na analýzu konkrétních populací z hlediska statického (průřezového) a na sledování její dynamiky. Na rozdíl od tohoto sociologického pohledu setkáváme se s pojmem „poměšřování“ i v demografii, kde poměšřováním obyvatelstva nazýváme *proces růstu relativního zastoupení obyvatelstva městského typu v celkové populaci studovaného území*. Jakému obyvatelstvu říkáme *městské*? Ačkoli je možná situace, že za městské obyvatelstvo můžeme považovat obyvatelstvo s určitými *ekonomickými* nebo kvalifikačními charakteristikami (povolání, určitý typ školního vzdělání ap.), obvykle se za ně považuje *obyvatelstvo sídel městského typu*. Určení znaků požadovaných pro sídlo, které má být označeno jako město nebo obec městského typu, přísluší obvykle vládním orgánům nebo nižším orgánům jí pověřeným. V zjednodušené situaci nebo tam, kde neexistuje oficiální klasifikace obcí na městské a venkovské, se užívá pro třídění obcí na městské a venkovské *velikosti (počtu) obyvatelstva* obcí jako jediné charakteristiky pro příslušný typ. Takovou hranici pro třídění městských a venkovských obcí, mezinárodně dohodnutou v r. 1938, je počet 2000 obyvatelů v obci. Příslušné mezinárodní doporučení mělo sice na mysli 2000 obyvatelů soustředěných v hlavním sídlišti příslušné obce, avšak rozmanitost administrativní úpravy v různých státech vedla k tomu, že hranice počtu 2000 obyvatelů je většinou chápána jako hranice vztahující se na celou obec. Obce s počtem obyvatelů do 2000 jsou počítány jako *venkovské obce*, obce s 2000 a více obyvateli jako *městské*.

Členění obcí na městské a venkovské podle pouhého počtu obyvatelstva se však po-

važuje za přílišné zjednodušování. Žádá se, aby kromě počtu obyvatelstva bylo přihlédnuto i k dalším charakteristikám, jako je způsob zástavby, stupeň vybavení, charakter povolání obyvatelstva ap. Demografické statistiky zavádějí třídění demografických dat a populačních procesů stále častěji v členění na město-venkov, studium poměšřování patří k předmětu sociologie, denní praxe někdy žádá údaje odděleně za městské a venkovské obyvatelstvo apod. Všechny země Rady vzájemné hospodářské pomoci – s výjimkou ČSSR a NDR – mají vlastní klasifikace obcí, dělicí je na městské a venkovské, a mají tedy data o městském a venkovském obyvatelstvu. Československo a Německá demokratická republika užívají nadále členění obcí podle velikostních skupin, neboť stanovení hranice město-venkov podle kritérií z ostatních zemí je v nich mnohem problematictější.

V Československu byla v letech padesátých vedena jednání o zavedení klasifikace obdobné, jako mají jiné státy zemí RVHP, avšak pro neujasněnost koncepce a smyslu takového třídění v ČSR byla jednání v r. 1955 zastavena. Iniciativa byla obnovena v souvislosti s přípravou sčítání lidu, domů a bytů v roce 1961, pro jehož zpracování byla připravena nová klasifikace obcí, spočívající na charakteristice každé jednotlivé obce, kde počet obyvatelstva byl jen jednou ze složek, o něž se klasifikace opírala.

Klasifikace bylo pro zpracování údajů ze sčítání lidu, domů a bytů k 1. březnu 1961 skutečně užito a hlavní data jsou publikována např. v Statistické ročence ČSSR a dalších pramenech. Podle ní bylo v r. 1961 v Československu 576 obcí městského typu a bydlelo v nich 6540 tisíc obyvatelů (47,6⁰o). V českých krajích bylo městských obcí 457 s 5228 tisíci obyvatelů (54,6⁰o), na Slovensku 119 obcí s 1312 tisíci obyvateli (31,4⁰o). Klasifikace však nebyla prohlášena za oficiální, nebyla obecně přijata a užívá se jí jen *via facti*.

Porovnáme-li s tímto zpracováním data tříděná podle velikosti obce, kde pro rozlišení městských a venkovských obcí bereme zmíněnou již hranici 2000 obyvatelů, zjistíme, že z hlediska velikostního kritéria by bylo v ČSSR více obcí a obyvatelstva městského typu. V celostátním úhrnu by podle tohoto třídění bylo 1047 městských obcí se 7905 tisíci obyvateli (57,5⁰₀ – viz tab. 1). Znamená to, že klasifikace z r. 1961 je velmi přísná. Podle ní máme např. relativně méně městského obyvatelstva než Sovětský svaz i jiné země.

Kromě těchto dvou třídění existuje u nás ještě třetí klasifikace, navazující na označení místního národního výboru jako městský národní výbor. Tato klasifikace nabízí považovat za města, resp. obce městského typu jen ty obce, jejichž MNV byl krajským národním výborem podle zák. č. 65 1960 Sb. o národních výborech přiznán název Městský národní výbor. Podle seznamu sestaveného na základě evidence jednotlivých KNV k 1. listopadu 1964 existovalo u nás k tomuto datu 442 měst s 5082 tis. obyvateli podle stavu k 1. březnu 1961 (české země 346 obcí s 3858 tisíci obyvateli, Slovensko 96 obcí s 1224 tisíci obyvateli). Vzhledem k tomu, že právo na pojmenování Městský národní výbor není celostátně sjednoceno a KNV postupují případ od případu zcela nezávisle a nekoordinovaně, lze o této klasifikaci říci, že nevystihuje patrně podstatu problému.

Klasifikací se právem vytýká i to, že klasifikují obce jako celek, místo aby třídily jednotlivá sídla (lokality). Avšak taková klasifikace bude vyžadovat mnohem podrobnější podkladové materiály, než jaké jsou dosud k dispozici.

Svůj rozbor poměřování obyvatelstva jsme postavili na klasifikaci obcí podle velikostních skupin, protože za ně máme jednak dostatek retrospektivních dat v podstatě neovlivněných územními změnami, jednak nám za současného stavu připadá toto třídění nejvhodnější a z hlediska časového i nejsrovnatelnější. Neříkáme tím, že toto kladné zhodnocení má absolutní platnost. Pracuje se proto v současné době na vhodné klasifikaci navazující na klasifikaci z r. 1961, která se má stát i československým návrhem na unifikaci klasifikace město–venkov v zemích RVHP.

2. Struktura osídlení v Československu

Obtíže při vypracování návrhů na vhodnou klasifikaci obcí městského typu vyplývají ze zvláštností našeho osídlení. Nehledě k značným rozdílům mezi jednotlivými oblastmi a kraji (české země – Slovensko; průmyslové okresy – zemědělské okresy; průmyslový sever – zemědělský jih atd.), historický vývoj osídlení našich zemí vedl u nás k relativně husté síti menších sídlišť, navazujících na sídelní strukturu, k níž byl položen základ již za feudalismu a na níž mnoho nezměnil ani kapitalismus.

Počet obcí se neměnil dlouhá desetiletí. Např. v roce 1831 bylo v Čechách 11 951 vesnic, 277 městeček a 287 měst. V r. 1930 zde bylo 12 933 osad, které administrativně byly sloučeny v 8442 obcí. K většímu slučování obcí začalo u nás docházet teprve po roce 1945, a to nejdříve jako důsledek snížení počtu obyvatelstva některých obcí, později jako ekonomický stimul, resp. jako odraz nové koncepce zemědělské velkovýroby. Zrychlený proces slučování nastal kolem roku 1960 (v souvislosti s druhým krajským zřízením). K největším změnám však došlo v souvislosti s volbami v červnu 1964. Během roku 1964 se sloučilo mnoho set obcí s jinými, takže k 1. červenci 1964 bylo v Československu 10 744 obcí, z nich 7582 v českých krajích a 3162 v slovenských krajích.

Slučováním obcí vznikají obce větší jednak rozlohou, jednak lidnatější. Jestliže v r. 1930 připadlo na 1 československou obec o rozloze 8,4 km² 919 obyvatelů, v polovině roku 1964 byla rozloha obce 11,9 km² o průměrném počtu 1308 obyvatelů. Obce na Slovensku zůstávají i nadále o něco rozlehlejší a o něco lidnatější než obce v českých zemích.

Zvláštní charakteristikou našeho osídlení je, že při vysokém stupni industrializace (v r. 1961 bylo 33,8⁰₀ obyvatelů závislých na průmyslu, ale jen 19,3⁰₀ na zemědělství) i malé obce mají vysoký podíl průmyslového obyvatelstva. Tzv. čistě zemědělské obce, to je takové, které mají alespoň 50⁰₀ osob činných v zemědělství, se u nás vyskytují stále řidčeji: v roce 1961 jich bylo v celostátním úhrnu pouze 5406 a bydlelo v nich 2080 tisíc obyvatelů (15,2⁰₀). V českých zemích bylo takových obcí 4065 s 1206 tisíci obyvateli (12,6⁰₀). České obce mající alespoň 200 obyvatelů mají už v průměru převahu nezemědělského oby-

vatelstva. Na Slovensku mají agrární charakter rovněž jen obce do 200 obyvatelů. V roce 1961 tam bylo obcí s nadpoloviční většinou činných v zemědělství 1341 a bydlo v nich 874 tisíc obyvatelů (20,9%).¹

Rozdělíme-li obce z hlediska velikostních skupin na tři základní typy (venkovské do 2000 obyvatelů, malá města od 2000 do 9999 obyvatelů a města od 10 000 obyvatelů), získáváme z československých sčítání za 40 let představu o vývoji urbanizace od nece-
lých 20% obyvatelstva měst nad 10 000 obyvatelů v r. 1921 až skoro k hranici 33% v r. 1961.

obyvatelstva malých měst mezi 2000 až 10 000 obyvateli. Tempo růstu obyvatelstva v desetitisícových a větších městech bylo o něco pomalejší než před válkou. Taková je asi základní charakteristika populačního vývoje hlavních velikostních skupin obcí.

Z hlediska rozvoje socialistické společnosti nás zajímá především poválečný vývoj. Vycházíme při něm z dat za rok 1950. I když je tento rok dán především tím, že se v něm konal první poválečný census, je vhodný jako východisko i proto, že v té době došlo již k poměrné stabilizaci obyvatelstva, porušené velkými migračními

Tab. 1. Obyvatelstvo Československa podle hlavních velikostních skupin obcí podle sčítání lidu 1921, 1930, 1950 a 1961

Velikostní skupina obcí	Počet obyvatelů v tisících				V procentech			
	1921	1930	1950	1961	1921	1930	1950	1961
Č e s k o s l o v e n s k o								
— 2 000	7 398	7 363	6 017	5 842	56,9	52,6	48,8	42,5
2 000—9 999	3 099	3 415	2 668	3 435	23,8	24,4	21,6	25,0
10 000+	2 506	3 220	3 653	4 469	19,3	23,0	29,6	32,5
Celkem	13 003	13 998	12 338	13 746	100,0	100,0	100,0	100,0
Č e s k é k r a j e								
— 2 000	5 519	5 427	4 093	3 840	55,1	50,8	46,0	40,1
2 000—9 999	2 316	2 513	1 769	2 121	23,1	23,5	19,9	22,2
10 000+	2 174	2 734	3 034	3 611	21,8	25,7	34,1	37,7
Celkem	10 009	10 674	8 896	9 572	100,0	100,0	100,0	100,0
S l o v e n s k é k r a j e								
— 2 000	1 879	1 936	1 924	2 002	62,8	58,2	55,9	48,0
2 000—9 999	783	902	899	1 314	26,2	27,1	26,1	31,5
10 000+	332	486	619	858	11,0	14,7	18,0	20,5
Celkem	2 994	3 324	3 442	4 174	100,0	100,0	100,0	100,0

Uvedená čtyři sčítání ohraničují dvě desetiletá období, jedno za kapitalistického státu, druhé za socialistické éry. Z dat vyplývá, že poměšřování v českých zemích má po válce asi stejné tempo jako před válkou. Válka o něco zpomalila urbanizační proces, resp. zpomalila relativní klesání počtu obyvatelstva v nejmenších obcích. Veliký vliv na to měl odsun, protože desítky obcí klesly pod hranici 2000 obyvatelů, takže se dostaly z hlediska použité klasifikace mezi venkovské obce. Na Slovensku, kde před válkou bylo poměšřování o něco pomalejší než v západní části republiky, došlo v období 1950—1961 k rychlému poklesu relativního zastoupení obyvatelstva v malých obcích vyváženému rapidním vzrůstem

pohyby poválečnými. Pohyb sice neustal ani později, jak vidíme z údajů o vnitřním stěhování: v letech 1950—54 změnilo obec svého trvalého bydliště 3099 tisíc obyvatelů (ročně průměrně 620 000 čili 4,9%), v dalším pětiletí se stěhovalo ještě 2179 tisíc obyvatelů, tedy 436 000 ročně (3,3%). Mírný úbytek vnitřní migrace od r. 1960 souvisel částečně i s tím, že následkem slučování obcí určitá část stěhování, dosud považovaná za migraci (změna obce trvalého bydliště), přestala být považována za stěhování a není statisticky celostátně zjišťována. V letech 1960—63 se stěhovalo průměrně ročně 396 000 obyvatelů, tedy 2,9% ročně.

¹ Ze převaha zemědělského obyvatelstva je právě v nejmenších obcích. svědčí průměrná velikost

těchto obcí: v ČSSR 385 obyvatelů, v českých krajích dokonce jen 297, zato na Slovensku 652.

Tab. 2. Složení obyvatelstva podle základních velikostních skupin v letech 1950–1963

Rok ¹⁾	Úhrn obyvatelstva	Z toho v obcích podle počtu obyvatelů (v ‰)						
		do 2000	2000 až 4999	5000 až 9999	10 000 až 19 999	20 000 až 49 999	50 000 až 99 999	100 000+
Č S S R								
1950	12 338 450	48,8	14,2	7,4	6,1	6,7	2,9	13,9
1955	13 092 570	46,7	14,9	7,7	5,9	7,3	3,4	14,1
1961	13 745 577	42,5	16,4	8,6	7,2	7,2	4,0	14,1
1963	14 003 754	40,9	16,5	8,3	7,3	7,2	5,6	14,2
Č e s k é k r a j e								
1950	8 896 133	46,0	12,8	7,1	5,9	7,7	3,3	17,2
1955	9 365 969	44,8	13,4	7,0	5,9	7,7	4,0	17,2
1961	9 571 531	40,1	13,8	8,3	7,3	7,8	5,0	17,7
1963	9 699 037	38,5	13,8	8,0	7,5	7,2	7,1	17,9
S l o v e n s k é k r a j e								
1950	3 442 317	55,9	17,9	8,2	6,5	4,1	1,8	5,6
1955	3 726 601	51,5	18,4	9,7	5,7	6,2	2,1	6,4
1961	4 174 046	48,0	22,3	9,2	6,9	5,9	1,9	5,8
1963	4 304 717	46,4	22,4	8,8	7,0	7,2	2,2	6,0

¹⁾ 1. III. 1950 přítomné obyvatelstvo, 1. VII. 1955 bilancovaný nápočet, 1. III. 1961 bydlící obyvatelstvo podle sečítání lidu, 31. XII. 1963 bilance.

Pro analýzu migrace se konečně rozeznává pohyb podle sedmi velikostních skupin obcí. První z nich představuje obce venkovského typu, poslední z nich velkoměsta. Pět vnitřních skupin představuje různé typy obcí městského typu od malých venkovských měst do hranice 10 000 obyvatelů, přes města mezi 10–20 000 obyvateli (mezi nimi je většina okresních měst) ke skupině větších průmyslových a administrativních středisek, jejichž vybavení je poměrně stejné úrovně a která dělíme ještě na dvě skupiny (do 50 tisíc a do 100 tisíc). Z tab. 2 vyplývá, že od roku 1950 přibývá relativně obyvatelstva ve všech obcích, které mají víc než 2000 obyvatelů. Nejrychleji z nich rostlo obyvatelstvo velkých měst mezi 50–100 000 obyvateli, a to hlavně rychlým růstem těchto měst v českých zemích (na Slovensku sem patří pouze Košice). Rychlý růst této skupiny měst a jejich obyvatelstva byl umožněn koncentrací bytové výstavby do řady z nich (Pardubice, Hradec Králové, Havířov, Karviná, Most, Teplice aj.).

Na Slovensku rostla nejrychleji skupina měst mezi 20–50 000 obyvateli. Patří sem především Banská Bystrica, Prievidza, Nitra a Prešov.

3. Růst měst a jeho složky

Obce rostou jednak přirozenou měnou svého obyvatelstva, jednak přistěhovalec- tvím. Město se považuje populačně za méně

aktivní než venkov, protože jeho přirozený růst je pomalejší. Ve větších městech někdy úmrtnost převahuje nad porodností a dochází k přirozenému úbytku obyvatelstva. Takový nepříznivý přirozený vývoj není způsobován jen nepříznivým věkovým složením (nadměrné zastoupení starého obyvatelstva), ale hlavně společenskými vlivy. Poměšřování populace se proto považuje za predispozici k denatalitním tendencím. Po druhé světové válce jsme takové tendence nepozorovali. Vysoká porodnost byla charakteristikou nejen venkova, ale i měst; zde však hlavně proto, že v rychle rostoucích městech žije větší procento obyvatelstva v reprodukčním věku. V letech 1950–54 byl přirozený přírůstek, měřený hrubým ukazatelem přírůstkivosti, ve čtyřech typech městských obcí vyšší než činil celostátní průměr. Jenom ve velkoměstech a městech mezi 10–20 000 obyvateli přibývalo obyvatelstva přirozenou měnou o něco pomaleji než odpovídalo průměru. Přitom v tomto období v českých zemích měla nižší než průměrné přírůstky jen velkoměsta. Na Slovensku byl vývoj odlišný: nižší než celoslovenskou přírůstkivost měla všechna města s více než 10 tisíci obyvateli. Nastal v nich totiž mírně denatalitní proces, charakteristický pro přirozený vývoj měst v určité etapě jejich vývoje. Přírůstky byly sice vysoké, ale nižší než na ostatním území.

V letech 1955–59, z nichž poslední dva

Tab. 3. Průměrný roční přírůstek obyvatelstva přirozenou měnou (v promile)

Období	Celkem	Z toho v obcích podle počtu obyvatelů						
		do 2000	2 000 až 4 999	5 000 až 9 999	10 000 až 19 999	20 000 až 49 999	50 000 až 99 999	100 000 +
Č S S R								
1950—54	11,1	11,5	12,5	12,0	10,9	12,4	12,5	7,1
1955—59	8,8	9,7	10,7	9,8	8,6	10,1	7,7	3,2
1960—63	6,6	7,0	8,5	8,1	6,7	8,1	7,7	1,3
Č e s k é k r a j e								
1950—54	8,6	8,6	9,7	9,2	9,0	11,3	11,9	5,6
1955—59	5,9	6,4	7,1	6,2	6,4	8,4	7,0	1,8
1960—63	3,9	3,8	4,8	5,4	4,4	6,5	7,2	0,3
S l o v e n s k é k r a j e								
1950—54	17,5	17,8	17,7	17,8	15,0	16,4	15,9	17,4
1955—59	16,2	16,8	17,1	16,5	14,1	14,5	12,0	12,1
1960—63	13,3	13,3	13,8	13,8	12,4	12,2	10,6	8,1

tři roky byly charakteristické značným snížením porodnosti v důsledku interrupčních předpisů z roku 1957, snížil se pod celostátní úroveň přirozený přírůstek čs. měst především ve větších městech s 50 až 100 tisíci obyv. Vliv na to měly dvě skutečnosti: v tomto období bylo v rodinách, které se stěhovaly do měst, dosaženo již pravděpodobně plánovaného počtu dětí a kromě toho právě u nich docházelo ke zvýšení potratovosti. Katastrofální pokles přírůstku nastal ve velkoměstech, z nichž Praha a Plzeň měly v tomto období několik let dokonce přirozený úbytek obyvatelstva (v r. 1957–1963, resp. 1959–62). Ostatní tři velkoměsta měla po celé období větší počet narozených než zemřelých.

V letech 1960–63 došlo k mírné renesanci. Nejprve byl zastaven pokles porodnosti, v roce 1963 došlo dokonce k jejímu mírnému vzestupu směrem k dřívějším ukazatelům. Velmi významné pro celostátní vývoj bylo, že k vzestupu natality došlo právě v městech, tedy tam, kde začala poválečná denatalitní vlna nejdříve. V období 1960–63 jen velkoměsta zůstala úrovní přirozeného přírůstku pod celostátním průměrem. V českých krajích však vedle nich měly nižší přirozený přírůstek než zemský průměr ještě venkovské obce. Zatímco tedy v uvedených letech došlo v městech k mírnému zlepšení, na venkově pokračoval denatalitní proces a venkov se svým přirozeným vývojem dostal do podobné situace jako naše největší města. Ze značné části to bylo však způsobeno silnou emigrací mladého obyvatelstva z venkova do měst.

Analogický vývoj byl i na Slovensku; tam sice přírůstek obyvatelstva venkovských obcí převedený na 1000 obyvatelů není ještě pod celoslovenským průměrem, ale nemá k tomu daleko. Naproti tomu se však nezměnila situace měst od hranice 10 000 obyvatelů, která jsou všechna pod celoslovenským průměrem. V období 1960–63 pouze velké slovenské obce a malá slovenská města měla přírůstky nadprůměrné.

Z hořejších dat můžeme tedy uzavřít: v českých městech byl přirozený přírůstek obyvatelstva (s výjimkou velkoměst) poměrně příznivý – hlavně na počátku sledovaného období – a zajišťoval jejich růst v tempu o něco rychlejším, než bylo celkové přibývání obyvatelstva v českých zemích; slovenská města naproti tomu, i když relativní přírůstky přirozenou měnou v nich byly větší než v českých městech, měla celkové tempo přirozeného růstu pomalejší, než byl přirozený přírůstek na Slovensku; z hlediska celostátního pomalejší přirozený růst, než byl růst veškerého obyvatelstva, měla jen velkoměsta a v období 1955–59 i města s 50–99 000 obyvateli.

Přes toto zjištění vyplývá z bilančních ukazatelů, že přirozený přírůstek přispívá jen z určité části k růstu měst a zvyšování zastoupení městského obyvatelstva a že větší část celkového přírůstku představuje přistěhovalectví, resp. migrační přírůstek. Bilanční tabulka (tab. 4) je výsledkem přistěhovalectví i vystěhovalectví, takže neukazuje intenzitu celého objemu migrace, která je ve všech typech obcí velmi značná. Vždyť v období 1955–59 přistěhovalectví

Tab. 4. Migrační saldo podle velikostních skupin obcí

Období	Migrační saldo ¹⁾	Z toho v obcích podle počtu obyvatelů						
		do 2 000	2 000 až 4 999	5 000 až 9 999	10 000 až 19 999	20 000 až 49 999	50 000 až 99 999	100 000 +
Č S S R								
1955—59	— 3 937	— 211 336	8 331	21 462	53 173	61 100	22 318	41 015
	— 0,1	— 6,9	0,8	4,3	12,8	12,6	8,3	4,3
1960—63	— 4 208	— 276 870	— 10 800	33 560	48 690	79 390	49 520	72 300
	— 0,1	— 11,9	— 1,2	7,2	12,3	18,8	20,5	9,2
Č e s k é k r a j e								
1955—59	30 617	— 144 193	21 301	15 705	43 782	43 514	18 360	32 148
	0,6	— 6,9	3,3	4,8	14,7	12,4	8,0	3,9
1960—63	25 532	— 191 470	7 700	27 190	32 630	60 130	34 270	55 080
	0,7	— 12,5	1,5	8,6	11,5	19,8	16,5	8,1
S l o v e n s k é k r a j e								
1955—59	— 34 554	— 67 143	— 12 970	5 757	9 391	17 586	3 958	8 867
	— 1,8	— 6,9	— 3,6	3,3	8,0	13,0	9,9	7,1
1960—63	— 29 740	— 85 400	— 18 500	6 370	16 060	19 260	15 250	17 220
	— 1,8	— 10,7	— 5,2	4,2	14,3	16,3	44,5	17,0

¹⁾ V prvním řádku absolutní údaje, ve druhém relativní na 1000 obyvatelů ročně.

do měst představovalo ročně 3–5⁰/₀ bydlících obyvatelů a vystěhovalectví 2–4⁰/₀. I v nejmenších obcích byl migrační pohyb velmi živý a představoval kolem 3–4⁰/₀ přistěhovaných a 4–5⁰/₀ vystěhovaných (v letech 1960–62 se např. do venkovských obcí přistěhovalo 392 tisíc obyvatel a 599 tisíc se vystěhovalo).

Analýzou tab. 4 zjišťujeme, že migrační růst našich měst byl zabezpečován v prvním

obyvatelstva do větších měst se bude dít i na úkor větších venkovských obcí, resp. nejmenších venkovských měst. Tento proces se na Slovensku již uskutečňuje; zřejmě však ztrácí své obyvatelstvo především velké zemědělské obce na jihu Slovenska.

Z porovnání celkového přírůstku obyvatelstva a jeho obou složek (přirozené a migrační) zjišťujeme, že při snížení natality

Tab. 5. Celkový přírůstek obyvatelstva na 1000 obyvatelů v ročním průměru

Území	Období	Celkem	Z toho v obcích podle počtu obyvatelů						
			do 2 000	2 000 až 4 999	5 000 až 9 999	10 000 až 19 999	20 000 až 49 999	50 000 až 99 999	100 000 +
ČSSR	1955–59	8,7	2,8	11,5	14,1	21,4	22,7	16,0	7,5
	1960–63	6,5	– 4,9	7,3	15,3	19,0	26,9	28,2	10,5
České kraje	1955–59	6,5	– 0,5	10,4	11,0	21,1	20,8	15,0	5,7
	1960–63	4,6	– 8,7	6,3	14,0	15,9	26,3	23,7	8,4
Slov. kraje	1955–59	14,4	9,9	13,5	19,8	22,1	27,5	21,9	19,2
	1960–63	11,2	2,6	8,6	18,0	26,7	28,5	55,1	25,1

uvedeném období (1955–59) pouze obyvatelstvem pocházejícím z nejmenších obcí, kdežto v druhém období se rezervoárem městského obyvatelstva stávají již i obce větší (od 2 do 4999 obyvatelů), především na Slovensku. Zjišťujeme, že proces vytláčení venkovských obcí se zintenzivňuje a proces poměškování urychluje. V českých zemích se městské obyvatelstvo rekrutuje v obou obdobích jedině z venkovských obcí do 2000 obyvatelů, avšak v nejbližších letech nutno počítat s tím, že koncentrace

v šedesátých letech se urychlilo poměškování vyšší intenzitou přistěhovalectví do měst, které v letech 1955–59 v městech od 10 000 obyvatelů představovalo kolem 57⁰/₀ jejich celkových přírůstků a v období 1960–63 se zvýšilo v průměru na 66⁰/₀. V českých městech tvořil migrační přírůstek na celkovém růstu měst podíl ještě větší, kdežto na Slovensku k tomu došlo až v období 1960–63.

Zastoupení městského obyvatelstva však roste nejen cestou přirozeného nebo mi-

gračního růstu. Zvyšuje se i administrativní cestou, např. slučováním obcí do větších a tím i lidnatějších celků. V letech 1961–1963 přibýlo v městech s 10 000 a více obyvateli 354 000 obyvatelů. Z toho 70 000 přibýlo přirozenou měnou (19,7⁰/₀), 188 000 přistěhovalectvím, tj. přebytkem přistěhovaných nad vystěhovanými (53,2⁰/₀) a skoro 96 000 přechodem obcí z nižšího typu do skupiny obcí s 10 000 a více obyvateli, tedy změnou klasifikace obce (27,1⁰/₀), v tom částečně i v důsledku sloučení obcí.

4. Vylidňování malých obcí

Proces poměšřování je historicky spjat se stagnací, ev. vylidňováním malých obcí. Většina z nich ztrácí své obyvatelstvo vystěhovalectvím; jejich počet se snižuje slučováním obcí ve větší. V roce 1950 bylo v Československu s počtem do 2000 obyvatelů 13 994 obcí, v roce 1961 jich bylo 10 916. Těchto obcí tedy ubylo 22⁰/₀, avšak obyvatelstva v nich jen o 3⁰/₀. To znamená, že slučováním obcí se zvětšila průměrná velikost těchto nejmenších obcí ze 430 na 535 obyvatelů.

sku: celkové přírůstky obyvatelstva venkovských obcí se tam zvolna blíží k nule a v současné době jejich migrační ztráty patrně již převyšují přirozený přírůstek. Zvětšování každoročních migračních úbytků se na Slovensku netýká jen obcí do 2000 obyvatelů, ale postihuje také větší obce až do 5000 obyvatelů. To souvisí se strukturou těchto obcí na Slovensku: i velké slovenské obce mají dosud poměrně vyšší procento zemědělského obyvatelstva, než je tomu v českých krajích, takže socializace vesnice na Slovensku uvolňuje v přítomné době mnohem více zemědělského obyvatelstva pro průmyslová centra než v českých zemích. Relativní úbytek obyvatelstva malých obcí není však záležitost jen posledních několika let, nýbrž je to historický proces, který začal na počátku kapitalistické industrializace.

5. Formování obyvatelstva československých měst

Demografická statistika umožňuje svým tříděním dat o vnitřním stěhování analyzovat formování obyvatelstva našich měst migračním pohybem i v tom směru, že

Tab. 6. Přirozený a migrační přírůstek obyvatelstva v obcích do 2000 obyvatelů

Ukazatel	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Č e s k é k r a j e									
Přiroz. přír. tis.	34,2	32,1	27,2	23,3	16,0	16,7	14,8	9,7	16,4
Migrač. přír. tis.	-11,0	-26,6	-30,5	-35,9	-40,2	-49,0	-49,8	-46,7	-45,9
Celk. přír. tis.	23,2	5,5	-3,3	-12,6	-24,2	-32,3	-35,0	-37,0	-29,5
Přiroz. přír. ‰	8,1	7,6	6,5	5,7	3,9	4,1	3,8	2,6	4,4
Migrač. přír. ‰	-2,6	-6,4	-7,3	-8,7	-9,8	-12,3	-13,0	-12,3	-12,2
Celk. přír. ‰	5,5	1,2	-0,8	-3,0	-5,9	-8,2	-9,2	-9,7	-7,8
S l o v e n s k é k r a j e									
Přiroz. přír. tis.	35,3	35,6	32,1	32,2	28,3	29,9	27,1	23,5	25,4
Migrač. přír. tis.	-5,5	-11,3	-12,2	-16,6	21,5	-21,0	-19,5	-21,7	-23,1
Celk. přír. tis.	29,8	24,3	19,9	15,6	6,8	8,9	7,6	1,8	2,3
Přiroz. přír. ‰	18,5	18,4	16,4	16,5	14,4	15,4	13,5	11,7	12,7
Migrač. přír. ‰	-2,9	-5,9	-6,2	-8,5	-11,0	-10,8	-9,7	-10,9	-11,6
Celk. přír. ‰	15,6	12,5	10,2	8,0	3,4	4,6	3,8	0,8	1,1

Sledujeme-li dlouhodobý vývoj celkového přírůstku, resp. úbytku obyvatelstva venkovských obcí v posledních letech, zjišťujeme, jak se v českých zemích počáteční přírůstek jejich obyvatelstva změnil v roce 1957 v úbytek, a to okamžikem, kdy migrační ztráta převýšila dosavadní vyšší přirozený přírůstek, a můžeme rovněž pozorovat, jak se tento proces vyvíjí na Sloven-

víme, z jak velikých obcí do jak velikých obcí obyvatelstvo přechází. Z tohoto zpracování uvádíme jen bilanční data, a to pouze v československém úhrnu. Podrobné tabulky by byly příliš rozsáhlé, i když by ukázaly ještě další velmi zajímavé a důležité podrobnosti (např. rozdíly formování městské populace v českých a ve slovenských krajích ap.).

Tab. 7. Stěhování mezi velikostními skupinami obcí v letech 1955–59
(Data za ČSSR)

Velikostní skupina obcí ¹⁾	Celkem	Velikostní skupina obcí vystěhování						
		do 2 000	2 000 až 4 999	5 000 až 9 999	10 000 až 19 999	20 000 až 49 999	50 000 až 99 999	100 000 +
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Přírůstek (úbytek) stěhováním v obcích vlevo z (do) obcí nahoře								
(1)	–209 726		–49 992	–33 757	–38 601	–43 023	–18 970	–25 383
(2)	8 630	49 992		– 4 440	– 9 656	–16 535	– 2 812	– 7 919
(3)	21 942	33 757	4 440		– 3 434	– 5 255	– 1 705	– 5 861
(4)	53 380	38 601	9 656	3 434		934	– 1 272	– 2 027
(5)	61 753	43 023	16 535	5 255	– 934		73	– 2 053
(6)	22 531	18 970	2 812	1 705	– 1 272	73		– 2 301
(7)	41 490	25 383	7 919	5 861	– 2 027	2 053	2 301	
Přírůstek (– úbytek) stěhováním v obcích vlevo – na 1000 obyvatelů								
(1)	–6,9		–1,7	–1,1	–1,3	–1,4	–0,6	–0,8
(2)	0,9	5,0		–0,4	–1,0	–1,6	–0,3	–0,8
(3)	4,4	6,8	0,9		–0,7	–1,1	–0,3	–1,2
(4)	12,8	9,3	2,3	0,8		0,2	–0,3	0,5
(5)	12,7	8,8	3,4	1,1	–0,2		–0,0	–0,4
(6)	8,3	7,0	1,0	0,6	0,5	0,0		–0,8
(7)	4,4	2,7	0,8	0,6	–0,2	0,2	0,3	

¹⁾ Velikostní skupiny odpovídají velikostním skupinám v hlavičce.

V období 1955–59 získaly obyvatelstvo stěhování všechny obce, pokud měly více než 2000 obyvatelů. Tento zisk na jedné straně a ztráta venkovských obcí na druhé straně představovaly 209 726 obyvatelů. Obyvatelstvo venkovských obcí posílilo všechny velikostní skupiny obcí v republice, absolutně nejvíce obcí v kategorii nejbližší, totiž obce od 2 do 5 tisíc obyvatelů. Rozložení ztrát nejmenších obcí nebylo však rovnoměrné, relativně nejvíce získá-

valy obce s 10–50 tisíci obyvatelů, nejméně velkoměsta.

Obce ve velikostní skupině 2–4999 obyvatel získaly v tomto období 8630 obyvatelů. Na jedné straně měly zisk 49 992 obyvatelů z venkovských obcí, ale ztrátu 41 362 osob ve prospěch ostatních obcí. Jejich obyvatelstvo posílilo nejvíce obce s 20–50 tisíci obyvateli.

Obce ve velikostní skupině 5–9999 obyvatel získaly celkem 21 942 obyvatelů.

Tab. 8. Stěhování mezi velikostními skupinami obcí v letech 1960–62
(Data za ČSSR)

Velikostní skupina obcí ¹⁾	Celkem	Velikostní skupina obcí vystěhování						
		do 2 000	2 000 až	5 000 až	10 000 až	20 000 až	50 000 až	100 000 +
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Přírůstek (– úbytek) stěhování v obcích vlevo z (do) obcí nahoře								
(1)	– 206 633		– 46 020	– 37 340	– 36 823	– 38 547	– 20 009	– 27 894
(2)	– 4 303	46 020		– 7 956	– 8 033	– 16 044	– 7 589	– 10 701
(3)	25 780	37 340	7 956		– 3 675	– 6 282	– 3 889	– 5 670
(4)	37 824	36 823	8 033	3 675		– 3 756	– 2 382	– 4 569
(5)	59 022	38 547	16 044	6 282	3 756		– 1 917	– 3 690
(6)	35 701	20 009	7 589	3 889	2 382	1 917		85
(7)	52 609	27 894	10 701	5 670	4 569	3 690	85	.
Přírůstek (– úbytek) stěhování v obcích vlevo – na 1 000 obyvatel								
(1)	– 11,8		– 2,6	– 2,1	– 2,1	– 2,2	– 1,2	– 1,6
(2)	– 0,7	7,0		– 1,2	– 1,2	– 2,5	– 1,2	– 1,6
(3)	7,4	10,7	2,2		– 1,0	– 1,8	– 1,1	– 1,6
(4)	12,9	12,6	2,7	1,3		– 1,3	– 0,8	– 1,6
(5)	18,5	12,1	5,0	2,0	1,2		– 0,6	– 1,2
(6)	20,6	11,5	4,4	2,2	1,4	1,1		– 0,0
(7)	9,0	4,8	1,8	1,0	0,8	0,6	0,0	.

¹⁾ Velikostní skupiny odpovídají velikostním skupinám v hlavičce.

Z obcí nejmenších získaly 33 757 obyvatelů, z obcí s 2–4999 obyvateli získaly 4440 obyvatelů, ale ve prospěch ostatních obcí ztratily 16 255 obyvatelů. Také ony posílily nejvíce obce s 20–50 tisíci obyvatelů.

Relativně největší bilanční zisk měly z vnitřního stěhování obce s 10–19 999 obyvateli (12,8 promile). Také u nich pozor-

u rychlosti obcí větších, se pro období 1960 až 63 ukázalo bez výjimky.

Data, která uvádíme v tabulkách 7 a 8, mohou být podkladem další analýzy vzájemných kombinací. Podrobná data (podle pohlaví a podle země) jsou publikována v pramenných dílech o pohybu obyvatelstva.

Tab. 9. Migrační přírůstky obyvatelstva podle velikostních skupin obcí a pohlaví 1955–59 a 1960–62

Vel. skup. obcí ¹⁾	ČSSR		České kraje		Slovenské kraje		Procento mužů		
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	ČSSR	ČK	SK
1955–59									
(1)	– 98 487	– 111 239	– 67 437	– 75 076	– 31 050	– 36 163	47,0	47,3	46,2
(2)	5 304	3 326	10 758	10 909	– 5 454	– 7 583	61,5	49,7	41,8
(3)	10 676	11 266	7 842	8 369	2 834	2 897	48,7	48,4	49,5
(4)	25 510	27 870	21 180	22 791	4 330	5 079	47,8	48,2	46,0
(5)	29 826	31 927	21 217	22 960	8 609	8 967	48,3	48,0	49,0
(6)	10 533	11 998	8 905	9 722	1 628	2 276	46,7	47,8	41,7
(7)	16 638	24 852	13 658	19 006	2 980	5 846	40,1	41,8	33,8
(8)	–	–	16 123	18 681	– 16 123	– 16 581	–	46,3	46,3
1960–62									
(1)	– 103 995	– 102 638	– 72 041	– 72 546	– 31 954	– 30 092	50,3	49,8	51,5
(2)	– 1 330	– 2 973	4 615	3 715	– 5 945	– 6 688	30,9	55,4	47,1
(3)	13 199	12 581	10 454	10 547	2 745	2 034	51,2	49,8	57,4
(4)	19 307	18 517	13 390	12 565	5 917	5 952	51,0	51,6	49,9
(5)	29 376	29 646	22 464	22 461	6 912	7 185	49,8	50,0	49,0
(6)	17 747	17 954	12 522	12 499	5 225	5 455	49,7	50,0	48,9
(7)	25 696	26 913	19 655	20 179	6 041	6 734	48,8	49,3	47,3
(8)	–	–	11 059	9 420	– 11 059	– 9 420	–	54,0	54,0

¹⁾ Viz vysvětlivky v tab. 7, resp. 8. Skupina (8) vyjadřuje stěhování mezi českými a slovenskými kraji.

jeme, že získaly obyvatelstvo ze všech obcí menších než jsou samy, kdežto samy poskytl své obyvatelstvo větším obcím.

Tato zákonitost, že obyvatelstvo menších obcí přispívá k růstu všech větších obcí než jsou samy, platila pro období 1955–59 s dvěma malými výjimkami: dvacetitisícová města ztratila své obyvatelstvo nejen ve prospěch všech větších měst, ale také ve prospěch měst ve skupině 10–19 999 obyvatelů, která v tomto období rostla nejprogresivněji. Ve prospěch těchto měst ztratila 2027 obyvatelů dokonce i velkoměsta (druhá výjimka).

Za druhé období (třileté) byla absolutní ztráta obyvatelstva venkovských měst skoro stejná jako v letech 1955–59. V tomto období ztratily část svého obyvatelstva stěhování i obce s 2–4999 obyvateli. V prvním sloupci tab. 8 vidíme (viz v dolní polovině relativní čísla), že intenzita migračního zisku roste s velikostí obcí – s výjimkou velkoměst. Ztráty i zisky se zvětšily, došlo tedy k větší diferenciaci pohybu. Pravidlo, že všechny menší obce ztrácejí své obyvatelstvo ve prospěch kte-

Charakteristické pro stěhování z malých obcí v letech 1955–59 bylo, že počet vystěhovaných žen byl vyšší než mužů: na 1000 mužů se stěhovalo 1129 žen, takže československá vesnice ztratila za 5 let o 13 000 žen více než mužů. Tento typ vystěhovalectví je typický pro období intenzifikace zaměstnanosti žen v průmyslu a v dalších nezemědělských odvětvích. V českých městech byl příliv žen, resp. jejich zastoupení mezi migračním přírůstkem tím vyšší, čím větší bylo město přistěhování. Na Slovensku této pravidelnosti nebylo. Nejvíce žen získala relativně Bratislava a Košice, rovněž desetitisícová města měla v saldu stěhování vysokou převahu žen.

Zcela odlišný obraz maskulinity stěhování poskytují data za období 1960–62: celkový počet mužů a žen, kteří odešli z venkova, se vyrovnal. S výjimkou obcí s 2–4999 obyvateli se vyrovnal i poměr pohlaví migračních přírůstků ve většině obcí městského typu. Znamená to, že pohyb mezi obcemi dospěl k určité rovnováze. Častěji se stěhovaly rodiny (v tomto územním rozčlenění nejsou příslušná data

bohužel k dispozici), snížila se migrace vysloveného emancipačního typu. S výjimkou obcí s 2–9999 obyvateli se také přiblížila maskulinita stěhování na Slovensku a v českých krajích. Proti období 1955–59

bylo obnoveno stěhování původního typu. Souvisí to také s tím, že na Slovensku dorůstají početně silné poválečné ročníky, které odcházejí ve své mužské části opět častěji do českých zemí za práci.

Tab. 10. Přistěhovalí do Prahy, Ostravy a Bratislavy 1961–63

Přistěhovalí v letech 1961–63				
Směr	z velkoměst		ze sousedních okresů	
do Prahy	Plzeň	776	Praha-západ	4 421
	Brno	1 088	Praha-východ	4 388
	Ostrava	507		
	Bratislava	731		
do Ostravy	Praha	434	Opava	3 830
	Plzeň	56	Karviná	3 545
	Brno	486	Frýdek-Místek	2 890
	Bratislava	162	Nový Jičín	2 278
do Bratislavy	Praha	413	Bratislava-venkov	4 899
	Plzeň	32	Trnava	1 873
	Brno	210	Galanta	1 327
	Ostrava	112	Dunajská Streda	1 260

pozorujeme ještě jeden nový rys: zvýšila se maskulinita osob stěhujících se ze Slovenska do českých zemí (řádky 8). V tomto pohybu došlo v uvedených letech ke dvěma zlomům: vyrovnání pohlaví stěhujících se v letech 1955–59 navazovalo na dřívější vyšší stěhování mužů ze Slovenska do českých zemí, stěhování typické pro ekonomický typ vystěhovalectví. Následovalo období stěhování rodin. V letech 1960–63

6. Růst československých velkoměst

Naše velkoměsta (Praha, Brno, Bratislava, Ostrava a Plzeň) rostou v současné době stále více a více především přistěhovalectvím. Jejich přirozený přírůstek v letech 1955–59 představoval jen 42% celkového přírůstku, v letech 1960–63 klesl dokonce na 12%. Zvláště česká velkoměsta rostla v posledních letech pouze stěhováním.

Obr. 1. Přistěhovalí do hl. m. Prahy v letech 1961–1963 podle okresů:

(Jeden bod = 100 obyvatelů přistěhovalých z okresu; z okresu Praha-východ se přistěhovalo 4388 obyvatelů, z okresu Praha-západ 4421 obyvatelů, z Plzně 776, z Brna 1088, z Ostravy 507, z Bratislavy 731 obyvatel.)

Za této situace nabývá na stále větším významu migrační pohyb. Proud obyvatelů přibývajících z venkova do měst roste. V letech 1955–59 se do našich pěti velkoměst přistěhovalo z obcí do 2000 obyvatel

V tomto článku nás zajímá především atrakční okruh některých velkoměst. Vybrali jsme zde Prahu, Bratislavu a Ostravu.

Praha získává své obyvatelstvo ze všech okresů republiky, nejvíce ze svého

Obr. 2. Přistěhovali do města Bratislavy v letech 1961–1963 podle okresů:

(Jeden bod = 100 obyvatelů přistěhovalých z okresu; z okresu Bratislava-venkov se přistěhovalo 4899 obyvatelů, z okresu Trnava 1873 obyvatelů, z okresu Galanta 1327 obyvatelů a z okresu Dunajská Streda 1260 obyvatelů.)

81 153 obyvatelů, v letech 1960–62 příliv poklesl na 46 065 osob. Zpětným pohybem se z velkoměst do venkovských obcí vystěhovalo 55 770 obyvatelů, v letech 1960–62 jen 18 171 obyvatelů.

nejbližšího okolí, okresů Praha-východ a Praha-západ a ostatních okresů Středočeského kraje.

Bratislava, do které se v letech 1961–63 přistěhovalo 9403 obyvatelů, zís-

Obr. 3. Přistěhovali do města Ostravy v letech 1961–1963 podle okresů:

(Jeden bod = 100 obyvatelů přistěhovalých z okresu; z okresu Opava se přistěhovalo 3830 obyvatelů, z okresu Karviná 3545 obyvatelů, z okresu Frýdek-Místek 2890 obyvatelů a z okresu Nový Jičín 2278 obyvatelů.)

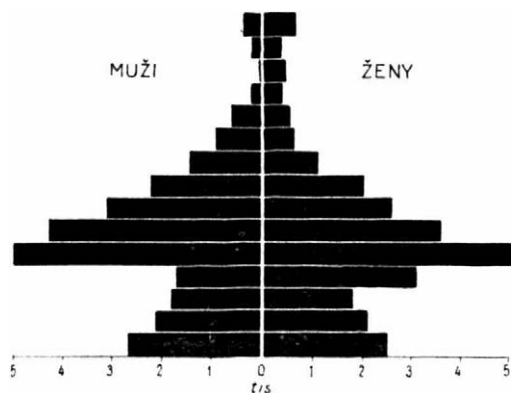
V letech 1955–59 odčerpala velkoměsta ostatním obcím v republice 41 490 obyvatelů, z toho 61% venkovským obcím a 39% menším městům. V období 1960–62 se přistěhovalectví zvýšilo na 52 609 obyvatelů, z nichž 53% pocházelo z obcí do 2000 obyvatelů a 47% z ostatních obcí.

kala je hlavně v okresech Bratislava-venkov, Trnava, Galanta a Dunajská Streda.

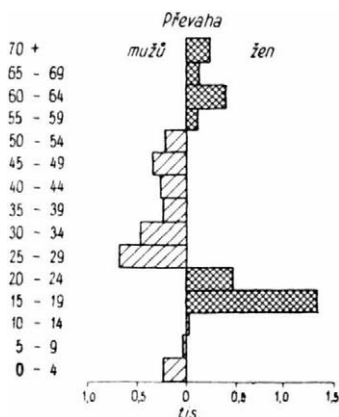
Ostrava, která v uvedených letech získala 14 179 obyvatelů přistěhováním, získala je především z okresů Opava, Karviná a Frýdek-Místek.

Podrobnější charakteristiku migračního

salda našich velkoměst v letech 1961–63 ve výši 53 727 osob poskytuje třídění podle pohlaví a věku. V bilanci je celkem vyrovnaný poměr mužů a žen, liší se však i nadále podle věku: ve stáří 15–24 let přibýlo podstatně více žen, ve věku do 54 let mužů, avšak většinu starších 55 let představovaly opět ženy. Pokud jde o věkové složení salda stěhování, téměř čtvrtinu činily děti do 15 let, 43% 15–29letí, 29% obyvatelstvo ve věku 30–59 let a pouze 3,5% osoby starší 60 let.

Demografické a společenské formování městského obyvatelstva v ČSSR je charakterizováno hlavně přesuny obyvatelstva z menších obcí do větších. V letech 1950 až 59 byly rezervoárem městského obyvatelstva pouze menší obce do 2000 obyvatelů, avšak v dalším období se jím staly i obce s 2–5 tisíci obyvateli, především zemědělské obce na Slovensku. Ukazatelé migračních přírůstků svědčí o tom, že obce určité velikostní skupiny získávají obyvatelstvo vždy z menších obcí než jsou samy,

Obr. 4. Migrační přírůstek do velkoměst hl. m. Prahy, Plzně, Brna, Ostravy a Bratislavy v letech 1961–1963 (53 727 obyvatel) podle pohlaví a věku a převahy mužů nebo žen podle věku.

Velkoměsta — a lze předpokládat, že v menší míře i ostatní města — tedy přitahují především mladé obyvatelstvo, velmi často mladé rodiny s malými dětmi. Významná je převaha žen v populačně neaktivnějším věku (snoubenky, mladé matky) a na druhé straně ve věku rozpadu rodin (ovdovělé babičky). Aktivní migrační saldo velkoměst i ostatních měst, umožněné větší bytovou výstavbou v posledních letech, hraje důležitou roli i v budoucí vlastní reprodukci měst tím, že zlepšuje věkové složení a dává tak předpoklady k vyšší porodnosti a rychlejšímu růstu obyvatelstva.

7. Závěr

Stěhování obyvatelstva je v současné době pro československá města významnějším formotvorným činitelem než jeho vlastní přirozená měna. Tento proces byl intenzivnější v českých městech než na Slovensku, kde však pozorujeme zejména v posledních letech rychlé vyrovnávání s českými kraji.

absolutně nejvíce obyvatelstva přichází do měst přímo z nejmenších obcí. Část přesunů obyvatelstva do větších měst a do velkoměst probíhá pravděpodobně postupně, z malých obcí do středních a teprve později do větších měst, jak o tom svědčí data o stěhování do a z oblastí kolem velkých měst. Stěhováním se vytváří první generace nového městského obyvatelstva, zvláště v nových sídlištích žije vysoké procento dříve venkovského obyvatelstva.

V letech 1955–59 bylo přistěhovalectví do měst charakterizováno převahou žen v migračním přírůstku, v posledních letech se poměr pohlaví vyrovnal. Častější vystěhovalectví žen z malých obcí bylo umožněno nově vázaností k zemědělství a možností odchodu po sňatku, bylo také usnadněno zvýšenou kvalifikací mladých žen, které snadno nalézaly práci v rostoucím průmyslu a službách. Ženy odcházející z malých venkovských obcí častěji než muži směřovaly především do velkoměst. Z analogie migračního salda pěti velkoměst lze soudit, že to byly velmi často

ženy v období před sňatkem nebo brzy po založení rodiny. Do měst se stěhuje převážně mladé obyvatelstvo, takže se tím buď zlepšuje dosavadní nepříznivé věkové složení městského obyvatelstva (s vyšším podílem starších osob), nebo rostou města s velmi mladým obyvatelstvem (Havířov, Ostrov nad Ohří). Tím se vytvářejí příznivé předpoklady pro budoucí vlastní reprodukci městského obyvatelstva.

Na druhé straně má tento charakter struktury a přistěhovalectví do nových sídlišť i stránku negativní: trvá nejméně jednu generaci, než se složení obyvatelstva v novém sídlišti připodobní ostatnímu okolí. Do té doby si zvláštní skladba tohoto obyvatelstva vynucuje určité nároky na skladbu služeb, jejichž charakter se časem nutně musí změnit, nároky na zvláštní skladbu pracovních příležitostí atd. Na základě zkušeností např. z Havířova, Ostrova nad Ohří, Dubnice a dalších větších celků se ukazuje účelnost regulace struktury přicházejících obyvatelů do nových sídlišť

z hlediska potřeb zajištění „rovnoměrnější“ skladby přírůstků, a tím i stabilizace přiměřenější struktury této městské populace.

Každoroční značné přesuny venkovského obyvatelstva do měst přispívají k urychlení změn struktury jak měst, tak venkovských obcí. Venkovské obyvatelstvo postupně stárne, městské obyvatelstvo se omlazuje: ve městech s malým migračním přírůstkem však stále nepříznivě narůstá složka staršího obyvatelstva, protože většina stěhujících se do měst směřuje do malého počtu prudce se rozvíjejících měst. Tím přestává být městské obyvatelstvo homogenním, obě skupiny měst se stále více a více liší nejen věkovým složením, ale i odvětvovou strukturou a vůbec celým životním stylem svého obyvatelstva.

Jaké důsledky měly vysoké přesuny obyvatelstva do měst, ukáže analýza rozdílů a změn struktury městského a venkovského obyvatelstva, která bude předmětem samostatné studie.

Sledovat hodnotový a ideologický pohyb v jakékoli společnosti po jistý časový úsek je problém neobyčejně obtížný a vyžaduje několikaleté práce celého vědeckého týmu. Proto také tato stať, která je součástí rozsáhlejší práce, přináší jen několik informací o takovém pohybu v NSR. V žádném případě nelze tedy v ní vidět globálnější obraz. Nicméně i taková informace je namístě, protože o hodnotový a ideologický pohyb v NSR se jako její sousedé zajímat musíme.

Podobně jako v první stati, uveřejněné v tomto časopise („Tönniesova dichotomie a její vztah ke koncepcím elity“, Sociologický časopis, 1965, 1), mi zde nešlo o to, podat zevrubný, ba dokonce ani stručně přehledný nástin teorií významných německých sociologů a sociálních filosofů, zaangažovaných na zmíněném tématu. Spíše jsem se snažil postihnout některé trendy, které zvýrazňují ideologický pohyb a vymykají se mezím akademického kabinetu; sociologia magna nemusí být vždy sociologia viva. Proto se čtenář v této stati setká s mysliteli nestejného řádu.

Hovořím-li už v názvu této stati o ideologickém pohybu, neznamena to, že bych všechna zjištění a koncepce zde uváděné chápal jako pouhé bezprostřední derivace skupinového zájmu. Kognitivní přínos některých takových zjištění a koncepcí je mimo diskusi. Sociologie je však věda společenská a neobejde se bez jisté ideologické optiky a ideologických preferencí. Takto chápána, stává se sociologie sama objektem sociologie, může sama sebe vidět ve vlastním zrcadle a může být sama viděna v zrcadle, které je jí nastaveno.

1

Konec druhé světové války znamená pro západní Německo počátek největší ideologické devastace, jakou znají dějiny evropského novověku. „Tisíciletá říše“ trvala dvanáct let. Za tu dobu prošlo Německo dráhou, která začíná obrovským mocen-

ským vzestupem a končí naprostým politickým a vojenským fiaskem. Odraz této rasantní křivky se nutně musel projevit ve společenském vědomí, ve sféře ideologie, hodnot a postojů. Na začátku nacistického období expanzivní ideologie společenského optimismu, výlučnosti a světového poslání německého národa, dravého vitalismu — na konci totální krach této ideologie, situace, kdy v troskách leží nejen města, ale i instituce a hodnoty, do té doby závazné a směřodátné.

Období ideologické devastace vykazuje několik výrazných typů postojů:

A Postoj dezintegrace společenských ideologických vazeb, vyústující v radikální individualismus. Známým projevem této roviny je heslo „ohne mich“.

B Postoj odporu vůči jakékoli ideologii — ideologický nihilismus.

C Postoj příklonu k náboženským hodnotám, které se po vystřízlivění z hnědého opojení zdály mnoha Němcům ztělesněním moudrosti, stability a pevnosti ve světě vyvráceném a rozvráceném. „Po porážce bylo všude v Německu slyšet volání po návratu ke křesťanským hodnotám“ (Ehrenstein). Stal se tedy opak než v jiných státech.

D Postoj účtování, revize, hledání viny: *Schuldfrage*. Je to postoj příznačný především pro inteligenci.

Některé z těchto postojů se váží a vytvářejí syndromy. Typ A se například mohl vázat s typem B, typ C se mohl vázat s typem D. Vlastní typy ideologické devastace v poválečném Německu jsou ovšem jen typy A a B; typ C představuje jistě řešení této devastace, stejně tak typ D, pokud nevede ve svých důsledcích k přijetí postojů A a B.

Trvání a intenzita těchto postojových typů byly různé. Nejkratší dobu trval typ D: průzkum poválečné západoněmecké literatury i publicistiky na toto téma ukazuje, že tyto postoje jsou velmi silné v prvních dvou až třech poválečných letech, pak slabnou a dohasínají na začátku padesátých

let. Koncem čtyřicátých let se objevují pokusy o novou koncepci „německé“ ideologie a padesátá léta již přináší ideologickou expanzi a modely řešení evropské i světové problematiky. Typ C nutně ztratil v období stabilizace a prosperity na intenzitě, vcelku si však udržel své pozice v ideologické subkultuře dnešního západního Německa. Typ A ve své radikální podobě ustoupil ideologickým vlivům školy, tisku a státní propagandy, typ B se udržel v podobě tzv. spotřebitelského postoje vůči životu, který je velmi rozšířen nejen v západním Německu, ale vůbec ve všech vyspělých průmyslových společnostech, naši společnost nevyjímaje.

Jediným ideologicky pozitivním přínosem období devastace jsou ovšem úvahy a hypotézy rekriminující. Tyto texty vycházejí z kritiky německého společenského vývoje, z kritiky ideologického pohybu i z kritiky tzv. národní německé psychologie, která je podle filosofické orientace autorů uváděna do těsnějšího či volnějšího vztahu k dějinnému společenskému pohybu. Reflexe nad „německou otázkou“, nad „smyslem“ německých dějin a „posláním“ německého národa byly v německém myšlení běžné už od počátku 19. století, většinou však vyúsťovaly v reakčních nacionalistických koncepcích (Fichte, Nietzsche, Spengler). Marxův a Mehringův kritický směr zůstal omezen na revoluční německou levici, demokratické buržoazní vrstvy projevíly i zde svou tradiční slabost. R. Müller-Freienfels se svou Psychologii německého člověka a jeho kultury,¹ která obsahuje kritickou analýzu některých německých specifik, patří k nemnohým pokrokově kritickým hlasům z těchto vrstev.

Totální porážka a politický krach v druhé světové válce si ovšem vynutily kritickou reflexi a hledání příčin. Tyto příčiny byly hledány jednak v psychologii německého člověka, jednak v jistých meznících německého vývoje, kdy podle názorů autorů nastal tragický skluz. Heinz Flügel může být typickým představitelem psychologické kritiky. Ve svých esejích vydaných krátce po válce² vidí dějiny německého

národa jako fatální rozvíjení toho, co už je dáno v germánské mytologii. Historická – daleko početnější – kritika hledá mezník, který tragicky ovlivnil vývoj Německa. Historik Förster viděl už dříve tento mezník ve verdunském traktátu z roku 843, kdy došlo k odloučení německého světa od světa románského a kdy tedy – podle Förstera – došlo k rozbití evropské jednoty. Tuto koncepci přijal i pokrokový Fritz Rörig.³ Ernst Niekisch, v některých ohledech blízký marxismu, vidí tragedii německého národa v tom, že jeho měšťanstvo nedokázalo dovršit protifeudální revoluci a že luterská reformace umožnila vznik vrchnostenského státu i mentality poddanství.⁴ Zároveň provádí Niekisch ostrou kritiku tzv. osvobozené války 1812–1815. Historická kritika si též značně všimla mimořádné úlohy Pruska v německých dějinách.

Rekriminující vlna zasáhla nejen oblast historie a publicistiky, ale i filosofické kruhy. Karl Jaspers píše a roku 1946 ve Švýcarsku vydává teoretickou meditaci o vině německého národa. Na základě čtyř konceptů viny (vina kriminální, politická, morální a metafyzická) dochází k závěru, že za zločiny spáchané ve jménu německého národa je odpovědný každý Němec, který se nepostavil proti nositelům zla.⁵ Alfred Weber ve spise *Abschied von der bisherigen Geschichte* (Bern 1946) rovněž konstatuje nepopíratelnost německé viny, i když její zdroje vidí v iracionální hře démonických sil. Hannah Arendtová téhož roku zdůrazňuje otázku viny ve statí *Organizovaná vina* (*Wandlung*, 1946, 4. čís.). Rok 1946 by skutečně mohl být nazván největším rokem německé sebekritiky. Bohužel se tato kritika nedovedla vždy zaměřit na reálné společenské zdroje a příčiny a obsahovala tak v sobě nepřímou i moment sebeospravedlnění (citovaný spis A. Webera).

2

Rekriminující vlna, kterou jsme tu jen reprezentativně načrtli v několika jejích představitelích, mizí v tom momentu, kdy se z ideologického disputu vytrácí osovy

¹ R. Müller-Freienfels, *Psychologie des deutschen Menschen und seiner Kultur*, 2. vyd. Mnichov 1930.

² *Germanischer Totentanz* v „Deutsche Rundschau“, 1946, čís. 2; *Die Schuld der Nibelungen* v *Geschichte und Geschehnisse*, Mnichov 1946.

³ F. Rörig, *Geschichte und Gegenwart*, Berlin 1946.

⁴ E. Niekisch, *Deutsche Daseinsverfehlung*, Berlin 1946. Rok 1520 je mu „prvním mezníkem německé hanby“.

⁵ Karl Jaspers, *Die Schuldfrage. Ein Beitrag zur deutschen Frage*, Curych 1946.

problém viny. Tato vlna však nemizí v ideologickém vzduchoprázdnu, ale přechází do velké diskuse o německé ideologii, těsně spojené s otázkami německé mentality. Tato diskuse je ovlivňována několika činiteli, které se ve svém vzájemném působení střetávají a vtiskují tak diskusi polemický charakter.

1. Krach autoritativních ideologií je dosud v živé paměti. Tato skutečnost nutí revidovat tradiční německý postoj vůči modelu západní demokracie a vůči principům západní *society*.

2. S tímto činitelem, který je situován ve vědomí, těsně souvisí další činitel: okupace NSR západními spojenci a počáteční hospodářská i politická závislost vytváří proces amerikanizace. Nastává situace, která je odlišná od situace na počátku 19. století. Tehdy se proti cizímu vlivu a cizí moci zvedá postupně stále vzrůstající odpor (i když některé Fichtovy nářázky v *Řečech* nasvědčují, že i tady došlo k ovlivnění). Nyní je tento odpor koncentrován na část politické levice „Ami, go home!“, hnutí za mír, nenabývá však univerzálního charakteru. Převládá mínění o nutnosti západo-německého spojení se západními velmocemi jakožto garanty před „sovětskou expanzí“.

3. Amerikanizace proniká i do životního stylu. Nastává dezintegrace německého životního typu, pronikají tendence spotřebitelského způsobu života, postoje jsou z drtivé části prezentistické, akcentuje se současnost, nikoli „poslání“.

4. Tento proces znepokojuje ty síly v NSR i v zahraničí, které by rády uchovaly „tradiční německé ctnosti“, charakterizované jako „povinnost“, „čest“, „věrnost“, „kázň“, „oběť“ a využily jich k realizaci politických cílů jak uvnitř NSR, tak navenek, v linii protisovětské a protikomunistické politiky. Projevuje se tedy zpětně úsilí restaurovat německý „idealismus“. Na tomto úsilí se podílejí i představitelé amerikanismu, což je paradoxní jen zdánlivě: těmto lidem jde o to, aby amerikanizace německého života posilovala postoje kooperace, ne však o to, aby adaptovala mentalitu německého člověka mentalitě Američana či Francouze. Jde tu zřejmě o dělbou rolí v systému společenských cílů.

Ideologická diskuse, která vystřídává ideologické období rekriminace, má tedy dvě základní roviny: rovinu kritiky západoněmecké současnosti v oblasti vědomí a rovinu hledání nového pozitivního modelu. „Kritická rovina“ nevyklučuje ovšem projekci postulovaného stavu: neexistuje kritický text, který by zároveň nepřinášel návrhy na politická a ideologicky výchovná řešení, těžiště těchto textů však leží ve zdůrazňování tradičních německých hodnot, které se mají stát ideologickou páteří i ve změněném světě. „Pozitivní“ rovina na druhé straně nezamítá kladnou společenskou funkci některých tradičních hodnot, více se však orientuje na vytváření ideologického modelu, který by adekvátně korespondoval nové skutečnosti.

Kritická vlna se opírá o empiricky zjiitelná data, která dovozují růst spotřebitelského způsobu života v poválečném Německu a devaluaci hodnot pokládaných do té doby za příznačné pro německý typus. Podrobnější analýza textů Jaspersových, Schlammeových a Pichtových, jež lze pokládat za reprezentativní pro tuto vlnu, se vymyká z rámce této práce,⁶ přehledná informace je však nezbytná pro pochopení ideologické atmosféry padesátých let v západním Německu.

Sociologický výzkum společenského vědomí poválečného západního Německa skutečně dokazuje jisté transformace v systému obecně přijímaných hodnot a postojů. Tyto postoje nesporně souvisí s amerikanizací západoněmeckého životního stylu. Spolková republika se po krušných letech poválečné restaurace stává typickou moderní masovou průmyslovou společností, charakterizovanou na rozdíl od předválečných let stoupajícím konzumem. Po 2. světové válce se ve vyspělých kapitalistických státech prudkým tempem rozvíjí průmysl služeb, rozvoj techniky umožňuje, aby se moderní předměty osobní spotřeby, osobní auta, televize, ledničky, moderní odívání aj. dostávaly v masovém množství i do lidových vrstev. Západní Německo není v tomto směru výjimkou, naopak zařazuje se v poměrně krátké době na přední místo.

Spotřebitelský trend životního stylu má

⁶ Podrobnější informaci podává práce J. Filipce „*Filosofie atomové smrti*“, Praha 1960 a překlad

německé publikace *Filosofie zločinu*, Praha 1961.

šamozřejmě značné důsledky, pokud jde o tvorbu hodnotového a postojového systému. Tento systém se mění a toto měnění je nejvýraznější ve dvou společnostech: v americké⁷ a západoněmecké. Proč je nejvýraznější právě v těchto společnostech? Americká a německá společnost vykazovaly v průběhu novodobého historického vývoje nejvýraznější profily hodnotových a postojových systémů. Americký hodnotový a postojový systém vycházel z puritánské etiky protestantské, jejíž hlavní hodnotou byla usilovná práce korunovaná úspěchem. Rovněž německý hodnotový a postojový systém byl značně homogenní a výrazně profilovaný: opíral se o etiku poslušnosti (inspirovanou luterským náboženstvím), věrnosti, povinnosti a obětavosti, aktivní podřízenosti vůči „vrchnostem“ všech stupňů. Přestože se americký hodnotový systém lišil od německého v mnoha aspektech, spojovala je nicméně jedna tendence: hlavní důraz na práci (= povinnost) a hodnocení spotřeby jako něčeho, co je odměnou za dobře vykonanou práci, co však v životě člověka, zejména mladého, nemá hrát rozhodující roli. Spotřebitelskost byla tolerována u lidí z „nejlepších kruhů“ — šlechty, velké buržoazie — pro většinu společnosti se však pokládala za zhoubnou, byla ztotožňována s rozmařilostí a mravní degenerací. Život měl tento hodnotový pohyb: nejdříve je třeba poctivě a dlouhá léta pracovat, a teprve na sklonku života užívat v zajištěném posřavení ovoce svého úsilí. První polovina 20. století přinesla sice jistá narušení tohoto hodnotového systému, nicméně hlavní viditelný průlom nastává až po druhé světové válce. Mění se systém hodnot a postojů, proniká spotřebitelský způsob života. Jeho zdroje jsou dva: depreciace budoucnosti, vyvolaná možností totálního zničení světa v kteroukoli chvíli; rozvoj techniky, který umožňuje masovou výrobu pro masovou spotřebu. Život nyní dostává po své hodnotové a postojové stránce tento pohyb: pracovat je třeba tak, aby člověk co nejdříve, už v mládí, mohl užívat ovoce svého úsilí; příliš se starat o budoucnost nemá smysl — jednak budoucnost není příliš jistá, jednak starý člověk už stejně nemůže vychutnat všech

požitků, které trh života štědře nabízí; pokud jde o naše děti, ať se řídí stejným pravidlem. Heslem živořa se tedy stává *carpe diem*, což je postoj běžně se objevující v epochách vyžívání a přechodu.

Jasně konturované ideje a mravní normy ztrácejí na významu, šíří se morální, zejména sexuální liberalismus, na významu a oblibě získávají viditelné, hmatatelné a „hmotné“ hodnoty: pěkný oblek, dobré jídlo, osobní vůz, cestování, kvalitní byt, sexuální život. Spotřebitelský trend životního stylu má ovšem ještě jeden háček, který se při rozboru „affluent society“, společnosti přebytku, obvykle nezduřazuje: že totiž spotřebních statků, které přitahují zájem a aspirace lidí, není stále ještě tolik, aby mohly být uspokojeny potřeby všech členů společnosti. Spotřebitelskost není zdaleka ještě pro každého každodenní skutečností, její univerzálnost není v oblasti reality, ale především v oblasti chtění, aspirací, přání a hodnocení. Tento fakt má dva důsledky: věci, které jsou předmětem spotřebitelské adorace, si udržují svůj kurs i proto, že nejsou ještě každému přístupny; je velmi pravděpodobné, že „hodnota“ osobního vozu ve škále společenského oceňování by poklesla v tom momentě, když by jej vlastnil každý. Za druhé: stav, kdy je množství žádaného zboží menší než množství lidí, kteří po něm touží, je stavem boje a soutěže; tento boj a soutěž se projevuje hledáním nejvýhodnějších, nejefektivnějších a nejrychlejších cest k dosažení zmíněných „hmotných“ hodnot.

Popsaná transformace v systému hodnot a postojů musela nutně nastat i v západním Německu už proto, že „tradiční hodnoty“ německého hodnotového a postojového systému zkrachovaly a ztratily svůj metafyzický nimbus.

Transformace německého hodnotového a postojového systému ve směru spotřebitelskosti je korelátem vývoje společenské skutečnosti ještě z dalšího důvodu: americká okupace a příklon NSR na stranu západních mocností nepřinesl stav, kdy by západoněmečtí občané museli hrát roli chudého klienta. Západní Německo se v životní úrovni a v konzumních možnostech dostalo přibližně na stejnou úroveň jako

⁷ O transformaci hodnotového a postojového systému ve Spojených státech informuje přehledně a věcně Maria Ossowska ve stati *Zmierzch etosu puritańskiego w Stanach Zjednoczonych*,

Studia Socjologiczne, 1961, č. 1. Tam je uvedena i americká literatura týkající se otázky. Viz též Irena Dubská, *Objevování Ameriky*, Praha 1964.

jeho američtí přemožitelé a ještě ji dokonce v některých aspektech předčilo.³ To je stav odlišný od situace let 1810–1933, kdy Německo v četných ohledech pocítovalo vůči západním demokraciím jistý komplex méněcennosti, který byl živnou půdou pro axiologickou rekompensaci: německá společnost, dirigovaná svou junkerskou a monopolistickou buržoazií i po stránce ideologické, se bránila proti západním soupeřům tvorbou výrazně profilovaného systému hodnot a postojů, v němž už z důvodů nacionálních aspirací musely hrát významnou roli nespolečenské, výrazné ideologické, kantovsky puritánské hodnoty. To po druhé světové válce padlo: NSR nemá důvod považovat USA za svého „úhlavního nepřitele“, za jakého Německo 19. století považovalo například Francii a později „perfidní Albion“. Proto se také amerikanizaci životního stylu po 2. světové válce nemohly klást do cesty podstatné překážky. Jestliže se přesto tato amerikanizace stala předmětem kritiky – Schlammovy, Jaspersovy, Pichtovy a jiných – mělo to poněkud jiné důvody.

Osou této kritické vlny je zjištění, že NSR stojí v první linii boje proti Sovětskému svazu. Spolková republika je hraniční zemí Západu a jako taková musí být ve stále pohotovosti: politické, vojenské a ideologické. „Hraniční“ situace společnosti si vyžaduje i „hraniční“ morálku: morálku houževnatosti, obětavosti, věrnosti, ukázněnosti, morálku obětavého plnění povinnosti a osobní nenáročnosti. Tato morálka, která kdysi v německém hodnotovém a postojovém systému hrála stěžejní roli, však upadá a je v německém národě nahrazována jinými trendy a tendencemi. A proto schlammovská kritika bije na poplach: obává se, že „změkčila“, „materialistická“, „rozmařilá“ německá generace nebude schopna plnit úkoly, které Spolkové republice přiděluje její členství v západním bloku. Schlammovská kritika je tak specifickou obměnou fichtovské kritiky z počátku 19. století a specifickou obměnou starého hesla: Deutschland erwache! A jis-

tě nebylo náhodou, že stejné tóny nacházíme i v ideologické propagandě bundeswehru a militaristických organizací.

3

Kritická vlna byla svým způsobem i jakousi negací vlny rekriminační. To, co rekriminátoři odmítali a v čem viděli ideologické příčiny německé porážky, snažili se kritikové očistit, rehabilitovat a zapojit do služeb nových politických cílů. Oběma těmito vlnám však chyběla pozitivní tvorba nových ideologických prvků, z nichž by mohla být vytvořena struktura nové německé ideologie, funkční z hlediska nových požadavků. Tohoto úkolu se podjímá celá plejáda historiků, sociálně politických myslitelů, a zejména sociologů, kteří v plnění této společenské objednávky nahrazují stále více filosofy. Konstatujeme-li tuto ideologickou funkci⁹ západoněmecké sociologie, nechceme tím samozřejmě popírat kognitivní přínos těchto prací, v nichž se v té či oné míře odráží vnitřní pohyb společenské skutečnosti, vycházíme tím pouze z verifikovatelné skutečnosti, že různá odvětví společenských věd hrají v různých obdobích společenského vývoje různě prononovanou ideologickou roli: společenská věda každá, a zejména sociologie, je předmětem svého zkoumání vrostlá do společenských jevů a procesů tak, že sociolog se nemůže vyhnout ideologickým postojům, hodnocením a propozicím.¹⁰

První kolo pozitivního proudu patří nicméně především historikům a historizujícím publicistům. Proti starým koncepcím, které zdůrazňovaly odlišné a primární postavení Německa v Evropě a jeho říšské dějiny hodnotily *a contrario* politického a kulturního úsilí ostatních zemí Západu, zdůrazňují se nyní v dějinách Západu *loci communes* a složitý politický, hospodářský a kulturní pohyb jeho zemí se chápe jako pohyb dějin přese všechno jednotných, organicky spjatých a v základních dílech smysluplných.¹¹

Koncepce „abendlandu“ vychází ovšem, byť to vždy nepřiznává, z konkrétních ak-

³ W. Schlammm například uvádí, že zahraniční turistika je v NSR více rozšířena než v USA. *Grenzen des Wunders. Bericht über Deutschland*, Curych 1959, str. 12 n.

⁹ Pokud jde o sociologii, je tato funkce zřejmě předním západoněmeckému sociologovi R. Dahrendorfovi, který o ní velmi výstižně hovoří v úvodní stati ke sborníku *Gesellschaft und Freiheit*, Mnichov, 1961, str. 13.

¹⁰ Sociologie, která si tento ideologický aspekt své práce neuvědomuje, zůstává metodologicky v předkritickém stadiu sociologie, která neprovedla kritiku své vlastní práce.

¹¹ Sem patří už Friedrich Meinecke svou knihou *Die deutsche Katastrophe* (1946) a od 50. let činnost tzv. Rothfelsovy skupiny (např. Schieder, Mommsen).

tuálních politických cílů, které si žádají jednotu někdejších „úhlavních“ nepřátel: Německa, Francie a Anglie. Západní Evropa je nyní torzem Evropy, kterému atlantické uskupení prikazuje hrát roli štítu proti východnímu bloku. Tato politická koncepce si žádá i ideologické a historické zdůvodnění; v jejím zájmu je ukázat, že tato role není výmyslem ani produktem nové situace, že tedy není konstruována *ad hoc*, ale že se vine dějinami Evropy jako červená nit. „Abendland“ je tedy i zpětně, do historie, traktován jako smysluplný celek, funkční z hlediska udržení a postupu civilizace; pokud byl tento celek rozerván vnitřními boji a rozpory, jsou tyto situace hodnoceny jako tragické, deviační, nerozumné a nesmyslné. „Abendland“ byl a je podle této koncepce nositelem největší civilizace, která hraje v dějinách lidstva nejpřednější úlohu. Tato civilizace vznikla organickým sepětím řeckých, římských, křesťanských a západoevropských prvků, její kultura je v podstatě křesťanská, tato civilizace je nositelem stability i pokroku, vědy i umění. Teoretikové této koncepce „abendlandu“, „novokarolinství“ apod. jsou orientováni křesťansky a konzervativně – což je v přirozené korelaci s jejich historicko-politickým východiskem.

Dějiny „abendlandu“ lze však těžko interpretovat v rámci tohoto modelu. Vnitřní sváry jednotlivých jeho účastnických složek byly tak intenzivní, že v jistých dějinných situacích hrály primární roli. I v dějinách „abendlandu“ se prosazoval urputný boj starých a nově nastupujících sil, jak o tom svědčí reformace a francouzská revoluce. Nechyběly situace, kdy konzervativním složkám „abendlandu“ v jejich boji proti pokrokovým silám spěchaly na pomoc beznadějně reakční síly Východu (carské Rusko). K těmto skutečnostem přistupuje i další, že totiž světový vývoj po 2. světové válce charakterizuje i vzestup národů a kultur, jež do té doby hrály zcela marginální roli na aréně novověkých dějin. Koncepce, které vývoj lidstva líčí jako hierarchickou pyramidu a monisticky kladou důraz na jednu jedinou civilizaci, stávají se stále více neúnosné především z hlediska politického a budou

muset stále více ustupovat dynamickým koncepcím polycentrickým. Kromě toho i na západě přestává býti funkční interpretace křesťanství jakožto monopolní soustavy ve sféře hodnot; pružné akce katolicismu z poslední doby desavují nebo aspoň chtě nechtě oslabují pojmy „kacířství“ a „pravověrnosti“.

Z těchto důvodů se ideologie „abendlandu“ mohla stát pouze jednou z fakultativních složek nové „německé ideologie“, složkou nikoli základní, ale přesto přítomnou a prosazující se v různých modifikacích.

Padesátá léta posunují do centra problémového zájmu ideologické konstrukce nového, pozitivního programu německé ideologie – problém elity. Objevují se desítky statí, článků, studií a posléze i knih na toto téma, po prvé se německému čtenáři dostává do rukou německý překlad (1950) Moscovia dila o vládnoucí třídě, který je přijat s velkým zájmem a vyvolává různorodé, vždy však živé reakce.¹² Teorie elity se stává „filosofií, která je dnes v kursu“ (Leo Kofler). Je to zdůvodňováno tím, že „problém elity je problémem naší doby; je to *nejnaléhavější* německý problém; a nadto je to problém přinejmenším evropský.“¹³

Pokusíme se dovodit, že tento zájem je naprosto logický a že je i z ideologického hlediska naprosto funkční vzhledem k zájmům západoněmeckého společenského útvaru, tak jak je kladou a interpretují mocenské síly tohoto útvaru: koalice buržoazie, středních vrstev, v tom zejména inteligence, a jistých složek dělnické třídy. Tato koalice je v dané chvíli poměrně stabilní, což je důsledkem příznivé hospodářské situace i pozice dělnické třídy, která ve většině svých politických a odborových představitelů hraje roli loajální opozice vůči ústřední mocenské elitě i danému společenskému systému.

Problém elity se dostal do centra zájmu z těchto důvodů:

1. Rozvoj masové společnosti v posledních desetiletích vede ke stále větší organizovanosti a institucionalizaci společenského života. Zcela v duchu Weberových a Michelsonových vývodů stoupá proto význam těch, kteří drží hlavní články organizace společ-

¹² Vyšel v Mnichově. Dolf Sternberger ve svém článku v *Die Gegenwart* (5. roč. č. 24, str. 9) prohlásil, že překlad této knihy znamená pro politickou sociologii v Německu událost.

¹³ Erwin Rack, *Das Problem der Elite*, Hamburg 1950, str. 7. Kurzíva ode mne, M. J.

nosti ve svých rukou. Masy jsou ve své činnosti řízeny a vedeny svými organizačními centry: mocenskými elitami a jejich aparátem (politickým, ekonomickým a ideologickým servisem). Za těchto okolností roste význam i odpovědnost elit. Otázka správného fungování elit, tj. jejich selekce a působení — a otázka jejich role se ve složité mašinerii moderní společnosti stává čím dál aktuálnější.

2. Elitární systém nacistického Německa dokázal svou existenci i svým krachem, že takový systém řízení a vedení je nebezpečný pro vlastní existenci dané společnosti, nemluvě už o mezinárodních důsledcích.

3. Elitární systém zkrachoval. Na druhé straně se však ukazuje, že existence elity v oblasti moci a vlivu je nepopiratelná a že klasický model demokracie patří skutečně minulosti. Vzniká proto otázka: jaký je vztah mezi teorií elit a existenci demokracie, jaký je vztah mezi teorií elit a teorií demokracie.

4. Teorie elity může být a na Západě také stále je koncipována jako protiváha marxistické teorie tříd a třídního boje.

Rekapitulujme si — s ohledem na tuto problematiku — jaké byly důsledky nacistického elitárního systému, který sám sebe označoval jako „führerprinzip“. Tento systém byl systémem polárním: na jednom pólu — pólu vůdců — byla shromážděna veškerá moc, stupňovitě dozovaná, na druhém pólu — pólu mas — byla shromážděna veškerá bezmoc; masy neměly právo kontrolovat a ovlivňovat činnost vůdců. Masy byly vyřazeny z politické činnosti a mohly fungovat pouze jako dekorace; to se týkalo jak mas jako celku, tak jednotlivců, z nichž se tyto masy skládaly. Masy — tj. celek i jednotlivci — byly depersonalizovány. Výsledkem bylo nové poddanství, u něhož byl kladen důraz na stránku *aktivního* podří-

zení se.¹⁴ Úkolem mas bylo nejen poslouchat, ale aktivně v sobě internalizovat příkazy vůdců, aktivně se s nimi ztotožnit; řadový Němec měl aktivně pracovat na svém ztotožnění s vůdcem (a samozřejmě hlavně s „Vůdcem“), na svém podřízení. Hodnotový a postojoyvý systém, jež měly masy internalizovat, se opíral o tyto uzlové hodnoty: věrnost, poslušnost, obětavost, oddanost, kázeň, odpovědnost. Tyto hodnoty, které ovšem i v demokratických systémech společenského života hrají funkčně nezbytnou roli, byly zde absolutizovány a zbaveny svých opozit, které jsou nezbytné pro rozvíjení demokratické iniciativy mas: svobody projevu a sdružování, práva obecné i adresní kritiky, práva na kontrolu vůdců.

Čím nesvobodnější je společnost, tím svobodnější je stát. Totalitní nacistické Německo vložilo do rukou státu neohraňčené dispozice. Závažná politická rozhodnutí, kterých se podjímala elita moci, byla vynášena a realizována arbitrážně, samovolně, bez sebemenší účasti či kontroly ze strany veřejnosti. Nacistický stát vydatně používal prostředků dominance a manipulace¹⁵ a dá se říci, že mimořádně „obohatil“ obě sféry. Naprostá okupace všech prostředků masové komunikace umožňovala denně napájet německého „občana“ státním vědomím (vědomím, které stát pokládal za funkční), usměrňovat ho a vychovávat, zkrátka „glajchšaltovat“. I když lze dovodit, že příliš vypjatá a bombastická reklama vyvolává u části lidí (jejíž velikost kolísá podle charakteru konzumačního prostředí) opačnou reakci a vytváří v jejich mentální krvi protilátky,¹⁶ přece jen v případě Německa značná část internalizovala v sobě náplň nacistické propagandy a stala se jejím neplaceným spolupracovníkem.

Značný stupeň manipulace v nacistickém Německu byl dán i tím, že mocenská elita

¹⁴ Toto poddanství bylo vyvrcholením tendencí, které se projevovaly už v 19. století. Již tehdy hovořila Madame de Staël velmi případně o „aktivním podtízování se“ jako o tendenci v německém společenském životě.

¹⁵ Hannah Arendtová hovoří v této souvislosti o kombinaci propagandy a teroru (*The Origins of Totalitarianism*, New York 1951, str. 355.); tvrdí tu, že propaganda je v totalitním státě určena především na venek, kdežto teror je základem vnitřního výkonu moci. V nacistickém státě však propaganda (jako součást manipulace) hrála tak důležitou úlohu proto, že exploatovala různé instinkty a postoje zakofeněné ve vědomí průměrných Němců: proto se vnitřní výkon moci bez ní absolutně nemohl obejít.

¹⁶ Ani v Německu nebyla nacistická propaganda přijímána vždy afirmativně a střetala se v různých vrstvách s výsměchem, ironií či lidovým vtípem; tento druh reakce však nemohl rozložit perfektně vypracovaný systém dominance a manipulace. Tento systém byl příliš nový, než aby masy byly s to jej účinně korigovat vyzkoušenými prostředky protipůsobení. Důležitou roli tu hrálo i to, že ideologická manipulace mohla počítat se silným nacionálním citem a vůbec se zakofeněným smyslem pro skupinovou soudržnost. Nacionalistická orientace nacistické propagandy omezovala či zcela negovala její účinnost v prostředí národně odlišném.

likvidovala ideologický a názorový boj a prosazovala monolitní ideologickou jednotu; nejvyšší politik byl zároveň veleknězem nacistického náboženství, byl to ideologický pater familiā.

Zkušenosti s elitárním systémem nacistického období vedly jednak k odmítání pojmu elity vůbec, jednak k zájmu o studium tohoto společenského jevu.

H. P. Dreitzel uvádí nepříznivý ohlas, s jakým se slovo „elita“ setkává i v intelektuálních kruzích.¹⁷ Podle Stammera je tomu tak proto, že podle běžného názoru se „pojem elity spojuje s autoritativními systémy,“¹⁸ podle Klaus-Peter Schulze panuje zejména v socialistických kruzích nedůvěra ke koncepci elity, pokládá se to za „fašistický myšlenkový fond.“¹⁹

Zájem o studium fenomenu se projevil téměř nepřehledným množstvím statí, článků, studií a publikací; dokonce celá III. ročenka Rankovy společnosti byla věnována problému „vůdcovské vrstvy a elity“. V tomto studiu lze odhalit několik tematických trendů a chronologických vrstev.

Tematické trendy: Elita a demokracie. Jaká demokracie, co je to demokracie? Elita a masy. Co jsou to masy? Masová společnost. Tyto trendy se vyvíjejí ve dvou základních vrstvách:

1. Sociologizující filosofie a) novokonzervativního ražení, b) sociálně demokratického ražení.
2. Vlastní sociologický přístup (Stammer, Dahrendorf, Dreitzel).

Elita a demokracie

Problém demokracie se po druhé světové válce jeví v západní Evropě jinak než v předcházejících desetiletích. Především pozbyly na intenzitě kritické hlasy, které byly tak četné po první světové válce. Tehdy se zcela běžně hovořilo o „krizi demokracie“. Tato krize nesporně souvisela s hospodářským stavem kapitalistických států, v nichž se prohlubovaly sociální rozpory. Politický systém buržoazní demokracie přestával plnit svou funkci: zejména

v některých zemích byl ve stále menší míře schopen integrovat společnost svými metodami politického řízení a vedení. Bylo to zejména Německo, kde k tíživému hospodářskému stavu přistupovalo ještě odštědivé působení antidemokratických tendencí. Výsledkem byl rychlý rozpad výmarské republiky.

Totální krach fašistických režimů a hospodářské úspěchy západoevropské buržoazie, které se s pomocí USA podařilo prodloužovat směnkou kapitalismu na neurčitou dobu, měly za následek značné omezení kritiky buržoazní demokracie. Buržoazní demokracie zůstala i po druhé světové válce orgánem politického panství buržoazie a garantem soukromého vlastnictví. Změnily se však formy tohoto panství. Buržoazie byla schopna respektovat v míře větší než kdykoli předtím zájmy dělnictva a zaměstnanců vůbec. Musela přistoupit na jisté ústupky, jestliže nechtěla ztratit vše. Sovětský svaz přestal už v té době být neznámou veličinou na okraji Evropy, stal se reálnou politickou silou, která v univerzálních světových institucích spolurozhodovala o osudech Evropy a celého světa. Vliv socialistických a pokrokových sil se značně zvýšil i v Anglii, Francii, Itálii a NSR. Vyhrocení sociálních rozporů a hospodářská krize na způsob oné z počátku třicátých let by byly vedly k rozpadu buržoazního systému i po stránce politické. Za těchto okolností je buržoazní demokracii přisouzen dvojitý úkol: má jednak politicky integrovat společnost na ekonomické základem soukromého vlastnictví, jednak má působit jako heslo ideologického boje mezi Západem a Východem.

Po politické stránce převzalo západní Německo do jisté míry některé rysy amerického politického systému: soutěžení dvou stran — CDU/CSU a sociální demokracie; systém zájmových a nátlakových skupin;²⁰ odideologizování profilu politických stran (vládnoucí křesťanská strana sdružuje jak katolíky, tak protestanty, její křesťanství je však spíše tradičním náteřem; sociálně demokratická strana se už

¹⁷ H. P. Dreitzel, *Elitebegriff und Sozialstruktur*, Stuttgart 1962, str. 43 n.

¹⁸ *Das Elitenproblem in der Demokratie*, Schmolzer's Jahrbuch... 1951, 5, str. 1–26. Také Lasswell uvádí v úvodní statí k *The Comparative Study of Elites*, St. Un. Press 1952, že „pojem elity není v demokratických zemích populární“.

¹⁹ *Elitenbildung und Demokratie, Geist und Tat*, 1950, 7, str. 319.

²⁰ V NSR existuje asi 3600 zájmových skupin; 39 % zaměstnanců je nějakým způsobem organizováno, politicky však pouze 4,38 %. Tato data se vztahují k situaci kolem roku 1955. Viz Otto Stammer, *Politische Soziologie*, v: Gehlen-Schelsky, *Soziologie*, Düsseldorf-Köln, 1955. Novější data se mi nepodařilo zjistit.

neuvádí jako strana marxistická a zdůrazňuje, že je stranou „lidovou“, tj. nikoli stranou jedné společenské třídy). Současný západoněmecký politický systém lze tak označit za systém, v němž si ve hře různých třídních a zájmových sil udržuje buržoazie převahu; tato převaha však není neomezenou, absolutní mocí, je ovlivňována značným vlivem a nátlakem odborových svazů. Dobrá hospodářská situace ovlivňuje přirozeně tuto hru sil, takže se západoněmecký „partnerský stát“ jeví jako neantagonistický systém, v němž jsou společenské rozpory a fricke vhodně neutralizovány mašinérií politických kontaktů a řešení. Ale strach z toho, že by se latentní protiklady, ukryté povrchním pohledu, mohly přes noc zaktualizovat, ještě západoněmeckou buržoazii neopustil.²¹

Ideologicky představuje heslo demokracie i v západním Německu určitý efekt, který má své místo v boji proti komunismu uvnitř i navenek. Působení tohoto efektu je umocněno využíváním momentů, které objektivně vyplývají z charakteru dané historické fáze socialismu, i deformací způsobených politickou praxí stalinismu.

Nechme však stranou politickou podobu problému demokracie a zaměřme se na seriózní teoretické pokusy řešit tento problém v souladu s historickými zkušenostmi i novými podmínkami.

Uvedli jsme už v předešlých kapitolách, že konkrétní rozvoj buržoazně demokratických společností v 19. století demaskoval mýtus demokratického modelu. Kritika tohoto modelu měla dvě podoby: marxistická kritika dovozovala, že tzv. demokracie je politickou formou třídního panství buržoazie a že protikladnost zájmů hlavních společenských tříd znemožňuje realizaci demokratických ideálů. Teorie elity dovozovala, že i v tzv. demokracii vládne mocná menšina (vládnoucí třída, elita) nad širokými masami. V existenci mocenských elit byla spatřována nemožnost demokracie (Mosca v první fázi, Pareto, Michels, Nietzsche) a v demokracii bylo viděno jen ideologické,

propagandistické heslo, politická formule či derivace. Ve své druhé fázi však zaujal Mosca postoj, který lze označit za mimořádně důležitý mezní bod v chápání problému a za jedno z nezbytných východisek politické sociologie: přestal klást do kontrapozice existenci „vládnoucí třídy“ a možnost demokracie. Mostem, který překlenul tuto kontrapozici, se stala koncepce právní ochrany, pojem, s nímž se setkáváme už v počátečních kapitolách Moscova díla. Mosca tím vytvořil předpoklady pro nový, nerousseauovský model demokracie jakožto politického systému, v němž lid má možnost kontrolovat různými prostředky činnost mocenských elit. Od Moscova konceptu právní ochrany vede přímá cesta ke zdůrazňování kontroly zdola jakožto konstitutivního znaku demokratického systému. V poválečném západním myšlení, které se nemohlo vyhnout problematice mocenské elity, se tak začal prosazovat moscovský trend v teorii elity, zatímco paretovský, nemluvě už o nietzscheovském, ustoupil zcela do pozadí a působí pouze svými dílčími zjištěními.

V západním Německu prosazuje toto nerousseauovské pojetí demokracie především politický sociolog Otto Stammer. V článku „Demokracie a tvoření elit“²² uvádí:

„Demokracie je dnes ani ne tak vládá lidu, jako spíše vládá z pověření, za souhlasu a pod kontrolou lidu.“

V rozsáhlejší studii *Problém elit v demokracii*²³ přímo pak hovoří o novém modelu demokracie, který vystřídává rousseauovský model. Starý model demokracie obsahoval podle něho dvě základní komponenty z učení J. J. Rousseaua:

1. Suverenita lidu a rovnost práv.
2. Princip svobody jednotlivce proti autoritě státu.

Tento starý pojem demokracie lze uplatnit jen v malé společnosti. Dnešní společnost je však společností masovou, dnešní demokracie je, jak to formuloval Max Graf zu Solms,²⁴ „Grossraumdemokratie“. Domnívat se, že „proces politického tvoření

²¹ Viz publikaci J. Winschuha, *Das neue Unternehmerbild. Grundzüge einer Unternehmerpolitik*, 2. vyd., Baden-Baden-Frankfurt a. M., 1956. Windschuh je sociologicky vzdělaný západoněmecký podnikatel. Ve svých sebraných statcích, které zahrnují delší časový úsek, referuje o stávkách v Hamburku a Bavorsku (1954) a označuje je za „sociální válku“. Vytýká odborům, že žijí zastaralý předpoklad: třídní boj. Podnikatelům doporučuje hledat proti dělnické třídě spojence v „třetí

silu“: zaměstnanci a úředníci; volná povolání a řemeslníci; rolníci, vychovatelé, duchovní; kvalifikované a dobře situované dělnictvo. Viz str. 165 n. citované knihy.

²² *Demokratie und Elitenbildung* v *Gewerkschaftliche Monatshilfe*, 1953, str. 294–297.

²³ *Das Elitenproblem in der Demokratie* v *Schmoller's Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, 1951, sešit 5, str. 1–28.

vůle se podle starého demokratického modelu uskutečňuje prostě zdola nahoru“, je podle Stammera iluzivní. Lid není dnes, v masové demokracii, schopen tvořit politickou vůli „bez pomoci sociálně a politicky aktivních menšin“, ²⁵ tj. bez pomoci elit. Masová demokracie podle Stammera nutně pro své fungování předpokládá tři podmínky: pevné vedení; dobře fungující systém elit; důvěryhodný kontrolní mechanismus.

Je tedy Stammerova koncepce demokracie vysloveně „politická“: předpokladem dobře fungující demokracie dneška je podle něho dobře fungující politický mechanismus, opírající se o tři svrchu uvedené principy, z nichž vlastně teprve ten třetí („důvěryhodný kontrolní mechanismus“) plně odlišuje demokratický systém od nedemokratického. Moment ekonomiky a třídní struktury je mimo zorné pole Stammerových úvah, což má nutně za následek, že Stammerův model má sice významné racionální jádro (v principu spolehlivého kontrolního mechanismu), nemožňuje však plně pochopit podstatu, charakter a vývoj konkrétní demokratické společnosti. Tento model je korelátem současného stavu západní demokracie, ve kterém sociální problém nevystupuje tak ostře do popředí jako před druhou světovou válkou; proto vzniká tendence absolutizovat možnosti politických prostředků ve vlastním slova smyslu. Politika, ztotožněná s faktickým výkonem moci, s distribucí moci a podílem na moci, je odtrhována od své sociálně ekonomické základny a do značné míry absolutizována. A tak jako je politika stavěna nad ekonomiku, je stavěna elita nad třídu (Stammer: „Celá problematika marxistické teorie o třídním panství nabývá zcela jiného smyslu, když uvážíme poměr mezi společenskou třídou a její elitou.“ ²⁶) Týž postoj zaujímá R. Aron ve své *Německé sociologii přítomnosti*. ²⁷ Problém vztahu mezi elitou moci, lépe řečeno elitami moci, protože podle Stammera neexistuje v demokracii jediná integrovaná mocenská elita (podobně Aron), – a její mateřskou základnou se stává Stammerovi hlavním problémem demokracie:

„Demokratický řád předpokládá, ideálně typicky viděno, že politické vůdcovské skupiny se podřizují výběru a novému utváření, které může být ovlivněno a kontrolováno zdola, a že vzájemná konkurence, která se spíše orientuje na výkon než na predominaci, jim nedovolí přeměnit se ve ztrnulé, uzavřené oligarchie.“ ²⁸

V koncepci elity se Stammer orientuje na její funkční pojem. Hodnotový pojem elity je mu produktem starších společností (počítaje v to liberální demokracii) nebo organickým ideologickým korelátem totalitních systémů. V moderních demokratických systémech masové společnosti lze za elity považovat jen „více méně uzavřené sociální a politické skupiny vlivu, které se vynořují ze širokých vrstev společnosti a jejich větších i menších skupin cestou delegace nebo konkurence, aby v sociálních nebo politických organizacích systému převzaly určitou funkci“. „Míněny jsou především menší vlivové skupiny, které se utvářejí ve sféře státu s určitými politickými funkcemi, skupiny, které hledají ve společnosti rezonanci a jsou lidem ve své úhrnlosti kontrolovány.“ ²⁹ Jejich funkce je mediační: zprostředkují mezi legitimním politickým vedením státu a lidem.

Mediační koncepce elit je v německém prostředí velmi oblíbená, i když představuje model, který je empiricky velmi těžko verifikovatelný a těžko jej lze označit za funkční pojem elity. Slovník této koncepce („mravní a politická odpovědnost“, „konceptualizace politické vůle“ apod.) ukazuje, že je tu v jisté míře přítomen i hodnotový aspekt – v některých svých koncepcích se mediační koncepce elit blíží koncepci Ortega y Gasset a Karla Mannheim. Mediační koncepce je zřejmě mostem mezi klasickým hodnotícím a spekulativním myšlením staré německé ideologie a moderním, exaktnějším přístupem sociologickým.

Mediační koncepce vytvářejí dosti široký rejstřík: mezi jejich hlasateli najdeme sociální demokraty, liberály i konzervativce katolického či protestantského ražení. Jejich základnou je konstatování vzniku ma-

²⁵ Clánek *Echte Demokratie und Elitengedanke v Aus der Werkstatt des Sozialforschers*, Frankfurt am Main 1948, str. 46.

²⁶ Stammer, *Das Elitenproblem in der Demokratie*, str. 11–12.

²⁷ Tamtéž, str. 18.

²⁸ *Deutsche Soziologie der Gegenwart*, Stuttgart 1953, zejména str. 181 n.

²⁹ Gehlen-Schelsky, *Soziologie*, Düsseldorf-Köln 1955, str. 306.

³⁰ Stammer, *Das Elitenproblem in der Demokratie*, str. 9.

sové společnosti a přesvědčení, že aktivní politická účast mas na řízení státu je neuskutečnitelná — ať už (ve smyslu Maxe Webera či Michelse) z technických důvodů, či z důvodů mravní a politické nekoupen- tence.

Podle Stammera by masová společnost nemohla fungovat bez „menšinových skupin“. Elity v ní fungují jako „konceptoři politické vůle“. Představují faktická sociální a politická média mocenského systému, odpovědná právě svým politickým chováním za to, že bude fungovat kontrola ze strany širokých mas, i za vytváření nutné rezonance politických rozhodnutí mezi těmito masami.³⁰ Funkční — ve smyslu Stammerově — nezbytnost elit je podtrhována i tím, že výhradně v jejich rukou spočívá „výběr špičkového vedení státu“. Co tedy jsou konkrétně elity v (buržoazní) demokratické společnosti?

„V první řadě to jsou politicky účinné minoritní skupiny: fakticky vedoucí skupiny demokratického státu, vládní grémia, vedoucí frakční skupiny parlamentu, skupiny vyšší ministerské byrokracie, intelektuální brain-trusty politických vůdcovských špiček, soudcovská kolegia, vedoucí skupiny provinčních správ a větších samospráv, politicky účinné vlivové skupiny policejních a armádních důstojníků a k nim přiřazení vyšší správní funkcionáři. Dále přicházejí v úvahu vedoucí grémia politických stran, a to nejen vlastní stranická vedení, ale i část tzv. funkcionářů, pokud mají vliv směrem nahoru i dolů. Dále pak všechny podobně strukturované vůdcovské a vlivové skupiny v odborech, ve svazech sociálního a hospodářského života, zejména vlivové skupiny velkých podniků a zájmových zastoupení tzv. kapitálu, vůdcovské skupiny kulturních velkosvazů, pokud mají vliv na politické dění nebo o něj usilují.“³¹

Takto chápané elity vyrůstají ze svých mateřských skupin, které představují jejich živnou půdu. Takovou mateřskou skupinou je například pro vládní grémium parlament, pro parlamentní frakci politická strana atd. Z těchto mateřských skupin čerpají elity i své hodnotové systémy.

V demokratických společnostech na rozdíl od totalitních společností, k nimž Stammer počítá fašismus i komunismus, se udržuje kontakt a oboustranná „ventilace“ mezi elitami a jejich mateřskými skupinami. Porušení tohoto kontaktu je nebezpečné pro demokracii, protože elity, které v konceptu Stammerově vytvářejí vyrovnání mezi „míněním dole“ a „rozhodnutími nahore“, by ztrátou tohoto kontaktu ztratily i nutnou míru kontroly zdola, jako je tomu pravidlem v totalitních systémech, kde jsou elity vyneseny masami nahoru, ale pak si prostřednictvím totální centralizované organizace společenského života tyto masy podrobí a ujařmí je. Další nebezpečí pro demokracii spočívá podle Stammera v tom, že elitní skupiny z vyšší byrokracie, které se nestřídají tak často jako jiné,³² získávají díky své stabilitě předstih před ostatními a mohou ovlivňovat politické tvoření vůle. Největší nebezpečí však hrozí politickému mechanismu demokracie tehdy, vzniknou-li zájmové boje a rozpory mezi mateřskými skupinami. Tyto rozpory nacházejí svou rezonanci v činnosti elit. Neexistuje-li mezi těmito elitami nezbytná míra kooperace, vede to k dezintegraci společnosti a k ochromení celé „aparatury“ demokracie. Vytváří se situace příznivá pro to, aby se vynořily protidemokratické, a jak Stammer říká, „esoterické“ elity a zahájily svou činnost.

Tato poslední teze Stammerova je zřejmě názvukem na vývoj Německa po první světové válce, kdy zkrachovala politická „aparatura“ výmarského režimu. Stammer uznává, že svou roli tu hrály „závažné důvody v tehdejší hospodářské a společenské krizi“, ale hlavní důvod krachu staré demokracie vidí v tom, že ztroskotala na „chybách svého tvoření elit“.³³ Tehdejší elity prý nedokázaly vytvořit patřičné spojení mezi masami a vedením státu, takže vedení státu „bylo izolováno a nenašlo přímou cestu k masám.“³⁴ Elity výmarského Německa se navíc zoligarchizovaly (ve smyslu Michelsova „železného zákona oligarchie“) a došlo mezi nimi ke konkurenčním bojům.

Osud demokracie v západním světě závisí

³⁰ *Tamtéž*, str. 15.

³¹ Stammer, *cit. studie*, str. 21 n. Nepatrně zkrácený překlad.

³² Tady však Stammer nedoceňuje známou skutečnost, že vůdci politické i hospodářské skupiny vykazují rovněž značnou neměnnost a navíc, ze-

jména pokud jde o zájmové a nátlakové skupiny kapitálu, mají značný usměrňující vliv na „byrokratické elity“.

³³ Stammer, *cit. studie*, str. 18.

³⁴ Stammer, *cit. studie*, str. 18.

tedy na elitách, na jejich vhodném výběru, selekci, doplňování, na vyzařování jejich vlivu zejména směrem dolů, na správném uplatňování jejich mediační funkce. S tímto Stammerovým názorem se ztotožňuje v různých nuancích celá řada autorů. Podle Michaela Freunda „osud demokracie závisí ... na tom, aby si dovedla vytvořit vůdcovské vrstvy, jež odpovídají její podstatě“. Právě elity jsou „krev krve demokracie.“³⁵

Ve své pověstné knize *Hranice zázraku*, v níž ostře kritizuje proměnu německé mentality, obviňuje W. S. Schlamm západoněmeckou elitu z letargie, inerce, neodpovědnosti a lhostejnosti. I on vidí v elitách, kterým přisuzuje mediační funkci ve smyslu spíše Mannheimově než Stammerově (už výčtem typických příslušníků elity: intelektuál, univ. profesor, umělec, pastor), hlavního činitele, který rozhoduje o osudu společnosti: „Elitou“ rozumím oněch 700–800 tisíc lidí, jejichž povoláním a posláním je vést národ, za něj myslet, hloubat o budoucnosti, kterou si masový člověk ani nedovede představit. Tato elita není ani oficiálně jmenována, ani se do svého prostředí nezrodila. Přesto je to elita, protože plní funkce elity: určuje vkus, formuje způsoby, řídí tendence, formuluje ideje, vytváří emocionální klima, prejudikuje politiku svého národa... Společnost je vosk v jejich rukou. Panují. Tisíce malými kanály, tisíce převody formují jejich ideje a hodnotové soudy beztvárovou masu...“³⁶

Sociálně demokratický teoretik Klaus-Peter Schulz, který se hlásí k demokratickému socialismu jakožto „vyšší formě demokracie“, chápe rovněž elitu jako intelektuální a mravní dominantu společnosti, která vytyčuje hodnoty nerozumné mase. Tato elita plní funkci výchovnou a mravní, nehlásí se k privilegiím, ale k povinnostem, nevládne, ale působí už svou existencí. Skládá se „ze všech skupin, tříd a světónázorových uskupení našeho lidu“. „Dvacet nebo třicet lidí, kteří reprezentují dobrou vůli a duchovní potenci... může pro duchovní a politický vývoj udělat úžasně věci.“³⁷

V předmluvě k III. ročence Rankovy společnosti, věnované studiu vůdcovských

vrstev a problému elity, vidí G. A. Rein hlavní sociální funkci elit v tom, že jsou „garanty stability ve veřejném životě“. Elity chrání společnost před otřesy, jsou nositeli tradice a zaručují plynulou kontinuitu.

Názory O. Stammera i ostatních autorů, které jsme tu ve zkratce reprodukovali, jsou symptomatické pro situaci západoněmecké buržoazně demokratické společnosti. Buržoazní demokracie nemá v novodobých dějinách Německa hlubokou tradici. Buržoazně demokratické prvky v bismarckovském a vilémovském Německu byly právě jen prvky, výmarská republika byla i po stránce politické velmi vágní, rozháraný a labilní útvar, v jehož čele stáli lidé (Hindenburg, Papen), kteří sami demokratické principy nenáviděli. Amerikanizovaná západoněmecká demokracie po roce 1949 je tedy útvar, jehož stabilita není garantována tradicí politické demokracie. Těsná blízkost socialistických států a obava před případnými hospodářskými otřesy, které nikdy nelze a priori vyloučit, to jsou momenty, které podtrhují význam obratné a dovedné řídicí činnosti a vůbec všech sil – hospodářských, politických i ideologických, které mohou společnost integrovat a stabilizovat. Ti západoněmečtí ideologové, kteří se vyslovují pro ideu (buržoazní) demokracie, snaží se proto vytvářet a prosazovat model demokratické elity, v níž vidí hlavní sílu, rozhodující o trvání společenského systému. Nejsou však v dnešní ideologické atmosféře NSR jediní; vedle nich se prosazují i konzervativní tendence, kterým idea demokracie buď není blízká, nebo ji uznávají v omezené podobě. Tyto tendence vycházejí z *problému masy a společenské nerovnosti* a jejich koncepcí elity je daleko pregnantněji formulována. Problém masy je tu ovšem už traktován moderněji, s přihlédnutím k moderním teoriím masové společnosti.

Tomuto aspektu je proto třeba věnovat zvláštní kapitolu.

³⁵ Michael Freund, *Das Elitenproblem in der modernen Politik*, v: *Politische Bildung. Schriftenreihe der Hochschule für politische Wissenschaften*, Mnichov 1954, sešit 46, str. 252, 251.

³⁶ W. S. Schlamm, *Die Grenzen des Wunders, Bericht über Deutschland*, Curych 1959, str. 205 n.

³⁷ K-P. Schulz, *Elitenbildung in der Demokratie, Geist und Tat*, 1950, čís. 7, str. 322.

Elita a masová společnost

Eticko-politický koncept elity. Ehrenstein, Rack

Problém masy byl vždy v německém intelektuálním a politickém prostředí jedním z neaktuálnějších a nejvíce diskutovaných problémů. Luterská tradice umožnila řešit tento problém od samého počátku konzervativně, a toto konzervativní řešení také plně odpovídalo zájmům vládnoucích tříd; v tom spočívala ideologická funkce luterství. Nástup dělnického hnutí v druhé polovině minulého století zesílil obavy těchto sil a projevil se i na ideologické frontě jako boj koncepcí, které za určujícího činitele historie označovaly osobnosti, a marxistické koncepce kladoucí důraz na činnost mas. Teorie elity, zejména ve své nietzscheovské verzi, sehrála v ideologickém boji roli bojovníka proti socialismu a marxismu. Ji po bok se řadily i v Německu značně populární studie Sigheleovy, Tardovy a Tainovy, jejichž empirická zjištění byla absolutizována a aplikována politicky. Nejvýraznějším projevem této politické aplikace, který svou inspiraci čerpal přímo z odporu proti pařížské Komuně, byla pověstná práce Le Bona *Psychologie davu*.³⁸ Le Bon používal výrazu „dav“ ve velmi širokém významu, který zahrnuje nejen dav jako „místní uskupení na společenský podnět reagující lidi“,³⁹ ale sociální skupinu vůbec (Le Bon rozlišuje davy heterogenní: anonymní (pouliční dav), neanonymní (porota, parlamentní shromáždění) a homogenní: sekty (politické, náboženské), kasty (kněžská, vojenská) a třídy (buržoazní a selská)). Kladl sice přitom důraz na moment psychologické jednoty (*loi de l'unité des foules*), takže by jeho koncepce mohla být nazvána psychologickou, avšak extrapolaci tohoto momentu umožnil nedvojznačné interpretace sociologické, světonázorové a politické. Civilizace jsou podle něho „stvořeny a vedeny jen malou duchovní aristokracií (*une petite aristocratie intellectuelle*)“, masy, jejichž století přý přichází, jsou iracionální a kruté, ovlivnitelné a lehkověrné, živná půda pro politic-

kou tyranii („Masy vždy volají po císařovi a císař a masy jsou spojeny jak vítr a vlny“). Identifikaci masy s revoluční masou provedl T. Geiger v práci *Masa a její činnost*.⁴⁰ Z liberálních hledisek přistoupili v duchu Ortegy y Gasseta k řešení problému masy a zmasovění společnosti W. Röpke a K. Mannheim. Nejreaktější postoje našly svou mateřskou základnu v nacistické ideologii.

Dvanáct let nacistického panství přineslo velmi konkrétní příspěvek k otázce mas, jejich vztahu k řídicím centrům, jejich možnostem. Výsledky těchto dvanácti let vedly v západním Německu k odmítnutí nacistické koncepce elity, kterou jsme označili jako „führerprinzip“, nikoliv však k podstatnému rozchodu s pesimistickou koncepcí mas. Tuto pesimistickou koncepcí mas sdílejí nejen vyslovení konzervativci, ale i autoři v daných relacích poměrně pokrokoví – jako jsou sociálně demokratičtí publicisté. Zdá se – jakkoli to lze označit za paradoxní – že právě zkušenosti s nacistickou érou spíše posílily pesimistické postoje. Nacistům, kteří nikdy, ani v dobách svého zenitu, netvořili většinu německého národa, se podařilo prostředky dominance i manipulace dirigovat německé masy tak, že se ve své drtivé většině nezmohly na účinný odpor či protiakce – a přitom je nutno mít na zřeteli, že v německých masách byly milióny a milióny sociálně demokratických a komunistických voličů, že tu byly tradice nejsilnějšího dělnického hnutí v Evropě. Z této skutečnosti, kterou poválečné západoněmecké myšlení nepodrobilo zevrubné analýze, ulpívajíc spíše na jevovém povrchu, byly vyvozeny staronové zákony o nekompetenci a inferioritě mas. Pouze navrhovaná řešení se lišila a liší od řešení, která z podobných závěrů vyvodili nacisté. Nacisté z těchto závěrů vyvodili absolutní a neomezená práva vůdců, stojících vůči masám *jenseits von gut und böse*. Poválečná západoněmecká řešení se pohybují v oblasti morální, apelují na skutečnou odpovědnost elit vůči masám (na rozdíl od oné „nezodpovídající se odpovědnosti“, kterou nacházíme u nacistických teoretiků).

³⁸ *La Psychologie des Foules*, Paříž 1895. V předmluvě k svýcarskému vydání J. Burnhama, *Die Machiavellisten, Verteidiger der Freiheit*, Curych 1949, říká P. Reiwald: „Le Bonova Psychologie davů je bojový spis proti socialismu, který velmi zřetelně přenáší ozvěnu hrůz povstání Komuny.“ (Str. 36).

³⁹ Viz studii Zdeňka Ullricha *Vývoj sociální psychologie*, přeloženou k překladu práce Pilitrima Sorokina *Sociologické nauky přítomnosti*, Praha 1936.

⁴⁰ *Die Masse und ihre Action*, Stuttgart 1926.

ků), jejich postoje v sobě spojují morální a racionální momenty. Přitom jsou pocho- pitelně i tyto postoje diferencované a nu- ancované. S ohledem na tuto nepodstatnou diferenciaci se pokusíme načrtnout profily těchto postav u W. Ehrensteina a E. Rac- ka. Zejména první z nich je z hlediska na- šeho sledování obzvlášť cenný; jeho práce *Démon masa*⁴¹ je moderní leboniádou. Ehrenstein v ní přímo konfrontuje klasic- kou teorii Le Bonovu se zkušenostmi, které přinesla nacistická éra, a dochází k názoru, že Hitlerova doba potvrdila Le Bonovy závěry.

Walter Ehrenstein

Podle Ehrensteina zůstaly masy „i ve 20. století ve svém duševním životě infantilní a řídí se ve svém postoji vůči vládci silným dětským instinktem, který přináší důvěru a odevzdání a hledá autoritu, vedení a péči.“⁴² Pro masy, a zejména německé, stále platí, co řekl kdysi Nietzsche: „Člověk musí mít něco, co by poslouchal – to je německý objev, německá důslednost.“

Na rozdíl od oněch kritiků mas, kteří masám vytýkali revolučnost, neposlušnost, nekázeň, anarchickou vůli po svobodě, snahu vymknout se z „přirozených“ vztahů nadřazenosti a podřazenosti,⁴³ radí se tedy Ehrenstein po bok kritiků, kteří masám vytýkají pravý opak. Pokusíme se sestavit katalog vlastností, jimiž se podle Ehren- steina vyznačují masy:

1. Masy se cítí pod tlakem autority lépe než ve svobodě liberální demokracie; s touto svobodou si nevědí co počít (zvláště když je spojena s neutěšenou hospodářskou si- tuací). Poněvadž masy jsou velké děti, „in- fantilní dospělí“, chtějí, aby se o ně někdo staral. V liberální demokracii však mají pocit, že se o ně nikdo nestará. Svoboda se jim stává břemenem a touží po silné ruce někoho, kdo by se o ně „staral“.

2. S tím těsně souvisí Ehrensteinovo zjiš- tění, že masy dávají přednost hospodářské zabezpečení před politickou svobodou – tak si Ehrenstein vysvětluje pád výmarské demokracie a vítězství nacismu.

3. Masy nejsou schopny autonomní morál-

ky, jejich morálka je vysloveně hetero- nomní, spočívá více či méně na autoritě.“⁴⁴ Masy se řídí tím, co je jim „shora“ uloženo jako mravní povinnost, nejsou však nikdy s to určit, co má být touto mravní povin- ností.

4. Masám konvenuje moc, nikoliv právo. Právu se podrobují jen proto, že je spojeno s mocí. Této moci se masy koří tím více, čím je energičtější a ráznější, a projevují vůči ní masochistické postoje. Ehrenstein si to vysvětluje tak, že „panovník je pro ma- sy nositelem numinózního hodnotového zá- žitku a tento numinózní prožitek není mož- ný bez momentu tremenda.“⁴⁵

5. I ve vztahu vůči politickým ideologiím zachovávají masy podobné postoje. Jejich náboženský pud se projevuje i tehdy, když se masy odkloní od náboženství.⁴⁶ Politická ideologie – „ideologická státní dogmatika“, jak říká Ehrenstein – mohou mít proto naději na úspěch jedině tehdy, stanou-li se samy sekularizovaným náboženstvím. Ma- sy od nich vyžadují jednoznačnost, katego- ričnost, dogmaticčnost, samospasitelnost. Filosofická kritičnost, skepse a relativnost je masám absolutně cizí.

Masy tedy nemohou být nositelem hos- podářského, politického a kulturního ži- vota. Je to společenská složka par excel- lence pasivní, netvořivá, ne plně hodnotná. Může sehrát kladnou funkci jen v takovém systému, který respektuje tuto její bytost- nou přirozenost a buduje sám sebe na ur- čitých konstituantách. Model tohoto „správného systému“ opírá Ehrenstein o tři konstituanty. Jsou to: pokud jde o po- litickou formu – *liberální demokracie* an- glosaského typu, jejímž heslem je „svoboda a autorita“.⁴⁷

Pokud jde o předpoklad správného fun- gování tohoto systému: *elita* jako „pravá šlechta“, „moderní šlechta“, která je mo- rálním zákonodárcem společnosti.

Pokud jde o ideologické pojítko takové společnosti: „životaschopné *náboženství*“, podaří-li se mu učinit hlavní zásadou své etiky tolerancí. Podle Ehrensteina byl úpadek křesťanského náboženství mezi německým lidem jednou z podmínek, které

⁴¹ Walter Ehrenstein, *Démon Masse*, Frankfurt am Main 1952.

⁴² Ehrenstein, *Démon Masse*, str. 13.

⁴³ W. Kornhauser ve své *The Politics of Mass Society*, *The Free Press*, 1959 nazývá tuto kritiku „aristokratickou“ a vřazuje ji do 19. století.

⁴⁴ W. Ehrenstein, *cit. dílo*, str. 70.

⁴⁵ Ehrenstein, *cit. dílo*, str. 81.

⁴⁶ Podobně Otto Flake (*Die Deutschen*, Baden- Baden 1946): „... i ve století irreligiozity působí ná- boženský pud, jenž... nachází náhražku v mod- lách.“

⁴⁷ Ehrenstein, *cit. dílo*, str. 83.

umožnily vzestup Hitlerovi a jeho ideologii.⁴⁸

Protože Ehrensteinova koncepce elity je velmi symptomatická pro postoje, které se prosazovaly v západoněmeckém myšlení po druhé světové válce a které nezmizely ani poté, co se problém elity začal řešit vlastními sociologickými prostředky, nebude na škodu uvést jeho názory v plném znění:

„Blaho či bída státu závisí přece na tom, zda se najde dostatečně velký počet soudných, intelektuálně a morálně samostatných lidí, kteří jsou s to a mají odvahu vyvodit ze svého náhledu konsekvence i v jednání. Mit elitu politicky soudných a morálně zdatných občanů, kteří jsou odhodláni, schopni a oprávněni kontrolovat vládu, je, jak ukázala německá katastrofa, v jistých situacích pro stát záležitostí bytí a nebytí. Aby však tato elita (tj. opravdová šlechta, kterou v této formě a v tomto určení nemůže postrádat žádný národ) splnila svou funkci, musí být sama ve střehu proti nebezpečím masové pošetilosti. Jen tak může plnit funkci pojistky proti možnému skluzu státního vozu do propasti.

Jen pokud jde o elitu, lze přísně vzato zastávat požadavek mravní autonomie; i když je velmi žádoucí, aby i široké masy obyvatelstva byly vychovány k politické soudnosti. Plně autonomní mravnosti nemohou široké masy dosáhnout, protože autonomní mravnost předpokládá především náhled. Mravnost masy bude vždy muset více či méně spočívat na autoritě. Pro masy platí daleko spíše hegelovské pojetí povinnosti, podle něhož... plnit povinnost znamená zkrátka plnit úkoly, které každý nachází vytýčeny v rodině, v povolání, ve státě... Pokud jde o to, co má být povinností, zůstávají široké masy vždy závislé na vůdcích. Role vůdců připadá osobám obdařeným státní, politickou, náboženskou a mravní autoritou. Jestliže autority povolané k vedení nevedou masy skutečně, ale vemlouvají se jim, řídí se jejich omyly, žádostivostmi, náladami a krátkozrakými hedonistickými choutkami – k něčemu takovému to může ve špatně fungující demo-

kracii značně svádět – jestliže ti, kteří patří k vůdcovské vrstvě, nejsou mravně autonomní a mravně odpovědné osobnosti, ale demagogové, kterým jde o osobní vliv a osobní moc za každou cenu, dostane se stát přirozeně brzy do nebezpečí. Tím je ze strany masové psychologie prokázána nezbytnost vůdcovské elity (moderní šlechty) a tato elita je zdůrazňována jako životně důležitý orgán státu.“⁴⁹

Ehrenstein tedy dochází k zdůrazňování společenské funkce elity prismatem masové psychologie. Jeho koncepce mas však vykazuje nejednu slabinu, jak se pokusíme ukázat v závěru k této kapitole. Zde se spokojíme konstatováním, že Ehrensteinovo pojetí elity je vysloveně hodnotové, přičemž z hodnotového vybavení příslušníků elity (jde-li o elitu v pravém slova smyslu) se vyvozuje funkčnost elit, jejich nezbytnost pro fungování demokratické společnosti. Ehrensteinovo pojetí elit není pojetím vysloveně mediačním, i když Ehrenstein ukládá elitám kontrolu nominální vlády a překazování hodnot směrem dolů, k masám. Důraz není kladen na přesnou precizaci pozice elity, ale na zjištění nekompetence a inferiority mas – toto zjištění je pro Ehrensteina absolutně platné. Zároveň je pro jeho koncepci příznačné spojení demokratického liberalismu s religiozitou. Náboženství se tu stává nezbytným jádrem hodnotového systému každé společnosti, která se chce vyhnout deviacím totalitarismu a uchovat se jako demokratická. Ehrensteina k tomu nevede jen konstatování, že „po porážce bylo všude v Německu slyšet volání po návratu ke křesťanským hodnotám.“⁵⁰ ale i názor, že masové politické ideologie jako fašismus či komunismus nejsou ničím než sekulárním náboženstvím, které se neopírá o vědu, ale o politickou viru mas, a které na rozdíl od autentického náboženství vede k zotročení a ujařmení člověka. Ehrenstein se tak dostává blízko k těm západním koncepcím, které ohlašují zánik ideologií a nástup neideologického věku, opírajícího se o konkrétní myšlení a odmítajícího ideologické absolutizace.⁵¹ Konzervativní protestant E.

⁴⁸ Ehrenstein, *cit. dílo*, str. 76.

⁴⁹ Ehrenstein, *cit. dílo*, str. 69–70.

⁵⁰ Ehrenstein, *cit. dílo*, str. 77.

⁵¹ Podobné tendence vyslovil pregnančně i západoněmecký fyzik Pascal Jordan (*Der gescheiterte Aufstand*, Frankfurt am Main 1956), který tvrdí, že po vystřízlivění z mámlivých a falešných ideologií,

jež jsou výrazem prométheovské pýchy a nejsou s to dát člověku to, co mu slibují, nastává příklon ke křesťanskému konzervatismu. Tento křesťanský konzervatismus je konkrétní na rozdíl od abstraktivismu filosofů a ideologií. Konkrétní konzervativní myšlení odmítá optimismus ideologií, které se snaží lidem namluvit, že je možno podstatně změnit člo-

Rack je velmi vyhraněným představitelem těchto tendencí v protestantském světě.

Erwin Rack

Luterská tradice se musela svou výrazně pesimistickou antropologií nutně vtisknout do postojů německého myšlení. Tento vliv dosud trvá: přímo, poněvadž luterské náboženství je dosud ještě působící silou jak ve východním, tak zejména v západním Německu,⁵² nepřímo, protože i po svém vyvanutí či po své dezaktualizaci zanechává náboženství v okruhu svého někdejšího působení jisté postoje. Ukázali jsme už, jaké antropologické postoje zaujímal luterství. Tyto postoje nesporně přispěly ke způsobům, jimiž byl v německém prostředí řešen vztah mezi vůdci a vedenými, mezi osobnostmi a masou.

Luterská křesťanská koncepce člověka vychází – jako každá křesťanská koncepce – z přesvědčení o hodnotě individua: každý člověk má nesmrtelnou duši a o každého člověka má Bůh stejný zájem, před Bohem si jsou všichni rovni. To však je jediná rovnost, která existuje. Biologicky, psychologicky i společensky si lidé jsou nerovni, to je přirozený, nezměnitelný zákon. Tato nerovnost může být řešena jen bratrstvím nerovných lidí, vědomých si své rovnosti před Bohem. Nerovnost předpokládá různé odstupňování odpovědnosti: komu bylo více dáno, na toho jsou kladeny vyšší požadavky a má vyšší odpovědnost.

Až potud se snad všechny křesťanské proudy shodují. Specifikem luterské antropologie je však důraz na zkaženost člověka. Luther tu vyšel z pavlovské antropologie, obsažené v 7. a 8. kapitole epistoly k Římanům.⁵³ Pavlovy výroky v těchto kapitolách jsou namnoze považovány za nejprísnejší soud o člověku, jaký je vyřčen v novozákonních textech. Ponechme stranou teologické diskuse o tom, zda tu Luther interpretoval Pavla přesně;⁵⁴ zůstává historickým faktem, že luterská reformace předpokládá trvalý stav hříšnosti dokonce i u křesťanů, kteří přijali Krista – jinými slovy, člověk je v podstatě zlý a

zlým zůstává i po svém obrácení ke Kristu. Je-li spasen, není to vůbec jeho zásluha, nepřispěl k tomu žádnými tzv. dobrými skutky, spasen může být pouze *sola fide*.

Tento antropologický postoj vedl Luthe- ra, že se díval skepticky na „světské“ snažení člověka. Vztah *vrchnost – poddaný* byl pro něho vztah jednou pro vždy daný samým Bohem. Bouřit se proti tomuto vztahu pokládal za hříšné, za projev lidské pýchy, usilovat o modifikaci tohoto vztahu pokládal za zbytečné nebo aspoň za podružné – vždyť hlavním zájmem křesťana má být úsilí o vlastní spasení. S obzvláštní nechtutí se díval na masové akce poddaných; vyzníval z něho strach před tím, čemu se v Novém zákoně říká „množství“: sročený, hříšně a v ďábelské afekci jednající dav.⁵⁵ Le Bonova teorie davu má své předchůdce už v pavlovsko-luterské antropologii.

Politickým dějinám Německa zanechal tedy Luther železný zákon nerovnosti mezi lidmi, ideu suverénního vrchnostenství a odpor k masovým hnutím. Z tohoto odkazu se vyvinuly postoje, které ovlivňovaly společenský život i tam, kde se ztratila původní intenzita luterské víry a kde se už zapomnělo na kontext i podtext Lutherova myšlení.

V Erwinovi Rackovi nacházíme myslitele, u něhož luterské postoje existují nikoli zprostředkovaně, ale bezprostředně jako konfrontace luterského křesťana s obklopujícího jej skutečností 20. století. Nelze pokládat Racka za hlavního či dokonce jediného představitele současné luterské sociální filosofie (Rackova antropologie i sociální filosofie ji může interpretovat se subjektivní svérázností, s určitým posunem), je to však nesporně jeden z výrazných a myšlenkově ujednocených představitelů.

Rackova koncepce vychází z představy, že vývoj, jak jej realizoval novověk, byl v četných ohledech deviací od přirozeného a rozumného modelu společenského života. Rack není pro restauraci někdejšího stavu, uvědomuje si, že to není možné, domnívá

věka a dosáhnout v budoucnu zlatého věku. Člověk je podle Pascaula Jordana bytost, která „nemá možnost sama sebe spasit“. „Nouze, bída a zločin se lidskou rukou nedají nikdy v zásadě či v širším měřítku odstranit.“

⁵² Podle údajů, které přetiskuje J. Filipek ve své už citované *Filosofii atomové smrti* (str. 69) se k luterské církvi hlásí asi 52 % obyvatelstva NSR.

⁵³ Tuto epistolu označil Luther za „jasné světlo, které téměř stačí osvitit celé Písmo“.

⁵⁴ Informuje o nich Paul Althaus v zajímavém spisku „Paulus und Luther über den Menschen“, 2. vyd., Berlín 1951.

⁵⁵ V křesťanské antropologické díkci lze vysledovat jistou dichotomii: *množství – zástupy*. Množství je masa směřující k zlému – ke světskému, zástupy jsou masa směřující k dobrému, k Božímu.

se však, že nadešla doba, kdy jsou jasné omyly novověku a kdy je nutná kritika těchto omylů, spojená s poukazem na správné řešení.

Francouzská revoluce znamená začátek sekulárních masových hnutí, která si vytýčila heslo rovnosti. Projevem egalitárních tendencí je jak francouzská revoluce, tak i ruská revoluce a nacismus.⁵⁰ Nastalo „století mas a demagogů“. Tato sekulární masová hnutí musela přinést špatné ovoce proto, poněvadž nerespektovala základní a nezměnitelný fakt nerovnosti mezi lidmi. Nerovnost je „nejzjevnější a nejnápadnější skutečnost v celé historicko-politické a kulturní zkušenosti“. Právě nerovnost je „podkladem veškerého vyššího rozvoje a utváření lidského života.“⁵⁷

Nerovnost dokonce — a tady jde Rack zřejmě už za hranice luterské teologie a antropologie — existuje i v náboženské oblasti: „rozhodně není každý s to dosáhnout vyžadovaného postoje z vlastní síly a bez kněžského vedení.“⁵⁸

Nedbání elementárního faktu nerovnosti vedlo k strukturální dezintegraci lidské společnosti. „Pokrokářský optimismus“ rozhodoval všechny vazby a vedl k naprosté atomizaci. Masová společnost porušila hierarchičnost společenské struktury a přivedla k moci „síly, o kterých každý prozíravý ví, že to jsou síly špatné a neschopné“ — totiž „demagogy, masové řečníky, funkcionáře, byrokraty, korupčníky, hazardéry, gangsterské organizace, anonymní instance bez odpovědnosti, nahodilě většiny bez opravdového pověření.“⁵⁹

Ze společnosti se vytrácela nezbytná složka jejího hodnotového systému — totiž náboženství, které bylo zatlačeno ideologiemi. Každá ideologie je nekřesťanská,⁶⁰ a tedy scestná, šalebná, falešná: vzbuzuje iluze, které jsou utopické.

Jak vidět, zaznívá tu nota, která se ozývá u Ehrensteina, Jordana, Schlamma a desítek jiných větších i menších německých myslitelů. Stav moderní masové společnosti 20. století — na Západě i na Východě

— je chápán jako doklad krachu pokrokářských a rovnostářských „ideologií“ a důkaz správnosti křesťanské antropologie. Idea pokroku, od níž si svět tolik sliboval, selhala — výsledkem je „oblouzený, zbloudilý svět.“

Nápravu vidí Rack v několika rovinách: 1. V návratu ke křesťanskému konzervativismu. Tento konzervativismus však neznamená návrat ke starým stavovským pořádkům. „Pokusy o restauraci jsou vždy vzdáleny skutečnosti a jsou to úsilí v nejhlubším smyslu nekonzervativní.“ Konzervativní postoj spočívá ve dvojím:

a) ve vazbě na konkrétní hodnoty místo na abstraktní (= ideologické) pragmatické principy;

b) v uznání trvalých a trvajících „zákonů formování lidského života“, které nepřestaly působit ani tehdy, když lidé byli zaslepeni ideologiemi. K těmto zákonům patří i to, že člověk se nikdy nedokáže emancipovat od bestie, která v něm je. Čím více se titánský člověk snaží o tuto emancipaci, tím hlouběji se nakonec řítí do propastí hrůzy a zločinů.

2. V řešení problému elity: „Problém elity je problémem naší dnešní doby, je to nejnaléhavější německý problém, je to nadto přinejmenším problém evropský.“⁶¹ Touto elitou má být „početně malá vrstva osobností“,⁶² jejichž schopnosti je povolávají k řídicímu postavení v duchovním a politickém životě. Mají to být politicky a hospodářsky nezávislé osobnosti, jejichž činnost by udávala směr a takt. O tom, jak takovou vrstvu vytvořit, se Rack vyslovuje krajně mlhavě: „volnou, jistou souhrou sil,“ „bez řídicího příkazu i organizační cesty, bez vnějšího pořádání.“⁶³ Stejně tak se vyslovuje Rack i o kvalitách takové elity: má to být „maximální kázeň a přísnost forem, nezlomná vazba a nejpřísnější disciplinovanost postoje spolu s osobnostní svobodou.“⁶⁴

Pokud jde o složení nové německé elity, má v ní být inteligence, podaří-li se jí zbavit se svého „tradičně protikonzervativ-

⁵⁰ „Egalitářství“ nacismu zdůvodňuje Rack velmi nepřesvědčivě a krkolomně; je vidět, že mu šlo především o to, aby naplnil apriorně danou tezi. Egalitářství nacismu vidí v jeho rasismu. Rasista přitom nemůže snést, že jsou lidé, jejichž strukturální svéráznost znemožňuje zapojit je do vytoužené homogenizace. Je to prý zvláštní projev vůle k rovnosti, která se mění ve vůli po zničení (*Das Problem der Elite*, Hamburk 1950, str. 40). Analýza rasismu však dovoluje tvrdit, že pravý opak toho, co říká Rack, je pravdou. Rasismus vychází z nerovnosti

ras a nehodlá ji odstranit, protože pro svou „pan-skou rasu“ potřebuje služebníky a otroky.

⁵⁷ Rack, cit. dílo, str. 12.

⁵⁸ Rack, cit. dílo, str. 42.

⁵⁹ Rack, cit. dílo, str. 9.

⁶⁰ Rack, cit. dílo, str. 50.

⁶¹ Rack, cit. dílo, str. 9.

⁶² Rack, cit. dílo, str. 14.

⁶³ Rack, cit. dílo, str. 15.

⁶⁴ Rack, cit. dílo, str. 16.

niho postoje“, „vůdcovské síly ve šlechtě, důstojnickém sboru a duchovenstvu“ – tedy klasicky pruská představa, doplněná pouze o inteligenci. Úkolem elity je vystřídat dosud vládnoucí funkcionáře a byrokraty. Dalším jejím úkolem je „upevnit se dědičně“ jako kasta. Na to klade Rack obzvláštní důraz. Dovolává se dnešního Sovětského svazu, jehož „pramenem síly“ je podle něho ta skutečnost, že se nové Rusko vrátilo ke konzervativním formám společenského života a vytvořilo si „novou dědičnou aristokracii“. ⁶⁵

Vytvoření takové elity je nezbytné, protože podle Racka, který se i zde projevuje jako věrný žák pruského konzervatismu, zejména Treitschka, je každé „podstatné lidské konání“ utvářeno malými menšinami. Kladná aktivita společnosti tedy závisí na aktivitě elitní menšiny.

3. V respektování věčného zákona panství (*Herrschaft*). Masy se bouří proti panství, ale „svět potřebuje panství, má-li být ochráněn před rozpadem a rozkladem.“ ⁶⁶ Toto panství není diktaturou, ale „neomezenou odpovědností“. Prakticky a organizovaně se toto panství Rackovi pro dnešní Německo jeví jako většinový systém, který zná volby, ale pouze „inter pares“. Má to být směs aristokratického života a demokratických forem. Vládnoucí elita takové společnosti musí být fundována nábožensky, křesťansky. Jedině křesťanská elita je schopna odpovědnosti, nekřesťanské elity se nutně zvrhávají v mašinerii bezpráví a útisku: nepocitují nad sebou už žádného pána.

Ani taková křesťanská elita se ovšem neubrání zneužití moci, která je konstitutivním znakem panství. Zcela v luterském duchu prohlašuje Rack, že nevyhnutelné záporny moci přirozeně plynou z antropologické struktury člověka jako „kletba, která spočívá na padlém stvoření.“

4. Ve vytváření elitních „řádových“ (*ordensähnlichen*) společností typu Michaelova bratrství nebo Baltského bratrství. Tyto společnosti nemají být účelovými sdruženími, ale „celostními pospolitostmi“. V této souvislosti podniká Rack exkurs do německých dějin a se sympatiemi sleduje „historický výkon“ řádu Německých rytířů. Typ baltského Němce, který se jeho působením vyvinul, pokládá Rack za předobraz typu

budoucího Němce, budou-li se ovšem věci vyvíjet příznivě.

Požadavkem nového vytváření řádových společností dospěl Rack ze všech západoněmeckých protestantských neokonzervativců nejdále. Je to však z jeho hlediska požadavek logický a důsledný. Jestliže sférou masy je netvořivost, pak zdroje k aktivnímu, činnorodému působení, k množování života mohou vzniknout jen v elitních menšinách, spoutaných dobrovolně přijatou kázní. Rack touto myšlenkou definitivně opouští sféru reformačního křesťanství. To bylo přes veškerý svůj konzervatismus zaměřeno k masám, odstraňovalo prostředníky mezi Bohem a člověkem, soustřeďovalo se na kázání evangelia. Rack hlásá návrat ke kultu, k liturgii, obviňuje dnešní luterskou církev, že se z ní stal „náboženský a morální vyučovací ústav“, vidí možnost vzestupu jen v renesanci řádové myšlenky. Tyto katolicizující tendence nutně vedou Racka k tomu, aby se dožadoval sblížení luterské a katolické církve, kterou nazývá „mateřskou“. Předpokladem toho je, aby se evangelický křesťan zbavil „osvětského rozumářství“, tedy projevů „ideologie“.

Konzervativní profil Rackova myšlení je zcela logicky doplněn odporem proti tomu, co Rack nazývá „politickou aktualizací církve“. Rack kategoricky odmítá Barthovu linii, která chce křesťanství napojit na ideu demokracie a socialismu, a pokládá boj proti sovětskému systému za nekřesťanský. Jak se ale srovnává Rackovo odsuzování socialismu – jako systému (Rack srovnává vyvlastnění soukromého vlastnictví s vyhlazovacími experimenty nacistů) i jako ideologie – s jeho prohlášením, že sovětský systém se zavedením nové dědičné aristokracie vrátil k osvědčeným konzervativním formám společenského života, to je otázka, na kterou Rack neodpovídá.

Rackova koncepce je konglomerátem různých názorů a postřehů nevalné teoretické úrovně. Je však hodna pozornosti pro svůj ideologický aspekt, který pravděpodobně ohraní určité postoje a nálady v některých kruzích západoněmeckého protestantství. Rackova koncepce je uzavřený ztrnulý systém, který vzhledem k socialistické části světa nepřipouští jiný postoj než odmítnutí a požadavek kapitulace. Svou

⁶⁵ Rack, cit. dílo, str. 18.

⁶⁶ Rack, cit. dílo, str. 41.

rozhodností se řadí k myšlenkovému světu Schlammovu a Jordanovu a některými návrhy jejich konzervativismus ještě předčí.

Koncepce masové společnosti patří k makrosociologickým a filosofickým konceptům, které vystihují jisté trendy ve společenském pohybu, ale dopouštějí se zároveň nezdůvodněných generalizací a utápějí se v mlhavostech. Její zdroje jsou zřejmě politického charakteru. Kornhauser uvádí dva zdroje:⁶⁷ jeden z devatenáctého století jako reakce na revoluční změny v Evropě, druhý z dvacátého století jako reakce na „německý a sovětský totalitarianismus“. Koncepce masové společnosti se tedy celou dobu projevuje jako *kritika* a má ráz do značné míry obranný. Jejím východiskem je neklid nad porušením ustáleného modelu společnosti, ve které byly politické, hospodářské a kulturní záležitosti doménou elit; tyto elity byly aristokratické buď původem nebo jménem a vzděláním (i vzdělání bylo svého druhu privilegiem, ostře odlišovalo svého nositele od širokých mas). I když už tehdy existovaly střední vrstvy, disponující jistou mírou vlastnictví nebo vzdělání, které se rovněž nepodílely na řízení na vyšší úrovni, přece jen byly masy synonymem ne-původu, ne-jména, ne-vzdělání. Pro příslušníky vyšších vrstev byly skutečně jednotlivou masou – asi tak jako se pohledu z vysoké hory jeví všechno dole v jakési vyrovnané stejnosti. Sociální distance tu byla ještě značně velká. Ještě v tzv. liberální demokracii s jejími honoraciorními elitami typu jmění a vzdělání („Besitz und Bildung“) je tato distance velmi ostrá; liberální demokracie je aristokratickou demokracií, ve které se masy fakticky nemohou politicky prosazovat: tehdejší politické strany jsou v podstatě malé skupiny aktivních interesentů o veřejné dění, bez masové základny. Masy se aktivně projevují jen v revolucích, nežijí však organizovaným politickým životem.

Změnu přináší rozmach dělnického hnutí. Sociální demokracie vytváří masovou politickou stranu, masy – v tomto případě dělnické – začínají pronikat do politického dění, stará demokracie „malých kruhů“, mluveno s Maxem Graf zu Solms, je odsouzena k zániku. Liberální demokracie ustupuje masové demokracii. Přestože

si v této demokracii buržoazie udržuje svou predominaci, přece jen přestávají být politické, hospodářské a kulturní záležitosti monopolem elit. Masy – jak si stěžuje Ortega y Gasset – vtrhly do všeho, neexistuje už oblast společenského života, do které by tak či onak nezasahovaly. Masovost společenského života se stává faktem, proto také teorie masové společnosti opouští původní obranné kritické stanovisko a je nucena se s tímto faktem vyrovnávat: filosofická kritika masové společnosti ustupuje sociologické analýze. Historická rezidua starých postojů a nejružnější resentimenty však zůstávají – přispívá k tomu i rozvoj socialistických společností, kde se problém masovosti formuje specifickým způsobem.

Zvláště po druhé světové válce se fenomén masovosti projevuje už mimo jakoukoli pochybnost. Dnes už i v západní Evropě usilují klasické konzervativní a liberální strany o masovou základnu. Nastala doba masových politických stran. Složitý chod moderních států podporuje tendence k organizaci, specializaci a byrokratizaci, v nichž už Max Weber viděl konstitutivní znaky masové společnosti.

Problém masové společnosti má ovšem svůj třídní aspekt, který západní teorie málo respektují, přestože se tím jejich koncepcí stávají do značné míry formální a zůstávají mnohdy na povrchu zobrazované skutečnosti. Výtky, které Dahrendorf⁶⁸ vynesl na adresu teoretiků průmyslové společnosti, lze aplikovat i na teoretiky masové společnosti v tom smyslu, že ponechávají stranou velmi podstatné otázky.

Avšak jeden problém teorie masové společnosti – bez ohledu na východiska a závěry – narýsovali velmi ostře. Tento problém souvisí s politickou proveniencí problematiky: je to staronový problém vztahu mas a jejich řídicích center – mocenských elit. Na jedné straně má zmasovení politického, hospodářského a kulturního života ten nepopíratelný důsledek, že každý reálný politik musí do svých projektů zakalkulovat jednání a smýšlení mas a musí usilovat o jejich mobilizaci, na druhé straně se projevuje nebezpečí, které předvídal už Mosca, Naumann a Michels, že masy mohou být dirigovány a manipulovány elitami, které mají ve svých rukou otěže ří-

⁶⁷ William Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, The Free Press, 1959.

⁶⁸ R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, Mníchov 1961, str. 22 n.

zení, vedení a organizace, které disponují aparaturou prosazující jejich rozhodnutí a které navíc disponují rozsáhlými prostředky masové komunikace, takže mohou prostřednictvím propagandy a využíváním nejmodernějších objevů společenských věd (zejména masové psychologie a sociologie) usměrňovat masy směrem, který pokládají za přijatelný. Je tedy problém masové společnosti nesporně i problémem elit, problémem řízení a vedení.

Jak jsme dovodili v této kapitole, přistupují západoněmečtí teoretikové k tomuto problému z pozic dosti často značně konzervativních. Koncepce masové společnosti se u nich dosti často artikuluje jako kritika mas. Klasické tendence německé ideologie vidět těžiště relace *masy: elita* v jejím druhém článku a zdůvodňovat toto řešení historicky, biologicky, psychologicky i morálně, tu ve zdánlivém paradoxu doplňují své staré argumenty novými – vyvozenými z analýzy nacistické éry; zároveň mají tyto tendence nesporný aspekt protimarxistický a jsou neseny i politickou situací současného světa.

Při zkoumání postojů, které provázejí řešení problému mas a masové společnosti, nelze nevidět – odezíráme-li už od momentu angažovanosti a ideologičnosti – jisté velmi značné teoretické slabiny.

1. Především trpí tyto úvahy směřováním různých interpretací pojmu „masa“. Masu lze chápat jako široké lidové vrstvy, jako příslušníky nevládnoucích tříd, jako non-elitu, což samo o sobě vyžaduje rozsáhlou historickou a sociologickou analýzu (je masa pojem pouze historický ve smyslu časové omezenosti, anebo je to pojem sociologický v tom smyslu, že masa je součástí každé společnosti bez ohledu na čas a prostor?, je masa totožná s pojmem lid a jaký je potom pojem lidu?): lze ji však také chápat aktuálně jako aktuální uskupení homogenní a heterogenní, jako „dav“. Vedle toho existuje i eticko-psychologická koncepce Gassetova, která se svým profilem naprosto vyčleňuje z rámce vědecko

sociologického a sociálně psychologického zkoumání⁶⁹ a nedá se s ní prakticky manipulovat.

Kontaminování různých možných významů pojmu „masa“ znemožňuje kontrolu tezí, které jsou o této problematice vznášeny. Z Ehrensteinových ani z Rackových vývodů nevyplývá, jaký je obsah i rozsah pojmu, které sociální kategorie – třídy, vrstvy, skupiny – sem máme řadit. Třetí význam pojmu, kterého se Ehrenstein ve svém vymezení nejspíše drží (rozlišuje masu jako aktuální masu [= sročený dav], jako „relativně permanentní skupiny, které se občas mohou stát masami“ [například fakulty] a konečně, jak říká „v sociologickém slova smyslu“ jako „široké, méně vzdělané lidové vrstvy“), je tak vágní, že jej nelze empiricky prověřovat.

I když se však přidržíme tohoto vágního vymezení, nevyhneme se otázkám: Byly tyto vrstvy za nacistické éry skutečně tak orientovány, jak to líčí oba autoři? V těchto vrstvách bylo přece hodně odpůrců režimu, lidí kritických a bystrých, kteří nepodléhali sugesci nacistické mašinérie.⁷⁰ Problém byl jinde: nacismus vytvořil takové podmínky, za nichž se odpor mohl těžko projevovat, nacistická dominance a manipulace byly takového druhu, že na ni masy svými zkušenostmi nestačily. Na druhé straně dovedl nacismus zfanatizovat i vrstvy, které podle Ehrensteinova vymezení k masám nepatří: učitele, studenty a právnickou inteligenci. Zcela nepodložené je Rackovo tvrzení, že prý nacismus získal jen masy, nikoli elitu. Nacismus – a v tom byl pravý význam jeho masovosti – pronikl do všech tříd, do všech vrstev a kategorií, mezi dělníky i mezi kněze, mezi buržoazii i šlechtu – a získal všude jisté pozice (třeba ne vždy většinové), které ve spojení s nejmodernějšími metodami dominance a manipulace umožňovaly ovládnutí celého národa. S nacisty šla dlouhou dobu, ať už aktivně či pasívně, i předhitlerovská mocenská elita: monopolisté, junkři a generálové. Za nacismu se vytvořila dvojdomá

⁶⁹ Masa je v Gassetově pojetí netřídní souhrn „průměrných“ lidí, patří do ní stejně *některý* dělník jako *některý* průmyslník. „Rozdělení společnosti na davy a menší vybraných není totiž rozdělením na sociální třídy, ale na druhy lidí a nemůže se krýt s hierarchizací na třídy vyšší a nižší (Vzpouřa davů, Praha 1933, str. 20). Znakem davu je obyčejnost, prostřednost, povrchnost, nekázeň, požitkářství, nezodpovědnost, netolerance. Gasset tedy chápe masy zcela opačně než například

Ehrenstein, který jim přisuzuje touhu po tom, aby byly pevně řízeny. Dnešní doba se vyznačuje vládou davů. Evropa se může zachránit jen vytvořením Spojených států evropských, v nichž by vládly elity ve smyslu Gassetovy koncepce.

⁷⁰ Stačí se odvolat na zveřejněné materiály gestapa, na dokumenty o odbojových a sabotážních akcích a v neposlední řadě i na beletrii věnovanou té době, např. Hans Fallada, Erich Kuby, Oskar Maria Graf aj.

elita, vzniklá kontaminací a propletením staré elity se špičkami nacistického hnutí. Aby klasická stará elita Německa mohla vládnout, musela se spojit se zločinnou elitou politických kondotierů, marginálních lidí a deklasovaných elementů vůbec.

2. Vlastnosti a tendence přisuzované masám bývají vyvozovány z konkrétních historických situací a generalizovány. V jistých historických situacích a za jistých podmínek jistého společenského systému se jisté skupiny či úhrny jednotlivců řaděných obvykle do kategorie „masa“ mohou chovat způsobem, který líčí Le Bon i Ehrenstein. Společenský systém „vychovává“ do jisté míry lidi, vrhá je do situací, v nichž se mohou projevit různé pudy, instinkty a tendence (stádovitost, sugestibilita, napodobování, pocit, že skupina odstraňuje mé chyby a zmnožuje mé síly, identifikace s mocí, která pomáhá léčit vlastní komplexy překompenzací, apod.). Demokratický systém, který vychází z relativní autonomie a hodnoty jednotlivce, který omezuje sociální kontrolu shora a umožňuje sociální kontrolu zdola, „vychovává“ lidi (pokud ovšem dobře funguje a není narušován vážnými defekty) jinak než systémem, který požaduje od jednotlivce na prosté podřízení neomezené mocenské vůli a vládnoucímu systému hodnot a postojů. Ani v takovémto systému však nejsou reakce „masy“ jednolitě.

Kromě toho se jevy známé z masové psychologie mohou objevovat i u jedinců, kteří nepatří k masám v onom „sociologickém smyslu“ Ehrensteinově. Svědčí o tom chování pařížské šlechty a buržoazie po pádu Komuny, teror bílých důstojníků po pádu bavorské i maďarské republiky rad, ovzduší na německých univerzitách po vítězství nacismu, atmosféra schůzí německých tzv. vojáckých spolků, činnost Ku-Klux-Klanu apod. Na druhé straně se i mezi tzv. prostými lidmi, chceme-li už tohoto dosti vágního termínu použít, setkáváme s kritičností, soudností, schopností dívat se na věci svými očima a nepodlehnout barnumské sugesci. Záleží právě na situacích a vztazích, jaké se v těchto situacích vytvářejí.

I když jevy popisované Le Bonem a

Ehrensteinem jsou nesporně pravdivé, nedávají právo k extrapolacím a generalizacím, s nimiž se setkáváme nejen u Ehrensteina a Racka, ale i u dosti značné části západoněmeckých autorů. Charakter „lebo-novské“ masy nelze lineárně převádět na sociologickou rovinu. Činí-li se tak, je to projev konzervativní politické angažovanosti a ideologičnosti, je to ideologický výraz příslušnosti k jistým společenským skupinám a akceptování jejich zájmů.

Problém elity v masové společnosti nelze řešit jako kontrapozici *elita : masa* a zdůvodňovat tuto kontrapozici morálně či psychologicky. Apriorní hodnotící postoj shledává v složité společenské skutečnosti právě to, co hledat chce. Koncepce mas v Ehrensteinově a Rackově smyslu vylučuje možnost demokracie; jsou-li totiž masy takové, jak je tito autoři líčí, pak nejsou s to kontrolovat mocenskou elitu. Bez kontroly zdola je však jakákoli demokracie nemožná. Spoléhat na mravní kvality elit, a zejména na jejich „odpovědnost“, znamená vkládat osud společnosti do ruky několika desítek či stovek lidí. Osud mas by pak závisel na tom, do jaké míry budou příslušníci elit dbát požadavků, které na ně kládou Ehrensteinové, Rackové, Schulzové, Gassetové apod. A konečně tyto koncepce neobstojí už proto, že sama pozice člověka ve společnosti a zejména fakticita moci mají značný vliv na utváření a přetváření jeho mravních kvalit.

Pokus o nové sociologické řešení problému — Hans P. Dreitzel

Dreitzelův nevelký, ale hutný a myšlenkově fundovaný pokus⁷¹ řešit problém elity jako konstitutivní funkci *určitého* typu společnosti se liší od všech předchozích způsobů řešení, které jsme shledali v koncepcích Stammerových, Schulzových, Ehrensteinových, Jordanových, Röpkových a Mannheimových, a představuje nepochybný příklon k americkému způsobu řešení, který vychází z myšlenkového světa Parsonsova a usiluje o exaktní studium problému v rámci tzv. RADIR-PROJECT. Nicméně to je pouze příklon, o identifikaci s americkým modelem⁷² nelze mluvit, pro-

⁷¹ Hans P. Dreitzel, *Elitebegriff und Sozialstruktur*, Stuttgart 1962.

⁷² Tento zde zmiňovaný model není ovšem jediným přístupem k problému, jaký by americká teo-

rie znala, je tu ještě například přístup Burnhamův a především Millsův; tyto dva další přístupy však nejsou převažující.

tože Dreitzel se zcela v duchu německé teoretické tradice pokouší o filosoficky laděnou syntézu. Sociologické je na Dreitzelovi především to, že vychází ze struktury dané společnosti jako systému určitých pozic-rolí a hledá v tomto systému funkci elit. Hranice sociologických možností překračuje tam, kde se pokouší určovat historický sled společnosti podle určitých dominantních kategorií — ale o tom až později.

Kdybychom se na základě historického studia koncepcí elit chtěli pokusit o jistou klasifikaci těchto koncepcí, mohli bychom uvést v podstatě tyto typy koncepcí:

Koncepce mocenské, které Dreitzel ve shodě s Burnhamem nazývá „machiavelistickými“. Zakladatelem této koncepce je Mosca, patří k ní částečně Pareto, hlavně však Michels, Sorel; z novější doby se k ní značně blíží von Wiese⁷³ a Urs Jaeggi, v USA k ní měl blízko Mills a jednoznačně se k ní přihlásil Burnham. Tyto koncepce ztotožňují elitu s „vládnoucí třídou“ ve smyslu Moscově, se skupinou těch, kteří mají ve společnosti centrální faktickou moc. U elit y jde v prvé řadě o fakticitu moc.

Koncepce, která by se dala označit jako *virtuální* ve zcela specifickém smyslu opírajícím se o Machiavelliho pojem *virtù* — zdatnost. Tato koncepce, kterou nacházíme prvně u Pareta, chápe elitu jako ty, kteří v dané sféře společenského života (nejen ve sféře mocenské) dosáhnou „nejvyšších ukazatelů“, kteří díky svým zdatnostem dosáhnou nejvyšších úspěchů. I Pareto ovšem klade hlavní důraz na elitu moci, proto lze tuto koncepci těsně přiřadit ke koncepci mocenské. Rozšíření pojmu elit y i na sféry nikoli mocenské bylo přijato většinou pozdějších autorů; četná paretovská východiska akceptoval i Wiese.

Koncepce psychologicko-etické vycházejí z hodnotícího postoje. Charakterizuje je snaha přisuzovat příslušníkům elit vyšší mravní vlastnosti, vyšší duševní kvality, chápat je jako biblickou „sůl země“. Tyto koncepce se rozvíjejí v širokém vějíři od Gasseta, Röpka, Mannheima, Junga, Schoepse ke katolickým a protestantským

autorům konzervativního ražení. Velmi často v nich bývá elitám přisuzována mediační a inspirační funkce.

A konečně jako časově nejposlednější *koncepce strukturálně funkční*, k nimž vedle autorů RADIR-PROJECT můžeme počítat i Dreitzela.⁷⁴

Dreitzel zahazuje svou „kritiku pojmu“ odmítnutím „machiavelistické“ koncepce jako příliš úzké. Vyslovuje nesouhlas s Ursem Jaeggim, který ve své studii *Die gesellschaftliche Elite* definuje elitu takto: „Elity jsou více méně upevněné skupiny nebo agregace osob, které sledují stejné nebo podobné cíle a dostávají se na společenské mocenské pozice, to znamená, že mohou uvnitř dotyčného sociálního útvaru prosazovat své představy, pokyny a příkazy.“ Dreitzel nejen odmítá tuto koncepci „nositelů moci“ jako příliš úzkou, ale vyslovuje názor, že „pojem „elity“ je moderní pojem a nemůže být libovolně aplikován na jiné historické epochy.“⁷⁵

Aplikaci fenomenologické a ideálně typizující (Max Weber) metody dospívá Dreitzel k názoru, že pojem elit y je „ústřední kategorií pro teorii průmyslové společnosti.“⁷⁶ Průmyslová společnost tenduje k tomu, být *společností elitovou*.

Průmyslová společnost je společností kvalitativně novou, je to společnost, která nahradila „měšťanskokapitalistickou společnost 18. a 19. století“, pro kterou byla charakteristickou kategorie „třídy“. Pojem „průmyslová společnost“ označuje „současné pozdné kapitalistické společnosti, ať už je tento kapitalismus organizovaný nebo liberální, ať už jde o kapitalismus soukromý nebo státní. K průmyslovým společnostem je třeba počítat jak západně demokratické, tak východní totalitární státy, pokud jen dosáhly onoho stupně industrializace, který zahrnuje všechny životní sféry včetně kultury.“⁷⁷ Základní sféry průmyslové společnosti jsou dvě: výrobní a konzumní, existují tedy i dva typy elit.

Průmyslová společnost je společnost výkonová. Její princip „zvyšování životního standardu“ je ve své realizaci podmíněn výkonovým věděním. Výkonové věděni je

⁷³ L. von Wiese chápe elitu jako „ty, kteří jsou vybaveni přednostními právy, privilegované, sociálně mocné, vedoucí, fakticky řídící“ (*Die leitenden Eliten in Universitäten* 1955, sešit 3, str. 261–271.) Každá elita — i proletářská — má podle něho sklon k zneužívání své moci, k vykořisťování.

⁷⁴ V porovnání s mocenskými koncepcemi, které

jsou užce funkcionalistické, je poslední kategorie koncepcí široce funkcionalistická a nepřikládá sféře moci tak zásadní význam jako kategorie první.

⁷⁵ Dreitzel, *Die gesellschaftliche Elite*, Berner Beiträge zur Soziologie, sv. 3, Bern 1960, str. 6.

⁷⁶ Tamtéž, str. 8.

⁷⁷ Tamtéž, str. 48.

nenahraditelný výrobní prostředek a podstatný stavební princip průmyslové společnosti. Jedině díky „výkonovému vědění“ je možné dosáhnout pokroku. Výkonové vědění je však vlastnictvím elit. Pokrok je tedy nesen elitami. Dreitzel je definuje takto: Elitu tvoří ti držitelé špičkových pozic ve skupině, organizaci nebo instituci, kteří se do těchto pozic dostali na základě výběru orientovaného podstatně na (osobní) výkonové vědění a kteří mají díky svým pozicím-rolím moc nebo vliv... bezprostředně přispívat k udržování nebo změně sociální struktury a norem, které jsou jejím nositelem, nebo kteří na základě své prestiže mohou hrát vzorovou roli, jež přes jejich skupinu spoluurčuje normativně chování jiných.⁷⁸

Dreitzel vychází přitom z předpokladu, že průmyslová společnost je hierarchicky členěna podle výkonové kvalifikace. Podíl a význam vlastní práce prý v celkové společnosti rozhoduje o statusu a pozicích. Špičkové pozice zaujímají ti, kteří mají nejlepší výkon, ovšem výkon uznávaný skupinou — a to jsou právě elity. Důležité je, aby výkon byl skupinou uznán. Jedině totiž výkon doprovázený úspěchem, který se projeví zařazením do špičkových pozic, opravňuje k tomu, aby člověk byl zařazen mezi elitu — teprve úspěch činí kvalifikaci relevantní pro tvorbu elit. Elity zároveň působí jako vzor pro jednání zbytku skupiny. Elity nejsou omezeny na politickou oblast, ale působí i ve všech ostatních sférách, dokonce i v tzv. průmyslu zábavy.

Dreitzel si je vědom toho, že toto schéma je příliš ideální, než aby odpovídalo skutečnosti. Brání se proti námitkám tohoto druhu tím, že průmyslová společnost pouze tenduje k tomu, být společností výkonovou a elitovou v uvedeném smyslu. Relikta minulých (měšťansko-kapitalistické a stavovské) společností se mohou projevovat i ve společnosti výkonové, např. špičkové pozice mohou zaujímat i lidé, které k tomu neopravňuje výkonová kvalifikace; projev ústřední kategorie měšťansko-kapitalistické společnosti, totiž „třídy“ (tj. projevy třídnosti) mohou přežívat, protože však průmyslová společnost je životně závislá na stupňování produktivity, získává si logikou věci stále větší váhu výkonová autorita.

Představitelé této výkonové autority pak nutně usměrňují chod společnosti, které svou činností vtiskují tvářnost. V zájmu průmyslové společnosti — chce-li se plně realizovat jako výkonová — je tedy „odbourat všechny determinanty vzestupu mimo rámec výkonového principu.“⁷⁹

Elity ve smyslu zde uvedeném existují až v moderní průmyslové společnosti, v předešlých společnostech nebyly konstitutivním znakem struktury. Struktury minulých společností obsahovaly pouze prvky elitovosti, špičkové pozice v nich nebyly ve své většině elitovými pozicemi, výkonové hodnoty v nich nehrály fundamentální roli.

Své teze aplikuje Dreitzel i na konkrétní skutečnost dneška. Ukazuje se přitom, že celá tato jeho teorie má protimarxistické ostří, které je zejména namířeno proti Marxově teorii tříd. Typ třídní společnosti odpovídá podle Dreitzelova názoru „střední fázi industrializace, další vývoj industrializace však vyvrátil Marxovy prognózy“. V průmyslové-výkonové společnosti prý sice ještě třídní rozdíly existují, ale staly se okrajovým zjevem.

Pokud jde o státní formu Sovětského svazu, nazývá ji Dreitzel „výchovnou diktaturou“ a vyslovuje názor, že je zcela funkční v SSSR a v rozvojových zemích, protože tam je předpokladem rychlé industrializace. Aplikace této „výchovné diktatury“ v dalších socialistických státech střední a východní Evropy však označuje za barbarství, protože tyto země měly už dávno za sebou stadium, ve kterém metody „východné diktatury“ mohly funkčně působit.

Na rozdíl od těchto „totalitních průmyslových společností“ jsou západní průmyslové společnosti demokratické. V souladu s Aronem, Schumpeterem a Stammerem vyzdvihuje Dreitzel jako diferenční znak moment soutěživosti — „demokracie spočívá v soutěžení různých elit o moc.“⁸⁰ Jiný profil má totalitní, mocenská struktura: zda neexistuje svobodná konkurence mezi elitami.

Teorie průmyslové společnosti patří k tomu druhu koncepcí, které reflektují jevou podobu jistých procesů i působení jistých zákonitostí, jež se v složité struktuře dnešního světa vyjevují s různou prove-

⁷⁸ *Tamtéž*, str. 71.

⁷⁹ *Tamtéž*, str. 108.

⁸⁰ *Tamtéž*, str. 120.

nienci a různou intenzitou, nejsou však s to vysvětlit příčiny konfliktů mezi zákonitostmi historického makropohybu. Teorie průmyslové společnosti zahrnuje pod stejný pojem struktury v mnoha ohledech tak odlišné, jako jsou struktury kapitalistických a socialistických států. Tím se zbavuje možnosti analyzovat a vysvětlit vlastními prostředky, sama ze sebe, konflikty v koexistenci těchto států a není vlastně ani s to předvídat další pohyb — což je úkol, který sociologické teorii dával už Comte. Dahrendorf nazval teorii průmyslové společnosti dokonce „idylickým mýtem“ a odsoudil tendenci moderní západní sociologie vyhýbat se optice konfliktu. Teorie průmyslové společnosti má zřejmě charakter výrazně ideologický: odmítá vidět ve společnosti boj rozporů a snaží se zaměřením pozornosti na jevy *relativní jednoty* označit marxistickou teorii za dezaktualizovanou.

Výtky, které zde vznášíme na adresu teorie průmyslové společnosti vůbec, se vztahují v obzvlášť velké míře na koncept Dreitzelův. Už sám jeho exkurs do dějin společnosti je příklad povrchně pozitivistického traktování historického pohybu spojeného s presociologickou tendencí charakterizovat jednotlivé formace vždy jednou kategorií. I kdybychom se však smířili s tímto projevem lineárního myšlení, musíme vznést proti Dreitzelovu historickému schématu dvě námitky: 1. Jestliže je pro „měšťansko-kapitalistickou“ společnost 18. a 19. století příznačná jako ústřední kategorie „třída“, která je pak v následující „průmyslové, výkonové“ společnosti vystřídána kategorií „elity“, pak je nutno zdůvodnit, jak k této změně došlo. Analyzujeme-li západoevropskou společnost 19. století a porovnáme-li ji s touž společností dneška, nacházíme množství změn, ale zjišťujeme, že princip v podstatě zůstává stejný. Společenský vztah, který umožnil vznik kategorie „třída“, přece trvá ve své podstatě dál. Jak je tedy možné, že jej Dreitzel vyřazuje z profilu průmyslové společnosti 20. století? 2. Dreitzelovo schéma nevysvětluje, jak a proč došlo ke změnám. Konstatuje výsledky, nevšímá si procesů. Jak je například možné, že z „měšťansko-kapitalistické společnosti“ se v jedné části Evropy vyvinula „průmyslová společnost“ povolným vývojem, bez negace dosavadních pořádků, kdežto v druhé

části Evropy vznikla rovněž „průmyslová“ společnost revolučním zvratem, negací dosavadních pořádků?

Vlastní Dreitzelův koncept výkonové průmyslové společnosti, jejíž ústřední kategorií je elita, obsahuje velmi cenné a plodné zjištění, že vyspělá moderní společnost, ať už západního typu nebo socialistického typu, buduje své činnosti *stále více* na principu výkonu. Tento princip je organicky spojen s principem vědění, jehož nejvyšším výrazem je věda. V moderní společnosti je věda silou, která rozhoduje o růstu produktivity, bez něhož nelze dosáhnout pokroku, bez něhož by společnost stagnovala. V tom má Dreitzel nesporně pravdu, a navíc je zajímavé, že jako jeden z mála západních nemarxistických sociologů vlastně uznává pojem „pokroku“. Pokrok je ovšem jednou z forem sociální změny; tím paradoxněji působí, že Dreitzel nepodal teorii sociální změny. Dalším nedostatkem konceptu je absolutizace výkonového principu. Výkonový princip ještě nezavládl plně v žádné společnosti, stále je podřízen třídním vztahům nebo jejich reliktnům. Pokud jde o západní kapitalistické společnosti, je výkonový princip omezen principem soukromého vlastnictví výrobních prostředků, existencí „třídního panství“. Manager, inženýr, odborník zůstává nadále zaměstnancem kapitalisty, pokud se sám na kapitalistickém podnikání nepodílí (Lundberg výstižně říká, že operativní manažeři jsou pouze „virtuosové kapitalismu“). Kapitalista má zájem na jeho výkonovém vědění a dovede jej zaplatit. Výkonovou činností těchto odborníků se však nenarušují vlastnické vztahy. Kapitalisté zůstávají subjektem sociální kontroly ve sféře politické. Dreitzelův koncept je velmi podobný konceptu manažerské společnosti J. Burnhama a námitky proti Burnhamovi nutně postihují i jeho. Sama společenská empirie vyvrací jeho koncept. Do mocenské i jiné elity přece patří i lidé, kteří se tam dostali nikoli díky svému výkonu, ale díky své třídní a vůbec společenské pozici, kterou dostali rodem.

Ani skutečnost socialistických společností nepotvrzuje Dreitzelův koncept. Výkonový princip se ani zde ještě plně neprosadil; přestože socialistická společnost už není společností třídní, působí tu relikta, stopy třídní společnosti. Proto i zde o společenské pozici člověka nerozhoduje vždy v první

řadě výkon, ale mnohdy především původ a politická angažovanost, nedoprovázená výkonovou kvalifikací. Lze však předpokládat, že výkonový princip, který je socialismu vlastní („každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“) se bude v socialistické společnosti stále více prosazovat spolu s odstraňováním relikv stalinismu, že se bude prosazovat zejména v tak důležité sféře, jako je sféra politického a hospodářského řízení společnosti. Zejména v této sféře hraje princip vědění, opírajícího se o společenské vědy, kardinálně důležitou úlohu.

Proto dosavadní historické zkušenosti dovolují vyslovit hypotézu, že absolutní aplikace výkonového principu je pro dnešek i pro dohlednou budoucnost nepravděpodobná. Koncept výkonové společnosti je příliš racionalistický a intelektuální, nebere v úvahu, že v lidské společnosti se objevují i neracionální tendence. Člověk jedná na základě zájmů, společnost je kooperací i konfliktem zájmů a tato kooperace i konflikt se vyjevuje mnohdy v iracionálních podobách. Kde má Dreitzel, který buduje svůj model společnosti přísně hierarchicky, záruku, že „nevýkonné“ nebo málo výkonné kategorie obyvatelstva nebudou ovládnuty latentním nebo manifestovaným odporem proti držitelům špičkových pozic? Existuje evidentní kritérium pro měření výkonu v každé oblasti? Existuje záruka,

že výkon musí být vždycky uznán a že sociální špičková pozice musí být vždy respektována?

Dreitzel může ovšem namítnout, že přece klade výslovně důraz na to, aby výkon byl uznán, aby se projevil „úspěch“. Sám však přiznává, že „žádný úspěch nespočívá pouze na odborném výkonu“⁸¹ a uvádí, že úspěch se často „zahaluje“ tím, že se ideologicky legitimuje jako výkonová zdatnost. Toto napětí mezi „úspěchem“ a „výkonem“ však nemusí být vždy jev marginální nebo druhořadý, ale může se v různých oblastech a za jistých situací projevit jako účinný zdroj konfliktu. Zdá se, že Machiavelli i Pareto zde byli realističtější než příliš racionalistický Dreitzel. Jak je možné přinutit společnost, aby odbourala „všechny determinanty vzestupu mimo rámec výkonového principu?“ To předpokládá, že ti, kteří mají zájem na plné aplikaci výkonového principu, musí mít více mocenských dispozic než ti, kteří na této aplikaci zájem nemají. Proto je nejdůležitějším znakem fenoménu elitovosti přece jen vlastnictví mocenských dispozic. Fenomén elitovosti nelze omezovat na čistě politickou sféru (ani moc totiž není fenomén pouze politický), vždy však osciluje kolem kategorií „moci“ a „vlivu“; vliv je konec konců partikulární mocí, která se realizuje zprostředkovaně.

Rozmach sociologie v celém světě se odráží nejen v růstu titulů prací, v růstu počtu realizovaných průzkumů, v růstu fondů věnovaných na výzkumnou činnost v sociální oblasti, v růstu institucí státních nebo soukromých, provádějících průzkumy někdy jen na telefonickou objednávku a během několika hodin — nýbrž především v růstu počtu pracovníků, kteří se zabývají sociologií profesionálně.

Kolik je v současné době pracovníků, zabývajících se sociologií jako svou profesí, ve světovém měřítku?

Na tuto otázku nelze věcně odpovědět. Odhady ovšem možné jsou, ale promysleme-li složitost celé věci, tu jistě uznáme, že spíše než statistickou tabulku by povolání sociologa vyžadovalo samo seriózní sociologii sociologů. Neboť problém zdaleka není — a zejména není především — jen v kvantitativním postižení a zachycení jistě neobvykle vysokého počtu sociologů ve světě. Jde totiž o vymezení profesiografické a odtud ovšem vede přímá cesta k filosofickým a nejširše teoretickým vymezením předmětu sociologie samé.

Vymezování tohoto předmětu v západních zemích charakterizuje údaj z jedné učebnice sociologie, ve které autor shromáždil 81 odlišných definicí. Diskuse o předmětu u nás nelze jistě rovněž považovat za ukončenou.

Tento fakt přirozeně nesnižuje nikterak význam sociologie samé. Jak je známo, v historii nikdy nezačíná rozvoj vědy vypracováním definice. Při složitosti sociálního vývoje nemůže cesta k vymezování předmětu různých společenských věd ani být neproblematická, a to již z toho důvodu, že sám předmět těchto věd podléhá rychlým změnám. (Změny postojů celých sociálních vrstev, problém výzkumu veřejného mínění atd.)

Platí-li však Engelsův soud o vlivu praxe ve srovnání s vlivem universit na rozvoj věd obecně, je tento vliv u sociologie zvlášť patrný. Potřeba znát a soustavně poznávat konkrétní dialektiku společenského vývoje je tak objektivní, že vyvolává rozmach výzkumné sociologické práce přes mnohé nevyjasněnosti ve vymezení předmětu. Objektivnost této potřeby je tím zřejmější, čím složitější se stávají sociální procesy a sociální vztahy, čím více se zrychlují tempo vědeckotechnické revoluce i snaha uvědoměle ovládat její sociální důsledky, čím více socialistická společnost usiluje o realizaci možnosti vědecky, komplexně a skutečně v celospolečenském rozměru řídit vlastní pohyb.

Proto také ve všech socialistických zemích lze zaznamenat takový rozmach konkrétní výzkumné činnosti, proto dochází k jejímu rozšiřování ve stále větší míře i u nás. Lze říci, že již nyní přináší řadu užitečných závěrů a poznatků pro řízení naší ekonomiky, činnosti institucí, vedení konkrétních sociálních skupin, zaměření propagandistické, publicistické, vydavatelské činnosti — prostě pro zvědečení a tedy i zvýšení úrovně řízení všech úseků života naší společnosti.

Právě v řešení takovýchto otázek vidí svůj úkol a možnost přispět k rozvoji socialistické společnosti sociologové naší i sociologové ostatních socialistických zemí. Než se zamyslíme nad některými otázkami jejich přípravy, výchovy a kvalifikace, bude účelné věnovat alespoň stručný pohled profesi sociologa na Západě, kde byla vyvíjena již po řadu let.

Vodítkem může být práce, kterou publikovali vědečtí pracovníci university v Heidelbergu Horst Reiman a Klaus Kiefer.¹ Práce je založena na průzkumu nejen posluchačů, nýbrž i absolventů heidelberské

¹ Horst Reimann und Klaus Kiefer, *Sociologie als Beruf, Heidelberger Sociologica*, Veröffentlichungen des Instituts für Soziologie und Ethnologie der Universität Heidelberg, 1962.

university. Tyto údaje srovnává s existujícími údaji z ostatních západních metropolí. Opírá se rovněž o poměrně širokou literaturu, převážně profesiografického charakteru (více než 100 titulů). Lze ji tedy i přes určité nedostatky považovat za užitečnou pro hodnocení sociologické profese v západních zemích.

Upozorňujeme-li na její určité nedostatky, potom za jeden z nich je možno považovat hned malý vzorek. Je malý i pokud jde o profesiografický rozbor sociologů v NSR samé: studují se totiž pouze posluchači sociologie a absolventi tohoto směru na heidelberské universitě, kteří reprezentují pouze 6⁰/₀ studujících sociologie v celé zemi.² Již z tohoto důvodu se nebudeme zabývat řadou zcela dílčích a specifických údajů, jejichž průkaznost při tak malém počtu sledovaných lze považovat za problematickou, povšimneme si však těch, které i přes uvedené výhrady postihují rysy nejobecnější.

Institut sociologie existuje na heidelberské universitě teprve od roku 1960. Předtím pracoval v období před druhou světovou válkou a v této době byli jeho členy mnozí ze známých sociologů: Max a Alfred Weber, Karl Mannheim, A. Rüstow a jiní. Dnes představuje poněkud specializované pracoviště, neboť přejal výsledky práce i úkoly Institutu pro publicistiku, což vysvětluje poměrně vysoký podíl studentů, orientujících se na profesi publicisty.

Ve shodě s celostátní tendencí konstatuje i průzkum na heidelberské universitě rostoucí feminizaci vysokých škol. Přesto však počet studentek sociologie tvoří pouze 25,3⁰/₀ všech posluchačů. Toto procento je nižší než činí celkový podíl studentek na heidelberské universitě (32⁰/₀), což je zhruba vyjádření podílu feminizace universit v celé zemi (33⁰/₀).

Procento studentek sociologie na heidelberské universitě je však zejména nižší ve srovnání s počtem studentek sociologie v západním Berlíně (42⁰/₀). (Údaje z let 1960–1962.)

Z hlediska našeho tématu jsou tyto údaje zajímavé. Umožňují konstatovat, že srovnání podílu posluchačů vysokých škol ve stejných letech v naší zemi vyznívá vý-

razně v náš prospěch (z celkového počtu 75 315 posluchačů čs. vysokých škol bylo ve školním roce 1960/61 dokonce 39 390 studentek, což reprezentuje 52⁰/₀ všech studujících). Tento údaj je sociologicky významný i kvalitativně, a to jako ukazatel emancipačního procesu. To vyplývá zvlášť názorně ze srovnání tohoto nadpolovičního podílu u nás např. s údajem ze Švýcarska, kde podíl 12,8⁰/₀ posluchaček bernské university odráží kromě jiného ještě zcela nedávný boj o volební právo žen v této zemi.

Kdybychom ovšem srovnávali údaje o počtu studentek, zabývajících se studiem speciálních odvětví sociologie, studiem sociologických metod a technik, studiem praktické aplikace teoretické sociologie, tu by toto srovnání bylo vzhledem ke známým chybám kultu osobnosti pro nás zcela nepříznivé.

Autoři se zamýšlejí nad výrazným rozdílem v podílu studentek heidelberské a berlínské university: 32⁰/₀–42⁰/₀. Vyvozují jej z toho, že zaměření berlínské university na empirickou sociologii je ženám bližší než teoreticky orientovaný institut sociologie university heidelberské.

Z jakých rodin se rekrutují studenti a studentky sociologie zkoumané university? Uváděné tabulky typicky ukazují, že ani jeden posluchač nepochází z rodin nekvalifikovaných průmyslových či zemědělských dělníků. Je zkoumána i kategorie nezaměstnaných rodičů, rovněž ovšem s negativním výsledkem. Naopak plná čtvrtina studentů (25,3⁰/₀) pochází z rodin samostatně podnikajících. Tři čtvrtiny studentů pocházejí pak z rodin malovýrobců, úředníků, zaměstnanců atd.

Při dnešní životní úrovni v NSR nelze ani tyto rodiny považovat za špatné situované; tím více zaráží uváděný údaj – který konstatují s překvapením i autoři výzkumu – že plných 74,7⁰/₀ studentů sociologie si v té či oné formě na studia přivydělává (od polodenního zaměstnání přes prázdninovou práci až k náhodným příležitostem). Lze předpokládat, že část těchto studentů si tímto způsobem zřejmě již během studií zajišťuje polodenním zaměstnáním výhodné místo. Tento předpoklad nás opravňuje vyslovit častá praxe i ve velmi rozvinutých kapitalistických zemích, kdy absolvent hle-

² V roce 1962 činil celkový počet posluchačů sociologie v NSR asi 1250 studentů.

dá umístění inzerátem již během posledního ročníku a v nepříznivém případě i další léta po absolutoriu.³

Z hlediska profesiografických úvah jsou dále zajímavé motivy studentů, které vedly k rozhodnutí studovat a potom vykonávat profesi sociologa. 77% všech studentů uvádí na prvním místě přitažlivost a vlastní zájem o sociologickou práci jako hlavní motiv. 19% očekává dobré pracovní umístění. Mezi nejcharakterističtější odpovědi patřil např. argument, že po válce se sice věnovala značná pozornost ekonomické výstavbě, avšak neodpovídající pozornost společenským problémům; nebo názor, že teprve *studium společnosti* umožňuje vykonávat *reálnou* sociální péči. Často se rovněž uvádělo, že studium sociologie je zajímavější než studium jiného dosud studovaného oboru, že sociologie není jednostranná, neboť se snaží o široký pohled na společenský vývoj apod.

Mnozí studenti přešli z jiných oborů na obor sociologie po zřízení tohoto směru a tu má svůj význam si povšimnout, z kterých oborů považovali tento přechod za nejspíše možný a zároveň, které obory si volí studenti sociologie jako nejbližší nutné, doplňující. Nejvyšší procento posluchačů, kteří přešli z jiného oboru na studium sociologie, tvoří posluchači ekonomie (15%), na druhém místě jsou posluchači práv a politických věd (10%). Podíly ostatních věd jsou výrazně menší.

Škála vedlejších oborů, jimiž studenti doplňují své studium sociologie, je přirozeně široká a zahrnuje např. obecné dějiny, pedagogiku, filosofii, etnologii atd. Avšak nejčastější je kombinace s politickými vědami, ekonomikou, psychologii a novodobou historií (vždy 7,5% posluchačů). Rovněž studující jiných společenských věd jako hlavního oboru (historie, etnologie, psychologie) volí nejčastěji jako doplňující obor ekonomii a sociologii (v této kombinaci 31,5% studentů, v kombinaci etnologie, sociologie, ekonomie ještě 2,8% studentů, celkem tedy 34,3% všech posluchačů). Jak převládající je tato kombinace oborů vysvitne z toho, že nejbližší další je kombinace novodobé dějiny, sociologie, filologie, která však tvoří pouze 5,7%.

V této souvislosti autoři udávají, že

17,3% studentů sociologie heidelberské university studovalo minimálně 1 semestr na universitě v jiné zemi, k získání širších zkušeností.

Výzkum motivů autoři logicky dovádějí k výzkumu cílů, kterých chtějí posluchači dosáhnout po ukončení studia. Zkoumají tedy jejich představy o smyslu a praktickém využití sociologické kvalifikace v době, kdy studují, a srovnávají tyto proponované pozice s reálným uplatněním absolventa sociologie v praxi. Z odpovědí lze vydělit tři hlavní skupiny:

Nejvíce studujících sociologie na heidelberské universitě očekává, že se umístí v oblasti publicistiky (22,5%). Zde je nutno přihlídnout v jisté míře k poznámce o charakteru ústavu z počátku naší státi. Na druhém místě se stejným podílem je skupina studentů, uvažujících o svém uplatnění v oblasti průmyslu a veřejné správy. Třetí místo pak zaujali odpovědi „výzkum a výuka“, kde se domnívá realizovat profesi sociologa 17,5% posluchačů. Ostatní posluchači uvádějí různé oblasti, např. sociální péči, diplomatické služby atd., ovšem ve velmi nízkých podílech.

Srovnání této proponované pozice s fakticky vykonávanou profesí sociologa přináší překvapivý závěr: nejvyšší podíl mají sociologové, uplatňující se v oblasti vědy a výzkumu (29%), na druhém místě pracovníci v oblasti průmyslu (25%), třetí skupinu tvoří pak pracovníci v oblasti publicistiky a výzkumu veřejného mínění (20,8%).

Autoři tento právě opačný poměr vysvětlují tím, že studenti jsou brzy přesyceni praktikismem a vracejí se k teorii a vědě. Toto jednoduché vysvětlení je jistě zčásti správné, jistě však také jen dílčí. Je přece nesporné, že právě v počátcích rozvoje sociologické práce (a v této pozici je jak heidelberská universita, tak i sociologická práce v této zemi vůbec) – nejen absolvent, nýbrž samy instituce vyvíjejí iniciativu budovat především teoretická a metodická pracoviště.

Avšak nejde o to, jak komplexně autoři zhodnotili výsledky svého výzkumu: pozitivně vzato je pro profesiografické úvahy poučný i zde prokázaný trend, který se projevuje v souvislosti s vědeckotechnic-

³Autor této stati měl např. možnost diskutovat na lundské universitě ve Švédsku s absolventkou, která takto inzerovala již třetí rok.

kou revolucí v té či oné míře v každé průmyslově vyspělé zemi. Jde o vzpomenuť komplikovanost a komplexnost při řízení sociálně politického a ekonomického vývoje, která vyvolává stále intenzivnější snahy teoreticky se vyznat a metodicky věrohodně zachytit pohyb společnosti v jejích různých rovinách. Jde dále o zřetelný růst úlohy sociálního subjektu v ekonomice, který zejména do této oblasti koncentruje pozornost sociologů v posledních desetiletích. Jde o výrazný vzestup úlohy nejširších mas v politice, který staví do nového kontextu i nezbytnost promyšlenější pozornosti ke změnám v sociální struktuře, k sociální psychologii v sociálních skupinách, k veřejnému mínění, k prostředkům masové komunikace a jejich působení na společenský pohyb. V tomto kontextu se výsledky jakkoliv jen dílčího výzkumu heidelberské university řadí k podobným údajům z ostatních průmyslových zemí ve světě. Tak např. k údajům o 38% podílu průmyslových sociologů mezi sociology v Holandsku, o 30% podílu těchto specialistů mezi sociology americkými — z nich několik set se specializuje jen na tzv. marketing; o existenci ústavů, které mají vypracovány věrohodné metody a techniky, umožňující prakticky průběžně podávat snímky konzumentského zájmu a věcně předvídat jeho trend.

Nechceme v těchto poznámkách zatím víc než konstatovat, že přes programové, teoretické odmítání úlohy ekonomiky ve společenském pohybu, a tudíž i ekonomie pro společenské vědy — úlohy argumentované naopak pozitivně právě marxismem — prokazují sociologické výzkumy v západních zemích pravý opak toho, co se v ideologické rovině tvrdí: prokazují zřejmě, že myšlení o společnosti, společenská teorie i praktická snaha řídit společenské procesy musí vést zároveň k docenění ekonomiky. A tak sociologie na Západě, třebaže odmítá „ekonomismus“ marxismu na stránkách svých teoretických prací, vypovídá naopak rozsahem svých výzkumů právě v ekonomické oblasti, počtem absolventů — průmyslových sociologů, počtem titulů prací z této oblasti, i řadou organizačních opatření, o skutečném vztahu mezi ekonomikou a politikou.

* * *

Povšimneme-li si z hlediska našeho tématu zkušeností z rozvoje sociologické

práce v socialistických zemích — a to již umožňují více než desetileté výzkumy i pedagogická a vědeckobadatelská práce v Polsku a postupně i v dalších socialistických zemích; tu se předně prokáže *stále širší okruh* sociální problematiky, která je podrobována sociologickým výzkumům a sociologickým hodnocením. Dále lze konstatovat skutečnost, že se i v socialistických zemích, tu se předně prokáže *stále* na sociologická zkoumání v oblasti ekonomiky (sociologie práce, průmyslu, podniku, určitých aspektů ekologie a sociologie venkova; sem ostatně vyúsťuje sociologická práce celou svou sociálně gnoseologickou funkcí, např. při výzkumech řízení a analýzách konkrétního vlivu ekonomiky na politiku). Dále je typické, jak významný proud sociologické pozornosti směřuje ke zkoumání *sociální struktury* socialistické společnosti a odtud k diferencovanému studiu veřejného mínění konkrétních sociálních skupin i společnosti jako celku, studia sociální funkce masových komunikací a metod jejich vlivu na konkrétní sociální skupiny apod. (V této oblasti existují již četné práce o změnách ve složení dělnické třídy, družstevního rolnictva, o úloze inteligence v SSSR, Polsku, NDR, Maďarsku i v naší zemi, mnohaleté výzkumné práce Osrodku badania opinii publicznej ve Varšavě, vytvoření laboratoře sociologického výzkumu při časopisu Komsomolskaja pravda v Moskvě, četné čtenářské ankety československých časopisů apod.). Přirozeně, že v souvislosti s těmito oblastmi dochází k širokému rozvoji teoretické, metodologické a pedagogické práce v sociologii.

Vezmeme-li hned v úvahu tuto naposled vzpomenuť oblast práce vědecké a vědeckopedagogické, tu je třeba říci, že příprava vědeckých pracovníků a vysokoškolských vědeckopedagogických pracovníků pro obor sociologie není zřejmě odlišná jak svou náročností, tak (a tudíž) svou dlouhodobostí od jiných vědních oborů. Ukazuje se však, že právě v socialistických zemích bude třeba cílevědomě a plně uplatnit požadavek dokonalého poznání sociální reality. To bude vyžadovat nezbytné předchozí praxi v sociologických výzkumech, ať již v oblasti politiky nebo v oblasti ekonomiky, a trvalé soustavné spojení s touto praxí i při práci na vysloveně teoretickém pracovišti. Členění na „empirickou“ či „teo-

retickou universitu“, jak na to naráží průzkum heidelberské a berlínské university, nelze považovat pro naši potřebu za schůdné.

Tyto úvahy chtějí říci, že v perspektivě by zřejmě u nás bylo správné vybírat vědecké a teoretické pracovníky v sociologii z řad sociologů s vysokoškolskou kvalifikací a osvědčivších se např. na různých stupních společenského řízení, absolvovavších již řadu empirických výzkumů, majících vlastní zkušenosti z vytváření koncepcí, organizování a vyhodnocování výzkumné práce.

Jak odpovídá složitosti sociální reality, kterou sociolog studuje, lze předpokládat mimořádné požadavky na teoretické myšlení, schopnosti a mentální kapacitu takovýchto vědeckých pracovníků v sociologii: znalost základů matematických metod i psychologie, základů demografie, etnologie, několika světových jazyků, dobrou znalost filosofie a politické ekonomie, kromě znalosti vlastního oboru — to představuje nezbytné a nikoli přehnané požadavky. Bez takového vybavení a navíc schopnosti jednat s lidmi, rychle se adaptovat v konkrétním sociálním prostředí, v nových změnách sociálních podmínkách, v celé společenské současnosti, lze těžko očekávat jak skutečně závažné sociologické práce, tak vytváření koncepcí skutečně vědeckých a společensky významných výzkumů, tak konečně i odpovědnou a plodnou činnost vysokoškolského učitele sociologie. Spíše lze říci, že požadavek zvládnutí pouze základů uvedených věd lze formulovat jen s vědomím stále rostoucí týmovosti ve výzkumné a vědeckobadatelské sociologické práci.

Jak je zřejmé, je i pro přípravu těchto špičkových specialistů v sociologii východním stupněm vysokoškolská příprava a kvalifikace. Průzkum heidelberské university konstatoval dva hlavní směry kromě práce vědecké, na něž se orientují studenti, chtějící vykonávat profesi sociologa. Lze říci, že i zkušenosti ze socialistických zemí ukazují, že uvedené dva hlavní směry pracovníků v sociologii představují nejčetnější skupiny zájemců o povolání sociologa. Tito zájemci hledají svoji kvalifikaci podle povahy věci buďto na filosofických

fakultách (Varšava; moskevská universita) nebo na fakultách ekonomických (Lodž; sociologické průzkumy jako forma praxe posluchačů ekonomické fakulty sverdlovské university). Pokusíme se nyní všimnout si oně druhé orientace s přesvědčením, že zásadní problémy přípravy sociologa pro praxi budou stejné, ať jeho kvalifikace bude probíhat na fakultě toho či onoho typu.

* * *

Nejrozvinutější zkušenosti v socialistických zemích, pokud jde o přípravu specialistů sociologů orientovaných na ekonomickou oblast, jsou především v Polsku. Lodžská universita kvalifikuje na své ekonomické fakultě sociology již od r. 1957. Studenti se specializují hned od prvního ročníku a studují dvouoborově. Zkušenosti ukazují veliký význam široké vědecké báze pro studium sociologie: studenti zde absolvují kursy filosofie, politické ekonomie, řízení národního hospodářství, ekonomiky práce, ekonomiky průmyslu, ekonomiky obchodu, statistiky, vědeckého programování, světových jazyků atd. — které jsou v normálních plánech ekonomických fakult a škol. Proto tento typ škol tvoří přirozenou základnu pro formování správného profilu sociologa práce, průmyslu, podniku atd.⁴ Totéž přirozeně platí pro filosofické fakulty z hlediska přípravy specialistů v oblasti obecné sociologie a určitých odvětví speciální sociologie.

Důležitá je rovněž zkušenost lodžské university, pokud jde o absolventy. Zásadně byl dosud vždy o ně větší zájem praxe, než je kapacita školy. Perspektivní propočty potřeb absolventů tohoto typu jdou dokonce do tisíců. Řada absolventů pracuje ve funkci podnikového sociologa; v současné době zastává tuto funkci v Polsku asi 50 pracovníků. Tito pracovníci podléhají operativně řediteli podniku (institute), teoreticky jsou vedeni Polskou akademií věd, oddělením sociologie práce. V tomto oddělení pracuje řada pracovníků, známých dnes již svými publikacemi i mimo hranice země — doc. dr. A. Sarapata, dr. K. Doktor, dr. Szostkiewicz a jiní. Jedna z forem vedení těchto pracovníků jsou pravidelné semináře, konané jednou měsíčně, které jsou obsazovány nej kvalifikovanějšími pra-

⁴ V této souvislosti je zajímavé, že v Zenevě byla po první světové válce založená fakulta ekonomie a sociologie.

covníky z celé země (tj. i z jiných měst, universit, resortů atd.). Na seminářích referují o výsledcích svých výzkumů i podnikoví sociologové sami a jejich práce, výsledky, použité metody jsou takto kolektivně posuzovány. V roce 1964 se na semináři např. zabývali těmito tématy: soudobé metody hodnocení pracovníků průmyslu v praxi polských podniků i v teoretických pracích, metody zkoumání pracovní morálky v americké a polské sociologii průmyslu; příčiny a metody řešení nadměrné fluktuace; pracovní a politická aktivita pracovníků podniku — výsledky výzkumů; socio-medicinské problémy průmyslového podniku; personální politika v podniku; sociální role mistra inženýra; metody školení pracovníků v oblasti mezilidských vztahů v podniku; metody zkoumání vztahu mezi produktivitou práce a uspokojením z práce; konfliktnost v kolektivech; proponovaná a faktická role podnikového sociologa.

Poslední téma kursu bylo zařadeno nikoliv náhodou, nýbrž velmi záměrně na základě širokých úvah, které si postavení sociologa v podniku (a aplikované vůbec postavení sociologa na různých stupních společenského řízení) zaslouží. Jde o problém zásadní, praktický i profesiografický. Populárně by ho bylo možno formulovat také tak: kde má pracovat sociolog, aby jeho činnost byla z hlediska řízení (ekonomiky) nejefektivnější? Jistě není pochyby, že je možné roli kteréhokoli specialisty určitým způsobem proponovat — z toho ovšem vyplývají velmi závažné praktické závěry, např. pro jeho přípravu a kvalifikaci — avšak teprve praxe prokáže, zda je v této formě realizovatelná.

Od sociologa v oblasti řízení se očekává — nejšířejí řečeno — diagnostická činnost vůči sociálnímu subjektu a poté i formulování praktických návrhů (pokud jde o ekonomickou oblast, tedy návrhů ve sféře výroby a směny). Sociolog by se tedy měl podílet na řešení všech otázek spojených s lidským činitelem, v našem případě v oblasti průmyslu, podniku, výzkumu trhu vnitřního i zahraničního atd.

Právem lze říci, že těmito problémy se přirozeně zabývá i celý štáb vedoucích hospodářských pracovníků, funkcionářů společenských organizací, z různých aspektů i řada dalších specialistů (např. lékař, psycholog, reklamní výtvarník atd.). Je zřejmé, že z tohoto důvodu nelze vytyčit poža-

davek, aby se tedy všichni vedoucí a řídicí pracovníci stali specialisty v sociologii, aby rozšířili svoji profesi o profesi sociologa. Takovýto požadavek by byl zřejmě maximalistický a neodpovídal by současnému stupni dělby práce. Na druhé straně je však zřejmé, že profese *každého řídicího pracovníka* vyžaduje určitou znalost sociologie (psychologie a jiných věd). Takový pracovník stojí vždy v čele konkrétních sociálních skupin, řídí tedy právě sociální pohyb a zasahuje do sociálních vztahů a tu je zřejmé, že nestačí jen individuální zkušenost, jak jednat s druhým člověkem, kterou si každý ve svém životě vytváří. Vztah subjekt — individuální subjekt není mechanicky též jako vztah subjekt — sociální subjekt. Prostá aplikace např. vede některého vedoucího pracovníka k zvoňalnému a důvěrnému vmlouvání se plenární schůzi, jindy zas naopak k velmi nevhodným formám kritiky, přijatelným nejvýše v kruhu rodiny apod. Vést sociální skupinu pracovníků dílny, natož teprve obce, celého podniku, znamená především seznat řadu konkrétních faktů, např. strukturu této sociální skupiny, „veřejné mínění“ v této skupině, motivy a stimuly jednotlivých členů, interakce, formy komunikace atd. Je tudíž nezbytné znát i metody stálého, permanentního zjišťování těchto faktů, neboť nejde pouze o zachycení výchozího stavu (např. v době nástupu funkce), nýbrž o *proces* zjišťování složité a neustále se měnící sociální reality. Jde konečně i o znalost vědecky prověřených metod *působení* na konkrétní sociální skupiny (např. jak uplatňovat hmotné a morální stimuly, udělovat pochvaly atd.). Čím větší je sociální skupina, o jejíž řízení jde, tím více je zřejmé, že takový rozsah a stupeň informací nemůže zjišťovat, neustále získávat, studovat a vyhodnocovat řídicí funkcionář sám, že je zde zřejmě dělbou práce daná nutnost specializace (sociolog, psycholog atd.).

Chceme tedy říci, že *každý* vedoucí a řídicí (hospodářský) pracovník by si měl osvojit sociologický přístup k řízení jednotce. Ředitel podniku např. potřebuje posoudit před zavedením druhé směny souvislost tohoto opatření se strukturou pracovníků (ženy, mládež a problém noční práce), s dojížděním a službami ve městě (možnost nákupu, zdravotní služba) atd., — nikoli však sám konat sociologický výzkum těchto faktorů a jejich váhy. Zde by měl

možnost vyžádat si jej od profesionálních pracovníků v sociologii.

Z uvedených důvodů je tedy zřejmá účelnost *zásadní informovanosti všech vedoucích (hospodářských) pracovníků* o obsahu, možnostech i hranicích sociologie. K zajištění této potřebné informovanosti se v našich podmínkách nabízí velmi efektivní cesta postgraduálního studia organizátorů, ekonomů, techniků, zemědělských specialistů atd., kteří v účelových kurzech, např. dvousemestrálních, mohou takovéto základy sociologie a psychologie získat, obnovovat, rozvíjet. Lodžská universita řeší tento úkol např. ročním kursem „Člověk v průmyslovém závodě“ zahrnujícím přednášky z oboru:

- a) Organizace a řízení průmyslového podniku
- b) Pracovní právo a sociální zákonodárství
- c) Ochrana, bezpečnost a hygiena práce
- d) Fyziologie práce
- e) Psychologie práce
- f) Sociologie práce

V Československu je v r. 1965 poprvé realizován kurs sociologie a psychologie pro vedoucí hospodářské pracovníky na Institutu národohospodářského plánování Vysoké školy ekonomické (obsahuje i vybrané problémy filosofie, přednášky o vědeckém řízení, kurs metod sociologického výzkumu).

Aby bylo možno posoudit rozsah takového úkolu, jako je zajistit u všech vedoucích a řídicích pracovníků v ČSSR informovanost o základech výše uvedených věd, stačí uvést následující čísla:

V ČSSR bylo v roce 1963	
ředitelů podniků a jejich náměstků	11 941
vedoucích funkčních útvarů	29 361
inženýrsko-technických pracovníků	176 541
vedoucích výrobních provozů	26 501
vrchních mistrů a mistrů	82 250
úhrnem technickohospodářských pracovníků	600 925 ⁵

Z těchto čísel je zřejmé, že realizace úkolu je možná jen koordinovanou prací řady vysokých škol, které v postgraduálních formách pro pracovníky z praxe a zařazením kursů do běžných výukových plá-

nů zajistí možnost osvojit si základní poznatky sociologie, psychologie a ostatních humanitních věd. Protože uvedené závěry se zřejmě týkají řídicích pracovníků nejen v hospodářské oblasti (např. funkcionáři národních výborů), protože o sociologii a psychologii projevují široký zájem i volení funkcionáři společenských organizací (zejména stranických a odborových organizací), tu je zřejmé, že jde o milióny pracovníků v socialistických zemích, pro jejichž každodenní práci by znalosti sociologie byly užitečné a potřebné. Velikost tohoto čísla v socialistické společnosti je jedním z důkazů a důsledků demokratizace řízení, jedním z důkazů, že řízení socialistické společnosti je v nejširším smyslu politickým a nikoli úzce elitologickým problémem. Elitářské zkreslení se ukázalo být naopak proti potřebám a ke škodě socialistické společnosti (kult osobnosti). Zde má uplatnění tohoto kvantitativního hlediska progresivní roli, na rozdíl od individualistického (pojetí funkce manažera např.) a elitologického (neotechnokratické koncepce elity) pojetí řízení v kapitalistické společnosti.

Jak je tomu však s výchovou *specialistů* v sociologii, pracovníků, kteří budou vykonávat sociologickou práci v socialistické společnosti *jako profesi*?

Přistoupíme-li k této otázce po teoretickém rozboru, ukáže se, že výchova sociologů specialistů nemusí být v socialistické společnosti chápána jako problém dosažení co největšího kvanta těchto odborníků, nýbrž je především problémem jejich co nejvyšší kvality. Zde by snaha vytvářet co nejrychleji a co největší počet sociologů svěřila o mechanické aplikaci zkušeností, vyrůstajících z podmínek kapitalistické ekonomiky: „Nyní, kdy je výroba zspolečněštěna, dotýká se řešení společenských a ekonomických otázek obrovských mas lidí a proto všechna opatření vyžadují vědecké zdůvodnění a vědecké předvídaní pravděpodobných konečných výsledků, vyplývajících z jednotlivých ustanovení plánu. Hlavní zásady marxistické politické ekonomie a sociologie jsou základem sovětského plánování.“⁶ V těchto slovech akademika Němčinova se upozorňuje na kvalitativně odlišné sociální důsledky rozhodování při

⁵ Statistická ročenka 1964, oddíl Práce, str. 127.

⁶ Akademik V. S. Němčinov, *Společnost lze řídit vědecky. Otázky míru a socialismu*, 1963, č. 4.

zespolečenštěných výrobních vztazích na rozdíl od soukromovlastnických výrobních vztahů. Zároveň se velmi správně ukazuje mimořádná úloha společenských věd pro tato rozhodnutí, jmenovitě ekonomie a sociologie. Jaký závěr z těchto teoretických tezí lze vyvodit pro naše profesiografické úvahy?

Především zřejmě takový závěr, že nízká úroveň rozhodnutí, začínající již u nízké úrovně rozborové činnosti, tj. také u eventuálně nízké úrovně sociologických analýz (jak by k ní mohlo dojít při malé náročnosti, rychlém tempu přípravy a sledování hlavně počtu specialistů) – je v podmínkách řízení založeném na principu demokratického centralismu otázkou *celospolečenského dosahu*. Může tedy poškodit nejen zájmy soukromé firmy či jednotlivé akciové společnosti, nýbrž zájmy celostátní, celospolečenské. Z této úvahy vyplývá tedy požadavek, uplatňovaný tak důrazně ve stranických usneseních v souvislosti se zaváděním nové soustavy řízení, aby řídicí hospodářský aparát byl kvalifikován na skutečně vědecké úrovni, aby zajišťoval skutečně vědecká rozhodnutí a celý proces řízení. To platí i o tak potřebných specialitech z hlediska právě celospolečenského řízení, jako jsou sociologové.

Lze však vyvodit i další závěr: Demokratický centralismus nejen vyžaduje, nýbrž zároveň i *umožňuje* neplýtvat vysoce specializovanými kádry. Jestliže se dnes počet podnikových sociologů např. v USA vyjadřuje řádově v tisících, je to ukazatel, který vedle kladných stránek (široký rozvoj empirických výzkumů, řada metodických zkušeností, bezprostřední zkušenosti z konkrétního podniku) má i stránky záporné (atomizace výzkumné práce a tím ztížená možnost širšího srovnávání, nezbytně velmi diferencovaná kvalita kádrů apod.).

Profesiografické úvahy o přípravě např. našich sociologů průmyslu by neměly přehlédnout výhody, které lze těžit z centralizace výrobních prostředků za socialismu. Počet těchto pracovníků v podmínkách socialismu není nutno odhadovat podle požadavků nesčetných individuálních firem, nýbrž pod zorným úhlem efektivnosti v podmínkách centralizovaných, znárodněných výrobních prostředků. Jde např. o to, že v našich podmínkách se projeví zřejmě jako mnohem efektivnější činnost týmů

vysoce kvalifikovaných sociologů (a nejen sociologů, i psychologů, fyziologů, průmyslových estetiků apod.) např. na úrovni oborového ředitelství, než individuální činnost jednotlivých sociologů v jednotlivých podnicích. Toto hledisko lze aplikovat i na ostatní oblasti společenského řízení (státní správa, odbory, armáda).

V podmínkách socialistické společnosti je tedy možné a účelné se orientovat na přípravu sociologů z povolání

a) z hlediska maximální efektivnosti (centralizovat tyto pracovníky na vyšších stupních řízení a zařazovat je spolu s jinými specialisty do týmů)

b) z hlediska rozsahu a dosahu řídicí činnosti (kvalifikovat tyto pracovníky beze spěchu, s vysokou náročností i vytvářením podmínek k získání jak široké teoretické erudice, tak výzkumné praxe doma i v zahraničí).

Lze považovat za dost průkazné, že po řadě let úvah i praktických zkušeností se nyní v Polsku orientují rovněž tímto směrem. Ozývá se mnoho vážných kritických hlasů k profesi sociologa podniku, k jeho zařazování *jen* na stupeň řízení podniku. Ukazují se záporné zkušenosti, je-li podnikový sociolog zároveň vedoucím osobního oddělení (přechod od výzkumné a analytické práce k práci administrativně organizační) nebo dokonce pak ředitelem podniku (jako je tomu v Polsku v jednom případě). Naproti tomu stranické orgány vytvářejí z podnikových sociologů, psychologů atd. kabinety při okresních výborech, které vykonávají poradenskou službu pro všechny podniky okresu (tak je tomu např. ve varšavském předměstí Praga nebo Volja). Tato centra jsou tedy již v nadpodnikovém stupni řízení, odborně jsou vedena Akademii věd. Vykazují velmi dobré praktické výsledky a z jejich řad vychází rovněž i významná teoretická iniciativa. (Tak např. konkurs „uvádění do práce“, který byl vypsán devíti ministerstvy a výzkumnými institucemi na popud tohoto centra, měl celostátní ohlas.) Svůj význam při takovémto řešení má skutečnost, že na vyšším stupni řízení sociolog nepodléhá bezprostředním skupinovému zájmu, které mohou být někdy i lokální, nýbrž má možnost zkoumat především otázky celostátního významu. Optimální by zřejmě byla kombinace práce sociologů na vybraných podnicích ve funkci podnikového sociologa

s prací takovýchto center na nadpodnikové úrovni.

* * *

Smyslem naší stati je upozornit na některá teoretická východiska, bez nichž lze sotva řešit problém sociologie jakožto povolání v socialistických podmínkách. Nešlo tedy a ani nemohlo jít o návrhy konkrétních institucí či delimitaci pracovišť, jimž příprava specialistů sociologů pro tu nebo onu oblast by měla být konkrétně svěřena. Jde však o to, že celý problém přípravy sociologů v socialistických zemích by za-

sloužil kolektivního posouzení teoretiky i praktiky, neboť jde o záležitost nejen závažnou, nýbrž i dlouhodobou, která i po vyřešení koncepčních otázek se bude řešit po dlouhou řadu let, zatímco praxe žádá specialisty sociologie stále naléhavěji již nyní. Význam sociologické práce v socialistické společnosti – historicky první společnosti, která může řídit uvědoměle svůj vývoj na základě stále hlouběji poznávaných společenských zákonů – by si takovouto pozornost teoretiků i praktiků ze všech socialistických zemí nepochybně zasloužil.

.

Poznámky k práci Miroslava Dismana: Úvod do metod společenského výzkumu

Miroslav Disman, *Úvod do metod společenského výzkumu s dodatkem Zuzany Perglerové Kvantitativní vyhodnocení výzkumu*, Učební texty vysokých škol – KU – ION, SPN, Praha 1964 (str. 191)

Nebývá zvykem podrobně referovat o vysokoškolských skriptech. V tomto případě to však považujeme za užitečné, protože se domníváme, že při současném nedostatku původní i překladové sociologické literatury je Dismanova práce solidním počátkem očekávané produkce. Její cenu zvyšuje to, že je po tak dlouhé době půstu prvním systematictější pokusem informovat o metodologických problémech sociologie. Autor považuje za úkol skript „seznamovat s možnostmi a charakteristickými vlastnostmi nejdůležitějších výzkumných metod a technik, jak je zachytila literatura a jak se odrazily v naší výzkumné praxi“ (str. 10). Bylo by proto neseřízní kritizovat ho za to, co přesahuje zamýšlené a v našich nynějších podmínkách možné ambice práce. Proto se chceme soustředit na celkovou charakteristiku práce, na obecné poznámky k problémům, které považujeme za důležité zdůraznit, ale i poukázat na některé neúplnosti a nedůslednosti práce.

1.

Uvedená skripta obsahují 5 kapitol a dodatk. První kapitola *Výzkum v osvětové práci* (10 str.) je úvodní, hovoří o významu výzkumů v osvětové praxi, o významu sociologických výzkumů vůbec a pokouší se stanovit nejobecnější metodologické principy. V druhé kapitole *Příprava výzkumu* (37 str.) vysvětluje autor problematiku přípravných fází výzkumu. Snaží se ukázat, že v těchto fázích by měl výzkumný pracovník disponovat důkladnou teoretickou i praktickou přípravou, promyšlenou koncepcí, promyšleným a vyzkoušeným způsobem sbírání dat i jejich kvantitativním zpracováním. Dále předpokládá provedení a zpracování předvýzkumu a podrobné vypracování definitivní projekt zamýšleného výzkumu.

Hlavní částí, významem i proporcionálně, je kapitola *Výzkumné techniky* (90 str.), pojednávající o hlavních technikách sociologického výzkumu. Je zde podána stručná charakteristika jednotlivých používaných technik, jako je pozorování, připravený rozhovor, dotazník, studium dokumentů, obsahová analýza, experiment, sociometrie.

Předposlední kapitola *Provedení výzkumu* (6 str.) stručně pojednává o organi-

začním zajištění průběhu výzkumu a poslední kapitola *Zpracování výsledků výzkumu* (9 str.) o problémech zpracování výzkumu. Domníváme se, že právě v této části práce se autor chová macešsky k tématům, které považujeme za velmi důležité.

Dodatkem ke skriptům je stať Z. Perglerové *Kvantitativní vyhodnocení výzkumu* (30 str.), ve které se autorka zmiňuje o některých základních pojmech statistiky, a na několika málo příkladech se snaží ilustrovat možné matematicko-statistické úvahy při zpracování dat.

2.

Skripta je možno považovat za práci, která se snaží reprodukovat používané postupy metodologických publikací běžných v zahraničí, pokouší se je aplikovat na naše podmínky a snaží se využít některých zkušeností z osvětových výzkumů, na jejichž projekci se autor podílel.

a) Za nejcennější část považujeme Dismanovy poukazy na teoretický i praktický význam přípravných fází sociologického výzkumu. Jejich hodnotu zvyšuje specifická situace v sociologii u nás. Několikaletý přerýv vědecké práce v této oblasti způsobil, že celá generace sociologů nemá potřebné teoretické a již vůbec ne praktické metodologické znalosti a zkušenosti. Existuje značná, v těchto letech vzniklá, mezera v původní i překladatelské produkci sociologické literatury. Tato mezera se zaplňuje pomalu a obstarávání literatury je i dnes spojeno s obtížemi. Proces institucionalizace je v počátcích, pokračuje pomalu; prakticky neexistují zkušené týmy sociologických pracovníků, jsou stále obtížné a nečetné kontakty našich a zahraničních sociologických pracovišť.

Naproti tomu v poslední době velmi rychle vzrostl zájem o sociologii, přerůstající někdy až v módní vlnu.

Rozšiřují se první institucionální předpoklady pro existenci sociologie, mnohá pracoviště společenských věd, různé instituce a podniky projevují zájem o uskutečnění sociologických výzkumů.

V takové situaci se mnoho pracovníků s nedostatečnými sociologickými vzděláním a s nedostatečnými zkušenostmi pouští do organizace různých sociologických výzkumů. Jsou to progresivní činy, ale brzdí je, a někdy i diskreditují, právě tyto nedostatečné zkušenosti, zejména v přípravě a projekci výzkumu. Jejich znakem zpravidla bývá vynaložení velké pracovní energie a dosažení nepatrných vý-

sledků. Tedy to, co nazýváme neefektivností práce.

Dismán podle našeho názoru začíná nejdůležitějším. Upozorňuje na to, že zdánlivě pro laika tak prostá a jednoduchá záležitost, formulovat, co chci výzkumem dosáhnout, je náročnou a velmi obtížnou fází výzkumu.

Domníváme se, že je třeba tuto zásadní myšlenku zdůraznit a pokusíme se proto diskutovat některé názory na toto téma.

Tyto názory, které považujeme za laické, se přirozeně objevují u nás i mezi začínajícími pracovníky v sociologii.

b) Nejčastěji se setkáváme s těmito postoji:

1. Považujeme za nepotřebné a nesmyslné zkoumat něco, co předem známe.

2. Za přípustný se považuje takový přístup, kdy se určí nějaká oblast zkoumání (např. problémy mládeže, úrazovost, produktivita práce) a postupuje se tak, že se o této oblasti získává maximum informací a očekává se, že při zpracování z „toho něco vyjde“.

3. Od výzkumu se očekává, že toto „něco“ bude neočekávané, nepředvídané, dosud neznámé a rychle prakticky aplikovatelné.

Vědecká teorie a praxe zaznamenávají však postupy zcela opačné:

1. Oblast sociální skutečnosti, která se stane objektem výzkumu, je třeba předem znát. Čím důkladněji, tím lépe.

2. Výzkum, který má mít efekt, musí jasně a přesně formulovat to, co chce, jakých výsledků zamýšlí dosáhnout a často má dokonce předem připraveny odpovědi na otázky, které položil.

3. Výzkum zpravidla pouze ověřuje předem známé hypotézy nebo rozhoduje mezi několika hypotézami. Jen velmi zřídka, a to nejčastěji náhodou, přijde na nové, neočekávané souvislosti. Daleko více však nadhazuje nové problémy k řešení v dalších výzkumech.

Proč tomu tak je?

Jednotlivý sociální děj, událost, společenská akce, jsou podmíněny prakticky nekonečnou množinou faktorů. Úloha, vycházející z předpokladu rovnocennosti působení jednotek (faktorů) množiny a kladoucí si za cíl postižení jejich vzájemných vztahů a působení, je neřešitelná.

Vědec je nucen diferencovat, považovat některé faktory za rozhodující, jiné za zanedbatelné.

To ovšem může udělat jen podle určitého programu, který je třeba považovat za vědovu východní myšlenkovou konstrukci zkoumané skutečnosti. Jinými slovy, výzkumný pracovník vytváří *abstraktní teoretický model* zkoumané sociální skutečnosti, zkoumaného sociálního děje.

Předpokládáme-li, že byly správně stanoveny teoremy takového modelu skutečnosti, že je logicky nerozporný, že je co nejobecněji platný, budeme k němu hledat nějakou pravděpodobnost výskytu, tj. zkoumat, zda existuje taková skupina sociálních veličin, ve které by platily podobné vztahy jako v souboru veličin abstraktního modelu.

Empirickým výzkumem tedy ověřujeme na určitém výběru ze souboru uvažovaných so-

ciálních veličin platnost vztahů předpokládaných abstraktním modelem pro celý soubor.

Používá se i postupů opačných, kdy se snažíme na základě zkoumání určitého výběru veličin nalézt vhodný model pro explikaci zjištěných vztahů.

Tyto postupy, hledání pravděpodobnosti výskytu k modelu a hledání vhodného modelu na základě rozboru dat z určitého výběru, jsou oddělitelné pouze analyticky a ve výzkumné praxi splývají. Nanejvýše lze stanovit, který z nich ve výzkumu určitého typu, nebo v té či oné fázi výzkumu, převládá.

Tato úvaha má principiální význam pro koncipování sociologického výzkumu. Vyplývá z ní, že je obtížné stanovit hypotézy o sociální skutečnosti, aniž bychom disponovali abstraktně teoretickým modelem zkoumaného děje. Výstavba takového modelu skutečnosti nám totiž vůbec dedukcí hypotéz umožňuje. Bez předpokladů znalostí o struktuře, povaze a zákonitostech sociálního děje nelze uskutečnit proces diferenciací mezi teoreticky nekonečným množstvím informací, které bychom mohli o něm zjišťovat.

Z úvahy vyplývá, že bezprostředním metodologickým postupem, který zkoumání umožňuje, je diferenciací informací, výběr těch, které považujeme k určení sociálního děje za důležité, proces izolace těchto faktů od ostatních souvislostí.

To, že disponujeme abstraktním modelem skutečnosti, nám umožňuje, že víme z čeho, z jakých souvislostí izolujeme a umožňuje nám to po ověření výzkumem zpětně do nejširších souvislostí jevy zařadit.

Setkáváme se s tvrzeními, že marxistická sociologie má být oproti empirické buržoazní sociologii *teoretickou*, že nemá zkoumat izolovaná fakta, ale pojímat sociální jevy *dialekticky*, tj. v jejich vzájemných bohatých souvislostech s totalitou sociální skutečnosti.

Tato myšlenka existuje v povědomí mnoha pracovníků jako požadavek *hledání maxima souvislosti* a jako obava před *izolováním úzkých oblastí* sociální skutečnosti. Nehledě na to, že je podle našeho názoru tato představa pozůstatkem zmatených úvah o vztahu historického materialismu a sociologie, vyplývá z našich úvah, že rozdělení poznávacího procesu na čistě teoretické, obecné oblasti a na oblasti praktického výzkumnictví, sice užitečné, ale neteoretické, je neudržitelné.

Složitost sociální skutečnosti klade na výzkumníka požadavek stanovit si úzký, praktický cíl, dočasně izolovat zkoumané jevy, ale tuto izolaci a zúžení problematiky dovoluje pouze vysoce teoretické zvládnutí zkoumaných sociálních dějů.

Diferenciací, vydělení, izolace je bezprostředním metodologickým požadavkem výzkumu, ale bez vybudování abstraktního teoretického modelu zkoumaného děje by tato izolace byla skutečnou izolací od souvislostí a znemožňovala by obecnější interpretaci.

Domníváme se, i na základě vlastních zkušeností, že nejčastějšími chybami začínajících výzkumných pracovníků jsou prohršky proti tomuto principu. Vedle přirozené začátečnické snahy získat co nejvíce informací o předmětu

výzkumu se zde pravděpodobně uplatňují pozůstatky boje proti buržoazní sociologii, které se vytýkaly její izolující postupy.

c) Dalším argumentem pro naši úvahu, nejen teoretickým, ale velice naléhavě se projevujícím v praxi, je kvantitativní zpracování a interpretace získaných dat.

Disman na mnoha stránkách textu zdůrazňuje, jak je tato složka výzkumu důležitá, ale uvede-li konkrétní příklad, ukáže se nedůsledným. Příklady nesou zřetelné stopy snahy nashromáždit co nejvíce informací. Svědčí to o tom, že výzkumy, na jejichž projekci se autor podílel, byly nedostatečně zpracovány. Jinak si to nedovedeme vysvětlit. Na str. 36 uvádí, že každý výzkum musí zjišťovat určité základní minimum faktů, která jsou potřebná pro jakákoliv další šetření a operace. Uvedený soubor má, odhadem stanovený, asi 160 titulů, z nichž každý má (např. tisk docházející do obce) střizlivě odhadnuto asi dalších 5 ukazatelů. Jak můžeme toto ohromné množství informací využít?

Je ještě možné ho použít k charakteristice obce, když se pokoušíme zjistit, do jaké míry je námi zkoumaná obec reprezentativní, tj., neexistuje-li nějaká *závažná* odlišnost, která by ovlivnila naše zjištění, takže bychom je nemohli zevšeobecňovat a byli bychom nuceni je považovat za jedinečná právě pro tuto obec. Ovšem i toto rozhodnutí je velmi náročné, neboť předpokládá srovnání buď s nějakými známými průměry nebo ostatními obcemi, což, při takovém množství ukazatelů, je námět pro obsažný úkol.

Disman však zřejmě chce využít těchto údajů v rámci výzkumného úkolu. To by znamenalo, že kdyby chtěl provádět rozbor rozdílu *jen* v návštěvnosti kina např. v 10 obcích, pak by musel neustále testovat hypotézy jako např., zdali v obcích s větším počtem kovoze-mědělců se chodí do kina více proti..., v obcích, kde odbírají více tisku (jakého?), navštěvují více filmová představení než..., atd. Zařazení všech naznačených titulů k této úzce postavené otázce představuje nejméně 160 tabulek — ve skutečnosti, kdybychom chtěli sledovat neustále opakovanou myšlenku o zařazení do nejširších souvislostí, potřebovali bychom nejméně 1000 tabulek a počet všech *možných* zjištění s těmito ukazateli je obrovský. To ovšem autor nepředpokládá zjišťování pouze návštěvnosti v kině, nýbrž zkoumání kulturního života v obci v desítkách dimenzí!

Podobná nedůslednost se objevuje ihned na počátku práce (str. 20). Zde Disman správně upozorňuje, že výzkum má mít co nejkonkrétněji formulované hypotézy. Kámen úrazu je v tom, že, jak je vidět, lze si konkrétnost představovat různě. Podle našeho názoru otázka „Jak se změnil časový rozpočet zemědělců jejich vstupem do družstva?“ je sama solidním průzkumným úkolem, a např. další konkrétní otázka, „Jak se v časovém rozpočtu zemědělců odráží místní ekonomické podmínky?“, je otázkou na základě empirických dat neřešitelnou nebo těžko řešitelnou právě pro svoji obecnost.

Právě zde vystupuje do popředí, jak Disman několikrát zdůrazňuje, že je daleko jednodušší

sebrat data, než jich potom využít. Neboť i kdybychom předpokládali, že nějakým způsobem dokážeme sméstnat data do vyhodnocených tabulek umožňujících již interpretování, může se často stát, že takové množství tabulek nedokážeme ani při nejlepší vůli vyhodnotit.

3.

Sama interpretace získaných dat není jen problémem souvisejícím s kvantitativním zpracováním, ale daleko širším. Interpretace je podle našeho názoru vedle přípravy nejvýznamnější fází výzkumu.

a) Část práce, kterou určil Disman této problematice, je bohužel nejslabší. Nejen proporcemi (9 stránek), ale i věcně. V předcházejícím textu se snažil explikovat vlastním způsobem problematiku sociologického výzkumu, nebo alespoň parafrázovat metodologickou literaturu. V této části (5. 3. Rozbor a interpretace) se Disman uchýlil k několika obecným citacím, které vyňaty z kontextu zřejmě obecných úvah se v této souvislosti ve své obecnosti stávají banálními výroky (např. citace Zemana).

Kromě toho se autor dopustil v této části jistých zjednodušení. Na str. 152 praví, že: „interpretace získaných výsledků znamená vlastně nalezení a dokázání příčinných vztahů mezi jednotlivými jevy, vysvětlení dynamiky těchto jevů. Jen na tomto základě můžeme předvídat, jak se bude zkoumaný jev vyvíjet, jen na tomto základě můžeme navrhnout, jak sledovaný jev ovlivnit, změnit.“

Domníváme se, že je dnes obecně přijímán názor, že kauzální analýza sociálních jevů je pouze *jedním* z možných způsobů interpretace, ale právě pro sociální jevy obtížně použitelné, neboť často svádí k mechanickému a zjednodušenému výkladu.

Pro interpretaci složitých sociálních souvislostí se používá více analýzy funkcionální, pravděpodobnostního typu nebo hledání volnějších vztahů korelačních.

Disman má pravdu v tom, že pouze kauzální analýza dovoluje více méně jednoznačně předvídat budoucí stavy. Je však empiricky známo, že právě pro sociální jevy jsou takovéto předpovědi velice obtížné a nespolehlivé. Teoretická explikace těchto obtíží vychází právě z faktu, že složitost těchto vztahů nelze postihnout *pouze* kauzálně, neboť jakákoliv předpověď budoucích průběhů sociálních dějů může být vyslovena jen s určitou pravděpodobností, při čemž tato pravděpodobnost ve srovnání s ději přírodními je malá a významně klesá s intervalem času a prostoru.

b) Domníváme se, že práce, pojednávající o interpretaci dat získaných sociologickým výzkumem, by měla upozornit přinejmenším na tyto interpretační postupy:

1. Hodnocení použitých sociologických metod
2. Hodnocení statistických metod
3. Hodnocení experimentální situace
4. Porovnání výsledků s výchozím abstraktně teoretickým modelem.

ad 1. — I ve svědomitě připraveném výzkumu se mohou vyskytnout případy, že se ukáže

některá metoda ne zcela vhodně zvolená nebo ve změnách podmínek aplikovaná jinak než bylo původně předpokládáno, nebo dojde ke zpřesnění, pozměnění či doplnění výchozího teoretického modelu.

Pokud jsou tyto změny nepodstatné a nevybočují z rámce stanovených cílů, není třeba vždy považovat výzkum za znehodnocený. Je ovšem principiálně nepřijatelné takto vzniklých změn a posunutí nedbat. Proto je důležité a užitečné znovu ověřit a přezkoumat použitou metodiku a s případnými změnami počítat při interpretaci. Žádná sociologická metoda není zcela přesná v tom smyslu, že bychom data jí získaná mohli považovat za zcela adekvátní „skutečnosti“. Proto i v odborné a pečlivě provedeném výzkumu je nutno upozornit na možná zkreslení získaných údajů, kterému jsme se nemohli zcela vyhnout – např. zkreslení pramenící z různé kondice sledovaných osob, z různé konkrétní situace, ve které osoby vypovídají, z různosti osob, které provádějí konkrétní zjištění, ze způsobu formulace otázek... atd. Pokud jsme postupovali správně, pouze omezíme variabilitu v této oblasti na minimum. Je však iluzí se domnívat, že ve všech oblastech se nám to podaří *stejně*. Diskuse o různé hodnotě získaných údajů, jež potom hodnotíme, musí být proto nezbytnou součástí samé interpretace.

ad 2. Mezi vědeckými pracovníky a mezi pracovníky společenských věd zvláště, existují často iluze o *přesnosti* statistického hodnocení. Každé takové matematické vyjádření je obestřeno chimérou exaktního poznatku, který už nemůže nic zvíkat. Ve skutečnosti však statistika jako každá věda, a ona zvláště, pracuje s různými parametry přesnosti. Jen s tím rozdílem, že se je snaží číselně vyjádřit. Jakékoliv zjištění ve statistice v sobě obsahuje jisté procento chyb – ať již při přijetí hypotézy, která se na základě statistického testu ukáže jako platná, i když vlastně je její platnost pouze pravděpodobná, nebo při zamítnutí hypotézy, která se může později ukázat jako správná. Dále i způsoby statistického materiálu se od sebe liší různými parametry, mluvíme např. o síle testu apod.

Mimo to, což také není pro interpreta zanedbatelné, vzniká při technické manipulaci s materiálem, který třídíme do tabulek, nebo s nímž provádíme výpočty, opět určité procento chyb, které je podle způsobu zpracování různé, ale vždy i s ním musíme počítat.

ad 3. Obecný teoretický model sociální struktury předpokládá, že sociální činitele, sociální jednotky vykonávají v sociálním systému určité funkce a zastávají tudíž určité pozice (role) vyplývající z těchto funkcí. Předpokládáme-li, že sociální činitel je socializován, tj. přijímá a uvědomuje si tuto roli, je ochoten ji plnit, identifikuje se se sociální jednotkou, jejímž členem se stal, očekáváme, že jeho chování bude podobné tomu, které je pro výkon role potřebné a které se tedy požaduje. Sociolog potom počítá s tím, že chování příslušníků různých sociálních skupin a aktérů různých sociálních rolí se bude lišit.

Vycházejíce z toho předpokladu, snažíme se pro posouzení názorů, postojů, hodnot, cílů

atd. o takový výběr individuí, který by reprezentoval sociální skupiny, sociální role, o něž nám jde. Avšak v tom okamžiku, kdy se stane individuum objektem výzkumu, je vytrženo z dosavadních podmínek a předchozí vzorce chování jsou v určitém slova smyslu na novou situaci neaplikovatelné. Člověk si uvědomuje, že se stal předmětem zkoumání, že vystupuje v experimentální situaci a chápe tuto novou situaci jako v jistém smyslu novou sociální roli, kde platí *jiné* vzorce chování, podle nichž se má jednat. To vůbec neznamena, že by člověk začal vědomě vypovídat nepravdu, klamat výzkumníka. Prostě v roli objektu výzkumu se bude chovat jinak než v jiných rolích. Důsledkem toho je, že se výpovědi příslušníků různých sociálních skupin standardizují, že vzorek ztrácí očekávanou reprezentativnost co do typicky diferencovaného chování podle různých sociálních rolí a podle příslušnosti k různým sociálním skupinám.

Neznamena to, že standardizace výpovědi je absolutní, že by se ztratila jakákoliv diferenciace v chování, postojích, názorech atd., nicméně tato diferenciace nedosahuje předpokládaného stupně. Snažit se o ověření postojů, názorů, představ, cílů atd., je gigantická úloha, v některých směrech prakticky neřešitelná. Nejčastěji se musíme spokojit s tím, že chápeme data jako *výpovědi* v určité, námi stanovené a kontrolované *experimentální situaci* a zkoumáme, zda difference ve výpovědích má vztah k diferencí podle jiných znaků. Nalezeme-li významný vztah mezi typem výpovědi a stanoveným znakem (např. věkem), jsme oprávněni tento vztah interpretovat jako očekávání, že rozlišení podle výpovědi o postoji provedená v určité experimentální situaci budou s určitou stanovitelnou mírou pravděpodobnosti odpovídat rozlišením podle stanovených znaků.

Složité porovnávání výpovědi v různých experimentálních situacích a různých „objektivních“ měření bychom mohli přiřadit určité míře pravděpodobnosti, že takto ověřované výpovědi budou odpovídat skutečnému postoji, názoru, cíli atd.

Nejčastější chyby se v tomto smyslu tedy dopouštíme, když se domníváme, že ze statistického hlediska reprezentativní výběr postačí k tomu, abychom mohli interpretovat určité postoje, názory atd. příslušníků určité sociální skupiny, aktérů určitých sociálních rolí, jako jednoznačně adekvátní *skutečným* postojům uvažované skupiny a uvažovaným aktérům sociálních rolí.

Ad 4. Porovnání dosažených výsledků s výchozími předpoklady je v podstatě proces, ve kterém hodnotíme, zda hypotézy dedukované z obecného abstraktního teoretického modelu umožňují po ověření potvrzení tohoto modelu, nebo zda je třeba formulovat a ověřovat hypotézy nové nebo použít jiného teoretického modelu.

4.

Závěrečná část Zuzany Perglerové ve formě volného dodatku nese na sobě neujasněnosti cíle, jakému tato stať má sloužit. Pro čtenáře,

který má v této stati hledat základní orientaci v problematice, bude dodatek zklamáním.

Snaha o logický výklad základních operací statistiky na příkladech (většinou z populacionistiky, nikoliv přímo z oblastí sociologie) však neposkytuje nic *nového* vzhledem k běžně dostupným statistickým učebnicím, ba vzhledem k menšímu rozsahu práce je ani zdaleka nemůže ve výkladu nahradit.

Mimo to výklad neposkytuje ani informace, které jsou pro sociologa, který se zabývá sociálními daty, základní. Tak např. při testování hypotéz není uvedena obecně přijímaná „mezna“ hladina významnosti, mluví se o hladině 10%, nebo je pouze konstatováno, že je „rozdíl významný, jak je patrné z grafického vyjádření“ (str. 173) anebo z porovnání procentuálních údajů. To může vést i k hrubým záměnám a k nesprávnému pochopení u pracovníka, který se s podobnými problémy setkává poprvé.

Podobně u výkladu principu zjišťování korelací působí banálně běžné prohlášení o významnosti korelací blížících se ± 1 , když se právě pracovník v oblasti společenských věd setkává s korelací o hodnotě hlavně kolem $\pm 0,5$.

Obecná prohlášení o úloze statistiky v sociologii sice velmi správně upozorňují na přeceňování i podceňování možností statistiky, i na problémy spojené s účastí statistika při vypracovávání jednotlivých fází výzkumu, ale zůstávají opět jen v nejobecnější rovině. Z předchozích našich poznámek pak plyne, že např. problematika *rozsahu* získávaných údajů i *obecnosti* formulovaných hypotéz, která vystupuje do popředí právě při kvantitativním vyhodnocování *sociologických* průzkumů, nebyla pochopena. Opět se domníváme, že to plyne z toho, že autorka své zkušenosti nečerpala z *konkrétní* problematiky zpracování výsledků průzkumů.

Podle našeho názoru v současné době právě kvantitativní vyhodnocování shromážděných sociologických dat je Achillovou patou většiny u nás prováděných průzkumů. Zde vystupují do popředí *formy* vyhodnocování údajů, tj. techniky zpracování (např. autorka se nezmiňuje o v současné době nejúčinnější technice vyhodnocování pomocí analyzátorových karet), kdy již dotazník i formulace jednotlivých otázek musí být sestaveny s ohledem na způsob vyhodnocování.

Dále není ani zmínka o důležitých otázkách délky mechanických výpočtů a v této souvislosti ani o vybavení sociologických pracovišť, ani o zajištění středně technických kádrů, nebo o možnostech odevzdat materiál výpočetnímu středisku.

Autorka v čtenáři totiž utvrzuje zakořeněný dojem, že statistické vyhodnocení je něco vnějšího, něco, co je zvládnuto konzultacemi statistika a odevzdáním materiálu výpočetnímu středisku nebo statistikovi, který vrátí již hotovou práci. Konkrétní situace, jak jsme se přesvědčili z vlastní zkušenosti, tyto představy úplně vyvrací. Samo použití statistiky v oblasti společenských věd nese s sebou zvláštnosti proti použití statistiky např. v biologických výzkumech. Do popředí se dostávají hlavně problémy, že materiál, který vyhodnocujeme, je daleko více svou podstatou *kvalitativní* než kvantitativní, dále že daleko méně dokážeme sledované faktory zjednodušit a vy-preparovat co možná nejméně komplikovaný a tím pro hodnocení nevhodnější celek. Tím i výsledky, které získáváme v oblasti společenských výzkumů, jsou daleko méně přesné a „průkazné“ než z jiných oblastí.

Pro společenské výzkumy je proto vhodnější použití jen *určitých* technik a někdy i specifických statistických metod použitelných pouze pro tuto oblast. To, že u nás nemáme odborníky, kteří by se orientovali v oblasti statistiky zaměřené na společenský výzkum, a že tuto funkci jsou proto nuceni suplovat statistici z různých oblastí (demografie), často způsobuje, že tyto pracovníci se snaží hodnotit sociologická data postupy, které jsou jim známé z vlastní činnosti. Nutným důsledkem pak je, že někdy dochází k značnému zkreslení materiálu nebo častěji k jeho nevyužití. V sociologii jsou známy např. pokusy o manipulaci se sociologickými daty jako kvalitativními bez převodu na kvantitativní model a o vypracování specifických statistických technik pro tuto oblast.

Kromě těchto, vlastně obecně koncepčních připomínek, bychom práci mohli vytknout ještě drobné nedostatky. Není jistě správné se nezabývat v metodice problémy „validity“ a „reliability“ dat – to však vlastně souvisí s předchozími připomínkami. Podobně by v práci měla být zařaděna alespoň zmínka o škálové analýze jako technice používané v oblasti zjišťování mínění, tedy zvláště potřebné pro osvětové zaměření výzkumů.

To však, jak jsme si vědomi, přesahuje nároky, které můžeme mít na vysokoškolská skripta. Naše poznámky jsou proto určeny hlavně širší sociologické veřejnosti, která vydání skript přivítala jako velmi potřebné a zatím u nás ojedinělé shrnutí závažné problematiky. Tedy jako doplnění některých málo zdůrazněných otázek a jako nadhození problémů, které nebyly řešeny vůbec.

Jaroslav Kapr
Zdeněk Šafář

Výzkumy samosprávy

V letech 1959–1960 se konal v jednom ze středně velikých měst Srbska výzkum struktury a fungování orgánů socialistické samosprávy. Došlo při něm k zajímavé kooperaci 14 francouzských a 21 jugoslávských výzkumníků. Francouzští účastníci vedli v terénu interviewy sociografického charakteru (s vedoucími pracovníky 57 různých institucí), jugoslávští se soustředili na interviewy v intenzivně zkoumaném průmyslovém závodě. Metodologicky řídil výzkum francouzský sociolog A. Meister, který později publikoval jeho výsledky a současně se pokusil o jejich určitou teoretickou interpretaci.

Vyšlá kniha¹ spojuje oba tyto aspekty. Teoretický aspekt neskrývá autorovy sympatie k buržoazní demokracii, ani jeho pochybnosti o možnosti realizovat ty či jiné cíle toho, co on sám nazývá socialistickým projektem. Přiznává však, zejména pro etapu industrializace, právo na život takovému vývojovému modelu, který k danému projektu směřuje. V rámci tohoto přístupu podává objektivní informace o výsledcích výzkumu.

Výzkum se týkal čtyř velkých okruhů působení samosprávy: samosprávy obecní, družstevně zemědělské (daná obec zahrnovala 7 okolních vesnic), sociální (školy, bydlení) a dělnické. Zatímco první tři okruhy byly zpracovány jen sociograficky, převážně z hlediska organizačních a finančních vztahů, dělnická samospráva byla vedle toho v jednom objektu zkoumána s pomocí podrobného referentského archu, jehož otázky byly zaměřeny na zjišťování postojů pracovníků k samosprávě a byly zpracovány statisticky. (Tabulky nejsou, bohužel, technicky příliš dokonalé. Číselné údaje nejsou např. nikde převáděny na procenta, což ztěžuje nejen přehlednost, ale i srovnávací rozbor. Chybí elementy měření.)

Reprodukuje některé výsledky výzkumu dělnické samosprávy: byla zjištěna vysoká účast na schůzích kolektivů (80 až 90 %), které se kromě zákonem stanoveného pořadu (mzdy, získávání pracovníků, disciplína) zabývají širokým okruhem dalších otázek a vystupují jako shromáždění reálné kontroly politiky a činnosti podniku. Jen v jediném případě ze 21 podniků kolektiv užil práva odvolání člena dělnické rady (za nepravdivou docházku do práce). Zatímco otázkami

rozdělování se zabývají ve větší míře přímo kolektivy, v činnosti dělnických rad převládají výrobní problémy a v činnosti jimi volených správních výborů technické problémy bezprostředního provozu. K volbám dělnických rad byly předkládány pouze odborové kandidátky, ovšem většinou se změnami, které vyplynuly z návrhů kolektivů.

Velmi slabá je účast nekvalifikovaných dělníků a pomocného personálu v orgánech dělnické samosprávy (v dělnických radách asi 6 %). Souvisí to s tím, že jde převážně o nedávne rolníky nebo poloroľníky. Dominují středně kvalifikovaní dělníci a nižší technický personál.

Zavedení dělnické samosprávy přineslo určitou stabilitu do řídicích míst. V dané obci během 8 let z 21 podniků žádaly dělnické rady pouze šestkrát orgány obecní samosprávy o odvolání ředitele.

Hlubkový výzkum byl proveden ve strojírenském podniku s 1008 pracovníky, založeném v r. 1948. Referentský arch obsahoval skupiny otázek podle těchto oblastí: práce, výchova a postup, mzdy a zisky, fungování orgánů samosprávy, vnější vztahy podniku, mimopracovní život (zábava, rodina). Pro každou oblast byly kladeny otázky ve čtyřech rovinách: informovanosti, postojů, aspirací a chování (skutečného i zamýšleného). Vzorek 312 dotázaných byl získán nahodilým výběrem ze seznamů.

Informovanost o vzájemných kompetenčních vztazích orgánů samosprávy se ukázala být poměrně slabou, třetina tázaných nedala na příslušné dotazy ani jednu správnou odpověď. Působí zde nedostatek vzdělání i složitost právní reglementace samosprávy. Samospráva umožňuje dělníkům působit na zlepšování organizace práce v zájmu uspokojení svou prací. Pokud jde o disciplinární sankce, uplatňované orgány samosprávy, silná většina dotázaných je považuje za zpravidla ospravedlněné.

Polovina tázaných se nevyzná ve výpočtu své mzdy pro jeho přílišnou komplikovanost. Pouze 59 z 321 dotázaných se domnívá, že dělnická rada preferuje zájmy podniku na účet dělníků, z nich jen 20 vytýká, že mzdy jsou nízké v důsledku příliš vysokých investic. Většina tázaných považuje dělníky za tu část osazenstva, která je nejlépe zastoupena v dělnické radě. Dělnický charakter správního výboru je méně uvědomován. Velká

¹ Meister Albert, *Socialisme et autogestion, L'expérience Yugoslave*, Du Seuil, Paris, 1964, 400 str.

většina popřela, že by se členové dělnické rady izolovali od osazenstva. Více než polovina tázaných považuje pro členy dělnické rady za nejdůležitější mít lidské vlastnosti (zvláště spravedlivost a přirozenou autoritu), daleko méně často je kladen důraz na odborné schopnosti a jen zcela sporadicky se uvádělo kulturní a politické vzdělání.

Výzkum dosvědčil existenci egalitárních tendencí alespoň u poloviny osazenstva a značnou citlivost dělníků na růst rozdílů v platech dělníků a techniků. Autor to interpretuje jako rozpornost podniku a pospolitosti.

Mezi aspiracemi, vyslovovanými pro budoucnost dětí, v odpovědích zcela jednoznačně převládá přání, aby si mohly získat co nejvyšší vzdělání.

Vzhledem ke zvláštnímu postavení, které v systému dělnické samosprávy zaujímá odborová organizace, je zajímavé, že téměř třetina dotázaných nezná její činnost. Informování kladou v její činnosti na přední místo organizaci zábavy, rekreace a výpomoci; teprve na druhém místě je hájení zájmů dělníků. Odbory nejsou chápány jako instituce, která může přispět ke zlepšení pracovních podmínek, to je považováno za sféru působení orgánů samosprávy a řídicího personálu.

Je škoda, že autor, který byl svého času asistentem Research Center for Group Dynamics na Michiganské universitě v USA, nevyužil svých zkušeností k zaměření výzkumu na otázku vztahů mezi zájmy pracovních skupin bezprostřední kooperace a zájmy samosprávného podniku. Poněkud větší pozornost věnuje vztahům mezi zájmy rodiny a pracoviště, kde zjišťuje značné potíže při překonávání zájmových rozporností. Nepovažujeme však za doložený autorův názor, že jednotlivce prý soustřeďuje svůj zájem nadále vylučně na rodinu a svou práci v továrně považuje jen za nutný předpoklad zlepšení rodinného blahobytu, bez vnitřní angažovanosti. Řada uvedených faktů z výzkumu to přímo vyvrací.

Zvláštní část výzkumu byla věnována funkcionářům společenských organizací. Ukázala podobné výsledky jako dřívější anketa ve Rjece, která se jimi zabývala speciálně. Co do sociálního složení to bylo (s výjimkou dělnických rad) neproporcionálně vysoké zastoupení úředníků, zcela neaptné zastoupení rolníků. Svým původem jsou však funkcionáři ze tří čtvrtin z řad dělníků a rolníků. Srovnáváním jejich životní dráhy přichází Meister k závěru, že Jugoslávie představuje velmi otevřenou společnost, kde vzestup je poměrně snadný, přičemž příznivě působí síť doplňovacích kursů a vzdělávání dospělých. Výzkumy ukázaly též vysokou přetíženosť funkcionářů (měsíčně jim zabírají funkce průměrně 16 hodin na schůzích, 11 hodin mimo schůze). Meister tvrdí, že členové Svazu komunistů jsou zastoupeni daleko více v nejdůležitějších orgánech dělnické samosprávy než v méně významných institucích, není však s to vysvětlit jejich poměrně nízké procentuální zastoupení ve správních výbo-rech. Vzhledem k tomu, že tyto orgány,

i když jsou stále kontrolovány dělníckými radami, mají faktickou výkonnou moc v podnicích, vyvrací tento fakt jasně Meisterovu tézi a též řadu na to navazujících závěrů o rozptýlení a koncentraci moci v orgánech dělnické samosprávy.

Konkrétní výsledky výzkumu jsme uvedli poněkud širší, protože je považujeme za nejceněnější část obsahu Meisterovy knihy. I když organizační vztahy v našich podnicích se značně liší od jugoslávských, je zde řada námětů (aktivita podle stupňů kvalifikace, vztah k odborům aj.) pro zaměření badatelské pozornosti i v našich podmínkách. Stále lákavější jsou návrhy na provedení srovnávacích výzkumů, které by zjišťovaly možnosti participace bezprostředních výrobců v různých organizačních soustavách, existujících v jednotlivých socialistických zemích. Dnes při úrovni sociologické práce v řadě těchto zemí bude jistě možné obejít se přitom bez konzultantů z řad západních sociologů.

Teoretické úvahy Meisterovy nejsou zcela tak přesné jako výsledky výzkumu, často vyznívají jako paralelní linie, o výzkum se neopírají. I v nich ovšem najdeme cenné postřehy, např. když Meister zjišťuje oscilaci a napětí mezi decentralizačními a centralizačními tendencemi v samosprávním systému a sleduje střídání jejich dominací v jednotlivých časových údobích, které bylo provázeno překonáváním jevů, směřujících ke krajnostem byrokratismu nebo anarchismu, resp. skupinového egoismu. Správné jsou i rozbor y zdrojů kádrů inteligence. Též v úvahách o střetávání egalitárních tendencí s nulností odstupňovávat odměňování a spotřebu, která je požadavkem výrobního rozvoje, je nemálo zajímavého.

Zatímco autor vidí v zavedení a prohlubování dělnické samosprávy proces demokratické podniku, vyzývá respekt k dodržování demokratických procedur atd., na druhé straně pochybuje o tom, že celospolečenské řízení v Jugoslávii může být označeno za demokratické. Chápe ovšem demokracii ve smyslu soukromé podnikavosti. Některé pasáže budí dojem, jako by pokládal demokracii a příliš silnou integraci jednotlivce do skupiny za jevy bezmála se vylučující. Nepromyšlenost tohoto stanoviska je zřejmá především z hlediska toho, že autor při rozboru údajů výzkumu konstatuje, že vedoucí úloha a autorita Svazu komunistů ve styku s masami nespočívají na přinucení, ale na přesvědčování.

Demokratismus ve svém pojetí považuje Meister za objekt poznání, nikoliv za hodnotící normu. Uznává např., že jugoslávský plánový model může být v dané situaci v rozhodujících ohledech efektivnějším než „spontánní model“. Uvádí dokonce historické analogie s omezováním osobní svobody v západních zemích v minulých stoletích v zájmu počáteční akumulace kapitálu.

Základní nedostatek těchto Meisterových úvah spočívá v tom, že problémy demokracie a centralismu (samy o sobě správně vyhmátnuté jako klíčové) nerozebírá na podkladě pochopení významu společenského vlastnictví

jakožto základu utváření nové společenské struktury socialismu. Vychází pouze z určitých politických koncepcí demokracie a pokud ji konfrontuje s ekonomikou, tedy výlučně s problémy výroby, produktivity práce, odměňování a spotřeby. Složitě procesy vývoje vztahů mezi ekonomikou a politikou traktuje Meister značně zjednodušené jako emancipaci ekonomiky od politiky — ačkoliv na druhé straně vyzvedá, že v posledních letech zesílily centralizační tendence (kontrola cen, investic, úvěrová reforma atd.). Kromě toho by i západní sociolog měl mít na zřeteli, že decentralizace a uvolnění hodnotové ziskové stimulace představují rovněž určitou ekonomickou politiku socialistického státu, který sám není jen centrem, ale celou soustavou společensko-politických vztahů z centra dolů do míst a zpět z míst nahoru do centra.

Pod vedením Ž. Taniće byl proveden další výzkum dělnické samosprávy v Jugoslávii, jehož výsledky byly knižně publikovány přímo v zemi.⁵

Oba výzkumy se mohou vzájemně doplňovat, méně již se mohou jejich výsledky navzájem korigovat, neboť jsou poměrně málo srovnatelné. V tomto druhém případě jde o obsahovou analýzu materiálů, které o dělnické samosprávě během desetiletého období (z něhož byl brán v úvahu každý lichý rok) přineslo sedm jugoslávských novin. Materiál získaný touto cestou je částečně srovnáván s obsahem jednání dělnických rad několika vybraných závodů i s obsahem projevů vedoucích jugoslávských politiků. Ještě důležitější je však to, že získaný materiál je analyzován vývojově, na pozadí celkové historie sociálních vztahů, spjatých s dělnickou samosprávou v Jugoslávii. To je základní přednost daného díla, které, ač přímo vychází již z určitého odrazu daných vztahů, proniká nezřídka prostřednictvím tohoto odrazu až k jejich podstatě. Je to konec konců důkladné, v lecčems objektivně sociologické zpracování celé problematiky dělnické samosprávy, která zase zasahuje vlastní jádro socialistických společenských vztahů vůbec.

Výsledkem výzkumu bylo sedm studií, v knize souborně opublikovaných. Z nich rozsahem i obsahem je nejzávažnější syntetická analýza Ž. Taniće o tendencích a problémech ve vývoji dělnické samosprávy. Tentýž autor napsal na základě rozboru pořadů schůzí dělnických rad několika podniků kratší stať o tendencích jejich dosavadní práce. Zbývající část sborníku tvoří pět monografických studií o materiálech jednotlivých analyzovaných listů. D. Šušnjić ve dvou z nich rozebírá materiály o dělnické samosprávě z „Borby“ a ústředního odborářského „Radu“. I. Perić věnuje delší stať odborářskému listu Chorvatské republiky „Glas rada“, L. Nikodimovski makedonskému odborářskému listu „Trudbenik“. Dvě monografie

se týkají závodních časopisů. Mirjana Poček píše o listu „Džuro Džaković“ (strojírenský závod), S. Matić o časopise „Verteksov Vjesnik“ (textilní závod). Hlavní Tanićova studie bere kromě těchto listů zřetel ještě na slovinský odborářský „Delavska enotnost“.

Předem třeba vytknout několik metodických nedostatků výzkumu. Výběr analyzovaných listů jistě nelze považovat za reprezentativní. Není jasné, proč byly voleny čtyři poměrně shodné odborářské deníky, zatímco závodní časopisy mají ve vzorku pouze dva představitele. Ze čtyř kritérií výběru, uvedených na str. 20, jsou tudíž v celku respektována pouze tři (dostatečně širší probírání dělnické samosprávy, územní dislokace, podíl daných problémů na celkovém obsahu listů), nikoliv čtvrté, jímž má být adekvátní zastoupení různých hladin probírání dělnické samosprávy.

Porovnávání s obsahem jednání dělnických rad je v Tanićově studii prováděno velmi zřídka, takže vzniká otázka, zda první výzkum používající obsahové analýzy, neměl být intenzivněji zaměřen právě na obsah práce samosprávních orgánů (rozborem jejich dokumentů, zápisů ze schůzí a o jiných jednáních atp.). Práce těchto orgánů má primárnější význam. Analýza obsahu tisku by pak mohla v další etapě logičtěji navazovat a kriticky uzavírat, v jaké míře tisk vystihuje problémy reálného fungování samosprávy a v jaké míře nikoliv.

Přes tyto nedostatky může být daný výzkum v mnohém považován za model, případně za zdroj zkušeností o práci metodou obsahové analýzy tisku. Zejména způsob sepětí kvalitativní a kvantitativní analýzy je poučný. Statisticky byly zjišťovány jednak trendy výskytu a frekvence jednotlivých kategorií obsahu, jednak jejich vzájemné pořadí (v tom se užívalo i korelačních koeficientů pro jednotlivé listy) a nakonec i vzájemné podíly kladné hodnotících, kritických, programových a neutrálních postojů v analyzovaných materiálech. Pečlivá kvantifikace je východiskem kvalitativní analýzy, která většinou přesvědčivě vysvětluje zjištěné trendy a tvoří těžiště práce.

Dále nutno vyzvednout cílevědomou snahu předejít zjednodušení obsahu v mezích případech a tehdy, když není zcela jasný rozdíl mezi předmětnou objektivitou obsahu a způsobem jeho odrazu nebo interpretace se strany komunikátora.

Za cennou je třeba považovat i samu kategorizaci problematiky dělnické samosprávy. Lze sice uvažovat o tom, zda např. kategorie „Fungování orgánů dělnické samosprávy“, která je zastoupena nejčastěji, není ve srovnání s jinými příliš široká; jsou v ní zahrnuty problémy organizace, metody práce daných orgánů i vztahů mezi nimi a orgány operativního řízení. Avšak jinak je to kategorizace vyčerpávající, teoreticky zdůvodněná,

⁵ Radničko samoupravljanje. Razvoj i problemi 1950–1960. Rezultati analize dokumenta. Beograd 1963. Pod. red. Ž. Taniće.

logická a přehledná. Tvoří kostru učebnice všech studií. Proto se jí přidržíme i zde.

1. *Samostatnost hospodářské organizace a orgánů samosprávy* je pojímána jako druh interakce mezi společenským celkem a jeho integrálními součástmi, týká se však i vztahů k jiným výrobním jednotkám. Ukazuje se, jak v prvních letech samosprávy hledaly kolektivy své úkoly v rámci dané samostatnosti a jak ta na druhé straně bývala narušována, a to zejména komunami. Tisk se problémem samostatnosti podniků zabýval převážně kriticky a programově, zejména v zájmu urychlování procesu relativního osamostatňování a proti byrokratické administrativním pozůstatkům i proti tendencím lokalistického intervenování do záležitostí podniku.

2. *Fungování orgánů dělnické samosprávy* bylo v popředí pozornosti tisku téměř po celé sledované období. Charakter této pozornosti se měnil podle toho, jaké problémy byly právě aktuální (zpočátku vztahy mezi dělnickými radami a správními výbory, problém délky volebního období vzhledem k možnosti utváření skupinových výsad, později postupné budování Komise dělnických rad, zakládání provozních rad i jejich komisi). Na počátku – v menší míře dodnes – bylo pro strukturu dělnických rad příznačné malé zastoupení mládeže, žen a nekvalifikovaných dělníků. (Je zajímavé, že tisk někdy kritizoval i slabou účast členů SKJ.) Na rozdíl od zjištěného výzkumu, zpracovaného v Meisterově knize, se zde hovoří i o slabší aktivitě středně kvalifikovaných dělníků. Na základě rozboru složení dělnických rad je zde postaven zásadní problém, zda demokratická extenzita, vyjádřená proporcionálním zastoupením všech kategorií výrobců v dělnických radách, zajišťuje (vzhledem k různé úrovni stability, kolektivní identifikace i společenské uvědomělosti) též vysoký stupeň účinnosti a samostatnosti v jejich práci. Tisk se snažil ovlivňovat řešení tohoto problému spíše tak, aby struktura dělnických rad odrážela strukturu pracovního kolektivu.

Zvláštní pozornost je věnována dvěma otázkám. Především vztahům dělnických rad a celých výrobních kolektivů, které mají možnost projevit svou vůli též přímo ve formě referenda, na shromážděních výrobců nebo na společných schůzích rady s kolektivem. A za druhé vztahům mezi funkcemi samosprávy a funkcemi operativního řízení. Tyto vztahy byly zejména v prvním období probírány tiskem, ze všech problémů samosprávy nejkritičtější; podíl pozitivních relací byl nepatrný. Bylo však též málo programových postojů, které by navrhovaly vhodnější řešení. Pokud jde o metody práce samosprávních orgánů, tisk uvádí mnohem více pozitivních zkušeností, i zde však převládají kritické postoje, vytýkající zejména nesoustavnost a nepřipravenost schůzí, mechanické hlasování o usneseníh, nedemokratické ovlivňování stanovisek a slabé informování kolektivů o práci samosprávních orgánů.

3. *Vztahy společenskopolitických organizací* (zejména Svazu komunistů a odborů)

a *orgánů samosprávy* tvoří další důležitou kategorii sledované problematiky. Analýza ukazuje, že odborové organizace byly v praxi hlavním nositelem úsilí o decentralizaci a demokratizaci. Méně přesvědčivé je Taničovo tvrzení, že po zavedení systému samosprávy se již téměř nepocitovala potřeba funkce odborů jako obhájce zájmů dělníků (str. 64). V jiných místech se totiž píše, že řada sociálních problémů zůstává a L. Nikodimovskij výslovně zdůrazňuje, že odborové organizace prokázaly významnou iniciativu při obhajobě zájmů dělníků (193). Poměrně rychle byly překonány tendence organizací SKJ i odborů substituovat orgány samosprávy. Jejich vliv se soustředil na jedné straně na výchovu a přípravu výrobců k vykonávání samosprávních funkcí a na druhé straně na vytváření takové veřejné atmosféry v kolektivech, aby se samosprávní orgány při svém rozhodování nemohly postavit proti jejich zájmům a aby rozhodnutí byla přijímána a plněna. Odbory, ač to nebylo jejich formálním prerogativem, se staly organizovanou formou kontroly samosprávních orgánů výrobců. Pokud jde o organizace SKJ, sám tisk SKJ kritizoval místní projevy koncentrace moci, oslabování zájmu o fungování samosprávy, zanedbávání soudobých způsobů politického a výchovného vlivu na dělníky, aby se intenzivněji a širě účastnili práce samosprávních orgánů, obcházení forem bezprostředně organizované kontroly a nedostatečnou pozornost k projevům negativních tendencí (69).

4. *Výrobní problémy*, které tvoří základní obsah praktické činnosti samosprávy, byly co do frekvence na prvním místě jednání dělnických rad, na druhém místě mezi materiály závodních časopisů a teprve na třetím místě u ostatních listů. Přitom jsou sem zařazeny i otázky plánování. O něm se uvádí, že soustava samostatného plánování v podnicích (za podmínek, kdy ústřední plán není státním direktivním plánem, ale společenským plánem globálních proporcí) vedla k tomu, že samosprávní orgány plánovaly po důkladnější studijní přípravě a s respektováním ekonomických zájmů. Plánům předcházely ekonomické i společenské rozborů všech druhů činnosti. V oblasti organizace výroby došlo k přechodu na brigádní systém práce. Stále větší pozornost je věnována rentabilitě. Kritické postoje tisku se relativně měnily, byly však vcelku intenzivně zaměřeny na všechny tyto stránky výrobně ekonomické problematiky.

5. *Problémy realizace výrobků* (komerční a finanční činnost) byly zastoupeny v materiálech tisku nepatrně. Teprve od r. 1957 začaly dělnické rady přistupovat ke studiu cen, a to v důsledku začínající nasycenosti trhu. Vcelku však zůstaly tyto problémy sférou ředitelů a odborníků.

6. *Problémy disponování prostředky a odměňování* jsou zato na třetím místě. Jsou zastoupeny jen o málo méně než problémy výroby. Srovnávají se jednotlivé uplatněné metody odměňování. Dřívější obavy z nebezpečí, že kterým by mohlo vést samosprávně disponování základními i oběžnými prostřed-

ky, se ukázaly lichými, v praxi se neproje-
vily negativní tendence. Potvrzuje se to
i tím, že tisk se v tomto ohledu spokojuje
převážně s konstatujícími a informativními
postoji.

7. *Změny vztahů jednotlivců vůči společen-
skému i pracovnímu celku* jsou dalším soubo-
rem problémů dělnické samosprávy. Autoři
hoví o procesu realizace společenské oso-
bnosti výrobce, probíhající cestou aktivizace
v účasti na samosprávě, považují však tento
proces právem za dlouhodobý. V tisku, který
se těmito problémy zabýval nejvíce na počát-
ku období, také značně převládají kritické
hlasy nad kladné hodnotícími, zejména pokud
jde o vztah ke společenskému vlastnictví a
o plnění pracovních povinností.

8. *Vztahy mezi lidmi ve výrobním kolektivu*
nabývaly po zavedení samosprávy značného
významu. Zůstaly hierarchické vztahy, které
při plnění výrobních úkolů zajišťují disciplinu
a odpovědnost, jsou však vyvažovány tím, že
vztahy v podniku směřují k oboustranné kon-
trole. Autoři hovoří o reverzibilitě odpověd-
nosti a kontroly.

Na rozdíl od výzkumu, jehož výsledky ro-
zebírá Meister, je v této práci položen zásadní
důraz na vnitřní souvislost samosprávy se
vztahy pracovních kolektivů. Vystupuje jako
ústřední souvislost téměř během celého vý-
kladu, zvláště ovšem při probírání dané
problémové kategorie. Samospráva stimulovala
pocit rovnoprávnosti. Sítila sociální monolit-
nost a koheze pracovního kolektivu a v sou-
vislosti s tím i neformální vztahy mezi lidmi,
založené na vzájemném porozumění, pomoci
a spolupráci. Na druhé straně tehdy, když
např. kritéria vnitřního rozdělování osobních
výdělků nebyla v souladu se stupněm vědomí
kolektivů nebo se zásadami socialistického
rozdělování, docházelo ke společenskému na-
pětí, skupinovým konfrontacím a k nespoko-
jenosti. Tvzení, že hádky jsou nyní řidší a
že pracovní kolektiv je soudcem při jejich
řešení, by zasluhovalo ověření speciálním vý-
zkumem přímo v terénu.

Všechny tyto významné otázky byly po
dlouhou dobu předmětem zájmu společen-
ských organizací. Samosprávní orgány se jimi
začínaly soustavněji zabývat až později, kdy
se též přistupuje ke studiu psychosociálních
faktorů adaptace dělníků, usiluje se o vytvo-
ření podmínek pro jejich rychlejší integraci
v kolektiv. V tisku je však tato kategorie
zastoupena málo, ačkoliv — jak uvádí citace
z „Radu“ — byly obavy, aby se neztratilo se
zřetele, že i ten „nejhospodářštější“ hospodář-
ský problém má svou druhou stránku — spo-
lečenskou a lidskou. Můžeme dodat, že ne-
bezpečí relativního zanedbání této stránky by
mohlo vyvstat i v rámci naší nové soustavy,
která daleko více než dříve a oprávněně zdů-
razní kritérium reálných výrobních výsledků.

9. *Vzdělání a výchova výrobců* je vedle
praktické účasti v samosprávě druhou pod-
minkou zvýšení její kvality a účinnosti. Tisk
však o něm pojednával velmi nekonkrétně,
zde nejvíce převládaly programové postoje.

10. *Životní podmínky, osobní a společenský
standard výrobců* — to je poslední kategorie

z těch, na které autoři utřídili problematiku
dělnické samosprávy. Stala se předmětem po-
zornosti teprve po r. 1955, kdy vznikly reálné
předpoklady zvyšování životní úrovně.

Dělnická samospráva je jak při konkrétní
analýze podle kategorií, tak v celé práci po-
jímána jako sociologická kategorie. Nejen že
představuje společenský proces, ale též ovliv-
ňuje společenské jednání lidí, jejich postavení
i vztahy ve společnosti. Zdůrazňuje se, že jde
o společenskou instituci a o součást celospo-
lečenské struktury.

Vývojový zřetel je při analýze často meto-
dologicky spjat s odkrýváním dialektických
rozporů. Podle Taniče je vývoj samosprávy
procesem neustálého překonávání rozporů
mezi její institucionální formou a dynamic-
kým obsahem a též mezi materiální a spo-
lečensky politickou stimulací i stupněm spo-
lečenského vědomí výrobců. Tisk si všímal
sporných problémů, vznikajících při rozdělo-
vání nadpráce mezi kolektivem a společen-
ským celkem. Bylo diskutováno rozporné po-
stavení ředitele jako zmocněnce společnosti
(státu) v podniku a současné rovnoprávného
člena výrobní jednotky. Tanič též ukazuje, že
dělnické rady neměly z počátku příliš důvěry
ke správním výborům vzhledem k postavení
ředitelů v těchto výběrech a k možnosti
vlivu ředitelů na jejich práci. Suňjič uvádí
řadu zajímavých citací z „Borby“, kdy byli
kritizováni ředitelé, kteří se stavěli proti roz-
hodnutím správních výborů, nebo i ignorovali
dělnické rady, anebo zase byly kritizovány
dělnické rady, které bez hlubšího rozboru
mlčky přijímaly návrhy ředitele. To vše tak
či jinak souvisí s hierarchickými vztahy
v organizaci práce, o jejichž nezbytnosti, jak
jsme viděli, autoři nepochybují.

Analýza se však nepřiblížila dostatečně
k základnímu rozporu, ve kterém se samo-
správa pohybuje a který je dán samotnou
povahou společenského vlastnictví, jež je sou-
časně i celospolečensky soustředěné i záleži-
tostí každého pracujícího, každého pracovního
kolektivu. Tanič uznává tento rozpor jen pro
období před zavedením dělnické samosprávy.
Samospráva znamenala ovšem překonání cen-
tralistického zbytnění, nemůže však elimino-
vat sám rozpor v jeho podstatě. Meisterova
kniha, jak jsme viděli, postřehla výstižněji
existenci tohoto napětí, i když samozřejmě
nebyla s to podat jeho marxistický výklad.

Tanič a jeho spoluautoři kolísají v pojetí
vztahu mezi orgány dělnické samosprávy a
aparátem odborného řízení. Na jedné straně
vidí, že tu jsou reálné problémy, které svědčí
o napětí mezi oběmi složkami řízení. Dokonce
sledují, jak původní tendence ředitelů a Je-
jich aparátu přivlastňovat si co nejvíce z pra-
vomoci samosprávních orgánů a ovlivňovat
správní rady postupovaly v historickém sledu
místo opačným tendencím, kdy dělnické rady
se zabývaly přímo operativním řízením.
„V podnicích, současně se zdokonalováním
jejich celkového fungování, stále mezi sebou
bojovaly dvě tendence: technokratická a
„výrobců“. Technokraticko-byrokratické kon-
cepce nikterak nemohly akceptovat zralost a
(společenskou i výrobní) schopnost výrobců

řídít výrobu. A i tzv. tendence výrobců (vznikaly mezi dělníky) se rodily z nedostatečné důvěry dělníků v korektnost práce odborníků i výkonných orgánů, v jejich ochotu a schopnost chápat zájmy dělníků i zájmy podniku. Proto se odborníci leckdy ocitali v situacích, kdy byla jejich pozitivní iniciativa zužována, byly pochybnosti o jejich práci. Teprve utvářením podoby bezprostřednější samosprávy se zároveň rozšiřují možnosti lepšího sladění vztahů mezi dělníky a odborníky, mezi orgány samosprávy a orgány prováděcími“ (str. 57). K některým formulacím této pasáže lze mít výhrady, např. k jednoznačnému sepětí technokratismu s byrokratismem. V podstatě však jde o vystižení významné zkušenosti o nových formách rozpornosti socialistické ekonomiky, které nezbytně vystupují do popředí po překonání jednostranného centralisticky direktivního řízení. Souvisí to i s nutností zprostředkujících článků v procesu řízení. Ty však nejsou respektovány, když se bez výhrad tvrdí, že v soustavě dělnické samosprávy výrobci „bezprostředně sami sobě kladou reálné požadavky a sami nacházejí prostředky k jejich splnění“ (29). Tato poněkud zjednodušující teze zanedbává ty rozpory, které se snažila vystihnout výše citovaná pasáž a které způsobily, že prvním ze základních problémů praktické práce samosprávních orgánů bylo, jak uvádí sama kniha, „hledání metod, které by maximálně umožnily, aby právo řídit se stalo právem dělníků a aby tím nebyla narušena účinnost a ekonomičnost při rozhodování“ (str. 57).

* * *

Seznámení s výsledky obou výzkumů, zejména s druhým z nich (vzhledem k jeho marxistické analýze), považujeme za žádoucí v našich podmínkách, a to právě nyní, když se přistupuje k zavádění nové soustavy hospodářského řízení. Jistěže nelze od jugoslávského systému samosprávy mechanicky a bezmyšlenkovitě přebírat hotová řešení, tím méně detailní organizační formy. Co však nutno respektovat a poznávat, to jsou jugoslávské zkušenosti s rozpory a potížemi, na které narazí socialistická ekonomika v situaci uvolněného působení zákona hodnoty. Není sporu, že se setkáme, byť i v jiných formách, s mnohými z těch problémů, které jsou v obou knihách analyzovány a které jsme měli možnost naznačit jen zkratkovitě. Důkladnější jejich znalost se vyplatí i v podmínkách vyšší technické úrovně výroby ve srovnání s tou, jakou měla Jugoslávie v prvním desetiletí svého nesporně cenného a poučného ekonomického i sociálního experimentu, který se dnes již změnil v samozřejmou součást každodenního života země.

Dragoslav Slejška

New Foundations for Industrial Sociology

Takto nazvaná kniha profesora sociologie M. V. Vincenta a profesora ekonomie J. Mayerse, vydaná v r. 1959 současně v New Yorku a Londýně, reprezentuje učebnici průmyslové

sociologie Kalifornské university. Jako obvykle, jde o rozsáhlou práci — učebnice sociologie jsou obvykle několikasetstránkové svazky; víc než toto kvantitativní hledisko je však zajímavý její bohatý obsah.

Učebnice prof. Vincenta a Mayerse se řadí k oněm širokým koncepcím předmětu průmyslové sociologie, jaké jsou typické v celé poválečné periodě (viz např. práci prof. Moora z r. 1946 *Industrial relations and Social Order* nebo M. Fogarty, *Personality and Group Relations in Industry*, New York 1956 a řada jiných). Zdánlivá kontradikce — oblast speciální sociologie a stále se rozšiřující pojetí předmětu — vyjadřuje zřejmě hlubší souvislosti než jen zájem autorů. Jde o to, že po někdejším ignorování ekonomiky filosofií, sociální filosofií, teoretickou sociologií a psychologií, na jejímž pozadí jsou kdysi práce Le Playovy jen výjimkou, a které odsuzuje ještě ve 30. letech Stuart Chase (*Man and Machine*, New York 1928), rozbíhá se již po velké hospodářské krizi, a zejména během druhé světové války a po ní, široký a organizovaný proud sociologických výzkumů tímto směrem. Lze říci, že čím intenzivnější, sociálně důsažnější jsou procesy vědeckotechnické revoluce, tím objektivně nutnější i širší je publicistika průmyslových sociologů. Kromě počtu titulů odráží uvedený proces i vývoj koncepce předmětu průmyslové sociologie. Musí obsáhnout růst etatických tendencí monopolního kapitálu (viz např. Kenneth Gallbraith, *The Affluent Society*, New York 1958), musí se vyrovnat s tzv. humanizací výrobního procesu (např. Douglas McGregor, *The Human Side of Enterprise*, New York 1960), musí zachytit a hodnotit sociální předpoklady a zejména důsledky rozvíjející se automatizace (nesčetné monografie, např. G. Friedman, *Machine et humanisme, Problèmes humains du machinisme industriel*, Paris 1946 a jiné).

Protože procesy vědeckotechnické revoluce zasahují skutečně celou společnost v celé hierarchii sociálních skupin a individuálních vztahů, ukazuje se zde nutnost i možnost obecných, politických hodnocení. Sociologie průmyslu — na rozdíl od okrajových sociol. oborů, jako je sociologie lingvistiky — se tak stává takovou speciální sociologií, která vykazuje stále výraznější tendenci být teorií politiky průmyslově rozvinutých zemí. Učebnice sociologie průmyslu na Západě zahrnují tedy vedle konkrétních až provozních rad řediteli podniku také analýzy funkce odborových organizací ve státě, teorie elit a řízení ekonomiky i politiky státu, úlohu sociologie a psychologie v řízení a organizaci lidské práce (tedy nejen průmyslové práce) apod.

Učebnice Kalifornské university od Vincenta a Mayerse dělí látku do 33 kapitol. Projdeme nyní stručně obsahem této knihy.

Náplní prvních kapitol je analýza práce, změna charakteru práce a osvobozování člověka. Konstatuje se známý fakt protikladnosti pohybu od řemesla k pásu, pokud jde o produktivitu práce a tvůrčí charakter práce: „Pás je nešťastná situace. Je to něco, čemu je třeba se vyhnout a co by mělo vy-

mizet“ (str. 27). Uvádí se dost konkrétních argumentů pro tuto kritiku. Z této pozice přecházejí autoři celou kapitolou do oblasti sociální psychologie: výroba objektivně plodí hierarchizaci skupin — mocenské vztahy mezi nimi jsou nejen organizační, nýbrž i psychologickou záležitostí.

Druhá část práce má ekonomičtější charakter: specializace a produktivita, automatizace a pracovní procesy — výklad se vede historicko-srovnávací metodou a ústí v zachycení již dnes prokázaných krátkodobých a dlouhodobých důsledků automatizace.

Třetí část zahrnuje kapitoly věnované reakci sociálního subjektu na tuto technicko-ekonomickou bázi: potřeby, motivy, stimuly, materiální a morální podněty v současné etapě vývoje výrobních sil. Zde — jako ostatně i v předcházejících kapitolách — autoři „průběžně“ překonávají Marxe, jehož předpověď o integraci dělnické třídy na základě společných materiálních zájmů se prý nesplnila, naopak dochází ke štěpení zájmů a neorganizovatelné variabilitě. Na rozdíl od těchto stejně tak rychlých jako povrchních soudů pokládám v této kapitole za cennou kritiku nesolidnosti, s jakou se řada teoretiků průmyslové sociologie vyslovuje k váze i šíři těch prvků motivace, které vidíme „za mzdou“. Nekritické a senzacionistické řešení tohoto problému totiž diskredituje reálnou váhu psychologických, sociálních, morálních a jiných prvků. Autoři poté přistupují k problémům tvořícím jádro učebnice: úloha sociálních skupin, jejich struktura v moderní průmyslové společnosti, ovlivnění motivace skupinou, změna hodnot v jednotlivých sociálních skupinách, přesun od ziskových a hmotných hledisek k prestiži, stylu života, kultuře atd., růst snah podílet se na řízení. Konstatují tedy přeměnu z individuální na skupinovou motivaci, z autoritářství k podílu na rozhodování, z člověka ekonomického na člověka sociálního, ze světa práce na svět volného času, od výrobní ke spotřební orientaci lidí.

V této moderní společnosti a zároveň v průmyslovém podniku studují autoři status — chápou ho jako relativní pozici v určité hierarchii — roli (pojímanou jako dynamický prvek statusu) a ústí v konstatování, že každý pojem třídy se musí rozplynout v rukou. Vůbec je prý fiktivní chtít stratifikovat společnost. Vedle sociálního agnosticismu tohoto typu uvádějí však autoři řadu věcných důležitých postřehů: že totiž teze o sociální mobilitě je nutno srovnat s propočtem, že reálná cesta k situaci kapitalisty by vyžadovala u dělníka v USA dnes být zaměstnán 400 let.

Problémy human relations a public relations se řeší v rovině formální organizace, zejména byrokracie a jejích vztahů navenek i dovnitř podniku. Neformální skupiny se chápou jako polární protiklad byrokracie. V nich není hierarchická organizace, status nezávisí na pozici, je v podstatě rovnostářský.

Jak bývá v amerických učebnicích průmyslové sociologie tradicí, zabývají se autoři i v této dosti široce řadou praktických zkušeností a hodnocení funkcí řídicích hospodářských pracovníků. Řídicí subjekt je právem v těchto pracích doceneňován vůbec a v podmínkách vědeckotechnické revoluce zvláště. Autoři podtrhují význam analytické činnosti v procesu rozhodování řídicího pracovníka. Volba správné alternativy předpokládá komplexní analýzu — komplexnost v řídicím procesu je požadavkem zásadním, bez ní nelze např. rozvíjet koordinační činnost, která je organickou součástí činnosti řídicí. Dále autoři zdůrazňují význam kádrové funkce řídicího pracovníka. V době, kdy metody donucování jsou zcela nahrazovány metodami získávání — autoři zde stojí na pozicích metod human relations, ovšem s kritickými výhradami — je prvořadě důležité být právě v této oblasti kvalifikován.

Autoři se v této partii dále zabývají metodami kvalifikace vedoucích, jejich styků s odbory, kontrolou v souvislosti s rozvojem kybernetiky, ukazují, že manažer efektivně pracuje, zasahuje-li spektrum jeho odpovědnosti maximálně asi 100 lidí při přímém osobním řízení, upozorňují na správné vztahy mezi „staffs“ a „line“ management atd. V rámci recenze není možno se zabývat celou řadou dalších speciálních otázek v této oblasti.

Poměrně značnou pozornost věnují autoři teorii elit. Postupují opět historicko-srovnávací metodou a opět se s lehkostí přenášejí přes Marxe, který koncepci elity prý nepřijímal, zatímco Lenin ji už uznal (profesionální revolucionáři). Věcně konstatují dnešní propojení elity ekonomické, politické a vojenské v USA, i když se distancují od Millse a jeho práce i u nás dobře známé (*The Power Elite*), jemuž vytýkají, že zachytil a zabsolutizoval válečný stav, zatímco soudobé spory uvnitř elity, protiproudy a existence antielit dokazují, že neměl prý právo celou tuto složitou realitu ztotožnit a spojit v jedinou vládnoucí třídu.

Elitu zjišťují autoři i v odborech, jimž věnují systematickou pozornost v několika kapitolách (odbory v masové společnosti, struktura a demokracie v odborech, kolektivní smlouvy — strategie dohod atd.). Velmi otevřeně analyzují, v čem tkví stálost dnes tak početné silných odborů (a to za okolnosti, že jen 25% pracovní síly v USA bylo v r. 1957 odborově organizováno, že tedy potenciační síla pólu práce je i — takto měreno — mnohonásobně větší). Autoři tedy onu slabost zdůvodňují jednak značnou byrokratizací, nejednotností, prokapitalistickou orientací těchto reprezentantů pracujících. Ovšem, to je prý zákonitým odrazem skutečnosti, že v masové společnosti se proměnil proletariát v „salaríát“ (salary = plat, viz např. str. 289 recenze práce).

Závěrečné kapitoly knihy přecházejí opět

*) STAFF — řízení kapitalistického concernu označuje linii manažer — specialisté (tedy podřízenou vedoucích oddělení osobního, právního, výzkumu, prodeje atd.).

*) LINE — vyjadřuje linii řízení manažer (či lépe top management) — operativní ředitelé s osobní odpovědností za výrobu.

do obecně společenských závěrů, když uvažují o životě v továrně zítřka a o automatizované společnosti, když analyzují volný čas a nadbytek jako masový problém, když prostě argumentují svou kategorií k označení budoucí společnosti — Society of Security (společnost jistoty) — jejíž obsah vykládají shodně s jinými autory a jejich kategoriemi (Modern Society, Industrial Society, The affluent Society apod.).

Vyjádrít na malém prostoru recenzního článku hlavní rysy obsáhlé práce skrývá v sobě už technicky nebezpečí jednostrannosti. Pokládám učebnici prof. Vincenta a Mayerse za jednu z dobrých prací tohoto druhu. Už kombinací autorů — sociolog a ekonom — která právě pro oblast průmyslové sociologie se jeví jako šťastná, ne-li nezbytná. Už věcnosti, s níž se pojednává o většině problémů, věcnosti, jejíž obecnější formy komentoval již Lenin jako sympatický rys Američanů. Neméně pro značnou erudovanost autorů, stavěnou nikoli na odív, ale spíše do struktury knihy, metod zpracování jednotlivých kapitol, konečně i vystupující ve formě znalosti široké a užitečné fakticity. Některé pasáže jsou přirozeně příliš specificky americké, řada míst však má výhodu široké aplikovatelnosti.

Pokud se autoři jen navenek tváří, jakoby měli marxismus za tak zcela běžný a ve všem podstatném překonaný směr, za jeden z mnoha „ismů“ — vnitřně jsou si však vědomi síly této filosofie, jež se přece po všech těch nesčetných „vyvráceních“ v dějinách znovu vždy objevuje a hlavně prakticky realizuje (Kuba) — pak je jejich postoj důkazem síly konformismu. Jestliže se tak jen netváří, jestliže je takové „lehké“ překonání teorie tříd, dialektiky výrobních sil a vztahů, alienace atd. výrazem míry jejich znalosti marxismu, tu by snad bylo správné ji zvýšit, a to přímo studiem Marxe, nikoli textů marxologů v jejich zemi.

Vzhledem ke kladům a věcnosti řady partií této učebnice se domnívám, že by výběrový překlad nejcecnnějších míst byl obohacením naší sociologické knihovny.

Jaroslav Kohout

Základy sociologie průmyslu

Doplňně a opravené druhé vydání knihy Adama Sarapaty a Kazimierza Doktora¹ *Elementy Socjologii przemyslu* (Varšava 1963) je velmi potřebnou knihou, a to nejen pro ty, kteří se zabývají sociologií průmyslu. Je tomu tak nejen proto, že průmyslový podnik je dnes v hospodářsky vyspělých zemích jednou ze základních organizací, že je systémem, v němž se promítá makrostruktura i mikrostruktura společnosti, ale především pro kvalitu knihy samé, která je příkladem solidní sociologické práce. O důkladnosti práce svědčí nejen systematická a rozsáhlá bibliografie a

věcný index, ale hlavně obsah této pozoruhodné studie.

Knih obsahuje vedle krátké předmluvy autorů tři základní oddíly:

- a) předmět a historie sociologie průmyslu,
- b) společenská organizace průmyslového podniku,
- c) povolání a práce.

V první části je sociologie průmyslu definována jako součást sociologie práce a autoři se opírají o díla J. Szcepańskiego a A. Matejky. To je dnes již v polské sociologii běžné, že jednotlivé sociologické práce nečiní osamoceně z ostatní sociálněvědné produkce, jako je tomu u nás, ale že mají své prostředí, vytvořené monografiemi, studiemi a překlady jiných autorů. To samozřejmě usnadňuje polským sociologům práci, dává jim možnost srovnávat a zobecňovat.

Autoři rozdělují práci sociologa a praktika na tyto činnosti:

1. popis a objasnění
2. předvídání
3. porada a závěry
4. rozhodnutí
5. provedení
6. kontrola.

Činnosti uvedené pod č. 1., 2., 3. a 6. pokládají za potencionální funkci sociologa. Zdůrazňují především úlohu sociologa jako experta, jehož zjištění a doporučení mohou sloužit jako podklady pro řízení podniků. Tato první, teoretická část knihy, pojednávající o předmětu sociologie průmyslu, je doprovázena stejně jako i další kapitoly tabulkami a grafy, které ji činí velmi konkrétní a názornou. Pro současnou diskusi o otázkách kvalifikace je dobrým podnětem i souhrn hlavních kvalifikačních předpokladů shrnutých podle údajů amerických pramenů v tyto čtyři body:

- a) schopnost navazovat kontakty v povolání a ve společnosti,
- b) schopnost vedení jedinců a skupin,
- c) schopnost spolupráce s členy pracovní skupiny,
- d) schopnost přijímat osobní odpovědnost za jiné.

Přínosem této sociologické definice kvalifikace vedoucích je právě pojetí kvalifikace nikoli jako dílčích znalostí, ale jako společenské funkce, jejíž podstatou je upevňování společenských vztahů a vedení pracovních skupin.

V kapitole o historii sociologie průmyslu si autoři všímají, jak se pod vlivem průmyslového rozvoje postupně formuloval předmět sociologie průmyslu a jeho základní pojmy. Oceňují úlohu Saint-Simona, který předpokládá, že v „průmyslovém řádu“ bude společnost organizována podle vzoru průmyslového závodu. Rozebírají i práce Marxe a Engelse, které se týkají problematiky se sociologií průmyslu spojené. Mezi představitele sociologie průmyslu 20. století počítají E. Durkheima, G. Friedmana (jehož práce *Člověk a*

¹ A. Sarapata — ředitel Ústavu sociologie práce a průmyslu Polské AV; K. Doktor — věd. pracovník tohoto ústavu.

stroj vyšla v lidovém Polsku), E. Mayo. Oceňují i zásluhy V. I. Lenina o výzkum důsledků industrializace. Pak podávají obsáhlý přehled autorů, kteří se od r. 1867 zabývají problematikou sociologie průmyslu v Polsku. Tato kapitola neřeší nové úkoly, které staví před sociologii průmyslu rozvoj vědeckotechnické revoluce a nezabývá se rovněž problémy technokratismu a manažerismu, které jsou rovněž s danou problematikou spojeny.

Druhou částí práce je rozbor společenské organizace průmyslového podniku. Autoři definují organizaci slovy amerického experta v teorii řízení Ch. Barnarda: „Organizace je systém vědomě zkoordinované činnosti dvou anebo více osob“. Pak analyzují formální organizaci průmyslového podniku, která je souhrnem oficiálních vztahů, vymezených předpisy, pravidly a statuty. Znakem formální organizace je titul, označující určitou pozici a roli: mistr, dílovedoucí, ředitel. Prvky formální organizace jsou dělba práce, hierarchie moci, kanály komunikace a systémy odměňování. Dělba práce vytváří v podniku různé funkce: výrobní, technické, obchodní, personální, plánovací, účetnické, administrativněhospodářské. Hierarchie moci v socialistickém podniku je kombinována s účastí pracujících na řízení prostřednictvím společenských organizací. Kanály komunikací přenášejí informace, příkazy, doporučení a požadavky. Systémy odměňování pak upevňují formální organizaci diferencovanou odměnou různých rolí v této organizaci zastávaných.

Druhy formální organizace jsou tři: lineární, funkcionální a štábní. Jsou to schémata, která jsou v praxi různě kombinována. K formální organizaci patří i průmyslová byrokracie. Zatímco v běžném jazyce má slovo „byrokracie“ význam nepružného, zdoluhavého a neodpovědného úřadování nebo od společnosti odděleného úřednictva, ve společenských vědách od dob Maxe Webera je pojem byrokracie spojen s typem formální organizace. Autoři poukazují na příčiny růstu byrokratické organizace průmyslu, mezi něž patří: velikost průmyslových podniků, specializace v průmyslu, používání technických a organizačních poznatků, mechanizace výroby, předvídání, plánování a kalkulace a konečně i nutnost disciplíny uvnitř formální organizace průmyslového podniku. Při rozboru vlastností byrokracie využívají práce Maxe Webera i nových sociologických studií, pokračujících v jeho rozboru byrokracie.

Neformální organizace jsou spontánně vzniklé skupiny nebo kolektivy, utvářející se na základě vzájemných sympatií, příbuznosti, zájmu, místa, zábavy nebo známosti. Autoři uvádějí také vzorce chování a příklady postojů uvnitř neformálních organizací, zjištěné sociologickými průzkumy. Zajímavé jsou úvahy o prvotních a druhotných, dobrovolných a nedobrovolných skupinách v průmyslovém podniku a grafická vyjádření vztahů uvnitř malých skupin. Příklad z průzkumu fluktuační, uskutečněného E. Mayem v roce 1943 v leteckých závodech v Kalifornii, ukazuje praktický význam poznatků o vnitropodnikových vztazích. Z tohoto hlediska také autoři

oceňují sociometrii. Pak ukazují funkce neformálních skupin: usnadnění společenské komunikace, provádění společenské kontroly, vytváření postojů k práci a skupinových norm chování.

V kapitole *Řízení a moc* jsou podrobeny rozboru vztahy řízení a zkoumány jeho hlavní zásady: demokratický centralismus, plánování, zásada výrobně-územního uspořádání. Moc, kterou Max Weber definoval jako možnost přijímat rozhodnutí o chování jiných osob i proti jejich vůli, klasifikují jako moc založenou na převaze, na přesvědčování, na manipulaci. Rozlišují tři druhy moci: založené na racionálních základech, na tradici, na víře ovládaných v nadpřirozenost vládce. Pak definují dva systémy moci: monocentrický a polycentrický. Ve zvláštním odstavci se pak zabývají mocí v průmyslovém podniku, ukazují dělbu mezi ředitelem a zastupitelské orgány v polských podnicích (dělnické rady apod.). Další část kapitoly je věnována výkonu moci. Velmi zajímavé a zřejmě dobře odpozorované jsou projevy autokratického a demokratického postupu vedoucího. Z hlediska účasti na rozhodování dělí autoři příslušníky závodu na skupiny apatické, přechodné, strategické a trvalé. Na základě výsledků vlastních průzkumů pak K. Doktor ukazuje názory na vztah dělníků a vedoucích.

Další kapitola práce studuje pozice a role pracovníků závodu. Pozici definují jako místo jedince ve skupině, roli jako očekávané chování, jako souhrn oprávnění, nároků, závazků a odpovědnosti. Roli ředitele dělí na objektivní, tj. to, co skutečně dělá, a subjektivní, to je představy ředitele o vlastní úloze. Ukazují pak různé chápání této role jako hlavního administrátora, technika nebo ekonoma. Rozebírají rovněž role dělníků a jejich pozici v průmyslovém podniku.

Třetí část knihy je věnována povolání a práci. V této části se snad ještě více než v předchozích uplatňují výsledky dosavadních sociologických průzkumů. Jde o výzkum volby povolání, průzkum názorů mládeže na životní úspěch a jiné. Na základě průzkumu byla také zpracována hierarchie povolání podle společenské prestiže, materiálních výhod a stálosti práce. Tabulky a grafy ukazují vedle zajímavých údajů i příkladné zpracování daného tématu z hlediska klasifikace a kvantifikace zkoumaných jevů. Další odstavec je pak věnován problematice atraktivnosti jednotlivých povolání, při jejímž průzkumu se v názorech lidí na první místo dostal inženýr jako povolání pro muže a lékařka jako povolání pro ženy.

Druhá kapitola této části knihy se zabývá vztahem k práci. Dělí jej na vztah k povolání a na vztah k pracovnímu prostředí (spolu pracovníkům, vedení, nadřízeným atd.). V této kapitole je provedena také klasifikace vedoucích podle jejich vztahu k sociologickým průzkumům. Autoři poukazují na neudržitelnost postoje spojeného s odmítáním průzkumu, ale současné varují i před tzv. „sociologickým entuziasmem, tj. vírou, že sociologický výzkum všechny problémy vyřeší. V odstavci o uspokojení z práce ukazují (především

na základě amerických průzkumů) význam různých faktorů, které ovlivňují výběr životních hodnot, jimiž se řídí také uspokojení z práce. Zajímavé jsou i údaje o pracovní morálce různých skupin pracovníků ve velkých a malých závodech. Autoři analyzují také proces adaptace a citují J. Zubrzyckého, který jej dělí na asimilaci, akomodaci a konflikt. Tato část knihy obsahuje i údaje o sociologické problematice normování práce a výkonu dělníků. Užitečné jsou i myšlenky o podnikové kariéře. V další kapitole pak je zkoumána problematika fluktuace osazenstva. Autoři ukazují tři hlavní faktory, které ovlivňují fluktuaci: podniková kariéra, pracoviště a trh pracovních sil. Uvádějí příklady měření fluktuace a uvádějí výsledky průzkumu příčin odchodu z práce. Průkazný je i výsledek amerického průzkumu, který ukázal, že fluktuace jednoho pracovníka stojí podnik 191,66 dolaru. V další části této kapitoly autoři používají výsledků polských průzkumů této problematiky.

Závěrem je třeba říci, že systematická a syntetická kniha Sarapaty a Doktora, vybavená mnoha tabulkami a grafy, je prací velmi dobré úrovně. K jejím kladům patří i to, že přesvědčuje o ekonomické efektivnosti sociologické práce v průmyslových podnicích.

Jaroslav Kolář

Sociologická monografie průmyslového podniku

Studie mladého polského sociologa Kazimierze Doktora o poznašském kovodělném podniku H. Cegielski¹ si neklade velikáské a nerealizovatelné cíle, tím spíše se však vyvarová truisimů, opakování obecnosti a banalit. Formuluje problémy v marxistické sociologické literatuře doposud téměř nezkoumané a nadto navýsost „nepopulární“, bere v potyčku leckterou „všeobecně uznanou“ pravdu a vychází-li z některých obecných tezí jako pracovních teoretických hypotéz, důsledně se snaží o jejich verifikaci. Práce má spíše „sociografický“ charakter, je monografií jednoho podniku, nikoliv monografií problému, nedospívá proto k žádným výrazným zobecnujícím závěrům a pokud zobecňuje, pak jen v podobě sociologických hypotéz, které musí být konfrontovány s výsledky dosaženými v jiných prostředích, případně jinými výzkumnými postupy. Zkoumaný podnik sám vykazuje totiž některé specifické rysy, jimiž se odlišuje od „průměrného“ podniku, rysy dané nejen velikostí, technickým vybavením, ale také dlouhou tradicí, specifickou skladbou osazenstva atd. Poznávací cíl práce tedy spočívá v popisu HCP ze sociologického hlediska, teoretický cíl v adaptaci teoretických pojmů

na popis podniku v průběhu empirických zkoumání.

Mimořádně zajímavá jsou metodologická východiska Doktora. Také polskou sociologií, jak známo, postihla choroba „anketomanie“ a mnozí sociologové (vědomi si nejen omezenosti, ale i mimořádné náročnosti tohoto postupu) tedy přirozeně hledali prostředky k boji proti hypertrofii anket v aplikaci jiných výzkumných technik, z nichž mimořádný význam byl připisován *technice zúčastněného pozorování* (v anglosaské literatuře „participant observation“, český termín není unifikován). Ve světové sociologické literatuře není mnoho prací, které by pracovaly touto technikou jako základním výzkumným postupem; o to obtížnějšího úkolu se tedy Doktor podjal, když volil tuto techniku jako jeden z prostředků získávání empirického materiálu (vedle běžných anket a interviewů). Metodologickým cílem výzkumu pak tedy bylo všestranné zhodnocení aplikability zúčastněného pozorování v průmyslové sociologii, prověření teze „klasika“ zúčastněného pozorování W. F. Whyta, že tato technika je mimořádně nosná,² tedy zjištění, nakolik představy o možnostech této poměrně málo užívané techniky odpovídají skutečnosti. Rezultát je prostý a málo utěšený: aplikabilita techniky zúčastněného pozorování jako sociologického výzkumného postupu je v průmyslové sociologii malá, výsledky mohou sloužit jako zajímavá ilustrace (ale konec konců nijak víc) výsledků získaných postupy běžně aplikovanými, náročnost této techniky není uměrná výsledkům, které umožňuje získat a konečně subjektivizující interpretace výsledků je obtížně vyloučitelná a řadu údajů přímo znehodnocuje. Výsledky získané touto technikou, podle Doktora, v mimořádném stupni závisí na samém pozorovateli, na strategii a taktice pozorování, kterou volí a která je jeho subjektivním výtvorem. Strategie pozorování totiž především záleží na volbě objektu, která je vysoce nahodilá (v Polsku je 46 000 průmyslových podniků, z tohoto 500 podniků těžkého průmyslu) a může způsobit vysoký stupeň atypičnosti a téměř znemožnit srovnání s výsledky získanými v jiných objektech. Strategický cíl zkoumání je omezen konkrétním terénem observace, okruh pohybu pozorovatele je také dosti striktně omezen a výsledky tedy mají i lokálně velmi úzkou platnost. Jakákoliv generalizace je téměř vyloučena. Doba pozorování („taktický moment“) nemůže být kratší než tři roky,³ protože v prvních měsících dochází k řadě deformací, které jsou produktem adaptačního procesu (netrvá méně než tři až čtyři měsíce). Řada problémů je spojena se způsobem zápisu pozorování, což ovšem v literatuře bylo nejednou konstatováno, v neposlední řadě však

¹ K. Doktor, *Przedsieborstwo przemyslowe. Studium socjologiczne Zakladów przemysłu metalowego H. Cegielski, Książka i wiedza, Warszawa 1964*, 306 stran

² W. F. Whyte, který použil, jak známo, této techniky při výzkumu gangů a klik, v nichž tři a půl roku žil, tvrdí, že nejlepší práce americké

industriální sociologie byly založeny právě na aplikaci tohoto postupu.

³ Uvedl jsem již, že výsledky, jichž se dopracoval Whyte v *Street Corner Society* jsou – ne náhodou – výsledkem tří a půlletého pozorování. Odtud také leckterá Whytova iluze o technice.

také s rozporností sociální role sociologa a dělníka. Transformace role je procesem mimořádně složitým a v mnoha ohledech delikátním. Doktor tedy neživí iluze o zúčastněném pozorování, upozorňuje na celou řadu komplikací, k nimž vede, a převážnou část své práce tedy buduje na výsledcích získaných jinými postupy, které jenom dokládá ukázkami ze zápisů o pozorování.

Po úvodní teoretické a metodologické části přechází autor k popisu *strukturálních vlastností průmyslového podniku*. Rozlišuje tři strukturální úrovně: 1. administrativní strukturu, v níž je vyjádřena dělba práce, dělba moci a síť komunikačních kanálů a která se graficky zobrazuje organogramem, organizačním schématem podniku; 2. strukturu zaměstnání, v níž se projevuje funkcionální diferenciací zaměstnanců, a konečně 3. společenskou strukturu, která je vlastním předmětem sociologických zkoumání. Pojmové schéma, které si takto Doktor vytváří, se ovšem liší v některých ohledech od běžných modelů sociální organizace podniku, jak jsou známy ze západní sociologické literatury,⁴ ale i od modelů užívaných v polské industriální sociologii (které jsou ostatně jedinými pokusy v současné marxistické sociologické literatuře) a konec konců i od modelu proponovaného autorem v jiné práci.⁵ Opouští tedy běžné rozlišení formální organizace a neformální struktury (neformální struktura se mu, jak je patrné z kontextu, ztotožňuje se společenskou strukturou podniku, což ovšem není pojmově přesné), jejichž jednota a vzájemné působení vytváří, podle běžných pojetí, sociální organizaci podniku, takže „každý konkrétní sociální jev v podniku může být vysvětlen ze vzájemného působení formálních a neformálních faktorů.“⁶ Opuštění běžně akceptovaného schématu by nebylo samo o sobě jistě chybou (ukazuje se stále zřetelněji, že je v mnoha ohledech zjednodušující), kdyby ovšem proponované schéma netrpělo také jistou simplifikací, která nevyplývá z „modelového“ charakteru schématu. Struktura zaměstnání je, podle Doktora, převoditelná na sumu statistických kategorií, tedy „nepravých skupin“,⁷ jimiž je podnik charakterizován především staticky. Společenská struktura naproti tomu charakterizuje podnik z jeho dynamické stránky, protože je tvořena souhrnem skupin v podniku působících a působících na sebe navzájem, přičemž skupiny jsou vymezeny společně vykonávanou činností, jistým stupněm integrovanosti a systémem pozic a sociálních rolí. V některých následujících partiích však nadto ještě ztotožňuje společenskou strukturu se skupinami „neúředními“, sponátními, neinstitucionalizovanými (proto odmítá zařadit do sociální struktury podniku

stranické a odborové organizace, které nejsou ani natolik institucionalizovány, aby je bylo možno přiřadit k administrativní struktuře, ani na tolik spontánní, aby patřily ke společenské struktuře). Toto rozlišení se mi z celé řady důvodů nezdá šťastné, autor však jeho význam nepřeceňuje a přisuzuje mu roli konceptuálního schématu koncipovaného spíše pro vlastní potřebu výzkumu než roli teoretického završení práce.

V této části práce si autor klade otázku, zda odpovídá charakter společenských vztahů v podniku postulatům, které lze číst v příručkách a učebnicích filosofie a politické ekonomie. Výsledek zkoumání ukazuje, že reálné sociální vztahy vykazují řadu odchylek od vztahů „očekávaných“ podle učebnicových schémat. Společenské vlastnictví výrobních vztahů, podle autora, totiž lidi nejen spojuje, nýbrž také rozděluje, protože ne všichni zaujímají stejné postavení v systému řízení a disponují společenským vlastnictvím. Dochází tedy k „přestrukturování“ pracovníků v sociální pyramidě na lidi různě materiálně situované, různě situované prestižně i politicky, mocensky. Odráží se to i ve výzkumu miněni: 46 % dělníků předpokládá, že lidi v podniku lze rozdělit na „ukřivděné“ a „privilegované“ (totéž minění má toliko 18 % vedoucích pracovníků). Při konkretizaci odpovědi, které skupiny patří k té či oné části dichotomie, nebylo ovšem jednoty. Výrazná jednotnost minění se však projevila při výzkumu subjektivní, psychologické identifikace pracovníků se sociálními skupinami v zaměstnanecké struktuře, takže skupinová diferencovanost podniku je převoditelná na všeho všudy pět referenčních skupin.

Neobyčejně zajímavá a materiálově bohatá je kapitola *Práce a mzdy – fakta a názory*. Doktor vychází z předpokladu, že tvrzení, že přeměna soukromého vlastnictví ve vlastnictví společenské nezůstala bez vlivu na společenské vědomí, je třeba sociologicky verifikovat a konkretizovat, nikoliv deklarovat. Z komplexu problémů vyjímá především problém vztahu k práci a dochází, shrme, alespoň v jednotlivostech, nikoliv však vždy nepodstatných, k závěrům, které jsou ve světové sociologické literatuře již známy. Teoreticky se opírá o teze, v Polsku publikované např. E. Lipińskim a B. Mincem, vycházející z Marxovy klasické koncepce odcizení práce, a pokouší se o verifikaci teze, že zespočetnění výrobních prostředků není dostačující podmínkou k tomu, aby fakt odcizení práce vymizel. Nejde tedy o objevná východiska, jejich sociologická transkripce do podoby operacionálních, empiricky ověřitelných hypotéz a způsob verifikace jsou však jistě zajímavé. Zjišťuje především, že 81,7 % zaměst-

⁴ Srv. např. R. Dahrendorf, *Industrie- und Betriebssoziologie*, Berlin 1956, D. C. Miller, W. H. Form, *Industrial Sociology*, New York 1951, R. Mayntz, *Die soziale Organisation des Industriebetriebes*, Stuttgart 1958, J. A. C. Brown, *Social Psychology of Industry*, London 1940.

⁵ A. Sarapata, K. Doktor, *Elementy socjologii przemyslu*, Warszawa 1962; model nebyl pozměněn ani v následujícím vydání práce.

⁶ R. Mayntz., cit. dílo, str. 75.

⁷ Pojem kategorie je zde užít zřejmě v běžném pojetí pro označení jakékoliv plurality, která je charakterizována nějakou společnou vlastností, je tedy kvantitativně postihitelná a abstrakci vydělitelná ze sociálního celku, nevznácející se však obvykle interkomunikací, interakcí a vyšším stupněm integrovanosti. Srv. A. G. Lundberg, *Sociology*, New York, 1958, str. 385.

nanců vyjadřuje svou spokojenost s prací v HCP (podle jiných polských výzkumů v jiných podmínkách 61,6 %),⁸ přičemž toto hodnocení je zcela nezávislé na výši příjmu, pozitivní hodnocení se však zvyšuje s rostoucím věkem a délkou zaměstnání. To zcela odpovídá výsledkům publikovaným např. Simonem a Marchem.⁹ Individuální motivy spokojenosti jsou ovšem výrazně rozrůzněny a HCP má v mnoha ohledech specifické postavení. Doktor na základě objektivně zjištělých údajů zkoumal také *fluktuační jako výraz postoje k práci* a podniku a opět ve shodě s údaji publikovanými jinde zjišťuje, že tendence k přechodu na jiné pracoviště v jiném podniku je vyšší u vedoucích pracovníků, klesá však naproti tomu úměrně vzrůstajícímu věku.

Součástí výzkumu postoje k práci bylo také zkoumání „*ekonomické gradace*“, vertikálního rozrůznění zaměstnanců do výdělkových skupin, které je ukazatelem prestižní škály (s níž je pozitivně korelovatelné, ne však identické), s tím, že autor zdůrazňuje, že adekvátní obraz „ekonomické a prestižní gradace“ by vyžadoval zkoumání několika na sebe vázaných struktur shodně s teorií mnohoměřitelné stratifikace.¹⁰ Výzkum ukazuje, že zejména mezi fyzicky pracujícími zaměstnanci se projevuje tendence k mzdovému egalitarismu, která vyplývá z neznalosti reálné struktury mezd, při výzkumu verbálních reakcí na platové stimuly pak chování výrazně nelogické, silně emocionálně podbarvené a často evidentně rozporné s fakty (např. běžné tvrzení, že nominální mzdy klesly, ačkoliv lze objektivně prokázat opak, že úředníci mají vyšší platy než dělníci, že je nespravedlivé, aby inženýrské kádry měly vyšší platy než dělníci atd., tvrzení — bohužel — často demagogicky živěná). Naproti tomu při použití kategorií „spravedlivá“ a „nespravedlivá“ odměna (použití těchto nepřesných kategorií bylo diktováno potřebou srozumitelné komunikace při anketách a ukázalo se jako navýsost užitečné) se projevila výrazná jednota mezi dělníky a vedoucími pracovníky (asi 26 % dělníků a vedoucích pokládá odměňování za spravedlivé), podstatně vyšší procento dělníků (přes 14 %) se však neorientuje. Přes 50 % dělníků a 35 % vedoucích je však nespokojeno s vlastní mzdou; existuje prokazatelná korelace hodnocení spravedlivosti odměn a vlastní mzdy. V souvislosti s problematikou postoje k práci byla zkoumána také otázka *vztahu produktivity práce a ekonomických stimulů*. Dělníci všeobecně nepřijímají tezi o nutnosti rychlejšího tempa vzrůstu produktivity proti tempu vzrůstu mezd, 2/3 pak pokládají odměnu za práci za základní a rozhodující stimul. Vedoucí pracovníci naproti tomu za podstatný stimul pokládají charakter

vykonávané práce. Podle provedené ankety vedoucí pracovníci naprosto přesně odhadli hierarchii stimulů v povědomí dělníků (proti původní Doktorově pracovní hypotéze), zcela nesprávně však hodnotí to, z čeho mají dělníci největší obavy (pracovní úraz, propuštění z práce, snížení mzdy, konflikty s vedoucím, neshody s mistrem, spory se spolupracovníky, zrychlení pracovního tempa, zostření technické kontroly, zostření pracovní disciplíny). Vedoucí pak takto dělníky uvedené pořadí „obav“ hodnotí ve sledu 6, 4, 1, 7, 8, 9, 2, 3, 5 a tendují tedy k interpretaci dělníka jako „bytosti ekonomické“, k interpretaci, která je potvrzena hierarchizací pozitivních stimulů, avšak vyvrácena pořadím faktorů, z nichž mají dělníci obavy. Ne náhodou proto bylo dávno opuštěno tylovské pojetí dělníka, alespoň v sociologické teorii,¹¹ v povědomí vedoucích pracovníků HCP (je-nom jejich?) jak se zdá ovšem opuštěno není. Doktorův výzkum tedy alespoň nepřímo ukazuje (sociotechnická opatření ve studii téměř nenavrhuje), jak nebezpečné je budovat ekonomickou politiku na „intuici“, na „znalosti citění a smýšlení mas“ bez empirické a průkazné znalosti mínění, znalosti založené na dlouhodobém výzkumu.

Nejzajímavější částí práce je podle mého soudu kapitola o „*výrobním konformismu*“, jímž autor rozumí sociálně normované chování dělníků v době výroby materiálních statků na pracovišti. Problém výrobního konformismu byl již sociologicky a sociálně psychologicky sledován, podle Doktorova mínění však interpretace získaných výsledků byla značně jednostranná. V západní literatuře (Caplow, Roy, Collins, Dalton, Gardner, Moore) se totiž výrobní konformismus jednoznačně ztotožňuje s „brzděním produktivity“ (restriction of output), což podle Doktorova mínění není zcela přesné, jakkoliv tendence k restrikci produktivity je výrazným znakem výrobního konformismu. Dělníci totiž si vypracovávají na pracovišti „metanormy“, které se nekryjí s normami danými „shora“, a postoj k těmto v dané skupině závazným normám je měřítkem míry konformity ke skupině. Míra konformity se projevuje především v dodržování pracovní doby (míra využití pracovního dne, která má v HCP progresivní tendenci) a v plnění pracovních norem. Je zajímavé, že vedoucí pracovníci pokládají příliš vysoké procento nekonformních dělníků (a to z hlediska vedení podniku pozitivně i negativně nekonformních) za výraz „patologického stavu“. Studium výrobního konformismu je ovšem záležitostí mimořádně delicate, použití anket a interviewů je téměř vyloučeno, takže jediné použitelnou technikou je právě zúčastněné pozorování. Sociální regulace produktivity práce, vliv fungování

⁸ W. Weselowski, *Robotnicy o swojej pracy i swoich zakładach*, Studia socjologiczno-polityczne, 1962/12, str. 97.

⁹ J. G. March, H. A. Simon, *Organizations*, IV. část.

¹⁰ V polské terminologii „wielowymiarowa stratifikacja, wielowymiarowość uwarstwienia“, v anglosaské „multibounded stratification“.

¹¹ Mc Gregor ovšem tvrdí, že personální politika v kapitalistickém průmyslu nadále vychází z klasického tylovského stereotypu dělníka a z těchto pozic také kritizuje „human relations theory“. *The Human Side of Enterprise*, Cambridge 1957.

malých skupin na individuální motivaci, vytváření skupinových norem tohoto typu atd. jsou tedy z těch problémů, při jejichž zkoumání je užitečnost zúčastněného pozorování prokazatelná. Snad by bylo možno poněkud zobecnit: zúčastněné pozorování je užitečné (někdy dokonce je jedinou aplikabilní výzkumnou technikou) při studiu zavřených sociálních skupin, zejména skupin sociálně disfunkčních, a při studiu těch problémů společenského života, které jsou z těch či oněch důvodů utajovány před sociálními seskupeními vně zkoumané skupiny. Nedovedu posoudit, zda Doktor právě v této partii práce využil uvedené techniky v dostatečné míře. Materiál, který shrnuje, je však v každém případě neobyčejně bohatý a zajímavý. Pomocí anket zkoumal postoj dělníků a vedoucích pracovníků k normování, intenzitě práce, mínění o nekonformních dělnících atd. Zajímavé jsou např. údaje o názorech dělníků HCP, kolik práce má člověk v závodě udělat: nejvíce, kolik dokáže — 35 %; průměrně — 16 %; jak kdy, podle okolností — 44 %, nevím — 3 % (2 % neodpověděla).¹²

Podle výsledků ankety skoro 60 % dělníků pokládá nekonformní dělníky za neoblíbené, polovina vedoucích je téhož názoru. Jde o zjištění z hlediska řízení průmyslového podniku neobyčejně závažná (jakkoliv je lze „intuitivně“ předvídat, třebaže ne podle učebnicových a publicistických schémat), protože se ukazuje, že regulace produktivity je funkcí sociální organizace podniku, dílny, malé pracovní skupiny a individuálních postojů dělníků. Doktor nadto potvrzuje, že není prokazatelná pozitivní korelace mezi produktivitou práce a morálkou pracovní skupiny. Lze prokázat toliko negativní závislost mezi produktivitou a fluktuací, absencí atd. Pásus o výrobním konformismu resumuje Doktor zhruba takto: 1. výrobní konformismus nelze jednoznačně ztotožnit s restrikcí produktivity dotud, dokud není známo optimální pracovní tempo (a to z řady důvodů obvykle není známo), je tedy v podmínkách socialistického průmyslu spíše vymezením optimálního pracovního tempa v delších časových intervalech; 2. výrobní konformismus je produktem (Doktor akceptuje výklad Bierstedův¹³) indoktrinace, návyku, prospěšnosti a skupinové identifikace; 3. je skrytým výrazem manifestace skupinové vůle v podnikové situaci.

Závěrečná část práce je věnována problematice vztahu dělníků a vedoucích pracovníků, kontaktům mezi nimi, stupněm shodnosti zájmů atd.

Závěrem snad jedna poznámka k celé koncepci Doktorovy práce, která jako sociografická studie je nepochybně zpracována neobyčejně svědomitě, s použitím jednoduchého způsobu zpracování bohatého materiálu (z něhož se jistě dá vytěžit ještě daleko víc, než autor publikoval) a bez fetišizace některého výzkumného postupu. Autor vychází z impli-

citního předpokladu o jisté shodnosti sociální organizace průmyslového podniku v kapitalistické i socialistické soustavě, z předpokladu, že specifikum socialistického průmyslového podniku je nepostižitelné prostou dedukcí z faktu společenského vlastnictví výrobních prostředků. Pokouší se tedy o konfrontaci vlastních výsledků s výsledky západní industriální sociologie, o verifikaci či vyvrácení některých jejích tezí. Potud má pravdu a konfrontace i verifikace je nejen poučená hlubokou znalostí světové sociologické literatury, ale také neobyčejně užitečná a plodná. Problém vidím spíše v tom, co v práci není. Autor zcela pomíjí řadu sociálních faktů, které jsou pro socialistický průmyslový podnik reálné, nikoli postulativně specifické a které dokonce nabýly jistého stupně „institucionalizované“ formy. Nezmiňuje se např. o soutěžení, o hnutí brigád socialistické práce, o postavení odborových organizací, dobrovolných sdružení v sociální organizaci podniku atd. (ne náhodou je tedy partie o politické struktuře podniku nejchudší a v podstatě se redukuje na rekapitulaci politické historie HCP). Jde o reálné existující sociální jevy, společensky mimořádně závažné a nadto pro chod socialistického průmyslového podniku specifické, sociologicky téměř nezkoumané (nepokládáme-li běžnou publicistiku za sociologický výzkum) a tedy — právě tak jako řada jevů Doktorem pozoruhodně analyzovaných a „demystifikovaných“ — opředené řadou mýtů a nedorozumění. Jejich sociologické studium je tedy stále ještě nesplesným dluhem.

Milan Petrušek

Čtyři významná periodika z oboru sociologie venkova

Ústav filosofie a sociologie Polské akademie věd obnovil vydávání ročenky *Roczniki socjologii wsi*. První svazek vyšel počátkem roku (tom 1, 1963) a obsahuje výsledky sociologického výzkumu polské vesnice a polského zemědělství, které byly uskutečnány v posledních letech. Je to rozsáhlý svazek o 175 stránkách, který je doslova vitzkou vospělosti polské sociologie vesnice. Ročenku vydává Státní nakladatelství vědecké literatury (Państwowe wydawnictwo naukowe) ve Varšavě a předsedou redakční rady je Dr. Bogusław Gałęski. Redaktorem prvního svazku je Ryszard Turski. *Roczniki* navazují na předválečnou stejnojmennou publikaci, kterou r. 1936 počal vydávat prof. Władysław Grab-ski. Polští sociologové venkova kromě již existujících 6 obecně zaměřených sociologických časopisů dostávají své třetí periodikum. (Současně vychází totiž *Wies wspólczesna* a nepravidelně vycházející periodikum *Zeszyty badań rejonów uprzemysławianych*). Tato bohatost periodické literatury z oboru sociologie

¹² Pro zajímavost srovnajme výpovědi dělníků jednoho amerického podniku: nejvíce, kolik dokáže — 49 %; průměrně — 40 % podle okolností — 8 %. D. C. Miller, W. H. Form, cit. dílo.

¹³ R. Biersted, *Social. Order. An Introduction to Sociology*, New York 1957.

a zejména sociologie venkova odpovídá významu sociologické problematiky v Polsku — téměř vše v společenských vztazích nového Polska se mění, a tento proces se neobejde bez solidní vědecké analýzy a přípravy. Není to ostatně specifikum polské; rurální sociologie je na celém světě tradičně dobře organizovaným „zvláštním oddílem“ sociologie, řešícím mimořádně palčivou problematiku industrializace zemědělství.

Z významných statí, uveřejněných v *Rocznikach* uvádím alespoň práci B. Gałęského o profesionalizaci rolníka nebo práci J. Marka o autoritě rolnické profese. Jsou zde i další články o velmi naléhavé problematice přetváření rolníka na specializovaného a profesionálně vyškoleného zemědělského výrobce, o migraci vesnického obyvatelstva (Makar-czyk), o velmi specifických a pro Polsko typických „pamiętnikach“ (denících) vesnické mládeže, v nichž mladá generace projevuje svůj vztah k profesionalizaci a specializaci zemědělství (Sianko). Několik významných prací zabývá se organizací a industrializací zemědělství a problémem volného času na vesnici, který je úzce spjat s otázkami zprůmyslnění zemědělství.

Ročenka přináší dosti rozsáhlý obzor všeho významného, co se v oblasti sociologie venkova děje na světě a všimá si podrobně významnějších prací zahraničních sociologických časopisů, pokud se zabývají sociologií venkova. Naše sociologie venkova bude mimořádně zajímat připojený perspektivní plán oddělení sociologie venkova v Ústavu filosofie a sociologie Polské akademie věd za léta 1963 až 65 a bibliografie polské sociologie venkova za léta 1944–62.

Upřímně se těšíme z úspěšné práce polských sociologů venkova, která je tak bohatě reprezentována v obnovených *Rocznikach* a jsme rádi, že můžeme dodat, že i čs. sociologie venkova v r. 1965 počne vydávat *Sborník sociologie venkova a historie zemědělství*, který bude vycházet nákladem Ústavu vědeckotechnických informací MZLVH dvakrát ročně. Budeme se snažit v našem Sborníku tlumočit i významnější práce polských sociologů venkova, i když podstatná část naší publikace bude věnována čs. výzkumným pracím z oboru sociologie venkova, kterých se za léta existence naší sociologie venkova nahromadilo již mnoho.

* * *

Již sedmý rok vychází významný časopis polských sociologů vesnice *Wies współczesna*. Hlavním redaktorem je doc. Dyzma Gałaj, který současně působí jako docent sociologie venkova na Vysoké škole zemědělské ve Varšavě. *Wies* je vydávána ústředním výborem Zjednoczonego stronnictwa ludowego, které je politickou stranou valné části polského rolnictva, úzce kooperující s Polskou sjednocenou dělnickou stranou. Do tohoto časopisu ovšem přispívají všichni polští sociologové vesnice a navíc také ekonomové, pokud píší o problematice, která je blízká sociálním a politickým problémům zemědělství. Časopis soustavně si všímá i vývojových směrů v světo-

vém zemědělství a agrárních otázkách v nejširším pojetí. Zabývá se též osvětovou a kulturní problematikou vesnice a otázkami zemědělského školství a poradnictví. Pokrývá tak celou sféru sociologické a sociálně politické zemědělské problematiky. Význačným rysem tohoto časopisu je jeho zaměření k praxi — podstatná část článků zabývá se současnými společenskými aktuálními problémy polského zemědělství, i když na vysoké teoretické a vědecké úrovni. *Wies* je nejstarším časopisem z oboru sociologie venkova v socialistických zemích a neměla by chybět na stole žádného rurálního sociologa.

* * *

Dalším neméně významným periodikem polských sociologů vesnice, ale současně také tribunou již zmíněného Výboru pro výzkum zprůmyslněných oblastí jsou *Zeszyty badań rajonów uprzemysławianych*. V těchto *Zeszytech* vycházejí výsledky soustavné práce polských přírodovědců, techniků, ekonomů a sociologů, koordinované především z hlediska společenské organizace oblastí, v nichž probíhá, nebo má proběhnout proces intenzivní industrializace. Polská vláda věnuje velkou pozornost těmto výzkumům a postavila do čela zmíněného výboru přímo náměstka předsedy vlády, prof. Dr. Stefana Ignara. Vedoucím sekretariátu tohoto výboru je doc. Dr. Władysław Misiuna, který společně s doc. Gałajem, doc. Gałęským a řadou dalších významných sociologů, z nichž zejména jmenuji prof. Szczepańskiego a prof. Chalasińskiego, řídí jeho velmi úspěšnou práci. Na *Zeszyty* upozorňují pracovníky St. plánovací komise a plánov. orgány ČSAV, pokud se zabývají koordinací vědy a jejím usměrněním k státně důležitým úkolům. Doc. Gałaj i doc. Misiuna obrátili se vloni na ČSAV s žádostí, aby obdobná akce (kterou by bylo možno srovnávat s polskými výzkumy zprůmyslněných oblastí) byla zahájena i v ČSSR, ale jejich žádost zatím nenašla patřičné odezvy. Lze očekávat, že při dalším zvědčování přípravy našeho plánování obnoví se i u nás zájem o formy této vědecké práce, které ostatně v ČSSR mají tradici (např. rajonizační průzkumy bývalé ČSAZV atd.).

Čtvrtým významným periodikem z oboru sociologie venkova ze socialistických zemí je časopis *Sociologia sela*, který je vydáván Agrárním institutem v Zářbevu. Vychází již druhý rok (6× ročně) a jeho hlavními redaktory jsou Vlado Cvjetičanin a Svetozar Li-vada. Podobně jako časopis *Wies współczesna* zabývá se nejen užší problematikou sociologie venkova, ale také sociálně politickými problémy zemědělství, kulturními a školskými otázkami, vývojovými směry v světovém zemědělství a do značné míry i historií vesnice. Značná část časopisu je věnována informacím o vývoji společenského výzkumu vesnice v zahraničí a přehledům nejnovějších knih a časopisů z oboru sociologie venkova. Do posledního čísla např. přispěl prof. Rudolf Bičanič významnou prací *O třech koncepcích plánování rozvoje venkova*, nalézáme zde velmi významný článek slovinského sociologa

Zdravka Mlinara o neformální skupinové účasti v prostředí vesnice, práci Very Ehrlichové o rodinných vztazích před vznikem individualismu, práci J. Jerovského o materiální bázi kulturního života v slovinské vesnici, studii S. Šuvara o základní škole a jejím působení na vesnici a řadu dalších důležitých prací a informací. Jugoslávský časopis velmi pozorně si všímá zejména dění na polské vesnici a výzkumu polských sociologů, což je zajisté zdůvodněno obdobnými sociálně politickými a ekonomickými jevy na jugoslávské vesnici. V jednom z minulých čísel věnoval též pozornost čs. sociologii venkova a přinesl rozsáhlou informaci o organizaci našeho výzkumu z oboru sociologie venkova. Bylo by jistě žádoucí, aby existující časopisy z oboru sociologie venkova navázaly užší kontakt a soustavně si vyměňovaly články o výsledcích práce v jednotlivých sprátených zemích a o programech další činnosti.

Jan Tauber

Barbara Lobodzińska: *Manowce małżeństwa i rodziny*

Varšava 1963 (*Wiedza powszechna*), stran 240.

B. Lobodzińska v práci pod názvem *Manželství a rodina na scestí* se pokusila o vysvětlení vývojových tendencí současného polského manželství a rodiny. V této práci srovnává tradiční představy o manželství a rodině s názory, které vznikly v nové etapě vývoje společnosti, v epoše industrializace a urbanizace. Autorka se orientuje na prozkoumání názorů a vztahů, souvisejících s otázkami vztahu mezi mužem a ženou, s pevností manželských svazků, s plánováním rodiny, s mileneckými vztahy, s kulturou pohlavního života, s rozvodem atd.

Autorka prozkoumala obrovské množství empirického materiálu (osobní dopisy žen do polského rozhlasu, dopisy do polských časopisů, sňatkové inzeráty, časopisecké ankety, statistiky atd.) a využila i výsledků vědeckoteoretických výzkumů a materiálů zahraničních společenských vědců. I když práce jako celek je vedena spíše směrem k popularizaci už dosažených výsledků v této oblasti a k vytyčování nových problémů, její vědecká hodnota se tím nijak nezmenšuje. Její velikou předností je živý sloh, přesná formulace otázek, stručná a věcná charakteristika různých stanovisek a názorů (které se vyskytují jak v současné sociologii, tak v krásné literatuře), přesvědčivá argumentace a všestranný pohled na zkoumané otázky. Přes tyto nesporné přednosti práce jako celek nemá jednotný, ucelený charakter. V první části práce převládají různé osobní dokumenty, citace z dopisů, osobní výroky, odpovědi z rozhlasu atd. Při analýze těchto odpovědí autorka dospívá k názoru, že nelehké na společensko ekonomické přeměny názory na manželství se mění velmi pomalu a v jednotlivých případech vládné chaos. Ve druhé části je obsaženo hlavně teoretické jádro celé studie. Výběr problémů je proveden především s ohledem na tu oblast společenských jevů, kde procesy v rodinném životě probíhají zvláště konfliktně

a na ty otázky, o něž je proto zcela pochopitelně velký zájem. Pro nás bude nejdůležitější především obsah druhé části práce; zde se autorka propracovala k mnohým závažným teoretickým závěrům – s platností mnohem obecnější – než je situace specificky polská.

Zvláště cenná je analýza manželského výběru v různém společenském prostředí, v různých vrstvách obyvatelstva, získaná studiem sňatkových nabídek pomocí sňatkových kanceláří. Zde autorka dokazuje, že volba partnera se mění v souvislosti s věkem, pohlavím, stupněm vzdělání a se společenským prostředím. Jako obecnou tendenci lze uvést tyto závislosti: Čím jsou ženy mladší, tím větší rozdíl věku je možný. Čím starší je žena, tím rozdíl mezi ženou a kandidátem manželství se zmenšuje. Jen ženy ve věku balzacovském nejraději vidí vrstevníky anebo o něco mladší muže. Ženy ve věku od 18 do 21 let nejraději by se vdaly za muže ve věku od 30 do 35 let. Kandidátky na vdávání ve věku od 22–25 let hledají muže ve věku od 30 až do 40 let, nejvíce se opakuje věk 35. Ženy ve věku 31–35 let nejvíce hledají muže ve věku 40–45 let. Jiná je však situace pokud jde o výběr se strany mužů. Mladí muži hledají ženy více méně ve stejném věku; mladé ženy na druhé straně volí muže o hodně starší. Když tedy srovnáme požadavky mužů a žen, týkající se věku budoucích partnerů, vidíme, že zde nejsou shodné tendence – ale naopak vznikají veliké rozdíly. Zatímco mladí muži do 25 let volí ženu o něco mladší, ale také o něco starší nebo vrstevnici – ženy se orientují na muže podstatně vyššího věku. Autorka si klade otázku, zda tento výběr se řídí rozumovými důvody a zda ve starších partnerech chtějí tyto ženy nalézt ustálenou pozici a zabezpečení existence, což jim vrstevníci nebo mladí muži nemohou dát, anebo zda je tento výběr motivován jinými okolnostmi. Problém zůstává otevřen.

Pokud jde o stupeň vzdělání, vyšší stupeň vzdělání je zvláště žádanou věcí ze strany ženy a méně vyžaduje muž vzdělání na své partnerce. Ženy s nejvyšším vzděláním se orientují na muže s vysokoškolským vzděláním; ženy se středoškolským vzděláním se orientují také na muže s vysokoškolským vzděláním. Ženy se základním vzděláním pokládají za svůj sociální vzestup, vdají-li se za muže se středoškolským vzděláním. Je velmi vzácný případ, když žena s vyšším vzděláním si bere jako partnera do manželství muže s nižším vzděláním. Ukazuje se, že ženy si více váží vzdělání muže než obráceně – muž vzdělání ženy. U žen se tento výběr může vázat s potřebou dosáhnout vyšší sociální pozice. U mužů jistě lhostejnost ke stupni vzdělání budoucí ženy se váže s ustálenou představou, že ženám se stále ještě připisuje jistá část tradiční funkce v domácnosti a pokud se respektuje její profesionální činnost, tak spíše jako doplněk práce v domácnosti.

Muži s nejvyšším vzděláním mají jiné ideály ženy než muži se základním vzděláním. Obdobná situace rozdílných představ

o možném partnerovi se vyskytuje i u žen. Pro muže s nejvyšším vzděláním je ideálním žena reprezentativní, pro muže se vzděláním středním, kteří si vybírají ženy se vzděláním nižším nebo stejným, je ideálním typem hospodyně a žena reprezentační. Ideálem ženy se základním vzděláním je muž bez alkoholických a kuřáckých náruživostí. Žena si přeje muže, který by měl dobré zaměstnání, který by byl hospodárný, morální atd. V těchto kategoriích se nejméně cení vzdělání. Nejvíce je ale rozšířené pejorativní oceňování rozvedeného muže; odsouzení rozvedeného je zde spojeno s obavami před alimenty a finančními těžkostmi. V těchto vrstvách se také nejvíce odsuzuje alkoholismus, neboť zde se projevuje brutálnějším způsobem vůči ženě a dítěti než u vrstev s vyšším vzděláním. Žena se středním vzděláním klade největší důraz na vyšší vzdělání, nejvíce oceňuje vzdělání muže, cení si takové znaky charakteru, jako je slušnost, spřádanost. Pro ženu s nejvyšším vzděláním je ideálem muž s akademickým diplomem, společenský a přátelský.

Autorka poukazuje na to, že manželství je možné zkoumat dvojím způsobem. První cestou je analýza manželství jako instituce, která se přetváří ve shodě s historickým procesem. Zde se zkoumá vývojová tendence manželství. Druhá koncepce je pohled na manželství jako na instituci, která plní funkci sociální terapie. Zde se klade především důraz na otázku, jak dosáhnout optimálního úspěchu v manželství a jak zabránit psychickým neurozám. Zdrojem těchto neuroz je oslabení svazků nebo separace v nejbližším, tj. rodinném prostředí. Rodina (jako nejbližší sociální prostředí) nejvíce spolupůsobí na vytváření zdravé nebo patologické situace jedince. Když vzniká stav vzájemného napětí, vzájemné vztahy se omezují, jedinec se vyhýbá těmto svazkům a reaguje na ně vyobcováním. V takovéto situaci vzniká zdroj psychického napětí a psychických nemocí. Citový svazek manželství — nazývaný obyčejně láskou — je nejen hlavní příčinou při uzavírání současného manželského svazku, ale i něčím, co determinuje jeho úspěch a stabilitu.

Kdy je větší naděje, že bude manželství stabilnější? Autorka samozřejmě nedává a ani nemůže dát návod na takovéto manželství. Ukazuje však, že manželství uzavřená v prostředí nezintegrováných, v prostředích, kde se manželé liší rasou, sociálním původem, příslušností k sociální třídě, náboženstvím a politice, úrovní vzdělání, jsou méně trvalá než manželství z prostředí sourodých, stabilních a zintegrováných. Manželství uzavřené mezi lidmi z různého prostředí, z různých společenských tříd má menší naději na dosažení vzájemného přizpůsobení a harmonického soužití. Autorka dále upozorňuje na to, že existuje výrazná korelace mezi trváním doby předmanželské obeznamenosti a trvalostí manželství. Rozvody jsou řidší mezi manžely, kteří byli delší dobu zasnoubeni a již před manželstvím se vzájemně poznali; informovali se o svých tužbách, vzájemně se přizpůsobili — a to vše, právě proto, že se odehrává ještě před vznikem manželství —

děje se naprosto dobrovolně, bez vzájemných závazků, bez ovlivňování okolím a rodiči. Autorka na druhé straně ale pochybuje o závislosti mezi panenstvím dívky a trváním manželství. Obecně pro mladé lidi platí, že v současné době hoch nebo dívka má jednoho nebo několik sexuálních partnerů — mnohem víc, než to bylo v případě jejich rodičů. Je sice pravda, že tento jev předmanželského pohlavního života je spojován často se společenským odsouzením a někdy se pokládá za jev sociálně škodlivý, ale jako dobrou stránku předmanželského pohlavního života nelze nevidět to, že zmenšuje možnost špatného sexuálního výběru. (U starších žen anorgasmus byl velmi častým jevem.)

Dále autorka ukazuje na souvislost mezi šťastným dětstvím a pozdějším úspěchem v manželství. Tato teze našla své potvrzení zejména v sociologických výzkumech mládeže provinilé, soudně stíhané, neboť velká část této mládeže pochází právě z dětí rodin nepevných, rozbitých a rozvrácených. Děti z rozbitých rodin jsou více zatíženy neurozami, z dětství si odnesly velmi negativní obraz světa a jsou proto méně schopné pro manželské soužití, hůř se přizpůsobují novému partneru než ti jedinci, kteří prožili šťastné dětství. Trvalejší manželství zakládají tedy ti partneři, jejichž dětství uplynulo v atmosféře klidu, pohody a harmonie rodičů. V rodinách, kde je několik dětí, proces socializace i výchovy probíhá snadněji, děti získávají návyky v chování, přirozeným způsobem se dovidají o sexuálním životě. Partneři, pocházející z rodin početnějších, se snáze přizpůsobují novému jedinci než jedináčkové a ještě lehčeji ti z nich, kteří žili v rodině s dětmi obojího pohlaví.

Autorka zde analyzuje i mnoho dalších otázek. Všimá si např. prestiže rozvedeného. Rozvedený je pojímán jako méně hodnotný kandidát ženitby (než např. vdovec). Toto nižší oceňování rozvedeného ve srovnání s jinými kandidáty manželství může mít podle autorky řadu příčin: dogma katolické církve (ve které značná část obyvatelstva ještě věří) pokládá rozvod za hřích. Mezi lidmi trvá přesvědčení, že muž nebo žena, kteří se rozvedli s jedním partnerem, se pravděpodobně neshodnou ani s partnerem dalším. Sňatek s rozvedeným je tak vystaven většímu riziku než sňatek s jedincem nerozvedeným. Velmi častou okolností, která snižuje prestiž rozvedeného, jsou závazky k dětem a finanční povinnosti k nim.

Za základní kritérium vývoje manželství pokládá autorka stupeň dělby rolí mezi mužem a ženou ve spojitosti se vzrůstem profesionalizace vdané ženy. Nejvíce tradiční je dělba práce mezi muži a ženami na vsi. Rodina je výrobní jednotkou v mnohem větší míře na vesnici než ve městě. Z toho plyne, že osoby, které přišly z vesnice do města, projevují malou elasticnost při osvojování si „netradičních rolí v domácnosti“ a ženy přicházející z vesnice projevují větší neklid v práci mimo domov. Podle mého názoru zde budou pravděpodobně jisté rozdíly mezi našimi a polskými podmínkami, ale v každém

případě toto hledisko adaptace by mělo být uplatněno i při analýze sociální mobility obyvatelstva, zejména v krajích, kde přesuny obyvatelstva z vesnice do města jsou velké (např. východní Slovensko).

V této práci je i mnoho dalších zajímavých problémů. Autorka se nevyhýbá ani těm nejohroženějším. Všimá si takových otázek, jako jsou problémy, se kterými se setkávají rozvedení, jako jsou kritické situace v manželství, kdy a proč vznikají atd. Práce po každé stránce přináší mnoho pro poučení lidí, kteří se touto tematikou zabývají anebo jinak mají o ni zájem.

Martin Marušiak

Verifikační techniky výzkumu o vlivu televize v NSR

Televize vyvolala tisíce diskusí a úvah, které vedly k řadě výzkumů. Velmi zjednodušeně lze výsledky shrnout takto: přetížení smyslových receptorů a nezdravá distribuce volného času a na druhé straně rozšířená možnost poznávání všech oblastí lidského konání. U nás proběhlo dosud jen několik pokusů ve výzkumu televize, a již proto si zaslouží pozornosti studie Gerharda Maletzkeho *Fernsehen im Leben der Jugend*, v které autor shrnuje poznatky z výzkumu mezi 400 mladistvými z Hamburku. Výzkum prováděl Hans-Bredow Institut v r. 1959. Nemám v úmyslu prezentovat tyto výsledky, i když se nelze ubránit uvedení těch, které souvisí jednak s hypotézou a jednak s procedurou výzkumu, která ukazuje sice ne nové, ale účinné a vtipné verifikační techniky.

Zmíněná studie kromě jiných otázek postihuje především problematiku televize v relaci k mladistvým. Dětem nabízí televize svět dospělých, realitu všedního dne, jinak dětem nedostupnou. Doba, kterou např. děti v USA stráví u televizoru, se rovná asi době strávené ve škole (20–25 hod. týdně). Dospělí buď s rozvahou volí nebo (ve většině případů) vytvrle konzumují nabízené kulturní zboží. Otazník visící nad hlavou mládeže se snažil rozluštit G. Maletzke. Setřený soubor zastupoval rovnoměrně hamburskou mládež ve věku 15–20 let z hlediska sociologických znaků: pohlaví, věku, vzdělání a sociálních vrstev. Tento záměrně vybraný soubor v udaném věku se skládal z poloviny z těch, kteří vlastní televizi (diváci), a z poloviny z těch, kteří televizi dosud nemají (nediváci). Obě tyto podskupiny byly také rovnoměrně zastoupeny jak počtem, tak i znaky. Vzhledem k celkovému složení hamburského obyvatelstva byly sociální vrstvy zastoupeny takto:

sociální vrstva A 10 %
sociální vrstva B 55 %
sociální vrstva C 35 %.

Tomuto složení odpovídá poměrně i složení obou podskupin, i když u diváků je sociální vrstva B zastoupena o něco silněji. (viz tab.)

Pokud jde v této studii o pojem „sociální vrstva“, zachovával autor v podstatě v NSR akceptované dělení Schelského:

	Nediváci	Diváci	Celkem
Sociální vrstva A	11 %	8 %	10 %
Sociální vrstva B	50 %	60 %	55 %
Sociální vrstva C	39 %	32 %	35 %

horní vrstva A: vedoucí pracovníci, akademici, velcí a střední podnikatelé, vyšší a střední úředníci;

střední vrstva B: malí podnikatelé, nižší úředníci a zaměstnanci, kvalifikovaní dělníci;

dolní vrstva C: zaškolení a pomocní dělníci.

Toto dělení je poplatné americkým vzorům a nekryje se s u nás obvyklým sociálním dělením; vzhledem k tomu, že jde o sociální status rodičů, může si čtenář provést příslušné korektury sám.

Pro uvedení do problematiky tohoto výzkumu bude užitečné stručně uvést hypotézy, které autor zkoumal. V podstatě jde o porovnání kulturních a společenských aktivit v jejich relaci s vlivem televize na jedince i na rodinný kolektiv.

Televize zaujímá v celkovém fondu volného času mladých diváků jedno z prvních míst a brání této podskupině věnovat se ve větší míře zálibám, jako např. čtení, sportu, kinu atd., a to v porovnání s podskupinou nediváků, která má daleko větší možnosti.

Televize jako nový sdělovací prostředek se vyznačuje zvláště tím, že vytváří zvláštní příjmovou situaci, a to ve formě příjmu informací v domácím prostředí v relativně malé skupině členů rodiny, přátel, příbuzných. Toto prostředí ovlivňuje chování a návyky diváků a diferencuje jejich vztah k rodině a k jejich okolí. Televize podněcuje spíše společenskou než individuální aktivitu.

Televize působí silně na život mládeže a mládež to vědomě i nevědomě pocituje. Značná část mládeže však zachovává více či méně negativní postoj k televizi – i s vědomím jejich hodnot – a pocituje tento vliv ve spojení se svým vlastním životem v rodinném kolektivu.

Nakonec ještě poznámku. Pokud autor píše o „Německu a německém“, pak je míněna Německá spolková republika a její mládež. Pokud autor píše o volném čase, pak jím v této studii rozumí onu dobu, která zbývá po odečtení spánku a pracovní doby (u žáků vyučování a učení se). Toto hrubé dělení volil autor ze dvou důvodů: jednak se střetl s různými možnostmi u mládeže zaměstnané a školní, a jednak narazil na problém druhého volného dne v týdnu, který se již projevuje u mládeže zaměstnané v průmyslových závodech. Na podobné problémy narazí naše společnost v budoucnosti také. Stejně tak je pro nás aktuální autorova poznámka o upřesnění rozlišovacích sociologických znaků. Mnohé práce našich autorů by získaly na ceně, kdyby je bylo možno srovnávat s pracemi jiných domácích či zahraničních autorů. Dosud tomu tak není, a proto i některé po-

znatky, namáhavě našimi institucemi získané, jsou promárněnou příležitostí.

Aby autor docílil *komplexního pohledu* na osobnost mladého člověka a mohl vysondovat negativní i pozitivní postoj k televizi, zvolil kombinaci kvantitativní a kvalitativní metody. Proto také provedl srovnávání odpovědí z dotazníků s řadou odpovědí z přímých rozhovorů, tedy uzavřených otázek s otevřenými otázkami. Podařilo se mu tak v četných případech objevit psychologické pozadí motivace negativního či pozitivního přístupu k televizi. Toto spojení obou metod dosti přesně vystihlo osobnost šetřené osoby; námitky proti možnosti subjektivní interpretace ze strany výzkumníků odmítá autor poukazem na přesnou instruktaž, která může zabránit deformaci sdělení. Otázka je dosti složitá. Chceme-li v přímém rozhovoru tou nebo onou formou vniknout hlouběji do introspektivních motivů jednání či prožitku, vstupujeme vždy do osobního kontaktu dvou osob. I při zachování určitého odstupu, instruktaže a metody se výzkumník často neubrání minimálnímu ovlivnění. Většinou však jde o nepatrné deformace a odchylky z nich vyplývající možno považovat za zanedbatelné.

Hloubkový interview a skupinové rozhovory tvořily další součást procedury. Aby vyloučil pochybnosti ve směru psychologického působení na šetřené osoby při písemném záznamu, navrhl autor použít při interview magnetofonů. Vzhledem k tomu, že mládež má s magnetofony dostatek zkušeností, nepůsobilo nahrávání rušivě. Výzkumníci se podíleli na předvýzkumu a prošli instruktaží zvláště u otázek kvalitativního charakteru. Individuální rozhovory byly přizpůsobeny rozdílným možnostem respondentů a jejich vzdělání, mentalitě atd. Se stejnými osobami byly provedeny skupinové rozhovory, kterých se účastnilo 8–12 osob. Po shlednutí určitého programu byl navázán kontakt s diváky a rozhovor zaměřen k vymezeným otázkám. Tyto diskuse i záznamy z interview bylo možno si kdykoli přehrát, protože metráž byla kódována a číslována, vypracován heslář a tak usnadněna identifikace každého šetřené při převodu do písemného záznamu.

Další dvě techniky pokládám pro verifikaci již získaných informací kvalitativního charakteru za nejdůležitější. Protože nejsou tak často používány, uvedu jejich techniku podrobněji.

Projekční metody jsou založeny na vizuálním podnětu, který byl v tomto případě vyvolán dvěma záměrně kontrastními obrázky. Tyto obrázky byly vybrány po delším předvýzkumu v terénu. Obrázky znázorňují dvě rozdílné situace, zcela běžné v rodině s televizorem a v rodině bez televizoru. Prvý obrázek, který měl uvést šetřenou osobu do situace, představoval rodinu bez televizoru, po večeři, kdy otec se zabývá něčím u stolu s většími dětmi (hry nebo úkoly) a nejmladší si hraje s matkou. Reakce mládeže dokázala jejich smysl pro fantazii i realnost. Mládež se lehce orientovala a interpretovala námět celkem shodně jako „příjemná rodinná pohoda“. Ukáží ještě na několika autorových zjištěních, jak hlu-

boce je v myslí částí mladých lidí zafixován smysl pro rodinu a rodinné prostředí.

Druhý obrázek byl opakem prvního. Do prostoru pokoje vyznačuje světlo televizoru, otec s matkou a staršími dětmi sedí před obrazovkou. Většina komentářů vyzněla takto: „Žádný rodinný život“. Vyskytly se ovšem i názory pozitivní, které hodnotily skutečnost, že se rodina — na rozdíl od minulosti — schází a tráví takto společně večer.

Jak jsem již uvedl, byly obrázky prověřovány předvýzkumem. Prvé návrhy např. ukázovaly konkrétní tváře, což leckomu mohlo připomenout člena vlastní rodiny a ovlivnit jeho výpověď. Proto byly provedeny úpravy a zobrazeny pouze siluety formou stínových obrázků, ale tak, aby nebylo pochyb o funkci vykreslené osoby v rodině.

Autor výsledků této projekční metody používá jen jako relativní podklad, a ne jako absolutní hodnotu. Ovšem jako orientační materiál k celkovému posouzení a k verifikaci dříve zjištěných názorů autorovi tyto výsledky velmi dobře posloužily. Tak například na druhý obrázek s televizorem reagovali mladiství z celého souboru takto:

pozitivní odpovědi 40 %
negativní odpovědi 50 %
neutrální odpovědi 10 %.

K překvapujícimu zjištění došel autor, když rozdělil soubor na podskupinu diváků a nediváků. V podstatě se zjištěný model nezměnil! Ukázalo se však, že rozhodující význam pro pozitivní nebo negativní stanovisko má vzdělání a sociální příslušnost. Na situaci na druhém obrázku reagoval soubor rozdělený podle znaku vzdělání takto:

	Národní škola	Střední škola	Vysoká škola	Celkem
Pozitivní	48 %	32 %	16 %	40 %
Negativní	43 %	53 %	78 %	50 %
Neutrální	9 %	15 %	6 %	10 %
Celkem	100 %	100 %	100 %	100 %

Rozdělení podle znaku sociální vrstvy:

	Horní	Střední	Dolní
Pozitivní	21 %	38 %	49 %
Negativní	69 %	55 %	38 %
Neutrální	10 %	7 %	13 %
Celkem	100 %	100 %	100 %

Pro zajímavost uvádím některé výsledky této verifikační techniky.

Positivní zjištění:

Páni, rodinka u televizoru; to je pohodlíčko! Příjemný večer — všichni se shromáždili u televizoru.

Rodina sleduje televizi — všichni se tu sešli pohromadě.

Televize — jako vždycky. Rodina zůstává doma v teple a pohodlí.

Negativní zjištění:

Všeobecný úpadek rodinného života! Sedí, mlčí a jen koukají.

Rodina s nedostatkem fantazie! Dřepí u televizoru bez aktivní zábavy.

Moderní rodinný život — nikdo neřekne ani „á“.

To je jako u nás. Já televizi nenávidím, nikdo se se mnou nebaví.

Aby mohla být dosavadní zjištění ještě pro-
věřena, provedl autor další pokus a realizoval
pomocí testů *techniku nedokončených vět*.

Po několikadenním předvýzkumu v terénu
vybudoval model tří vět, které nebyly dokon-
čeny. Šetřené osoby měly ihned po přečtení
reagovat a větu dokončit. Soubor vět, který
byl předložen podskupině diváků i nediváků,
zněl:

1. Od té doby, co máme televizi... (jen u diváků)
2. Lidé, kteří často sledují televizi... (obě skupiny)
3. Televize by se měla... (obě skupiny).

Věty napovídaly smysl dotazu, avšak dá-
valy současně možnost variací a výběru. Bylo
stejně možno odpovědět negativně jako po-
sitivně. V této fázi výzkumu se prokázala
angažovanost šetřených mladistvých. Autor
zdůrazňuje, že pouze 5 % souboru neznalo
odpověď.

Například na třetí větu reagovalo 37 %
nediváků a 26 % diváků zhruba takto: „Tele-
vize by se měla... s mírou užívat!“. Stejně
tak podpořilo 16 % mladistvých na Západě
značně rozšířený názor, že nadměrné sledo-
vání televize škodí očím. Na základě zjiště-
ného materiálu zdůrazňuje autor, že značná
část mládeže má kritické stanovisko k televizi
jako k prostředku, který zabíjí představivost a
fantazii, vede k pasivitě, zhostejnění, leni-
vosti. Na druhé straně se mnoho mladých
vyjádřilo v tom smyslu, že televize podporuje
obraznost výpovědi a pravdivost informace.
Dvakrát tolik nediváků vyjádřilo svůj názor
o „tuposti a pasivitě“ televize (15 %) jako
diváků (7 %). Autor dovozuje, že nutno počítat
i s vlivem tisku, dospělých a veřejných
diskusí a nutnost studovat tyto názory hlou-
běji. Mnoho šetřených doplnilo větu: Lidé,
kteří často sledují televizi...

nemají fantazii;
nemají vlastní zájmy;
ztrácejí se sami sobě;
ztráti schopnost přemýšlet.

Autor znovu upozorňuje na pocit, kterým
část mládeže trpí. Obvyklý večerní rozhovor
v rodině — i když byl mnohdy nepříjemný
(úkoly, kontrola, testy) — tato část mládeže
dostí postrádá. Protože si na tento fakt přímo

stěžovalo jen 13 % nediváků a 7 % diváků,
nepřiznává autor tomuto zjištění tak vysokou
průkaznost.

Atraktivitu televize, spočívající v omezení
„flákání po ulicích“, podtrhuje 10 % nediváků
a 6 % diváků jako pozitivní jev:

Lidé, kteří sledují často televizi...
jsou vázání na domov, nechodí do ulic;
zpohodlní a nikam nechodí;
nechodí ven — do ulic.

Záznamy z individuálního hloubkového in-
terview zněly takto:

Televize může zničit rodinný život — hlavní
vina však není na televizi.

Rodinka dřepí před obrazovskou a mlčí;
chybí harmonie rodinného života.

Během dne se nevidíme a večer sedíme každý
sám pro sebe.

S kým si mám doma popovídat? Rodinné
vztahy se změnily!

Konečný závěr doplnila i technika doplňo-
vání vět:

Lidé, kteří sledují často televizi...

ztrácejí kontakt mezi sebou;
nemají žádný rodinný život;
nemají si co říci;
něco tu nehraje, to není rodina.

Od té doby, co máme televizi...

to není, jak to bylo. Když někdo něco
řekne, táhne hned vyleti a matka říká: Ne-
vyrušuj!
rodinný život vymírá;
ztratila se nálada, která doma bývala;
už jsme o tom hovořili, otec řekl, že když
nebude něco pěkného, že to zavře!

Celkem 19 % celého souboru poukázalo na
negativní vliv televize a autor oprávněně žá-
dá, aby tomuto hlasu byla věnována i nadále
pozornost.

Ve shrnutí dospěl autor srovnávací analý-
zou k mnohým závěrům, z nichž některé byly
potvrzeny pokusnými výzkumy i u nás. Celý
výzkum byl prováděn během všech ročních
období a zasáhl všechny vrstvy mládeže. Au-
tor formuluje své závěry velmi opatrně a se-
riózně, v mnoha případech (např. v otázce
působení televize na rodinný život) požaduje
další intenzivní výzkum, který zvláště k per-
spektivnímu vlivu televize jako všelidového
prostředku šíření informací by pomohl objas-
nit další aspekty. V tomto závěru se autor
také pokusil na základě zjištěných faktorů
určit *kategorie typů diváků i nediváků*,
a to v relaci s jejich kritickým či nekritic-
kým postojem k televizi. Toto dělení nutno
brát s rezervou a vyčkat hlubšího psycholo-
gického výzkumu motivace názorů velkoměst-
ské mládeže nebo mládeže jako celku.

Názory mládeže na televizi — podskupina nediváků:

1. Neomezeně pozitivní hodnocení	42 %
2. Pozitivní s racionálním
přehodnocením	18 %
3. Pozitivní hodnocení s výhradami	16 %
4. Neutrální až negativní hodnocení	22 %
5. Intelektuálně snobistické odmítnutí	2 %

Podskupina diváků:

1. Neomezeně pozitivní hodnocení televizi a zájmovou činnost	42 %
2. Konfliktní hodnocení rozporu mezi pozitivní hodnocení s rozpoznáním nebezpečí „častého sledování“	12 %
3. Pozitivní hodnocení s rozpoznáním nebezpečí „častého sledování“	21 %
4. Zklamání na základě vlastní zkušenosti	22 %
5. Ostré odmítnutí na základě vlastní zkušenosti	3 %

Tento problém atomizace homogenní podskupiny diváků i nediváků bude jistě nutno ověřit na základě dalších výzkumů. Zbývá ovšem i námitka, zdali by se sociologické badání nemělo zaměřit převážně na studium skupiny diváků, jejíž počet se neustále zvyšuje.

Uvedené výsledky výzkumu měly demonstrovat využití obou zmíněných verifikačních technik. Ve vší stručnosti bych na závěr uvedl, jak studie odpověděla na vypracované hypotézy. Nejprve tedy otázka *vlivu televize na využití volného času* u obou podskupin. V podskupině diváků se poslech televize objevil na prvním místě u 54 % mládeže při uvedení forem využívání volného času; u nediváků se počet zredukoval na 2 %. Na druhé straně se činnost „jít ven“ vyskytuje u nediváků 2× tak častěji, „procházky“ 1½× a „poslech rozhlasu“ 3× více. Ostatní formy využití volného času však neukazují velkých odchylek mezi oběma skupinami; tedy ani četba, kino! Naopak – aktivní sport byl u diváků zastoupen častěji. Získaný materiál prokázal, že právě poslech rozhlasu byl mezi mladými diváky silně omezen vlivem televize. Také návštěva kina u diváků poklesla, i když se prokázalo, že tyto rozdíly nejsou tak veliké:

<i>Týdenní návštěva kina</i>	Diváci	Nediváci
Častěji jak 1 × v týdnu	16 %	18 %
1 × v týdnu	23 %	28 %
Méně než 1 × v týdnu	61 %	54 %

Kvalitativní šetření prokázalo, že podskupina diváků se zajímá o politický život intenzivněji nežli podskupina nediváků:

<i>O politický život se zajímají</i>	Diváci	Nediváci
Ano	12 %	10 %
Častočasně	46 %	28 %
Ne	42 %	62 %

Shromážděný materiál a jeho analýza prokázala, že podskupina diváků a nediváků se ve formách využití volného času liší. Stupeň tohoto odlišení je velmi rozdílný od nepatrných

až k podstatným odchylkám. Na druhé straně poskytuje televize vyšší informovanost a vede diváky k aktivnějšímu zájmu o své okolí, život doma i za hranicemi.

Vztah televize a rodinného života bylo možno vysondovat z četných kvantitativních i kvalitativních šetření. Televize byla v provozu ve večerních hodinách týdně 14–16 hod. a z toho ji sledovala mládež 6–7 hodin. Hosté přicházejí za televizi v podskupině diváků u 50 % a z toho počtu jen 12 % mládeže je označilo jako nevídané. Když se televizní pořad mládeži nelíbí, opouští rodinný kolektiv a ve většině případů poslouchá ve svém pokoji nebo v kuchyni rozhlas (dříve ho poslouchala v rodinném kolektivu!). Že rozhlas nestoupil do pozadí v rodinách diváků, prokazuje např. zjištění, že 46 % majitelů televize má 1 radioaparát, 47 % 2 aparáty, 5 % 3 aparáty a 2 % 4 aparáty. Při analýze rušivých jevů v rodinném kolektivu se ukázalo, že televizi dává přednost 1. matka (41 %) – 2. otec (27 %) – 3. sourozenci (20 %). S touto skutečností je spojena i otázka večerního rozhovoru. Různé techniky prokázaly, že představa němě sedící rodinky je schematická. 67 % diváků po vysílání hovoří o pořadech; 49 % hovoří i během vysílání. Tak či tak jde ovšem o poznámky a ne o formu bývalého družného, rodinného posezení při rozhovoru.

Toto a řada dalších šetření potvrdila, že televize zúžila „široký prostor“ rodinného života a vytvořila novou formu večerní společenské aktivity. Škoda, že se autor v této studii nezaměřil i na faktor času a neprovedl srovnání intenzity poslechu televize v rozmezí delší doby. Funkce rozhovoru po vysílání nebyla plně ujasněna. Výsledky ukazují, že se jedná spíše o kritické poznámky nežli o funkci společenské vzájemné aktivity. V budoucnosti by bylo třeba prokázat, jak dalece tu dochází k formě odcizení člena rodiny rodině jako základní společenské jednotce.

Analýza materiálů potvrdila, že *televize má objektivně zjištěný a též kvantitativně podchycený význam v životě mládeže*. Vedle toho tu existuje i subjektivní význam: mládež zaujímá k televizi negativní či pozitivní postoj a zařazuje ji automaticky do svého světa prožitků. Na obecnou otázku o televizi jako novém jevu v našem životě, byla získána tato hlediska:

Hlediska	Diváci	Nediváci	Celkem
Zcela pozitivní	18 %	12 %	15 %
Zcela negativní	4 %	5 %	5 %
Pro i proti	73 %	70 %	71 %
Bez udání	5 %	13 %	9 %

To znamená, že mládež považuje televizi za silného partnera a pečlivě zvažuje její klady i zápory. Vysloveně negativní, obecný postoj mládeže k televizi byl řídším jevem. Na druhé straně ovšem mládež hodnotí negativně

např. vliv televize na rodinný život (50 %), rušivý vliv na využití volného času aj.

Znamená to, že mládež pocituje pouze dílčí negativní působení televize, ale v obecné rovině ji téměř celý soubor považuje za pozitivní informační hromadný prostředek.

* * *

Studie G. Maletzkeho uvádí vhodné verifikační techniky, které prověřovaly zjištěné kvantitativní i kvalitativní výsledky. Ve studii chybí obraz statistických technik a vyčištění odchylek. Výsledky jsou zvláště v kvalitativní části šetření i pro nás poučné. Zvolená procedura může být vhodná v řadě výzkumů — nejen z oblasti vlivu televize. Závěrečné zhodnocení provedl autor sám: „Údaje představují výsledky regionálně i časově omezené případové studie... Mnoho údajů, zvláště četné paralely nebo dokonce souhlasné výsledky s ostatními výzkumnými pracemi mluví přesto proto, že při nejmenším obecné tendence a kvalitativní relace tohoto výzkumu překračují úzký rámec případové studie.“ Z těchto důvodů jsem se domníval, že mnohé výsledky budou i pro některé naše pracovníky ve výzkumu zajímavé.

Vladimír Stein

Herbert Hendin, Suicide and Scandinavia

Grune & Stratton, New York — London 1964, str. 153.

Autor: americký psychiatr, pravděpodobně skandinávského původu, psychoanalyticky zaměřený a seznámený s metodami terénního kulturně antropologického výzkumu studiem u Abrama Kardnera na Kolumbijské univerzitě.

Předmětem zkoumání je tzv. skandinávský sebevražedný fenomén (scandinavian suicide phenomenon), totiž vysoké procento sebevražd v Dánsku a Švédsku proti podstatně nižšímu v Norsku. Dánsko a Švédsko jsou počtem sebevražd spolu s Německem, Švýcarskem a Rakouskem na prvních místech evropské tabulky. Počet sebevražd se v těchto zemích pohybuje okolo 21–22 na 100 000 obyvatel. (Autor nehovoří o Československu, ač to sem také patří — v roce 1955 bylo u nás 19,2 sebevražd na 100 000 obyvatel.) Poměr sebevražd v Dánsku a Švédsku na jedné straně, k Norsku na druhé činí 3 : 1.

Metoda a techniky: V každé ze sledovaných zemí vyšetřil autor podrobně 25 jedinců hospitalizovaných pro sebevražedný pokus. Vedle toho vyšetřoval stejně početné skupiny ambulantních psychiatrických pacientů s jinými onemocněními a skupiny psychicky normálních zdravotních sester. Naučil se švédsky a norský, aby se zkoumanými jedinci mohl hovořit v jejich mateřštině, a aby mohl studovat literaturu těchto zemí, včetně běžně čtené „konzumní literatury“, aby mohl studovat mytologii a folklór.

Před klasikou psychiatrickou exploračí, která zkoumá převážně nebo výlučně vědomé postoje nemocných, dává autor přednost psychoanalytické vyšetřovací technice volných asociací, zajímá se o sny, které před sebe-

vražedným pokusem předcházely nebo po něm následovaly, a k provokaci nové produkce a k evokaci zpravidla zapomenutých zážitků z doby bezprostředního provedení sebevražedného pokusu užívá hypnózy.

Autor si uvědomuje, že zkoumá suicidální motivaci u jedinců, jejichž pokus se nezdařil, a že poznatky zde získané nelze beze všeho přenášet na motivaci dokonaných sebevražd. Proto klasifikuje intenzitu sebevražedného záměru (intence) na třístupňové škále, kde třetí stupeň odpovídá maximální intenzitě. Měřítkem je autorovi subjektivní postoj zkoumaného k vlastnímu sebevražednému pokusu a k sebevraždě vůbec a dále objektivní zhodnocení provedení a příčin, jež vedly k neúspěchu pokusu. Do svých skupin zařadil autor pouze jedince s nejvyšší intenzitou sebevražedného záměru. Složení těchto skupin svými podstatnými znaky odpovídalo složení skupin dokonaných sebevražd, kdežto při zahrnutí i těch případů, které se vyznačovaly jen střední nebo slabou intenzitou záměru, došlo k odlišení obou skupin. Uvedená shoda je pro autora postačujícím ospravedlněním jeho postupu, že totiž výsledky získané zkoumáním nezdařených sebevražedných pokusů přenášá na sebevraždy vůbec.

Získané výsledky zkoumání ukazují, že odlišné motivační komplexy mohou v různých skupinách (autor zde míní národní celky) vésti k přibližně stejné četlosti sebevražd.

U Dánů je podle Hendina sebevražda převážně reakcí na ztrátu závislosti. Sebevraždu u Dánů předchází ztráta citové závislosti způsobená smrtí, rozchodem, rozvodem nebo jen všeobecným zhoršením osobních vztahů. Častým obsahem sebevražedných fantazií je představa posmrtného znovuspojení se ztraceným objektem. Tato představa se ostatně objevuje i v dánské mytologii a v krásné literatuře.

Příčiny zvýšené vulnerability Dánů vůči ztrátě objektu spatřuje Hendin v některých zvlátnostech dánské výchovy. Především v prodlužování infantilní závislosti na matce, v potlačování dětské agresivity a ve vytváření pocitů viny u dětí. Dánské matky trestají podle Hendina své děti skutečným nebo jen předstíraným zármutkem nad jejich přestupky.

Ani mezi nábožensky založenými a věřícími dánskými občany není sebevražda hodnocena jako nemorální či hříšná.

Během posledního sta let zůstává procento sebevražd v Dánsku bez podstatných změn jedním z nejvyšších v Evropě.

Kdežto v Dánsku v motivační struktuře sebevražd vystupuje do popředí jako příčina ztráta závislosti, ve Švédsku je to na prvním místě ekonomicko-spoločenské ztroskotání a neúspěch. To platí i pro motivaci sebevražd u žen. I ztráta milovaného objektu je pro ně především projevem ztroskotání a neúspěchu v jejich ženské úloze, pokud ztrát nebyla způsobena smrtí, nýbrž rozchodem nebo rozvodem. Této suicidální motivaci odpovídá ve výchově důraz na soutěživost, výkon a úspěch. Jestliže u Dánů dochází k prodlužování infantilní závislosti na matce, klade

švédská výchova důraz na velmi častou soběstačnost a nezávislost dítěte. K separaci dítěte od matky dochází podle Hendina velmi záhy, často již od 3. měsíce, kdy je dítě umisťováno do jeslí. Distance matky od dítěte vede u dětí k úzkosti. S projevy této infantilní úzkosti se autor setkával ve svém souboru švédských sebevrahů. U žen pak byla zvláště výrazná jejich neuspokojená potřeba ochraňující mateřské sympatie v dětství. Kontrola až tlumení citových projevů je od dětství důsledněji vyžadována od chlapců než od dívek.

Ve Švédsku v posledních desetiletích vzrostl počet sebevražd, což někdy bývá spojováno s prudkým hospodářským rozmachem země, vyžadujícím „zdatnost, výkon, soutěživost“.

Pro norské ženy je podle autora mateřství citově významnějším faktem než tomu je u Švédů. I v Norsku je vysoko hodnocena samostatnost dětí, avšak je uskutečňována bez oslabení citového zaujetí pro ně. Ve výchově neužívají norští rodiče k ukázněvání dětí vyvolávání pocitů viny v nich. Na rozdíl od švédských dětí se u norských netlumí ci-

tový projev, takže děti jsou tu emocionálně svobodnější než dospělí.

Nábožensky založení Norové považují sebevraždu za hřích a poměrně malá soutěživost ve srovnání se Švédy je pravděpodobně odpovědná za to, že u Norů se skoro vůbec neobjevují fantazie smrti jako sebepotrestání za neúspěch.

Spolupůsobení uvedených faktorů považuje Hendin za hlavní příčinu relativně malé sebevraždy u Norů.

Závěr: Svá zkoumání prováděl Hendin v Kodani, Stockholmu a Oslu. Právem lze proto předpokládat, že některé z jeho závěrů neplatí pro venkovskou populaci studovaných zemí. Nedostatkem také je skutečnost, že ve své práci nepodává sociologický rozbor sledovaných skupin. Cenným přínosem je však nicméně jeho pokus o srovnání tří moderních a vzájemně blízkých kultur proto, poněvadž až dosud byla podobná srovnání prováděna skoro výhradně mezi jednotlivými primitivními nebo primitivními a moderními kulturami (M. Meadová, A. Kardiner).

Miloš Bondy

Sociologie města a bydlení ve Velké Británii

Charakteristickým rysem britské sociologie města a bydlení je napojení na teorii a praxi stavby měst a na územní plánování. Na rozdíl od americké sociologie města, která se rozvíjela pod vlivem ekologie a měla převážně teoretické zaměření, britská sociologie města řešila a řeší většinou takové úkoly, jako je provádění sociálních průzkumů pro potřebu územních plánů, nebo sociologických průzkumů obytných čtvrtí se záměrem ověřit v praxi urbanistické předpoklady. Kromě toho část práce britských sociologů města je zaměřena na výzkum koncepcí územního plánování a na výzkum vlastního procesu plánování.

Teoretické práce se snaží podat všeobecný obraz městského života, ekologické struktury britských měst a důsledků rozvoje průmyslu na města. K tématům výzkumu, který je na pomezí sociologie a ekonomie, patří bytová politika a odhady potřeb bytů.

Účel většiny sociologických prací v tomto oboru je velmi praktický. Zkoumají se často témata, která vyplývají z aktuální potřeby určitého města, oblasti nebo skupiny obyvatelstva. Mnohé výzkumné úkoly v tomto oboru sociologie jsou financovány místními samosprávami nebo přímo vládou, která se obrací na sociologická oddělení universit s žádostí o vyřešení konkrétních úkolů. Lze obecně říci, že vedle sociologie průmyslu je sociologie města oborem, který je v současné době nejvíce schopen aplikace. Přesto však je dosavadní výzkum roztržtý a vyžadoval by větší koordinace.

Průzkumy měst prováděné pro účely územního plánování tvoří vyhraněnou část sociologického výzkumu v Británii. V době mezi rokem 1940 až 1950, tedy v době, kdy došlo k velkému rozvoji územního plánování, byla provedena celá řada velkých průzkumů celých měst. Souviselo to s poválečnou potřebou přestavby a obnovy průmyslových měst, a také s tím, že zákon o územním plánování z roku 1947 požadoval provádění průzkumu území, na které se územní plán vztahoval. Tyto průzkumy neměly pouze sociologický charakter. Vztahovaly se na posouzení fyzikálních podmínek, týkaly se způsobu užívání pozemků, typů a stavu budov, všímaly si dopravy a spojů, průmyslové struktury a zejména skladby a rozložení obyvatelstva. Dodatkem býval velmi často průzkum potřeb, postojů a preferencí obyvatelstva zkoumané oblasti nebo města. Většina těchto průzkumů byla financována městskými samosprávami, některé z nich, zejména ty, které se týkaly

větších oblastí, byly prováděny takovými organizacemi, jako je např. Bournville Village Trust.

Průzkumy tohoto druhu byly uskutečněny v Birminghamu (1941), ve Worcesteru (Glaisyer a spoluautoři, 1946), ve Willesdenu (Hutchison, 1947), v Middlesbrough (Chapman, 1945-6 a R. Glassová, 1948), ve Wolverhamptonu (Brennan, 1948) a v Dudley, kde ho uskutečnila universita v Liverpoolu roku 1951.

Sociologické části těchto průzkumů, z nichž je v československých knihovnách přístupný zejména průzkum města Middlesbrough na východním pobřeží Anglie — za jehož sociologickou část byla odpovědná R. Glassová — obsahovaly fakta o sociálních a hospodářských podmínkách měst, informace o skladbě domácností, o potřebě bytů, o nájemném, o vztahu pracovišť a bydliště, o používání místních služeb a obchodů, o ochotě stěhovat se z dosavadního bydliště a o názorech na vhodný druh náhradních bytů. Z hlediska sociologického byly nejcennější části těchto průzkumů rozbory tzv. územních skupin, sousedství. Zkoumalo se, zda tyto skupiny existují, jaké jsou hranice lokálních skupin, a které vnější i vnitřní podmínky působí na jejich vznik a trvání.

Kromě těchto velkých průzkumů, které se týkaly měst s několika sty tisíci obyvatel, existuje celá řada menších a dílčích sociálních průzkumů, které se zabývají určitým úsekem sociálního života, jehož znalost se stala nezbytnou pro vypracování územního plánu. Mnohé z těchto ad hoc prováděných sociálních průzkumů přinesly cenné poznatky pro sociologii. Jejich přehled je součástí seznamu o výzkumných úkolech prováděných pro účely územního plánování (*Planning Research*, 1948—1958), který vydal Town Planning Institute v Londýně roku 1961.

Průzkumy tohoto typu jsou nezbytné pro kontinuální proces plánování. Jejich vědecká hodnota bývá však problematická, protože se týkají obvykle pouze určité oblasti v určité době. Mnohé z nich upozornily na zajímavé sociální trendy nebo naznačily obecně sociologické hypotézy, protože však byly obvykle omezeny jen na určitou lokalitu, nebylo nikdy jasné, zda dosažené výsledky mají jen místní platnost, nebo zda je lze zobecnit. Výzkum tohoto druhu se obvykle v Británii označuje za výzkum aplikovaný a dnes se předpokládá, že výsledky těchto průzkumů by měly být vždy ověřeny na různých místech. Teprve po takovém ověření lze uvažovat o možnosti generalizace.

Druhou velkou skupinou sociologických výzkumů v tomto oboru jsou průzkumy obytných čtvrtí. Vznikly z praktického zájmu sociologů o prověření výsledků moderního urbanismu, zejména stavby nových měst. Ve Velké Británii, kde je mnoho měst, která musí stěhovat své obyvatelstvo do oblastí mimo vlastní území, vznikla po druhé světové válce řada nových satelitních měst. Jsou většinou kolem Londýna a Glasgowu a některá z nich byla postavena také v hornických krajích. Při jejich stavbě se uplatnila řada zásad soudobého urbanismu, mezi jiným princip členění území města do obytných okrsků, které jsou relativně nezávislými územními celky se základním občanským vybavením a obecnou školou jako výchozím plánovacím parametrem. Velmi mnoho britských architektů spojovalo funkční náplň obytného okrsku, to jest snadnou dostupnost školy a obchodů, se základními denními potřebami, a náročnější společenskou představu o vzniku harmonického lokálního společenství, které nahradí anonymní a asociální prostředí soudobého města, a pomůže překonávat sociální rozdíly tím, že v okrscích budou bydlet příslušníci různých tříd.

Sociologický výzkum, který se týkal těchto obytných čtvrtí, se soustředil na problém „společenství“ a na problém spokojenosti obyvatel v novém prostředí. Součástí těchto výzkumů bylo velmi často studium důsledků přestěhování ze starých obytných čtvrtí do nových bytů. Průzkumy se proto také zabývaly příbuzenskými svazky a sousedskými vztahy a rozbořem významu neformálních sociálních vztahů.

Většina průzkumů tohoto druhu se soustředila na obytné čtvrti postavené místními samosprávami. Ve Velké Británii existují v podstatě dvě formy výstavby bytů, veřejná výstavba financovaná městy a soukromá výstavba rodinných domků. V poválečném období stavěla větší část bytů města, v současné době staví více bytů soukromníci. Výzkum obytných čtvrtí se prováděl už před II. světovou válkou a v některých případech se využívá této skutečnosti k opakování výzkumu v týchž místech. Tyto opakované výzkumy přinášejí velmi cenné výsledky, neboť osvětlují problémy přizpůsobování novému prostředí a ukazují, do jaké míry jsou počáteční potíže nečím trvalým a do jaké míry jsou jenom přechodným jevem.

Před druhou světovou válkou se uskutečnily průzkumy v nových čtvrtích pro londýnské obyvatelstvo v Becontree a Dagenhamu (T. Young, 1934), v Norris Greenu (Williams, 1939) ve Watlingu (Durant) a v Bristolu (Jeavons a Marge, uveřejněny až po válce, r. 1946). Po válce analyzovaly university v Liverpoolu a Sheffieldu sociální vztahy na sídlišti mimo území obou těchto měst. Leo Kuper zkoumal vliv polohy domu a uspořádání domů na sídlišti na rozvoj sociálních vztahů mezi sousedy v nové obytné čtvrti v Coventry. Cullingworth (1960, 1961) provedl průzkum sídlišť ve Swindonu a Worsley, Norris (1960) zkoumal mínění nájemníků staré čtvrti v Birminghamu po jejich přestěhování

na periferii města. Podobných průzkumů by bylo možno jmenovat ještě celou řadu. Za zmínku však ještě stojí výzkum provedený Peter Willmottem v Dagenhamu, *The Evolution of a Community: A Study of Dagenham after Forty Years, 1963* (Vývoj obce. Studium Dagenhamu po 40 letech.) Jeho cílem bylo zjistit, zda potíže, které se objevují v první době po nastěhování do nových sídlišť ze známého prostředí starých obytných čtvrtí Londýna, jsou trvalé nebo přechodné. Willmott před tím zkoumal sociální strukturu dělnické čtvrti ve východním Londýně (Bethnal Green) a zjistil přitom, jak velký význam mají v denním životě obyvatel příbuzenské a sousedské vztahy. Objevil, že domácnosti, které se přestěhovaly na okraj Londýna do nových obytných čtvrtí, se snažily vrátit se zpět, anebo alespoň udržovaly intenzivní styky s příbuznými, kteří zůstali bydlet na starém místě. Dagenham byl postaven ve dvacátých letech a v době, kdy tam Willmott prováděl svůj sociologický výzkum, stál již 40 let. Ukázalo se, že problémy přerušení vztahů mezi generacemi, sociální izolace přestěhovaných, zejména žen, jsou jen přechodnými jevy a že během několika let se obyvatelstvo novým podmínkám přizpůsobí.

Do souboru výzkumů zabývajících se obytnými čtvrtěmi patří také srovnávací studie o obyvatelstvu starých dělnických čtvrtí, odkud přichází nejvíce domácnosti, které se stěhují do nových sídlišť stavěných městskými samosprávami. Tyto staré čtvrti se postupně asanují. Velmi skromný odhad městských samospráv počítá s tím, že počet bytů zařaděných do kategorie brlohů činí v Anglii 300 000. V současné době se z roční bytové výstavby, která přesahuje 300 000, staví ročně asi 25 % bytů náhradou za byty asanované. Každý rok ovšem přechází další část bytů do kategorie „brlohových bytů“ a rychlejší odstraňování závadných bytů je jednou z nejvážnějších stránek bytové politiky.

Sociologové se podílejí na řešení tohoto problému výzkumem brlohových čtvrtí. Tak např. Mogeý (1956) studoval dělnické rodiny ve střední části Oxfordu a na sídlišti, které bylo za hranicemi města, Young a Willmott se zabývali velmi podrobně příbuzenskými a sousedskými vztahy obyvatelů východonědýnské čtvrti Bethnal Green a sledovali osudy rodin po provedených asanacích a po přestěhování do nových bytů. Brennan (1959) provedl průzkum nejhorších brlohů v Británii, tj. v Gorbals a Govan v Glasgowě.

Liverpoolská universita se zabývala sociálními a hmotnými potřebami upadající obytné čtvrti ve středu města. Průzkum doplnila studiem místních sociálních institucí a výzkumem rodin, které byly z této čtvrti již přestěhovány (Vereker a Mays, 1961). Podobných prací je celá řada, jak vyplývá z připojené bibliografie, a jejich výsledkem je množství informací o sociálním životě různých obytných čtvrtí. Výzkumy v této kategorii se navzájem příliš neliší a většina z nich se soustředila na některý z následujících sociologických problémů:

1. sociální struktura, sociální vztahy a chování obyvatel obytných čtvrtí,
2. spokojenost obyvatel s novými byty, s umístěním jejich domu a se službami v sídlišti,
3. sociální důsledky přestěhování.

Některé z těchto průzkumů zachytily nová sídliště v prvních letech jejich existence a zjistily neobvyklou věkovou skladbu obyvatelstva a neobvyklou strukturu domácností. Tak jako v našich nových sídlištích i v britských je velmi mnoho dětí a lidí ve středním věku a nejsou tam lidé starší. Mnoho průzkumů obytných čtvrtí se zabývá rodinou, její funkcí a chováním, povahou příbuzenských vztahů a tendencí bydlet buď blízko nebo daleko od příbuzných. Young a Willmott zjistili ve starých dělnických čtvrtích tzv. matrilokální rodinný systém, který se vyznačoval tím, že starší matky byly vždy sociálním ohniskem lokální příbuzenské skupiny. Velmi podrobně se zkoumá také sousedská skupina ve starých a nových čtvrtích. Studuje se rozsah a účel vztahů mezi sousedy a účast ve formálních a neformálních skupinách. Objevily se také pokusy měřit „míru společenství“ a „integraci sousedských skupin“. Některé výzkumy ukazují, v jakém smyslu ovlivňuje prostorové uspořádání domů a urbanistické řešení sousedské vztahy. Např. jak působí blízkost a orientace domů, řešení ulic a intenzita dopravy na tvoření sousedských vztahů a přátelství. Ritter přitom použil sociometrických metod. Je zřejmé, že hmotné prostředí formuje složitým způsobem sociální skladbu a jednání lidí, výzkumu se však prozatím nepodařilo zjistit, jak se to děje. Ovšem teorie mechanické determinace lidského jednání hmotným prostředím byla již dávno opouštěna.

Další část průzkumů se zabývá speciálním problémem starých lidí. Tak např. Sheldon již roku 1948 a Townsend později (1957) zkoumali hmotné, lékařské a sociální potřeby starých lidí, zejména rozsah nutné výpomoci ze strany příbuzných a sousedů. Building Research Station (Stanice pro stavební výzkum), která je státní institucí, se roku 1964 věnovala rozboru problémů souvisejících s přestěhování starých lidí do speciálních bytů, které jsou pro ně určeny. Podobnou studii zpracovalo také sociologické oddělení Ministerstva bydlení a místní samosprávy.

K méně častým námětům výzkumu patří rozbor tzv. „problémových“, „nesociálních“ a „obtížných“ rodin. Zkoumá se zejména účinnost protikladných řešení tohoto problému, tj. buď jejich rozptýlení v obytném území, nebo jejich soustřeďování do určitých obytných skupin.

Problém třídních rozdílů a sociálního postavení se objevuje rovněž v některých studiích obytných území. Např. Madge (1953) zkoumal množství sociálních kontaktů ve Worcesteru mezi obyvateli bydlícími v domech různé kvality a hodnoty. Willmott a Young (1960) srovnávali význam sousedských a příbuzenských vztahů lidí bydlících v dělnické čtvrti Bethnal Green a v londýnské

čtvrti Woodford, obývané příslušníky tzv. středních tříd.

Do skupiny tohoto zaměření patří také Bantonův (1960) výzkum tzv. sociální distance v obytném prostředí, tj. pokus o použití škály sociální vzdálenosti na klasifikaci sociálních vztahů uvnitř lokální skupiny.

Výzkum obytných čtvrtí zahrnuje také zjišťování spokojenosti obyvatel s novými byty, domy a s občanským vybavením. Průzkumy zaměřené tímto směrem přinesly informace o postojích, výběru, preferencích, o rozdílech a rozptýlu názorů na nová řešení bytů a domů a na vybavení sídlišť službami. Kromě toho se objektivním způsobem studuje užívání obchodů, klubů, místních sociálních středisek apod. Studium těchto stránek plánování a výstavby měst je však dosud nerozvinuté a je ve stínu zájmů o širší urbanistické problémy.

Přesto stojí za zmínku práce Willmottova o spokojenosti obyvatel satelitního města Stevenage s novými domy a o jejich názorech na vhodné hustoty zástavby, na soukromí v domě a v bytě. Objevují se již první práce zabývající se bydlením ve vícebytových domech a v domech výškových (M. Willis, 1954, Maizels, 1961).

Součástí mnoha výzkumů obytných čtvrtí bývá posouzení sociálních důsledků velkého poválečného pohybu lidí spojeného s rozsáhlou výstavbou bytů. Začali se stěhovat lidé, kteří žili desetiletí sice ve špatných bytech, avšak v sociálním prostředí, na které byli zvyklí.

Některí sociologové se proto soustředili na problém sociálních důsledků přesídlení. Zabývali se buď důsledky těchto změn v individuálním životě lidí nebo ve vzájemných vztazích přestěhovaných, sledovali také účinky přestěhování do moderních bytů na domácnosti zvyklé bydlet v bytech podstatně horších. Další skupina sociologů usilovala o to, aby zjistila, jaké přednosti má přesídlení obyvatel asanačních oblastí do nových sídlišť na okraji měst nebo dokonce do vzdálenějších měst a obcí, oproti jejich usídlení na asanovaných plochách. Sociální jednotkou, která se při těchto výzkumech zkoumala, byla většinou rodina. Analyzovaly se především důsledky přestěhování na rodinné svazky, rodinný rozpočet a způsob života rodiny. Méně častý byl výzkum důsledků přesídlení z širších hledisek, např. z hlediska celých skupin povolání nebo z hlediska širšího územního společenství.

V rámci tohoto druhu průzkumů se také zjišťovaly důvody návratu přestěhovaných rodin z nových sídlišť do starých měst a také sociální svazky, které se vyvinuly mezi starými a novými obytnými čtvrtěmi.

Velmi zajímavých výsledků bylo dosaženo pomocí rozhovorů s lidmi před přestěhováním a určitou dobu po nastěhování do nových čtvrtí nebo nových měst (Maule a Martin, 1956 či Holeová, 1959). Maule a Martin zjišťovali, jak se projevily důsledky přestěhování na zaměstnání obyvatel, na dětských hrách, na vztazích s rodinou a sousedy, na kvalitě výživy, na životní úrovni všeobecně a na přestupcích mládeže. Holeová zkoumala tímto

způsobem změny v sociálních a rodinných vztazích. Podobnou studii, která používala techniky rozhovoru před a po přestěhování a která pracovala také s tzv. kontrolní skupinou, jež obdržela stejné otázky, uskutečnil Mogeý a Morris (1960, 1963).

Další, a relativně samostatnou část sociologického výzkumu města tvoří typologie měst a studium ekologické struktury britských měst. Pod pojmem ekologie se rozumí zkoumání zákonitostí v rozložení obyvatelstva na území měst, stanovení příčin tohoto rozložení a výklad některých jevů typických pro život měst na základě znalostí o územní distribuci obyvatelstva.

První sociologickou typologií britských měst na základě podrobného studia a zpracování velkého počtu statistických ukazatelů provedl Moser a Scott (1961). Pomocí statistické analýzy 57 znaků zjištěných u všech britských měst s více než 50 000 obyvateli vypracovali užitečnou typologii, která se stane nezbytným pomocníkem pro další společenský výzkum měst. Typologie umožňuje záměrný výběr měst pro další studium různých sociologických problémů.

Doménou ekologického výzkumu jsou Spojené státy, kde také ve dvacátých letech vznikla ekologická teorie měst, spojená s Chicagskou univerzitou a jmény Parka, McKenzieho a Burgesse. Ve Velké Británii se ekologický výzkum netěší tak velké oblibě jako ve Spojených státech, přesto však existují studie, které poskytují informace o struktuře, fungování a růstu britských měst. Již dříve citovaná studie uskutečněná Bournville Village Trusem poukázala na to, že i anglická průmyslová města mají podobnou sociální strukturu jako města ve Spojených státech. V Birminghamu lze identifikovat soustředěná pásma a jednotlivé „kruhy“ připomínající demografickou a sociální skladbu města Spojených států. Castle a Gittus (1957) ukázali, že v Liverpoolu, který rostl rovněž jako soustava soustředěných kruhů, je sociální patologie soustředěna do vnitřních obytných čtvrtí a čtvrtí průmyslových. Z ekologických studií je zapotřebí uvést ještě Sainsburyho (1956) práci o sebevraždě v Londýně a Morrisův rozbor zločinnosti v Croydonu (1957). Sainsbury ukázal zejména na to, že největší výskyt sebevražd je v oblastech obývaných samostatně bydlícími osobami, v oblastech velkého počtu nájemních bytů a velké mobility obyvatelstva. Jsou to výsledky, které pouze potvrdily zjištění chicagské ekologické školy z třicátých let (srv. zejména práci Cavanové o sebevraždě).

Collison a Mogeý (1959, 1960) analyzovali pomocí indexu segregace vypracovaného O. D. Duncanem sociální segregaci jednotlivých skupin povolání v universitním městě Oxfordu.

Do kategorie ekologických a typologických studií měst lze zařadit i monografická díla o jednotlivých městech. Některá z nich jsou pouze popisná a týkají se místních sociálních problémů. Výjimkou je práce Margaretý Staceyové *Tradition and Change: A Study of Banbury*, 1960. V tomto díle, které se zabývá

sociálními důsledky rozvoje průmyslu na malé tržní město, je vlastně na monografickém materiálu studován velmi důležitý obecný sociologický problém.

Do této skupiny prací patří také rozbor sociální struktury měst, analýzy mocenských poměrů ve městech a studie o asimilaci různých etnických skupin v britských městech. V poslední době se zaměřuje pozornost sociologů zejména na černošské přistěhovalce ze Západní Indie (R. Glass).

Poměrně málo je výzkumných prací, které by se zabývaly vlivem rozvoje nebo úpadku průmyslu a zaměstnanosti ve městech. Různorodost zaměstnání a pestrost pracovních příležitostí jsou nezbytnou podmínkou zdravého ekonomického a sociálního života měst. Výzkumem vlivu průmyslu se kromě Staceyové zabýval Cullingworth ve svém průzkumu Worsley a na potíže spojené se zaměstnáním obyvatelstva, které je přestěhováno z přehuštěných měst do jejich okolí, upozornil Rodgers (1959).

K výzkumu struktury města a k ekologii města patří zjišťování rozsahu, směru a sociálního dosahu dojížděky za prací. V této souvislosti se zkoumaly zejména dojížděky do Londýna (Westergaard, 1957). Obecně sociologický přístup k problémům dojížděk do práce obsahuje práce Kate Liepmannové, která ač vydána v roce 1944, si zachovala dosud aktuálnost. Liepmanová totiž posuzuje dojíždění do práce z hlediska vlivu tohoto faktu na chování a jednání dojíždějících, a také z hlediska důsledků velkého a dlouhého dojíždění na obce, kde dojíždějící bydlí. Upozornila na „sociální ambivalenci“ dojíždějících, kteří mají silné vztahy jak k místu bydliště, tak i k místu pracoviště a na to, že obce nebo čtvrti, odkud většina obyvatel denně vyjíždí do práce jinam, mají nerozvinutý společenský život a sníženou sociální aktivitu svých občanů. R. Pahl provedl před nedávnou dobou sociologický výzkum obcí v hrabství Hertfordshire s cílem ukázat na specifický charakter obcí s velkým počtem osob dojíždějících do Londýna za prací. A. A. Ogilvy při svém hodnocení sociologického výzkumu pro potřebu územního plánování zdůraznil, že existuje velká potřeba přesnějších informací o vývoji vztahů mezi bydlištěm a pracovištěm a že by bylo vhodné zkoumat důvody a příčiny stěhování, výběru určitých míst k bydlení a také zjišťovat ve větší míře sociální důsledky dojíždění. Mezi vážné sociologické problémy patří také rozvoj osobní automobilové dopravy a zvěšování rozlohy měst. Jak se projeví tyto trendy v příštích desetiletích není nikomu přesně známo, jisté však je, že budou výrazně měnit způsob života lidí.

Poslední velkou a samostatnou skupinu sociologických výzkumů tvoří studie o procesu plánování a genezi územního plánování. Můžeme sem také zařadit posouzení sociologického významu různých dílčích konceptů uplatňovaných v teorii i praxi stavby měst, jako např. principu okrsku, řešení přístupu k domům, podle systému „Radburn“,¹ segregace pěšího a automobilového provozu apod. V současné době existuje již celá řada

podrobných historií vzniku britského urbanismu a územního plánování a Orlans uveřejnil roku 1952 knihu o výstavbě jednoho z nejznámějších nových měst Velké Británie, o Stevenage. J. B. Cullingworth v současné době zkoumá proces přestavby největšího skotského města Glasgow a zabývá se ekonomickými, administrativními a právními stránkami vlastní technické akce. Na rozdíl od studií, které se zabývají důsledky přestavby pro obyvatelstvo přestavovaných čtvrtí, Cullingworth sleduje v tomto výzkumu činnost institucí a osob, které přestavbu organizují a řídí. Výzkumná skupina bývalého oddělení územního plánování na Londýnské univerzitě, ze které vzniklo Středisko pro městské studie (Centre for Urban Studies), provedla rozbor činnosti tří místních plánovacích úřadů, doplnila ho informacemi z většiny ostatních plánovacích úřadů a zhodnotila tak postupy uplatňované v plánovací praxi. (V podstatě to byl výzkum řízení.)

Sociologií města a bydlení ve Velké Británii se zabývají sociologická oddělení universit, státních výzkumných ústavů a v Londýně existuje malé sociologické pracoviště, specializované na problémy výzkumu společenství, které není ani součástí university ani státního výzkumného ústavu.

Z univerzitních pracovišť jsou nejdůležitější: Centre for Urban Studies, který je součástí University College of London, dále oddělení Sociálního a ekonomického výzkumu na universitě v Glasgowu, Oddělení společenských věd a sociální administrace na London School of Economics and Political Science, oddělení společenských věd na universitě v Liverpoolu a v Birminghamu. Menší univerzitní pracoviště zabývající se problematikou městského života jsou také v Edinburhu a v Oxfordu.

Součástí velkého státního výzkumného ústavu pro stavebnictví — Building Research Station, Watford, Herts. — je sociologické oddělení, které zkoumá zejména společenské problémy bydlení, nároky různých sociálních skupin na bydlení apod. Na Ministerstvu bydlení a místní samosprávy v Londýně je menší sociologické pracoviště, které se jmenuje Sociological Research Station. Zabývá se problémy přestavby měst, bydlením v nájemních domech, denním režimem rodin v bytech, analýzou bytových poměrů Londýna. Ze státních institucí je zapotřebí ještě uvést ústav pro výběrová šetření, The Social Survey. Provádí na objednávku státních i soukromých organizací sociální průzkumy.

Jakýmsi nezávislým sociologickým ústavem pro výzkum měst je Institute of Community Studies ve východolondýnské čtvrti Bethnal Green. Ústav se zabýval v prvních letech své existence zejména výzkumem lokality jako sociálního jevu a výzkumem významu sociálních skupin vytvořených na základě prostorové blízkosti.

I když není pochyb o tom, že aplikovaná sociologie města a bydlení je jedním z nej-

lépe rozvinutých sociologických oborů ve Velké Británii, chybí mu teoretická základna a syntéza dosavadních výsledků. Předností britské sociologie města je, že vytvořila předpoklady pro mnoho rozhodnutí v územním plánování. Tiak praxe a potřeba plánovacích orgánů vyjadřovat sociologické závěry a sociologická doporučení formou tzv. standardů nutí pracovníky tohoto oboru k větší konkrétnosti a k většímu pochopení skutečnosti, že sociologie si získá své oprávnění jako věda jen tehdy, jestliže přispěje k řešení palčivých sociálních problémů. A těch je pochopitelně v oblasti stavby měst a územního plánování velmi mnoho.

Jiří Musil

LITERATURA

1. Sociální průzkumy jednotlivých měst

- BOURNVILLE VILLAGE TRUST: *When we build again: a study based on research into conditions of living and working in Birmingham*. London, Allen and Unwin, 1941.
- BRENNAN, T.: *Midland city: Wolverhampton social and industrial survey*. London, Dennis Dobson, 1948
- CHAPMAN, D.: *A social survey of Middlesbrough*. London, The Social Survey (New series No. 50), 1945—46
- GLAISYER, J., BRENNAN, T., RITCHIE, W., FLORENCE, P.S.: *County town: a civic survey for the planning of Worcester*. London, Murray, 1946
- GLASS, R. (ed.): *The social background of a plan: a study of Middlesbrough*. London, Routledge and Kegan Paul, 1948
- HUTCHINSON, B.: *Willesden and the new towns*. London, The Social Survey (New series No. 88), 1947
- LIVERPOOL UNIVERSITY: *Department of Social Science: Social aspects of a town development plan: a study of the County Borough of Dudley*. Liverpool, Liverpool University Press, 1951

2. Sociologický výzkum obytných oblastí

- BANTON, M.: *Social distance: a new appreciation*. Sociological Review, vol. 8, No. 2 (1960), 169—183
- BRENNAN, T.: *Reshaping a city*. Glasgow, House of Grant, 1959
- CULLINGWORTH, J.B.: *The social implications of overspill: the Worsley social survey*. Sociological Review, vol. 8 (July 1960), 77—95
- CULLINGWORTH, J.B.: *The Swindon social survey: a second report on the social implications of overspill*. Sociological Review, vol. 9, No. 2 (July 1961), 151—66
- DURANT, R.: *Watling: a survey of social life on a new housing estate*. London, P.S. King, 1939

¹ Systém Radburn spočívá na oddělení pěších cest od cest užívaných auty.

- HOLE, V.: *Social effects of planned rehousing*. Town Planning Review, vol. 30, No. 2 (July 1959), 161–173
- HOLE, V., ALLEN, P.G.: *The rehousing of old people: some planning implications*. Architects' Journal, 8th January, 1964. pp. 75–82
- JENNINGS, H.: *Societies in the making*. London, Routledge and Kegan Paul, 1962
- JEVONS, R., MADGE, J.: *Housing estates: a study of Bristol Corporation policy and practice between the wars*. Bristol, J.W. Arrowsmith, 1946
- KUPER, L.: *Living in towns*. London, The Cresset Press, 1953
- MADGE, J.: *Some aspects of social mixing in Worcester*. In *Living in towns* (ed.), L. Kuper, The Cresset Press, 1953, pp. 265–94
- MAIZELS, J.: *Two five in high flats*. London, The Housing Centre, 1961
- MAULE, H.G.: *The family*.
- MARTIN, F.M.: *The community*, *Advancement of Science*, 48, 1956
- MOGEY, J.M.: *Family and neighbourhood: two studies in Oxford*. Oxford, Clarendon Press, 1956
- MOGEY, J.M., MORRIS, R.N.: *Causes of change in family role patterns*. Bulletin on family development, Community Studies Inc., vol. 1, No. 3 (1960)
- MORRIS, R.: *The assimilation of strangers in a small residential community*. Sociological Review, vol. 11, No. 1 (March 1963), 5–17
- NORRIS, J.: *Human aspects of redevelopment*. The Midlands New Towns Society, Studies in housing and industrial location No. 2, 1960
- RITTER, P.: *Radburn planning a reassessment*. Architects' Journal, November 10, 1960
- SHELDON, J.H.: *The social medicine of old age*. Oxford University Press, 1948
- TOWNSEND, P.: *The family life of old people*. (Institute of community studies, Report No. 2.) London, Routledge and Kegan Paul, 1957
- VEREKER, C., MAYS, J.B.: *Urban redevelopment and social change: a study of social conditions in central Liverpool*. 1955–56. Liverpool, Liverpool University Press, 1961
- WILLIAMS, N.: *Population problems of new estates, with special reference to Norris Green*. (New Merseyside series No. 9), Liverpool, Liverpool University Press, 1939
- WILLIS, M.: *Living in high blocks of flats*. Housing Centre Review, Jan.–Feb. 1954, No. 1
- WILLMOTT, P., YOUNG, M.: *Family and class in a London suburb*. (Institute of Community Studies, Report No. 4), London, Routledge and Kegan Paul, 1960
- WILLMOTT, P.: *Housing density and town design in a new town*. Town Planning Review, vol. 33, No. 2 (July 1962), 115–27
- WILLMOTT, P.: *The evolution of a community*. (Institute of Community Studies, Report No. 8), London, Routledge and Kegan Paul, 1963
- YOUNG, M., WILLMOTT, P.: *Family and kinship in East London*. (Institute of Community Studies, Report No. 1). London, Routledge and Kegan Paul, 1957
- YOUNG, T.: *Becontree and Dagenham: the story of the growth of a housing estate*. London, Samuel Sidders, 1934
3. *Sociologické studium měst a městské struktury*
- CASTLE, I.M., GITTUS, E.: *The distribution of social defects in Liverpool*. Sociological Review, vol. 5, No. 1 (July 1957) 43–64
- GLASS, R. assisted by POLLINS, H.: *New-comers: the West Indians in London*. London, Allen and Unwin, 1960.
- LIEPMANN, K.: *The journey to work: its significance for industrial and community life*. London, Kegan Paul, 1944
- MORRIS, T.: *The criminal area: a study in social ecology*. London, Routledge and Kegan Paul, 1957
- MOSE, C.A., SCOTT, W.: *British towns: a statistical study of their social and economic differences*. London, Oliver and Boyd, 1961
- PAHL, R.E.: *The two class village*, New Society, 27th January 1964
- RODGERS, H.B.: *Employment and the journey to work in an overspill community*. Sociological Review, vol. 7, No. 2 (1959) 213–229
- SAINSBURY, P.: *Suicide in London*. London, Chapman and Hall, 1955
- STACEY, M.: *Tradition and change: a study of Banbury*. London, Oxford University Press, 1960
- WESTERGAARD, J.: *Journeys to work in the London Region*. Town Planning Review, vol. 28, No. 1 (April 1957) 37–62
4. *Bibliografie sociologického výzkumu města a bydlení*
- OGILVY, A.A., COOK, J.A.: *A review of British social research relevant to urban planning*. Journal of the Town Planning Institute, vol. 50, No. 55 (1964), 187–95
- THE TOWN PLANNING INSTITUTE: *Planning research. A register of research*. London 1961.

Konference o národnostní otázce ve Slezsku v období kapitalismu

(Opava 18. a 19. listopadu 1964)

Slezský ústav ČSAV v Opavě má jako jeden ze svých základních úkolů studium národnostní problematiky ve Slezsku a na Ostravsku. V rámci řešení tohoto úkolu uspořádal ve dnech 18.–19. 11. 1964 pracovní konferenci k otázkám národnostního vývoje v této oblasti v období kapitalismu, zvláště do r. 1918, a to za účasti pracovníků z jiných akademických ústavů i československých vysokých škol a také za účasti polské delegace ze Slezského vědeckého ústavu v Katovicích, vedené dr. Józefem Chlebawczykiem.

Konferenci zahájil ředitel ústavu prof. Viktor Ficek. Po přivítání hostů zhodnotil českou i polskou literaturu týkající se studova-

ného problému, pokud vyšla od r. 1960, tj. od poslední konference věnované těmto otázkám. Po následujícím pozdravném projevu vedoucího polské delegace přednesl doc. Andělín Grobelný referát *K některým otázkám národnostního hnutí ve Slezsku a na Ostravsku 1848–1918*. Zhodnotil charakter národnostního vývoje na tomto území, i dosavadní literaturu předmarxistickou a marxistickou, a to z různých aspektů studia národnostní otázky. Idea jednoty českých zemí byla podle něho hnací silou národního uvědomování ve Slezsku od r. 1848. Tento proces byl vzhledem k českým zemím opožděný, navíc ho brzdila německá buržoazie a statkáři (viz např. jednání slezského konventu), kteří měli zájem na vytvoření samostatné slezské provincie. České ani polské národní hnutí nedosáhlo vážných úspěchů až do 60 let, protože konzervativní názory statkářů byly málo přitažlivé ve srovnání s relativně pokrokovějším hnutím německým (brzdou byla také porážka revoluce r. 1848–1849). Dále mluvil Grobelný o úloze historického práva v českém národním hnutí, o tzv. táborech ve Slezsku a o neúspěších českého hnutí, způsobených hospodářskou slabostí české buržoazie. Všiml si také Matice opavské a těšínské Macierze szkolné, nového centra v Moravské Ostravě a hnutí inteligence. Zhodnotil pak první polské politické strany na Těšínsku, spolupráci českého i polského vedení i spolupráci obou skupin s mateřskými zeměmi. Upozornil také na protisocialistický ráz buržoazně nacionálního hnutí.

Od 90. let stalo se Těšínsko středem zvýšeného zájmu oficiální české i polské politiky. Grobelný rozebral strukturu vedení obou hnutí v době krize tzv. národní politiky ve Slezsku, ukázal na etnické změny v ostravsko-karvinském revíru, místní spor česko-polský a na nový nápor germanizace na počátku 20. století. Došel až k hodnocení nových politických stran na Ostravsku, k účasti v boji za všeobecné volební právo s pozadím sociálních otázek, zhodnotil poměr radikálního křídla buržoazie k sociální demokracii. Ukázal, že sociální demokraté řešili otázku národnostní internacionálně, nikoliv nacionalisticky, český a polský sociálně demokratický tisk bojoval proti vedoucí úloze buržoazie v národnostním hnutí, i když obojí sociální demokraté nebyli připraveni na válku a na zásadní změny po ní. V závěru Grobelný konstatoval, že národnostní problematika rakouského Slezska v kapitalistickém období vývoje habsburské monarchie byla problémem rozsáhlým jak časově, tak obsahově. Odrážely se v ní dvě hlavní fáze vývoje kapitalismu, které byly odlišeny kvantitativně i kvalitativně, a to za prvé tím, že národnostní otázka se stávala z otázky vnitřní záležitosti mezinárodní. Ve Slezsku se to projevilo těsnějším zapojením českého národního hnutí na hnutí celočeské a polského na celopolské, a zároveň na hnutí utlačených národů v celém Rakousku-Uhersku i v ostatní Evropě. Za druhé se změnil sociální obsah národnostní otázky v období monopolistického kapitalismu. Do boje proti hospodářskému, poli-

tickému a kulturnímu zotročení zasáhly lidové masy, přičemž účast dělnictva přispěla k novému chápání národnostní otázky; v ideologii se to projevilo jako proletářský internacionalismus, který však ve Slezsku nebyl uplatňován důsledně.

Průběh vývoje národnostní otázky ve Slezsku a na Ostravsku můžeme dnes odhadnout jen zhruba; známe sice leccos o činnosti české a polské buržoazie i o boji českého a polského dělnického hnutí, málo však ještě známe politiku vládnoucí německé buržoazie. Je tedy třeba poznat detailně tuto politiku, dále ekonomickou strukturu kraje a třídní diferenciaci, jakož i sociální, kulturní i jiné problémy. Ke splnění těchto úkolů je třeba osvětlit řadu dílčích otázek. Na překážku je poměrně malá znalost celého problému, závislost na buržoazní literatuře a na prameňech buržoazní provenience, což vše je třeba překonávat houževnatým studiem, opětovnou analýzou, zvyšováním teoretické průpravy a v neposlední řadě i přihlédnutím k výsledkům na jiných pracovištích a v jiných zemích a jejich srovnáním s našimi závěry.

Dr. Józef Chlebowski se v následujícím referátu *Některé problémy vývoje národního uvědomění a národního hnutí v jazykově pohraničí* omezil na území Těšínského (méně i Opavského) Slezska a také tematiku zúžil časově na období od konce 40. let do počátku 90. let minulého století. Vyšel z metodického závěru, že vývoj národního uvědomění a národního hnutí není možno zkoumat odtržené od ostatních otázek, které určují podstatu a směr celkového společenského procesu. Ukázal, že na zkoumaném území existovaly vzájemné svazky mezi kolektivy s různou etnicko-jazykovou strukturou. Asimilační procesy, vyplývající z dlouholeté příslušnosti k státním organismům cizím z hlediska etnického a jazykového, byly na počátku zkoumaného období nepatrné. Teprve když došlo k zintenzivnění směny, rozšíření trhu atd., oživovaly se migrační vztahy, sjednocovaly se doposud izolované teritoriální jednotky a společností a zesilovaly prvky asimilačních procesů diktované změnou hospodářských vztahů. Asimilační tendence byly silnější tam, kde vzrůstala úloha osvěty (školy, tisk atd.). Proti nim stály prvky jazykově etnického společenství spojené s obyčejovým konzervatismem; hlavní úlohu pak hrál svazek územního a právně administrativního společenství.

Z období po r. 1848 věnoval velkou pozornost frankfurtskému křídlu těšínské buržoazie. Rozebral jeho činnost a konstatoval, že se zde objevil zásadní rozpor v národnostním hnutí tohoto období; v podstatě vyznaly 2 směry: konzervativní, často reakční národní tábor polský (který čerpal své síly ze struktury etnicko-jazykové) a pokrokovější, ale jazykově cizí tábor německý a proněmecký. Tento zásadní rozpor trval také po celé konstituční období; vzrůstaly jednak tendence asimilační, ale vedle toho s rozšiřováním a prohlubováním národní kultury upevňovaly se i vztahy jednotlivých jazykově etnických skupin celé společnosti. Hlavní brzdou čes-

kého i polského hnutí byly právě konzervativní, často přímo reakční politické názory, které značně oslabovaly přitažlivost programových hesel slezských národovců. Platí to jak pro Těšínské, tak Opavské Slezsko (idealizace patriarchálních vztahů středověku, oslava monarchisticko-absolutistických forem vlády, antidemokratismus). Proněmecká orientace pak využívala v boji s polským národním hnutím hlavně motivu šlechtické nevolnosti, která by čekala Slezany v případě vítězství těšínských národovců. Národnostní otázka byla komplikována i poměry náboženskými (dvojitou politickou orientací ukázal Chlebowczyk i na dvou podobách polského evangelictví na Těšínsku – skupina pastora Otta a pastora Haase).

Dr. Chlebowczyk dospěl zhruba k tomuto závěru: V podmínkách střední Evropy zaujímá mezi činiteli působícími na vznik národa základní místo jazyk, jazykově etnické společenství. Přesto však v pohraničních územích (z hlediska etnicko-jazykového smíšených), kde se stýkají a vzájemně pronikají různé vlivy kulturní a hospodářské, nemusí rozhodující úlohu hrát jazyk a nemusí také určovat předem směr vývoje národního uvědomění. Jeho působení mohou opožďovat, oslabovat nebo dokonce paralyzovat příčiny, jež vyplývají z rozdílné ekonomicko-sociálně-úrovňové sousedních regionů a zemí. To spolu s příslušností k cizímu státnímu organismu vytváří předpoklady pro vznik jiných společenských svazků, diktovaných společenským zájmem ekonomických, třídních. Ty mohou být stejně přitažlivé jako svazky vyplývající z prvotního stavu ekonomické a jazykové struktury a mohou vytvářet spoje při vyměnění se z vlivu původních svazků jazykových a ekonomických. Skupina lidí tak může přejít do dosud cizí oblasti jazykově kulturní a perspektivně se úplně asimilovat. Chlebowczyk zde hledal a našel klíč k pochopení jevu, na první pohled překvapujícího: že v pohraničních územích se můžeme setkat na podkladě jazykově etnického společenství na jedné straně s nejsilnějším pocitem národního uvědomění až krajního nacionalismu, a na druhé straně v téže době a ve stejné oblasti značná část místního obyvatelstva není zasažena vůbec (nebo jen velmi málo) procesem formování pocitu národní příslušnosti na základě prvotního jazykově etnického společenství.

Ve třetím referátu zabýval se dr. Ladislav Pallas některými specifickými rysy národnostní problematiky na území Horního Slezska, Hlučínska, Opavska, Ostravska a Těšínska. Šlo o území, kde probíhaly v minulosti v různých liniích státní hranice i hranice diecézí. Toto pohraniční území různých státních útvarů bylo v průběhu staletí kolonizováno slovanským i německým obyvatelstvem různé provenience. Vedle němčiny žily zde dialekty dvou velmi si blízkých slovanských jazyků pod vlivem různých jazyků úředních. Od Bílé hory, resp. od roku 1742 silně vedoucí postavení jedné národnosti na úkor ostatních. Do tohoto okrajového území docházely novodobé myšlenkové proudy (např. vznik národ-

ního povědomí) opožděně a pojmy Moravec, Slezan, Wasserpolák přežívaly ve významu teritoriální, případně i kmenové příslušnosti a teprve v 19. století využily vládnoucí vrstvy německé těchto skutečností k boji proti národnostnímu obrození slovanských národností a ke germanizačním cílům a daly těmto pojmem nový obsah. Protože pojmy národ, národnost zde ještě nehrály roli, německá buržoazie vyšla z nepřehledné situace jazykové, z povědomí teritoriální sounáležitosti, z rozdílnosti hospodářské a kulturní úrovně Slezanů od Poláků a Haličanů, a s využitím všech etnografických, náboženských, kulturních i hospodářských poměrů zesílila tlak na vytvoření povědomí odlišnosti od obou sousedních slovanských národností.

Pallas se pokusil objasnit obsah a historii termínu wasserpoláci (od nejasných zpráv Gdaciových přes význam místní nebo kmenový až k významu verwässert = zředěný, zkažený). Ukázal, že vládnoucí vrstvy pruského státu záměrně zaměňovaly místní dialekt se smíšeným útvarům vzniklým germanizací a obojí označovaly jako wasserpolnisch. Soustavným snižováním místního jazyka i jeho uživatelů a zároveň podtrháváním hospodářské i kulturní inferiority Poláků budí se pocit etnické odlišnosti a národnosti se stává příslušnost k státnímu útvaru pruskému. Dále mluvil o obraně národnostně uvědomělých Poláků proti teorii wasserpoláctví. Protože teorie o jazyce wasserpolském nemohla z jazykového hlediska obstát, objevuje se na přelomu století nová teorie, že Hornoslezané jsou lidé se dvěma mateřskými jazyky (v domácnosti užívají hornoslezského nářečí, na veřejnosti němčiny) a že jsou tedy tzv. „eigensprachige Kulturdeutschen“. Využívalo se toho např. k agitaci při hornoslezském plebiscitu v r. 1921, zdůvodňovala se tak i germanizační politika v německé části Horního Slezska mezi dvěma válkami i zavedení tzv. Volkslisty. I když termín wasserpolnisch byl nacisty za okupace jako již zbytečný odmítnut, dovolávají si ho znovu v současné době západoněmečtí revanšisté.

Za Moravce se obvykle označují čeští obyvatelé Hlučínska, Ratibořska a Hlubčicka, odtržení r. 1742 od mateřské země a ustrnutí po straně národnosti na stupni přednárodnostním. Moravské povědomí však žilo i na Slezsku Opavském, ba i na celé Moravě. Rakouská německá buržoazie se pokusila využít tohoto povědomí k odtržení slovanského obyvatelstva ve Slezsku od českého obrozeného wasserpolákem, neschopnost těchto útvarů stát se úřední řečí. Čeští buditelé však vedli „moravské“ obyvatelstvo Opavska přes moravanství k češství, s nímž moravanství nakonec splynulo. V Pruském Slezsku se Němcům do jisté míry díky izolovanosti pruských Moravců podařilo vytvořit u nich pruské povědomí; Moravci si však díky náboženské odlišnosti zachovali své moravské nářečí. Špatnou sociální politikou předmnichovské republiky dostali se Hlučíňané ještě jednou do vleku německé propagandy a tragické následky toho dozívají ještě dnes.

Na Těšínsku prakticky neexistovalo vědomí sounáležitosti polského obyvatelstva s ostatními polskými kraji, místy žilo jen jakési povědomí sounáležitosti s Moravou. Němci zdůrazňovali kmenovou i jazykovou svébytnost místního obyvatelstva a záměrně pěstovali národnostní indiferentismus a proněmec-
ký postoj domácího obyvatelstva. Nedostatek národního povědomí, odpor proti přistěhovalcům z Haliče i z Čech, odlišná ekonomická i kulturní úroveň Těšínska a Haliče a řada taktických chyb Čechů i Poláků umožnila německé buržoazii vyvolat politické hnutí (Koždoňova Slezská lidová strana); nechtěla zformovat slezskou národnost, nýbrž uchovat status quo jako dostačující cestu k poněmčení. Politika této strany byla zaoštrojena proti oběma slovanským národnostem a byla proněmec-
ká. I v popřevratovém období byl její přechod na české pozice diktován příklonem k zemi s třemi a půl miliónem sudetských Němců. Německá politika i věda věnovala Šlonzákům hodně péče v období mezi dvěma světovými válkami; stavěla je do jedné skupiny s Dány ve Slesviku-Holštýně, s Alsasany a Lotrinčany, Lužickými Srby, Mazury, Kašuby a memelskými Litevci a používala této teorie k ospravedlnění činnosti pátých kolon i k politické expansi na pohraničí třetí říše. Také šlonzáctví bylo cestou k Volkslistě; Němci této ideologie využívali až do poslední chvíle války, ba i někteří dnešní západoněmečtí historikové hodnotí kladně myšlenku šlonzáctví jako příklad pro budoucí integrovanou Evropu.

Teorie o Wasserpoláčích, Šlonzácích i Moravcích byla součástí germanizační politiky buržoazie obou německých monarchií a zčásti i třetí říše. Vytváření odlišných etnických skupin a jejich zapojení do hospodářské a kulturní sféry německé bylo předstupněm pro úplné poněmčení slovanského obyvatelstva na území Slezska.

Po referátech byla zahájena diskuse, která pokračovala i druhého dne. Příspěvky se většinou týkaly konkrétních dílčích otázek svázaných s tematikou referátů, zčásti též řešily obecnější otázky metodické.

Prof. L. Hošák (UP Olomouc) si všiml označení český-moravský v závislosti na tehdejší vztahu Moravy k Čechám, dále označení český-slovanský a posléze obsahu kmenových názvů Hanák (od druhé poloviny 18. století), Slovák (pol. 17. století) a Lach (od konce 18. století).

Jaroslav Bakala (Slezské muzeum) se zabýval socialistickým dělnickým hnutím v Opavském Slezsku do konce 18. let 19. století a vztahy mezi hnutím třídním a národnostním.

Arnošt Mazur (SÚO) si všiml některých pojmů národnostní otázky, pokud se objevují v současném revanšistickém hnutí v NSR (vlast, domov, jazyk, národ atd.); hlavně pak ukázal, jak se neujasněnost národnostní otázky odráží v literárním díle západoněmeckého autora Augusta Scholtise, pocházejícího z moravské rodiny z Hlučína, a jak Scholtis proto — částečně snad i nevědomky — zkr-

luje pohled na národnostní otázky ve Slezsku.

Prof. Viktor Ficek (SÚO) ve svém příspěvku upozornil, že Slezsko bylo v 19. století přechodem k bilingvní zemi (jakou je např. Lužice); zabýval se bilingvismem podrobněji (jako otázkou pedagogickou — např. že slovanské děti v německých školách zaostávaly, učily se mechanicky a v národnostním ohledu se naučily pohrdat mateřštinou). Snažil se také ukázat, že k odnárodnění stěží může dojít bez znalosti druhého jazyka, tj., že bilingvismus je nutným předstupněm odnárodnění. Dokumentoval své vývody mimo jiné korespondencí Fr. Bílého a A. Vaška. Podruhé se v diskusi vrátil k termínům moravanství a slovanství.

Dr. Jiří Horák a dr. Bednář (Historický ústav ČSAV) v zajímavém příspěvku informovali konferenci o národnostních mapách chystaného historického atlasu ČSSR (i s praktickými ukázkami map).

Mgr. A. Gładysz (Śląski Instytut Naukowy Katowice) hovořil o odrazu národnostní otázky v literárním a kulturním životě a o tom, jak skutečnosti literární, divadelní a kulturní vůbec zpětně ovlivňovaly otázku národnosti. Ukázal např., jak stavba pražského Národního divadla měla přímý odraz v stavbě polského divadla v Poznani, a dále se zabýval vzájemnými styky českých a polských literátů (Krásnohorská-Orzeszkowa, Frič-Kraszewski, Kraszewski-Jelínek atd.).

Dr. B. Pitronová (SÚO) zjistila, že Opavské Slezsko mělo v minulém století 72 % gramotných (jako např. hejtmanství Praha a Nový Jičín), menší gramotnost byla na Ostravsku (podobně jako na Kladensku); na-
proti tomu Halič měla jen 11 % gramotných; v dalším se zamýšlela nad možnou souvislostí stupně národního uvědomění a gramotnosti v Rakouském Slezsku v tomto období.

Dr. A. Turek (Státní archiv Opava) diskutoval k referátu A. Grobelného a měl několik drobných připomínek, z nichž nejzávažnější byla, že se často operuje pojmem „slezská buržoazie“, přičemž nikdo neví, kolik zde bylo české buržoazie a jak byla vlivná. Nabízí se zde úkol otázky vzniku české buržoazie ve Slezsku pomocí sčítacích operátů, matrik, spisů Obchodních komor aj.

Dr. J. Svoboda (SÚO) hovořil o odrazu národnostní otázky ve výtvarném umění.

Dr. Marian Orzechowski (Uniwersytet Wrocławski) rozdělil své poznámky k metodologickým problémům národnostní otázky do 8 bodů (uvádím jen ve výběru): ekonomické hodnocení národnostní otázky nedostačuje, protože je jednostranné, národnostní boj je součástí strategie a taktiky politických skupin v národnostním ruchu; souhlasil, že termín slezská buržoazie je třeba brát s rezervou, že je ho třeba dešifrovat a navíc si uvědomit, že někde — např. na Těšínsku — nemusí být ještě buržoazie v jisté době zformována jako třída, ale může tam existovat již buržoazní ideologie. K termínu wasserpoláčtví: obsah pojmu se měnil; neznamenal jen etnickou odlišnost od Poláků, ale i od Němců. Od počátku 20. století se Hornoslezané sblížovali

s Poláky a vzrústal pocit odlišnosti od Ném-ců. Rok 1848 měl skutečně konzervativní charakter, protože národnostní ruch vedla utiskující většina, která byla konzervativní. To se projevovalo na Horním Slezsku až do r. 1939 — byla zde snaha sloučit boj o jazyk, tradice atd. se soudobými proudy sociálními. V dalším tvrdil, že nikde, ani v pohraničí, jazyk neurčuje postup národnostního uvědomění sám, nýbrž v závislosti na historických, třídních a jiných podmínkách.

Dr. Jaromír Jermář (Filosofický ústav ČSAV) diskutoval k metodologii národnostní problematiky. V mnohých bodech souhlasil s dr. Orzechowským. Národnostní problematika se nesmí stávat hlavní otázkou, nýbrž je ji nutno studovat v kontextu ostatních otázek. Často se podceňuje integrující teritoriální moment — region jako ekonomická jednotka působí na formování národnostní otázky, takže dochází k integraci nebo asimilaci obyvatelstva, přičemž tuto asimilaci nemůžeme vždy hodnotit jen pejorativně. Často se změna národnosti hodnotí jenom morálně, takže se hodnoty axiologické narážejí na apriorní společenský model. Došli bychom tak k paradoxu, že v Americe je renegátem každý, kdo se poameričtí. Proto ani otázku moravectví nemůžeme hodnotit pouze morálně.

L. Pallas mu mj. namítl, že v jistých situacích je morální hodnocení na místě — např. přechod k Němcům za okupace.

Dr. Jan Lukašík (Vysoká škola báňská Ostrava) měl několik připomínek metodických: vymezit diskutované problémy teritoriálně, rozdělit další práci, přihlížet k historickému významu studovaných pojmů a národnostní otázku hodnotit z hlediska sociálního pokroku. Mnozí pracovníci v národnostním hnutí měnili národní příslušnost proto, že šli za lepším programem sociálním (na Opavsku srov. Kudliča a Kozánka, na Těšínsku např. Kolaczek).

Dr. Karel Pomaizl (Filosofický ústav ČSAV Praha) upozornil, že často absolutizujeme dobou česká nebo polská hlediska a přenášíme je do minulosti. Někdy také si nedovedeme najít vlastní stanovisko; např. re-vanšismu odpovídáme na jejich nacionalistické psaní také nacionalisticky. Německá buržoazie falšovala záměrně dějiny našich národů a je jí nutno odpovědět, ale nediskreditovat se (z tohoto hlediska je třeba kriticky přistoupit i k Bezručovi). Dále je zapotřebí vytvořit si správná kritéria. Např. na Slovensku před r. 1918 se cítilo více sociálně než národnostně. Národnostní uvědomění bylo malé; vidíme to např. na hodnocení vstupu do maďarské rudé armády. Pro Slováky by bylo z tohoto hlediska lepší, kdyby žili v maďarské sovětské republice než v buržoazní CSR. K řešení sociálních otázek se ovšem muselo jít přes otázku národnostní, jak ukázal vznik CSR. Často však národnostní otázku přeceňujeme, zatímco bychom měli přijmout kritérium společenského pokroku. V dalším upozornil na některé podnětné poznámky Marxovy a Leninovy k této problematice s tím, že Chlebowczyk ve svém referátě vlastně obhájil některé základní Leninovy

teze, které neprávem upadly v zapomenutí. Nadále bude zapotřebí užší spolupráce teorie s historií; doposud filosofové a sociologové často ignorovali historii a naopak.

Dr. Turek (SAO) zdůrazňoval proti před-řečníkům potřebu shromáždit, zhodnotit a utřídit materiál.

Stefan Mamoň (Głos Ludu) v posledním diskusním příspěvku proklamoval požadavek prověřit, zda se skutečně setkalo r. 965 na Hradci poselstvo Měskovo s českou Doubravkou, a v případě kladného výsledku uspořádat oslavy 1000. výročí česko-polských styků.

Po odpovědích všech tří referentů na některé otázky nadhozené v diskusi uzavřel a zhodnotil konferenci dr. Vladislav Štastný (ÚDESZ): Diskuse k základním referátům šla dvěma směry: jednak se diskutující zaměřili na studované teritorium a přispívali k objasnění některých detailních otázek, jednak se diskuse obrátila k širším otázkám metodologickým. Dr. Štastný konstatoval, že spojením obou způsobů práce (detailní studium i sociologická a filosofická teorie) je možno dojít k objektivním zjištěním. Zdůraznil, že při vysvětlování terminů se nesmí zapomínat na vývojový aspekt. Za důležité zjištění považoval, že buržoazie a buržoazní ideologie nemusí být totéž a že studium národnostního vývoje nelze izolovat od celkového společenského vývoje. Na druhé straně však není možno formování novodobých národů vyložit jen ze sociálního vývoje, je třeba přihlížet i k některým dalším aspektům.

Celá konference měla podle dr. Štastného charakter určité konfrontace; všechny závěry nebyly definitivní a konečné, ale velmi mnoho podnětů lze využít k další práci. Konferenci hodnotil kladně; práce na studovaných otázkách od r. 1960 zřetelně pokročila a do budoucna má dobrou perspektivu.

Zasedání pak oficiálně uzavřel prof. Viktor Fíček.

Ladislav Pallas

O práci ústavov sociologie masové kultury v Polsku

Sociologie sa v dnešnom období stáva veľmi dôležitou vedeckou disciplínou v riešení mnohých problémov nášho spoločenského života. Jej význam rastie tou mierou, ako úspešne prekonávame v boji proti pozostatkom kultu osobnosti dogmatizmus a ním zapríčinenú stagnáciu v spoločenských vedách. I keď sú za nami časy, v ktorých nás vohnala izolácia od pokrokového myšlienkového prúdenia západu a tým aj od ďalšieho rozvoja sociológie do dogmatického chápania teoretického odkazu zakladateľov marxizmu, nenapreduje u nás rozvoj sociológie takou mierou ako v susednom Poľsku. To z viacerých dôvodov. Za prvé sociológia mala v Poľsku väčšiu tradíciu a tým aj väčší počet sociologických pracovníkov a za druhé, obdobie kultu osobnosti neznamenal pre poľskú sociológiu tak veľké utrnutie ako pre našu.

Rozvoj poľskej sociológie vo všetkých jej

odvetviach, či už ide o jej oblasť teoretickú alebo empirickú, započal sa zvlášť po r. 1956, kedy nastáva prudký pohyb v oblasti sociologických výskumov. Súvisí to so základnou zmenou politiky strany voči spoločenským vedám a najmä sociológii. Pre správne dokreslenie obrazu rozvoja poľskej sociológie treba však poznamenať, že na jednotlivých vedeckých pracoviskách, zvlášť ekonomických a demografických, konali sa aj v období rokov 1949–1956 sociologické výskumy a nezaujmali úplne ako tomu bolo u nás.

Koordinácia empirických výskumov okolo základnej problematiky, zvyšovanie kvalifikácie vedeckých pracovníkov obhajobou doktorských a docentských prác, preklad zahraničných štúdií a publikácií a hlavne intenzívny rast vlastných vedeckých prác z oblasti sociológie, to všetko spôsobilo, že sa Poľsko stáva po USA druhým svetovým strediskom sociologických výskumov a že predbieha v tomto smere Západné Nemecko a Francúzsko. Svedčí o tom nielen rozvoj sociologických pracovísk, veľký počet poslucháčov na vysokých školách študujúcich sociológiu, ale aj popularitu sociológie v poľskej spoločnosti, pretože mnohé priemyselné závody ako aj rôzne inštitúcie sa čoraz viac obracajú priamo na sociologické pracoviská so žiadosťou o vyriešenie naliehavých problémov.

Výskumy na jednotlivých pracoviskách sú tak usmerňované, aby slúžili pre syntetické spracovanie hlavnej témy, ako aj špeciálnych problémov s ňou spojených. Majú za úlohu pomáhať praxi objasňovať rôzne stránky spoločenského života u rôznych skupín obyvateľstva. Zvlášť sú uprednostňované tie sociologické výskumy, ktoré skúmajú úseky dôležité pre hospodárstvo a ekonomický rozvoj jednotlivých krajov a podávajú správny a široký obraz o súčasnej spoločnosti a jej zmenách.

Ústav sociológie masovej kultúry (Pracownia Badań nad Kulturą Masową) je jedným z najmladších ústavov IFiS PAN (Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej akademie wied). To sa prejavuje aj v menšom počte pracovníkov, ako aj vo vedecko-výskumnej a publikačnej činnosti. Jednako vedúci tohoto ústavu doc. dr. Kazimierz Żygulski využíva všetky možnosti, aby aj sociológia masovej kultúry držala krok s rozvojom sociológie najprednejších európskych a svetových sociologických pracovísk. Podobne ako iné ústavy využíva štipendiá na univerzitách v USA, Francúzsku, Anglicku, ďalej stáže a študijné pobyty na dôležitých vedecko-výskumných pracoviskách aj v iných štátoch. Spolupracuje s rôznymi sociologickými spoločnosťami, ako aj s rôznymi organizáciami UNESCO. V dôsledku toho aj Ústav sociológie masovej kultúry sa veľmi rýchle rozvíja a dosahuje dobrú úroveň. Svedčia o tom práce (o nich sa zmienime ďalej), ktoré sa objavili v posledných rokoch a ktoré zachytávajú širokú problematiku sociológie masovej kultúry ako film, tlač, televíziu, rozhlas, krásnu literatúru, výtvarné umenie, ako aj oblasť osvetovej práce. Svojou činnosťou a výsledkami práce Ústav sociológie masovej kultúry čoraz viac ovplyvňuje koncepcné usmerňovanie ostatných menších

sociologických pracovísk v oblasti sociológie masovej kultúry, poskytuje metodologickú pomoc, uskutočňuje základné sociologické výskumy v oblasti masovej kultúry a stáva sa tak určitým riadiacim koordináčnym centrom výskumov v tejto oblasti. O metodickú pomoc, ako aj o posúdenie prác obracajú sa na ústav sociologickí pracovníci na rôznych pracoviskách a ústavoch.

S Ústavom sociológie masovej kultúry veľmi úzko spolupracuje jednak Stredisko pre výskum verejnej mienky pri Poľskom rozhlase vo Varšave (Ośrodek Badań Opinii Publicznej), ďalej niektorí pracovníci na Ministerstve vysokých škôl a kultúry, Oddelenie sociológie odpočinku vo vedeckom Instytute Naukowom Kultury Fizycznej vo Varšave, Centralna Poradnia Amatorskiego Ruchu Artystycznego (Centrálna poradňa umelecko-amatérska) a iné, ktoré často priamo žiadajú pracovníkov Ústavu sociológie masovej kultúry o výskumnú prácu na niektorých témach a aj financujú tieto výskumy.

Čo všetko rozumieme pod pojmom masová kultúra, akú oblasť skúmaných javov zahŕňa tento pojem? Ešte donedávna sa viedli spory o samotný názov masová kultúra a o predmet jej skúmania. Väčšina obvinení proti tomuto pojmu vyvierala a vyviera jednak z rozšíreného chápania kultúry, ktoré sa vytvorilo pod silným vplyvom idealistickej nemeckej filozofie XIX. storočia, ako aj pozdejších teórií, ktoré stavali proti sebe pojmy „duchovná kultúra“ a „civilizácia“. Ďalej vzniká odpor proti pojmu masová kultúra z obvinenia, že takéto chápanie kultúry vedie k zníženiu tvorivej úrovne a kultúrnej vnímavosti (chápavosti) mäs. Dnes prevažná väčšina sociológov nielen v kapitalistických, ale aj v socialistických krajinách prijíma tento názov. Do tohoto pojmu možno totiž zahrnúť rozličné formy masovej kultúry v rozličnom spoločenskom zriadení a na druhej strane odpovedá tento pojem predovšetkým dnešným formám rozširovania kultúry prostriedkami masovej komunikácie. Masová kultúra ako taká nie je javom len poslednej doby. Formuje sa už v priebehu dvoch storočí. Vznikla ako produkt priemyselnej revolúcie a jej ďalší rozvoj je spojený s procesom industrializácie a urbanizácie. Je teda javom konkrétnej historickej epochy. Na druhej strane rozvoj masovej kultúry závisel nielen od rozvoja mechanickej výroby, ale aj od demokratizácie buržoáznej spoločnosti. Okrem toho sa masová kultúra rozvíjala aj v závislosti od vzrastu voľného času pracujúcich a od rozvoja ich všeobecného vzdelania. Najväčšieho rozmachu dosiahla v dnešnom storočí, keď k vynálezu rádia a kina pristupuje v 50. rokoch aj ďalší prostriedok masovej komunikácie – televízia.

Nebývalé rozšírenie takých prostriedkov masovej komunikácie ako rozhlasu, filmu, tlače, televízie má veľký vplyv na vedomie čo najširších vrstiev spoločnosti. Ovšem aj pri ohromnom vplyve prostriedkov masovej komunikácie treba si uvedomiť tú skutočnosť, že sa masy nechovajú pasívne k obsahu oznamovaných im informácií, ale že si z nich

aktívne vyberajú predovšetkým tie, o ktoré majú záujem a ktoré odpovedajú ich záľubám alebo potrebám.

Vedúci Ústavu sociológie masovej kultúry (Pracovnia Badań nad Kulturą masową) doc. dr. Kazimierz Żygulski pracuje jednak na teoretických prácach z oblasti masovej kultúry ako aj užšej oblasti, vo filme. Vo svojej práci *Film v robotníckom stredisku* (Film W Środowisku Robotniczym, Warszawa 1962) na základe sociologických výskumov troch krajov v Poľsku odpovedá, čo sa týka filmu, na tieto otázky: Ako skutočne vyzerá masovosť a rozšírenie filmu v rôznych spoločenských strediskách medzi ľuďmi rôzneho veku? Aký je jeho skutočný bezprostredný a dlhodobý vplyv? Kto sa skrýva za číslom miliónov listkov predaných v tom-ktorom kraji? Či je to nevelká skupina milovníkov filmu, alebo či je to masovosť návštevníkov filmu? Aké je miesto filmu uprostred iných spôsobov využívania voľného času? O filme pojednáva aj ďalšia jeho práca *Film vo vybraných sociálnych strediskách Poľska*. Z jeho teoretických prác významná je práca *Priestorový aspekt kultúry v Poľsku* (Przestrzenny aspekt kultury w Polsce, Warszawa 1964) a *Voľba povolania na Śląsku* (Wybór i powołanie zawodu na Śląsku, 1964). Posledná práca zahŕňa výsledky výskumu v Opolskom kraji pomocou ankety. Vyplňovali ju rodičia detí, ktoré skončili strednú všeobecno vzdelávaciu školu, t. j. tých mladých ľudí, pred ktorými stála otázka o voľbe povolania. Prieskum sa uskutočnil ako v roľníckych tak aj v priemyselných oblastiach. Z 1073 ankiet sa získalo 414 zo 6 miest a 765 zo 64 dedín. Výsledky ukázali, že najviac sa cenia povolania vysokokvalifikovanej rozumovej práce na čele s lekárom a univerzitným profesorom. Na problémoch filmu pracujú okrem docenta Żygulského ešte magister Władzimirz Kołodziejczyk a magister Imelda Kaczmarek.

Ďalší pracovník tohoto ústavu Józef Kadzielski publikoval svoju habilitačnú prácu *O probleme modelu kultúrnej revolúcie* (O problemie modelu rewolucji kulturalnej, Łódź 1964). Skladá sa z dvoch častí. V prvej časti hovorí o modele kultúrnej revolúcie ako východiskom bude v empirických výskumoch, v druhej o spoločenských premenách i kultúrnej aktivite obyvateľov mesta Lodži v porovnaní s predvojnovým obdobím. Zatiaľ čo prvá časť je viac teoretická, druhá je viac empirická a budovaná na výsledkoch sociologických výskumov, uskutočňovaných v meste Lodži a týkajúcich sa prostriedkov masovej komunikácie. Výsledky týchto výskumov v meste Lodži porovnáva tiež s výsledkami iných poľských miest najmä Varšavy, Vroclavy, Katovic, Krakova a Poznane. Zo štúdií zaujímavá je jeho práca *Televizia i zmeny vo využívaní doterajších prostriedkov masového pôsobenia a kultúrnych inštitúcií*.

Ďalší pracovníci robia výskumy v oblasti televízie. Dr. Mária Burdowicz-Nowicka napísala knihu *Úloha televízie vo vyučovaní* (Rola telewizji w nauczaniu, Warszawa 1963). Zaujíma ju predovšetkým význam a úloha

televízie v školách všeobecno-vzdelávacích a stredných, formy školských televíznych relácií, úlohy televízie vo vyučovacom procese. Zamerala svoj výskum na triedy V., VI. a VII. a sústredila sa pritom na taký televízny program, ktorý má charakter populárne-vedecký a je určený školám vo forme špeciálnych relácií. Zatiaľ čo je táto práca zameraná pre potreby školy, ďalšia kniha *Sociálne aspekty televízie v Poľsku*, ktorej autorom je dr. Jerzy Rudski, pojednáva okrem úloh televízie vo vyučovaní aj o jej vplyve na formovanie verejnej mienky, na kultúrny život mládeže a na využívanie voľného času. Veľmi podnetná je aj ďalšia práca dr. Jadwigi Komorowskej pod názvom *Televizja w živote detí a mládeže* (Telewizja w życiu dzieci i młodzieży, Łódź 1964 — Warszawa). Zhrňuje výsledky výskumov, ktoré uskutočnila v rokoch 1959–1962 v jednom meste blízko Varšavy. Výskum zahrnul 239 detí a uskutočňoval sa prevažne metódou pozorovania, rozhovoru, metódou zápisov, ako aj analýzou osobných dokumentov detí. Výskum sa uskutočňoval priamo v rodinách skúmaných detí pri sledovaní televízneho programu a získané výsledky boli niekoľkokrát overované. Na otázku, aké faktory určujú sledovanie a dĺžku sledovania televízneho programu, autorka odpovedá: viac času venujú televízii deti v rodinách, v ktorých je televízia, deti staršie ako deti mladšie, deti robotníkov ako deti rodičov iného pôvodu a nakoniec viac sledujú televíziu deti, žijúce v horších materiálnych podmienkach ako deti z majetnejších rodín.

Z ďalších publikovaných prác je veľmi zaujímavá kniha od Alexandra Wallisa *Umelci plastici, zamestnanie i stredisko* (Artyści-plastycy, zawód i środowisko, Warszawa 1964), v ktorej autor vysvetľuje podmienky práce umelcov a ich styky s konzumentami umenia. Kniha *Kultúra, spisovateľ, spoločnosť* (Kultura, pisarz, społeczeństwo, Warszawa 1964), ktorej autorom je Jerzy Kossak, má viac teoretický charakter. Autor v nej vysvetľuje úlohy umenia vo výchove. Ďalšia kniha Jerzy Toeplitza *Film a televízia v USA* (Film i telewizja w USA, Warszawa 1964) rozoberá problémy filmu a televízie v USA, na základe autorovho pobytu v USA a na základe preštudovania pôvodného materiálu o týchto otázkach.

Posledné dve práce sú prevažne teoretické. K nim sa svojim charakterom blížia (avšak svojím významom ich prevyšujú) dve sociologické práce. Prvú napísal profesor Józef Chalasiński pod názvom *Americká kultúra* (Kultura Amerykańska, Warszawa 1962). Je to objemná 650stránková štúdia. Na tejto knihe, ktorá si vyžiadala preštudovanie bohatého materiálu, pracoval autor vyše desať rokov. V nej načrtol tri aspekty problematiky kapitalistickej americkej kultúry — problém spoločnosti, človeka, kultúry — problém človeka a spoločensko-historickej štruktúry osobnosti, ako aj problém národnej kultúry vo vzťahu k masovej kultúre. Druhou knihou je *Masová kultúra* (Kultura Masowa, Warszawa 1964). Napísala ju docentka sociológie v Lodži Antonina Klostkowska. Vysvetľuje v nej úlohy

masovej kultúry, podáva všeobecný prehľad jej základných problémov. Opiera sa pritom o bohatú zahraničnú literatúru venovanú otázkam masovej kultúry a o výsledky sociologických výskumov, ktoré sama uskutočnila vo Francúzsku a v Poľsku. Jej kniha v štyroch kapitolách pojednáva o spoločných hraniciach masovej kultúry a o problémoch a úlohách masovej kultúry.

Instytut Naukowy Kultury Fyzycznej vo Varšave robí výskumy nad otázkou voľného času a športu. Jeho pracovníci a spolupracovníci napísali už niekoľko takýchto prác. M. Ostrowska, A. Ziemliski a Z. Skórziński uverejnil štúdiu *Sociologické výskumy nad formami využívania prázdnin v Poľsku*. A. Ziemliski napísal ešte prácu *Populárnosť športu i turistiky vo svetle výskumov nad kultúrou voľného času v poľských mestách* a Z. Skórziński *Základné denné zamestnanie obyvateľov Varšavy*, ako aj iné štúdie.

Ďalší ústav Stredisko výskumu tlačie (Ośrodek Badań Prasownawczych) v Krakowe, ktorý vedie riaditeľka I. Tetelowska, robí výskumy o otázkach tlače. Tejto problematike sú venované práce *Tlačová ilustrácia* (St. Peters), *Citáelia týždenníkov kultúrno-spoločenských* (Z. Gostkowski), *Súčasný týždenník spoločensko-kultúrny* (J. Skórnicki), *Denníky Katovic*, *Poznane i Wrocław* (P. Dubiel, I. Tetelowska) a iné. Stredisko výskumu verejnej mienky pri poľskom rozhlase (Ośrodek Badań Opinii Publicznej) má veľmi dobre prepočítaný reprezentatívny súbor pre celé Poľsko. Sústreďuje sa na zbieranie materiálu pre reprezentatívne výskumy celoštátneho charakteru. Pracuje v ňom vyše 20 interných pracovníkov (okrem sociológov sú tu aj zamestnanci výpočtového oddelenia). Vo svojich výskumoch sa však opierajú o 1500 dobrovoľných neplatených spolupracovníkov, ktorí žijú v rôznych krajoch Poľska. Na jedného pracovníka pripadajú asi dva rozhovory. Tým toto stredisko uskutočňuje rýchly výskum v teréne, ktorý trvá od 15 do 20 dní, preto môže urýchlene spracovať aj výsledky výskumu. Ďalšou zaujímavosťou tohoto strediska je, že robí výskumy na objednávku pre rôzne inštitúcie prevažne za pomoci ankety. Uskutočnilo už mnoho výskumov s rozličnou problematikou. Pre zaujímavosť uvedieme niekoľko názvov: *Životné plány absolventov stredných škôl*, *Roľníci o svojom hospodárstve*, *Hľadáme životný ideál*, *Voľný čas obyvateľov miest*, *Štruktúra výživy obyvateľov dediny*, *Naše miesto v spoločnosti*, *Problémy spoločného nazývania medzi ľuďmi* a iné.

Nakoniec Centrálna umelecko-amatérska poradňa (Centralna Poradnia Amatorskiego Ruchu Artystycznego) zameriava sa vo svojich výskumoch na problematiku osvetovo-výchovnej práce. Okrem teoretických otázok venovaných potrebám osvetových pracovníkov publikovali pracovníci tohoto pracoviska nasledujúce práce: *Úloha amatérskeho divadelného krúžku na dedine* (Danuta Boczkowska, 1962), *Problémy umelecko-amatérskeho hnutia v Poľsku v r. 1958* (Helena Adamczewska a Danuta Boczkowska, 1960), *Škola na dedine strediskom života kultúrno-osvetového* (Hele-

na Adamczewska, 1963) a iné. (Všetky uvedené práce vyšli v Centrálnej umelecko-amatérskej poradni len pre vnútorné potreby).

I keď sa v Poľsku začalo pozdšie pracovať nad otázkami sociológie masovej kultúry, rozvíja sa práca na jednotlivých pracoviskách veľmi sľubne. Pomáhajú k tomu styky so zahraničnými sociologickými pracoviskami a pracovníkmi, ako aj lepšie možnosti (ako sú u nás) štúdia zahraničnej sociologickej literatúry.

O. Bakoš

Príspevek k vytvoreniu evidence sociologických pracovísk v ČSSR

Zvýšený zájem o sociológiu u nás v posledných letech vedl k radě sociologických výskumů a teoretických sociologických prací, ale také k vytvoření řady kolektivů, pracovišť, zabývajících se z různých stránek a aspektů sociologickou problematikou. Vedle pracovišť (celkem ojedinělých), jako je např. sociologické pracoviště pro výzkum venkova VÚZE, která se již delší dobu zabývají sociologií a sociologickým výzkumem, vznikla v poslední době řada nových sociologických pracovišť, resp. řada pracovišť se začala (nebo hodlá) sociologickým výzkumem aktivně zabývat (příčemž úroveň jejich vědeckovýzkumné práce nebyla dosud většinou ověřena publikací a hodnocením výsledků). Již tento neúplný materiál, který předkládáme čtenářům Sociologického časopisu, registruje na území ČSSR přes 30 sociologických pracovišť, plus další pracoviště příbuzných oborů, což není zrovna malý počet. Tento vývoj oběhující hlad naší společensko-vědní fronty po sociologii a snahu rychle dohnat zameškané, probíhal zatím značně živelně. Vědeckovýzkumná činnost většiny sociologických pracovišť nebyla zatím fakticky oborově koordinována. Jednotlivá pracoviště sama často neměla dostatečný přehled o práci ostatních. Docházelo a dochází k překrývání a dublování sociologických výskumů, k jejich značné roztržitosti ap.

Základem pro počátek takovéto nezbytné koordinace je evidence sociologických pracovišť, jejich zaměření, práce a vybavení, která by poskytl minimální přehled o stavu věci a umožnila koordinující činnost jednotlivých pracovišť. (Není úkolem tohoto článku podávat v tomto směru jakékoliv návrhy.)

Z podnětu komise pro sociologii a vědecký komunismus Vědeckého kolegia filosofie ČSAV vznikl, a to původně pro potřeby této komise, také materiál, který zde publikujeme. Domníváme se, že může být jednotlivým pracovištím užitečný z hlediska prohloubení kooperace jejich práce a pro celkový přehled.

Práce na evidenci jednotlivých sociologických pracovišť je dosti obtížným úkolem právě vzhledem k živelnosti jejich vzniku. Určitá část materiálu byla získána z ideologického oddělení ÚV KSČ, které mj. pomocí aktivistů získalo tyto údaje jako podklad pro jednání ideologické komise ÚV KSČ. Tento materiál byl pak dále doplňován komisí pro sociologii

a vědecký komunismus a konečně zpřesněním, že většina hlavních pracovišť nám poslala přímo potřebné podklady. Přesto jsme si vědomi značných nedostatků a mezer v předkládané evidenci. Především *není úplná. Nevylučujeme možnost existence pracovišť, o němž prostě nevíme. Některé údaje byly zjištěny už před rokem a vzhledem k celkové nevyjasněnosti koncepce jednotlivých sociologických pracovišť patrně již zastaralý a neodpovídají plně dnešní skutečnosti. Ve velké většině obdrželi údaje stav ke konci roku 1964. Konečně pak údaje z jednotlivých pracovišť nejsou stejně konkrétní.*

Přes tyto nedostatky publikujeme tento materiál zároveň jako podklad k vypracování dokonalejší evidence, která by se neustále doplňovala. Očekáváme, že všechna pracoviště, která shledají, že se v evidenci neprávem necítí, nebo zjistí i další nedostatky a nepřesnosti, nám pošlou své doplňky a zpřesnění na adresu Vědeckého kolegia filosofie ČSAV, Praha 1, Příkopy 29, Filosofický ústav ČSAV.

Hlavním údajem, uvedeným u každého pracoviště, je celkové zaměření jeho sociologické práce do budoucna. Dále uvádíme adresu pracoviště, jméno jeho vedoucího. U části pracovišť, podle toho, zda jsme je měli k dispozici, uvádíme také hlavní sociologické práce, které pracoviště ukončilo a na nichž pracuje, případně názvy pracovišť, s nimiž na těchto úkolech spolupracuje.

Materiál jsme roztrídili do osmi skupin podle charakteru pracovišť. Skupina VII. zahrnuje větší práce jednotlivců na větších pracovištích. Do evidence jsou zahrnuta pracoviště s teoretickou problematikou i pracoviště, zabývající se převážně empirickými výzkumy, pracoviště zkoumající teoreticky či empiricky problematiku vědeckého komunismu, jakož i pracoviště speciálních sociologických disciplín a disciplín příbuzných.

Domníváme se, že tato elementární evidence je prvním krokem k uspokojení jedné z naléhavých potřeb naší sociologie. Chtěli bychom na základě zpřesnění a dalšího zpracování publikovat evidenci našich sociologických pracovišť v mezinárodním čísle Sociologického časopisu. K tomu však potřebujeme pomoc jednotlivých sociologických pracovišť, od nichž očekáváme připomínky a doplňky k uveřejňovanému materiálu.

Do budoucna se počítá se zavedením přesné jednotné evidence sociologických pracovišť a prací, umožňující statistické zpracování, při ústředním sociologickém pracovišti ČSAV.

* * *

Roztrídění pracovišť

- I. Teoretická pracoviště
- II. Pracoviště speciálních sociologických disciplín
- III. Ústřední komise lidové kontroly a statistiky
- IV. Katedry marxismu-leninismu v souladu s profilem školy
- V. Ostatní katedry marxismu-leninismu

- VI. Resortní a podniková pracoviště
- VII. Jednotlivé práce na větších pracovištích
- VIII. Příbuzné disciplíny

Seznam pracovišť

I. Teoretická pracoviště

1. Vysoká škola stranická, katedra filosofie, Praha 6, Kladenská tř.

Vedoucí: doc. dr. Jaroslav Klofáč CSc.

Zaměření: výuka sociologie (především sociologických metod), problémy vědeckého řízení. Vědeckovýzkumné úkoly pro příští roky: jako teoretické pracoviště se zabývá pedagogickými úkoly a vydáváním učebních textů pro posluchače sociologie.

V budoucnu se uvažuje o možnosti rozpracovávat problematiku sociologie politiky a sociologie strany.

Počet pracovníků: 6 stálých a asi 10 externistů.

Jednotlivé práce: H. Švarcová rozpracování knihy *Populace a společnost*. V. Unger — *Metody a techniky*, M. Hutar — *Dějiny sociologie*, J. Kyselý — *Problémy sociální struktury soudobé společnosti*, J. Podobská — *Psychologie práce*.

2. Filosofický ústav ČSAV,

Praha 1, Příkopy 29

Zaměření: Teorie sociálních změn, revoluce a pokroku — odpovědný pracovník Jiří Houška. Vztahy objektivních podmínek a subjektivních faktorů v moderních dějinách se zvláštním zřetelem k teorii národnostní otázky — K. Pomaizl, J. Jermář, M. Smutný, Charakter společnosti v USA — E. Lišková. Zákonitosti socialistických pracovních kolektivů — D. Slejška a Z. Šťastná. Mezilidské vztahy — K. Mácha. Vědeckotechnická revoluce a komunismus — R. Richta, A. Hodek. Rozpracování základních kategorií historického materialismu a metodologických otázek. Otázky obecné teorie společnosti — Průcha, Leppin, Svoboda, Havlínová. Společenské příčiny a důsledky vědeckotechnické revoluce — Záhora, Klein, Škvařilová, Svoboda. Analýza a kritika nemarxistické sociologie — Dubská, Jodl, Horák, Pokorný, Štejn.

Perspektivně pravděpodobné úkoly Sociologického ústavu ČSAV (vzniká k 1. 4. 65)

a) řešení takové centrální teoretické otázky, která má zásadní význam jak v obecné sociologické teorii, tak v sociologii socialistické společnosti, a k jejímuž řešení je nezbytný vlastní terénní výzkum, popř. řada terénních výzkumů ústavem vedených nebo koordinovaných. Navrhuje se, aby touto otázkou byla sociální struktura socialistické společnosti se zvláštním zřetelem ke skupinovým vztahům. Její řešení zahrnuje zkoumání obecných problémů sociálních struktur, historickou analýzu přeměny třídní antagonistickej struktury ve strukturu socialistickou, vyjasnění nových kritérií sociální diferenciace socialistické společnosti jakožto společnosti kolektivistické, výzkum hlavních a typických společenských skupin a kolektivů (zejména pracovních),

hledání reálných tendencí dalšího vývoje sociální struktury v souvislosti s tendencemi rozvoje soudobých výrobních sil a kultury.

b) Výzkum charakteru současné epochy světového vývoje (gestor FÚ nebo SÚ podle dohody) v souvislosti jednak s výsledky právě uvedeného směru výzkumu, jednak se sledováním sociálních přeměn v kapitalistických zemích a z toho vyplývajících tendencí vývoje demokratických a socialistických revolucí, forem přechodu k socialismu v současné etapě.

c) Studium a kritická analýza světových teorií se zvláštním zřetelem k otázkám ad a) a b) (v prvořadě spolupráci s FÚ ČSAV, pracovištěm sociologie na VŠS a SÚ SAV).

d) Studium metod a technik sociologického průzkumu a poskytování pomoci jiným pracovištím (prvořadě spolupráce opět s FÚ ČSAV, pracovištěm sociologie na VŠS a SÚ SAV).

e) Rozvoj jedné konkrétní sociologické disciplíny, konkrétně: výzkum forem společenského vědomí se zřetelem k problematice sociální struktury. V prvním období vzhledem k tradicím Filosofického ústavu ČSAV výzkum religiozity.

Těsně a velmi konkrétní spojení s praxí by mohly mít zejména směry ad a) a ad c). Ve všech směrech výzkumu je nezbytná těsná spolupráce s akademickými a jinými pracovišti filosofickými, ekonomickými, historickými, psychologickými aj.

3. Sociologický ústav SAV

Bratislava, Klemensova 27

Zaměření:

1. Rozpracování teorie a metodologie marxistické sociologie, metod a technik sociologického výzkumu, studium a kritika marxistické sociologie (konkrétní směry výzkumu budou určeny na základě dělby práce se SÚ ČSAV).

2. Základní sociologický výzkum sociálních důsledků industrializace a kolektivizace na Slovensku.

a) Výzkum problémů spjatých s rozvojem materiálně technické základny a jejich sociálních důsledků. Problémy spjaté s rozvojem dělnické třídy, se změnou jejího způsobu života, vzdělávání a uvědomování. Sociologické aspekty práce v průmyslu, adaptace a stabilizace osazenstva závodů, problematika kvalifikace, pracovní skupiny, řízení závodu. Vliv domácího prostředí na práci v závodech.

b) Výzkum problémů spjatých s rozvojem kolektivizace a zprůmyslování zemědělské výroby. Charakter a postavení družstevního rolnictva v naší společnosti. Formování socialistického vědomí družstevního rolnictva, problémy stabilizace JRD, problémy řízení. Sociologické aspekty sezónnosti práce v zemědělství. Stabilizace pracovních sil v zemědělství. Specifické problémy vesnické mládeže. Vztah družstevních rolníků a dělníků na vesnici.

c) Výzkum problémů spjatých s kulturní revolucí na Slovensku. Kulturní úroveň obyvatelstva na Slovensku. Vliv prostředků masové komunikace na obyvatelstvo. Kulturní

úroveň mládeže. Problematika volného času.

d) Výzkum zaměřený na současné postavení, strukturu a působení inteligence v naší společnosti.

e) Výzkum problémů spjatých s problematikou mládeže. Postavení mládeže, ambice mládeže, volný čas a jeho využívání u mládeže. Mládež a mládežnická organizace. Specifické problémy dělnické, rolnické a studující mládeže. Začleňování mládeže do pracovního procesu. Patologické zjevy u mládeže, zejména ve větších centrech.

4. Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy

Praha 1, Celetná 20

Hlavní zaměření: Sociální struktura socialistické společnosti a charakter práce za socialismu.

V r. 1960–1963 průzkum v ČKD Sokolovo (kolektivní studie *Brigády socialistické práce a sociální přeměny v naší společnosti*, hlavní redaktor P. Machonin, vyšlo v NPL r. 1963). Kolektivní studie *Účast pracujících na řízení strojírenského závodu*. Hlavní redaktor D. Slejška. Studie byla dosud publikována jako cyklostylovaný výtisk pro potřeby aspirantů ústavu. Kolektivní studie *Zkušenosti stranické organizace v ČKD Sokolovo v l. 1956–1961*. Hlavní autorkou je L. Šumberová; studie byla publikována jako interní výtisk pro potřeby aspirantů ústavu. Účast na vypracování sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*. V souladu s plánem vědeckovýzkumné práce ústavu tematickou náplní dalších ústavem organizovaných průzkumů bude studium charakteru práce a příslušných společenských vztahů. Průzkumy k této tematice budou organizovány v r. 1964–66 na více průmyslových objektech. První průzkum se provádí v AZNP Mladá Boleslav. Byla skončena dotazníková akce.

Plánované výzkumy:

1. předběžně vymezení *Charakter práce a vertikální sociální diferenciace socialistické společnosti* — zodpovídá P. Machonin, V. Rollová.

Počet pracovníků: cca 8. Rozsáhlý týmový teoreticko-empirický výzkum. Ukončení v r. 1971.

2. Výzkum profilu učitele marxismu-leninismu a cest zvyšování jeho kvalifikace — zodpovídá J. Nedvěd. *Počet pracovníků:* 2–3. Terénní výzkum podle sil. Termín ukončení: r. 1968.

3. Výzkum vysokoškolského studentstva (společenské postavení, zájmy a aktivita) — zodpovídá L. Malická. *Počet pracovníků:* 2–3; spolupráce týmů i jednotlivých učitelů různých kateder marxismu-leninismu včetně terénního výzkumu. Přibližný termín ukončení úkolu: r. 1969.

5. Katedra sociologie na Universitě 17. listopadu.

Praha 1, nám. Gorkého

Vedoucí: prof. dr. Miloš Kaláb

Zaměření:

1. Kritika buržoazní sociologie;

2. Výzkum podmínek studia zahraničních studentů v ČSSR (komplexní úkol celé USL, který má být proveden pod vedením katedry);

3. Katedra přistupuje k přednášení kursu marxistické sociologie pro zahraniční studenty.

Po ustavení sociologické laboratoře by se výzkumný program soustředil především na tyto základní dlouhodobé úkoly:

1. Komplexní sociologický a sociálně psychologický výzkum zahraničních studentů, studujících v ČSSR;

2. Studium některých otázek sociologie rozvojových zemí;

3. Sociologický výzkum vývoje sociální struktury v ČSSR, zejména sociologie dělnické třídy a inteligence; v těchto výzkumech by laboratoř sledovala zejména vývojové změny v oblasti politických vztahů a v oblasti společenského vědomí u těchto skupin.

6. Filozofická fakulta UK, katedra filosofie, oddělení sociologie

Praha 1, nám. Rudarmějců 2.

Zaměření: Sociologická teorie, dějiny sociologie, metody sociologického výzkumu, speciální sociologie. Katedra zatím nebude dělat vlastní výzkumy.

Počet pracovníků: 3 vědeckí pracovníci.

7. Katedra dialektického a historického materialismu UJEP, oddělení sociologie

Brno, Grohova 7

Vedoucí: dr. Josef Solař CSc.

Zaměření: Obecná sociologie, dějiny čs. sociologie, sociologie kultury, sociologie sociálních konfliktů, výzkum veřejného mínění a propaganda, metody sociologického výzkumu.

Počet pracovníků: 5–6.

Téměř dokončený výzkum životních podmínek studentů a názorů studentů na mír.

Plánované výzkumy: Průzkum veřejného mínění – V. Smrčka. O teorii propagandy – Steiner. Buržoazní sociologie války – Ovesný. Dějiny české sociologie – O. Macků.

8. Katedra základů marxismu-leninismu na filozofické fakultě UK v Bratislavě

Vedoucí: prof. dr. Július Šefránek.

Hlavní zaměření: Upevňování jednoty národů v ČSSR v období výstavby socialismu a komunismu. Řada historických prací se sociologickým obsahem národnostní otázky: Dějiny národnostní politiky KSC – 2 pracovníci. Aktuální problémy národnostních vztahů v ČSSR v současném období – 2 pracovníci.

II. Speciální sociologické disciplíny

1. Vysoká škola ekonomická, katedra sociologie a psychologie na Institutu národohospodářského plánování

Praha 3, nám. G. Klimenta 4.

Vedoucí: doc. dr. Jaroslav Kohout.

Hlavní zaměření: Obecně průmyslová sociologie a ekonomická psychologie, speciálně

pak sociologie a psychologie v oblasti řízení. Kromě výuky se katedra bude zabývat průzkumem řízení na úrovni podniku, a to zejména na stupni mistra.

Byl zahájen průzkum v rámci Státní komise pro řízení a organizaci – vedoucí doc. inž. J. Řezníček, člen Ekonomické komise ÚV KSC. Tento průzkum bude zároveň koordinován se sovětskými sociology (prof. Gotlober, děkan ekonomické fakulty ve Sverdlovsku, Ural) a polskými sociology (doc. M. Hirszo-wiczová, vedoucí Oszrodku ochrany práce ve Varšavě), což může mít význam především z hlediska možnosti širokého srovnávání pro všechny socialistické země.

Současné úkoly:

1. Výzkum volného času mládeže na Mos-tecku. Gestor doc. Nechvátal, spolupracují 3 soudruzi z katedry. Výzkum byl prováděn v terénu, ukončení v listopadu 1964.

2. Výzkum stabilizace kádrů v MAPE Myd-lovary, odpovědný pracovník dr. E. Bidlová, účastní se 2 pracovníci katedry. Závěry výzkumu v lednu 1965; výzkum je prováděn v terénu.

3. Komplexní sociologický a psychologický výzkum v Tesle Pardubice, odpovědný pracovník J. Kolář CSc., účastní se 3 pracovníci katedry. Výzkum bude prováděn přímo v továrně a termín ukončení je rok 1965.

2. Laboratoř pracovních rozborů Výzkumného ústavu strojírenské technologie a ekonomiky MVS

s platností pro celé strojírenství, Praha 1, Na Františku 32, detašované pracoviště ČKD Praha.

Vedoucí: A. Nosek

Hlavní zaměření: Komplexní výzkum lidské práce. Sociologické otázky z aspektu sociální psychologie anebo fyziologie práce (přes nemocnost).

Počet pracovníků: 10 (ekonomové, estéti atd.)

3. Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, sociologické oddělení

Praha 2, Mánesova 75

Vedoucí: doc. dr. ing. J. Tauber

Hlavní zaměření: Sociologie venkova. Výzkum společenského vývoje vesnice se zvláštním zřetelem k přechodu k vyspělým formám zemědělské velkovýroby.

Ukončené práce: J. Tauber, *Jak sledovat sociální a kulturní vývoj v zemědělství*, 1958. J. Tauber a kolektiv, *Problémy zemědělské mládeže*, 1958. J. Tauber a kolektiv, *Vývojové směry světového zemědělství*. J. Tauber a kolektiv, *Průzkum kulturní a společenské aktivity ve vybraných JZD v Jihočeském kraji*, 1962. Hach–Trnka, *Problematika společenského a kulturního života při přechodu k vyšším formám velkovýroby*. J. Tauber a kolektiv, *Brigády socialistické práce v zemědělských družstvech*.

Počet pracovníků: 10 (z toho 2 vědeckí). Sociologické oddělení VÚZE metodicky řídí

sociologické oddělení Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky v Bratislavě, které provádí analogické výzkumné úkoly se zvláštním zaměřením na slovenskou problematiku. Vědeckovýzkumné úkoly z oblasti sociologie, které budou řešeny v nejbližších letech: Sociologie pracovních kolektivů se zvláštním zřetelem k organizaci práce v zemědělství. Tento úkol má být splněn do 3 let (1965–7).

Mimořádné úkoly:

1. Nejúčinnější formy zemědělské propagace (v r. 1965).
2. Podmínky pro úspěšný rozvoj práce kulturních komisí JZD (v r. 1965).
3. Účinnost zemědělského tisku (v r. 1965).
4. Průzkum názorů návštěvníků muzea v Kačíně o organizaci zemědělské práce (1965–6).
5. Rukověť sociologie venkova (1965–6).

Zemědělské museum jakožto přidružené pracoviště bude řešit některé problémy sociologického charakteru. Jsou to:

1. Historický a sociologický průzkum okresu Tachov (1965–7).
2. Historicko-sociologický atlas zemědělské výroby (1965–8).
3. Historická monografie JZD Kačina a JZD Suchdol (1964–6).
4. Paměti zkušební rolníků (1964–6).
5. Vývoj československé zemědělské vědy (1964–7).

Kromě toho se sociologické oddělení VÚZE a Zemědělské museum bude podílet na řadě prací jiných výzkumných institucí. Jde především o spolupráci s urbanisty, osvětáři, hygieniky.

4. Výzkumný ústav poľnohospodárskej ekonomiky, sociologické oddělení Bratislava

Vedoucí: inž. Dušan Sagara, dr. L. Škotta.

Hlavní zaměření: Výzkum společenského vývoje zemědělství a vesnice se zvláštním zřetelem na období přechodu k vyšším formám zemědělské výroby a k rozvíjení prvků komunismu. Hlavní úkol se dělí na následující tematické skupiny:

1. Sociální a třídní přeměny v zemědělství a na vesnici.
2. Sociologie pracovních sil v zemědělství.
3. Sociologie řízení a organizace práce v zemědělství.
4. Životní úroveň zemědělského obyvatelstva a rozvoj materiální kultury na vesnici.
5. Dověrňování kulturní revoluce na vesnici.
6. Metodologie marxistické sociologie zemědělství a vesnice. Orientace na konkrétní úkoly tematických skupin, uvedených pod bodem 2, 3 a 6.

Plánované úkoly: Výzkum společenských podmínek socialistické vesnice se zvláštním zřetelem k upevňování a rozvíjení prvků komunismu v JRD – výzkum BSP v JRD. Problematika společenského a kulturního života při přechodu vesnice k vyšším formám socialistické zemědělské velkovýroby. Výzkum společenského vývoje vesnice v období pře-

chodu k vyšším formám zemědělské výroby, výzkum se uskuteční v r. 1964–1967.

Dílčí úkoly pro nejbližší roky:

1. Sociologie řízení a funkční orgány JRD, odpovědný pracovník inž. D. Sagara. Počet pracovníků: 2 techničti, 3 IT. Charakter výzkumu: terénní, reprezentativní (1965–1967).
2. Sociologické problémy a důsledky zvyšování kvalifikace a uplatňování odborníků v zemědělských podnicích. Za předpokladů získání požadovaného кадровého přírůstku v r. 1965 bude řešen tento úkol současně s prvním. Jinak bude v plánu až v r. 1968–70. Koncepce práce je organicky koordinována s oddělením sociologie VÚZE v Praze.

5. Výzkumný ústav výstavby a architektury Praha, Letenská 3.

Hlavní zaměření: Názory obyvatelstva na byty a bydlení; demografická skladba nových měst; průzkumy starších městských čtvrtí, určených k asanaci a přestavbě; koncepční studie vývoje bydlení v souvislosti s celospolečenským vývojem; sociální struktura měst, vztah města k okolí, dojíždění do práce, za rekreací a do škol; koncepční studie vývoje měst v závislosti na celospolečenském vývoji; určování kvantitativní potřeby bytů.

Realizované průzkumy: cca 20 realizovaných průzkumů s výše naznačenou tematikou. Výzkum sociologických a demografických předpokladů investiční výstavby: (vypracování standardních metod sociologického průzkumu pro potřebu investorů a projekce).

1. Koncepce sociologického výzkumu pro potřebu investiční výstavby.
2. Vypracování metody pro odhad potřeb bytů v jednotlivých městech.
3. Průzkum požadavků obyvatelstva na řešení městských a venkovských obytných domů.
4. Společenské požadavky a důsledky vyplývající z přestavby a asanací měst.
5. Výzkum dlouhodobých společenských tendencí určujících vývoj služeb, jejich rozmisťování a začlenění do sítě osídlení.
6. Vypracování standardních metod sociologického průzkumu pro potřebu výstavby.

Počet pracovníků: 5 (z toho 4 vědeckí). Spolupráce: ČVUT, Státní populační komise, VÚZE.

6. Katedra obecné teorie státu a práva, Právnická fakulta UK Praha a

Ústav státu a práva

Vedoucí: dr. E. Šamalík

Hlavní zaměření: Sociologie politiky a práva

Zpracované průzkumy: Průzkumy příčin porušování právních norem, zpracované posluchači v jejich diplomových pracích pod vedením učitelů. Nebyly publikovány.

Probíhající průzkumy: Komplexní a kolektivní sociologický průzkum škodlivých vlivů působících na mládež v obvodě Praha 1 a forem jejich prevence.

Plánované průzkumy: Příčiny porušování pracovních práv občanů, příčiny porušování pracovní disciplíny, stav ochrany práv občanů v oblasti působnosti Národních výborů; stav právního vědomí občanů, event. funkcionářů a pracovníků státního aparátu a společenských organizací.

7. Vojenská politická akademie Klementa Gottwalda — vědeckovýzkumné pracoviště pro otázky řízení a sociologie armády
Praha 6, Tychonova 1.

Vedoucí: pplk. S. Gosman

Hlavní zaměření: Sociologie řízení armády. Sociologie armády: struktura společnosti a armády, profese vojáka z povolání, sociologie malých vojenských skupin, sociologie vojenské mládeže (přízpusobení), sociologie politické práce. (Výzkum a výuka)

8. Vědeckovýzkumný ústav kriminalistiky při generální prokuratuře

Praha-Pankrác, nám. Hrdinů 1300.

Vedoucí: prof. Lad. Schubert

Hlavní zaměření: Výzkum příčin kriminality (v současné době zvláště kriminality mládeže).

Plánované úkoly: Dlouhodobým úkolem VVÚK je výzkum kriminality mládeže a vypracování návrhů na opatření směřující k prevenci kriminality mládeže. Dalším úkolem je výzkum příčin recidivy ve spolupráci s analytickou skupinou ministerstva vnitra. Tato část práce bude ukončena do konce r. 1964. V r. 1965 bude na ni navazovat výzkum problematiky zařazování recidivistů do pracovního procesu a společenského života. Ukončení v r. 1965. Za jeho plnění odpovídá dr. Placr. V současné době je dokončován úkol: příčiny rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví ve strojírenství. V r. 1965 bude započato s plněním výzkumného úkolu Ekonomické faktory kriminality. Ukončení pravděpodobně v r. 1968. Odpovědný pracovník: promováný právník Kvasnička.

9. Fakulta osvěty a novinářství

Praha 1, Celetná 20

Vedoucí katedry osvěty: doc. Vl. Juřík, vedoucí katedry psychologie a pedagogiky prof. dr. F. Hyhlík

Hlavní zaměření: Sociologie kultury a osvěty, metody sociologického výzkumu, teorie výchovy dospělých.

Hlavní úkoly řešené v rámci státního plánu:

1. Teorie výchovy dospělých — řešitelé prof. dr. Hyhlík, dr. Škoda, doc. V. Juřík a externí spolupracovníci.

2. Problémy uspokojování kulturních potřeb a zájmů pracujících z hlediska cílů komunistické výchovy — odpovědní řešitelé M. Disman a V. Bukač — Osvětový ústav Praha. Spolupracují tato pracoviště: OÚ Praha, Bratislava, Čs. televize a Čs. rozhlas, Filosofický ústav ČSAV, ITVS a Matica slovenská Martin.

3. Problémy mimoškolní výchovy pracujících mládeže, odpovědný řešitel: prof. dr. F. Hyhlík. Spolupracující katedra knihovnictví FON-UK, katedra FF UP Olomouc.

4. Soustava mimoškolní výchovy pracujících — odpovědný řešitel P. Paška, OÚ Bratislava a externí spolupracovníci.

10. Osvětový ústav v Praze

Praha 2, Blanická 4.

Vedoucí: J. Kríž

Výzkumné úkoly většího rozsahu pro nejbližší léta:

1. Problémy uspokojování kulturních potřeb a zájmů pracujících z hlediska cílů komunistické výchovy — odpovědný řešitel: V. Bukač.

2. Soustava mimoškolní komunistické výchovy pracujících — odpovědný řešitel R. Petráň.

3. Teorie a metoda učení a sebezvzdělávání pracujících — odpovědný řešitel: R. Petráň.

Resortní výzkumné úkoly MŠK: Kulturní zájmy a potřeby mládeže — odpovědný pracovník: doc. dr. O. Nahodil; perspektivy rozvoje socialistického kulturního a společenského života pracujících na vesnici — odpovědný pracovník: V. Hindrák; problematika osobnosti osvětového pracovníka — odpovědný pracovník M. Koubek. Všechny úkoly budou podloženy terénními výzkumy.

11. Osvětový ústav v Bratislavě

Hlavní zaměření: Výchova a vzdělávání pracujících v komunistické společnosti.

1. Uplatňování cyklických forem v mimoškolním vzdělávání pracujících v zemědělství, odpovědný pracovník: dr. Š. Kupča.

2. Problémy návštěvnosti kulturních podniků v městech a průmyslových sídlištích, odpovědný pracovník — dr. Š. Kupča.

3. Rozvoj osvěty na Slovensku od nejstarších časů po současnost, odpovědní pracovníci: doc. dr. Š. Pasiar a P. Paška.

Odstraňování rozdílů životní úrovně města a vesnice:

1. Volný čas a jeho využití na vesnici, odpovědný pracovník: M. Disman a C. Tahy.

2. Vliv hromadných prostředků na šíření informací na kulturní život vesnice, odpovědný vedoucí C. Tahy.

3. Perspektivní požadavky na obsah a zaměření činnosti kulturních a osvětových zařízení, odpovědní vedoucí C. Tahy, Z. Lapár.

4. Funkční požadavky na stav. programy výstavby kulturních domů, odpovědní pracovníci: J. Petrás a M. Jedenástik.

12. Kabinet teorie architektury a tvorby životního prostředí ČSAV

Praha 1, Úvoz č. 24

Vedoucí: inž. arch. Z. Lakomý

Hlavní zaměření: souborné otázky koncepce architektury a tvorby životního prostředí na úrovni základního výzkumu, převážně z hlediska potřeb a požadavků člověka a společnosti.

111. Ústřední komise lidové kontroly a statistiky

Praha-Karlín, Invalidovna

Sociologické výzkumy v r. 1965: Pracovní podmínky žen nově vstupujících do národního hospodářství; třetí a čtvrté dítě narozené v r. 1964; využití kvalifikace absolventů vysokých škol; průzkum pracovních podmínek ve zdravotnictví.

Oddor životní úrovně plánuje tyto vědeckovýzkumné úkoly:

1. studii vyrovnávání životní úrovně mezi českými kraji a Slovenskem — rozvoj výrobních sil.

2. Příprava Mikrocensus 1965.

3. Výpočet směrodatné odchylky Mikrocensu.

4. Statistika rodinných účtů.

5. Doplnkové šetření cestovního ruchu.

6. Mikrocensus u 500 domácností.

IV. Katedry marxismu-leninismu v souladu s profilem školy

1. Katedra základů marxismu-leninismu na VŠE — Skupina pro otázky sociálních důsledků technického pokroku Praha

Vedoucí: prof. A. Hodek. *Hlavní zaměření:* sociální důsledky technického pokroku.

Počet pracovníků: 7

2. Katedra marxismu-leninismu na strojni fakultě ČVUT

Praha 2, Karlovo nám. 13.

Vedoucí: doc. B. Weiner.

Hlavní zaměření: Postavení vysokoškolské inteligence v pracovním procesu. Probíhá průzkum adaptace mladých inženýrů a kvalifikace technické inteligence.

Kolektivní práce: Výzkum vztahů k práci v podmínkách staré a nové techniky v AZNP Mladá Boleslav (společně s Ústavem marxismu-leninismu pro vysoké školy a Ekonomickým ústavem ČSAV). Výzkum k otázkám hodnocení lidí v pracovním procesu (problém hodnocení nadřazeným, stranou, masovými organizacemi a kolektivy).

3. Vysoké učení technické, katedra marxismu-leninismu.

Brno.

Vedoucí: dr. M. Húsek. Vědeckovýzkumné úkoly plánované: Některé politické a ideologické problémy technické inteligence v socialistických závodech některých průmyslových odvětví Jihomoravského kraje (strojírenství, elektrotechnický průmysl a stavebnictví).

Hrubý nástin problematiky:

a) postavení a funkce technické inteligence na závodech, složení technické inteligence na závodech v řídicích složkách a v provozech.

b) Vztahy technické inteligence k vedení, k dělníkům a ekon. admin. aparátu.

c) Účast technické inteligence na řízení a její míra a formy.

d) Morálně politický a odborný profil technické inteligence na závodech a v řídicích složkách.

e) Vztahy mladé technické inteligence a „starých“ techniků.

f) Uplatnění absolventů vysoké školy na závodech, jejich odborná a především morálně politická připravenost.

g) Otázky kádrové práce s technickou inteligencí (otázky ženské složky inteligence).

h) Práce stranické organizace s technickou inteligencí na závodech a její úkoly.

Počet pracovníků: 5. Řešení se bude opírat o terénní výzkum.

4. Katedra základů marxismu-leninismu na stavební fakultě

Praha 6, Zikova 4

Vedoucí: doc. inž. B. Mandák.

Hlavní zaměření: Sociologie bydlení, a to zejména v souvislosti s profilem výzkumu a výuky na stavební fakultě ČVUT.

Vědeckovýzkumné úkoly: Sociologické aspekty asanace Vinohrady—Vršovice (odpovědný pracovník doc. V. Pírk), která spadá do úkolu *Výzkumné podklady pro přestavbu Prahy* (koordinátor prof. inž. arch. J. Voženílek). Sociologický průzkum práce studentů stavební fakulty — odpovědný pracovník odb. asistent A. Matějovský. V r. 1965 se uvažuje o výběrovém šetření o vlivu technického rozvoje na strukturu pracovníků vybraného závodu potravinářského průmyslu. Odpovědný pracovník by byl asistent I. Pleskot.

5. Skupina sociologie venkova na katedře ZML na Vysoké škole zemědělské

Praha

Hlavní zaměření: Sociální struktura vesnice v ČSSR. Skupina ve spolupráci s částí katedry VK má připravit výuku sociologie vesnice pro posluchače VŠZ.

Počet pracovníků: 5

6. Vysoká škola poľnohospodárska, katedra marxismu-leninismu

Nitra

Vedoucí: prom. fil. M. Kalužák.

Hlavní zaměření: Vznik třídy socialistického družstevního rolnictva na Slovensku (1962—65).

Počet pracovníků: 15.

Provedení terénní výzkum JRD v rámci Nitranského okresu a dílčí celoslovenský výzkum JRD.

7. Katedra dialektického a historického materialismu na fakultě všeobecného lékařství

Praha 2, Kateřinská 32.

Hlavní zaměření: Průzkum morálně narušené mládeže (problém prostituce mladistvých). Průzkum posluchačů lékařské fakulty, zaměřený na řešení státního úkolu výzkumu sociální determinace neuróz (řídicí pracoviště Výzkumný ústav psychiatrický). Sociologie rodinných vztahů za socialismu.

Počet pracovníků: 11

8. Katedra marxismu-leninismu na vysoké škole technické

Košice

Vedoucí: doc. inž. V. Cirbes CSc.

Hlavní zaměření: Vývoj společenského vědomí technické inteligence.

Počet pracovníků: 3

V. Ostatní katedry marxismu-leninismu

1. Katedra marxismu-leninismu na Pedagogickém institutu

Olomouc, Žerotínovo nám. 2

Vedoucí: doc. A. Dvořák CSc.,

Hlavní zaměření: Vesnice okresu Olomouc v období rozvinutí výstavby socialismu a na přechodu ke komunismu.

Bylo provedeno symposium k prvním výsledkům práce *Vztah a předpoklady studentů pedagogické fakulty k učitelství*.

Počet pracovníků: 8 a spolupracovníci z celého okresu.

2. Skupina na katedře marxismu-leninismu na veterinářské fakultě VŠP

Košice, Komenského 69.

Vedoucí: doc. M. Lešková.

Hlavní zaměření: Problematika společenského vědomí družstevního rolnictva.

Počet pracovníků: 4–5 lidí.

VI. Resortní a podniková pracoviště

1. Redakce časopisu Lidová armáda,

Praha 1, Jungmannova 24

Hlavní zaměření: dopisovatelské průzkumy doprovázené sociologickým výzkumem z oblasti sociologie armády. Realizované průzkumy: Politický profil vojáka základní služby. Osobní volno vojáka.

Počet pracovníků: 6–8 vysokoškoláků

2. Ústřední výbor Čs. svazu mládeže,

Praha

Hlavní zaměření: Problém diferenciaci věkových a sociálních skupin mládeže ve věku 14–26 let.

3. Československý rozhlas, studijní oddělení.

Praha 2, Vinohradská 12

Vedoucí: Jiří Lederer

Hlavní zaměření: výzkum posluchačů. Do-
končené výzkumy: Vztah posluchačů ke zpravodajství. Výzkum hudebnosti. Výzkum vztahu mládeže k rozhlasu.

4. Výzkumný ústav OKR Ostrava, skupina pro studium společenského vědomí horníků v OKR při KV KSC ve spolupráci s ČSAV – Výzkumné pracoviště ekonomiky paliv SOKD

Ostrava I., nám. Říjnové revoluce 6.

Vedoucí: doc. inž. K. Wysocki CSc.

Hlavní zaměření: Výzkum práce a života

důlních pracovníků z hlediska problémů stabilizace a fluktuace.

Základní skupiny problémů:

1. Možné příčiny přechodu pracovníků do dolů OKR.

2. Pracovní podmínky na šachtě a životní podmínky.

3. Výchovná práce kolektivu a společenských organizací.

4. Fyzické, psychické a morální vlastnosti horníků a jejich rodin.

Průzkum se opírá o terénní výzkum, vzorek cca 2000 pracovníků ze 6 šachet revíru.

5. Ústřední škola ROH

Praha 2, Francouzská 4

Hlavní zaměření: Výzkum ekonomiky práce a účasti na řízení, využití volného času a kulturně výchovné práce odborů.

VII. Jednotlivé práce na větších pracovištích

1. Filosofická fakulta UK, katedra marxismu-leninismu

Praha 1, nám. Krasnoarmějců

Výzkumné úkoly: Rolnictvo v období okupace – odpovědný pracovník L. Kohout. Kolektivizace zemědělství v pražském kraji – odpovědný pracovník D. Pelikán. Vztah demokratického a socialistického hnutí se zvláštním zřetelem k národně osvobozenec-
kému hnutí rozvojových zemí – odpovědný pracovník St. Kučera. Upevňování jednoty národů ČSSA – odpovědný pracovník M. Čedík.

Resortní plán: Novodobé a nejnovější politické teorie. Koncepce socialismu západoněmecké soc. dem. po II. světové válce – odpovědný pracovník: Z. Svamberk.

Větší úkoly fakultního plánu: Otázky války, míru a socialistické revoluce – kand. práce L. Kohout. K základním otázkám teorie společ. řízení – kand. práce J. Fibich. K otázkám kulturní revoluce – J. Thér.

2. Katedra marxismu-leninismu, UJEP

Brno, tř. Obránců míru 10

Vědeckovýzkumné práce z oblasti sociologie a vědeckého komunismu:

1. Postavení pracujících ženy v ČSSR – kand. práce H. Steinerová.

2. Vývoj mládežnického hnutí v ČSSR po roce 1945 – kand. práce D. Cahová.

3. Studující mládež SVVŠ a kultura – kand. práce dr. Vojtěch Jestřáb.

VIII. Příbuzné disciplíny

1. Psychologický ústav UK

Praha 1, Hradčanské nám. 5

Hlavní zaměření: Základní problémy psychologie práce. Účast na řešení komplexního úkolu *Psychologické aspekty volby povolání a výchovného poradenství*. Od r. 1965 má být zahájen výzkum *Psychologické aspekty práce jako společenského procesu*.

2. Katedra sociální psychologie na filosofické fakultě

Brno

Vedoucí: doc. J. Šabata

Hlavní zaměření: Problémy rozvoje společenské pracovní iniciativy.

3. Katedra pedagogiky a psychologie na Pedagogickém institutu

Brno

Vedoucí: doc. Linhardt

Hlavní zaměření: Průzkumy na školách. Problematika mládeže. Okrajově se zabývá i některými problémy společenské determinace prospěchu žáků.

4. Katedra psychologie na filosofické fakultě UK

Praha 1, Celetná 20

Vedoucí: prof. dr. V. Tardy

Výzkumné úkoly:

1. Problematika sociální determinace psychických jevů.

2. Problémy vývoje lidské psychiky.

3. Problémy psychologie osobnosti.

4. Základní problémy psychologické regulace pracovní činnosti.

5. Výzkumný ústav odborného školství.

Praha 1, Maltézské náměstí 1

Vedoucí: inž. Antonín Boháč

Hlavní zaměření: Řešení otázek výchovy a vzdělávání v zařízeních pro výchovu učňů a na středních odborných školách v denním studiu i ve studiu při zaměstnání.

Ukončené práce: Hypotéza vývoje pracovního profilu odborného dělníka a středního odborného pracovníka v oblasti strojírenství (hypotéza je opřena o značně široký průzkum ve strojírenských závodech). *Struktura pracujících v odvětví strojírenství.*

Počet pracovníků: 55

6. Výzkumný ústav tělovýchovný.

Praha

Hlavní zaměření: Vliv tělesné výchovy na zdatnost a výkonnost člověka.

Počet pracovníků: 42, z toho vědeckých 16.

P. Kohn, H. Kubecová

Duverger M., Introduction to the Social Sciences. London 1964. G. Allen & Unwin, 342 s.

Duvergerova práce (překlad z francouzského originálu z r. 1959, resp. 1961) vychází nyní v Anglii již podruhé. Vedle historického úvodu se zabývá podrobně metodami a technikami společenských, zejména sociologických výzkumů. Prvá část je věnována pozorování písemných dokladů, statistických pramenů, metodám rozboru písemných dokladů, obsahové analýze, metodě extenzivního pozorování (v tom výběrovým metodám, metodě dotazníku, zpracování a publikaci výsledků), přímému intenzivnímu pozorování, z něho zvláště rozhovoru a zúčastněnému pozorování; v této části je i partie o měření a testování. Druhá část je věnována systému analýz: prvkům analýzy, klasifikacím, typologii, teoriím a hypotézám, experimentu (laboratornímu a terénnímu), srovnávací metodě a fenoménům. Zaslouženě je dosti místa věnováno matematickým a grafickým metodám. Sociometrii nazývá Morenovskou sociologií. Sebekritiku, jak je prováděna v lidových demokraciích, přirovnává Duverger k morenovskému sociodramatu (s. 254). Kniha je psána velmi přístupně, aniž si zadává na vysoké vědecké úrovni. Zároveň představuje francouzský sociologický systém společenských výzkumů.

V. S.

Szczepański J., Socjologiczne badania współczesności. Nauka Polska, 1964, č. 3, s. 44–60

Úvaha o tom, co je současnost. Jsou hranice dány rokem 1900, Velkou říjnovou revolucí, druhou světovou válkou? Tim, co lidé (současníci) pamatují? S. odkazuje také na definice M. Porebského (v tisku). Popis současnosti musí mít prvky: popis makrostruktury, způsob výroby, popis mikrostruktur, popis kulturních systémů. Stručně vypočítává hlavní sociologické práce po r. 1945 (B. Minc, J. Hochfeld, S. Widerszpil, J. Chalasinski, M. Charkiewicz, A. Rajkiewicz, Z. Grzelak, F. Jakubczak ap.) týkající se analýzy dělnické třídy, inteligence, rolnictva, maloburžoazie. Zvláštní pozornost věnuje S. rozboru práce (J. Kwejt, E. Łukawer, A. Matejko, B. Gałęski), mikrostrukturám (rodina, domácnost) a výzkumům kultury (A. Kłosowska, K. Żygalski aj.). Na závěr se S. ptá: Cím je tedy charakterizována současnost? Podle jedné novou společenskou strukturou socialismu, podle jiných technickou civilizací a z ní pocházejícími důsledky. Sám se domnívá, že

budoucnost možná ukáže, že to jsou hlavní změny v mikrostrukturách a změny v mezilidských vztazích.

V. S.

Ziomek M. J., Wpływ zmian w strukturze demograficznej na bilans czasu pracy w gospodarce narodowej. Studia demograficzne, 1964, č. 6, s. 4–15

Vycházejí ze srovnání zaměstnanosti žen v r. 1955 a 1962 podle odvětví a zvláště podle průmyslových oborů, zjišťuje změny v důvodech pracovní absence u mužů a žen. U žen vzrostly absence z důvodů péče o nemocného v domácím ošetřování a z důvodů péče o děcko, u mužů u všech ostatních druhů absence. Ženy mají menší absenci z důvodu vlastní nemoci než muži. Na 100 pojištěných mužů připadlo ročně 77,0 onemocnění a 1070 dnů pracovní neschopnosti, na 100 žen jen 58,6 onemocnění a 726 dní absence. Absence je analyzována podle věku. Studie je doplněna sňatečností na vsi a v městě.

V. S.

Gruzon C., Planification économique et recherches sociologiques. Revue française de sociologie, 1964, č. 4, s. 435–436

G., hlavní ředitel INSEE (Institut national de la Statistique et des Etudes économiques), přednesl v Société française de Sociologie přednášku o hospodářském plánování a sociologických výzkumech. Do padesátých let se ekonomové obešli bez pomoci vědců jiných disciplín. Postupně se situace mění. Perspektivní plán musí zabezpečovat řada vědeckých disciplín ve vzájemné spolupráci. Na prvním místě stojí technologové, na druhém místě demografové, na třetím pracovníci v oblasti životní úrovně. Nyní přistupují sociologové. Diskuse se účastnili Aron, Dumazedier, Crozier, Chombart de Lauwe, Cepede.

V. S.

Floud, Jean & A. H. Halsey: The Sociology of Education. Curr. Sociol., 1958, Vol. 7, čís. 3, 165–233

Sociologie výchovy. Souborná studie o sociologii výchovy zaměřená především na rozvoj výzkumné problematiky v tomto odvětví

v západní Evropě a ve Spojených státech. Bibliografie, jež zahrnuje 762 utříděných anotací, je uspořádána takto: I. *Sociologie výchovy*: 1. — Definice a shrnující přehledy, kritiky a bibliografie (27); 2. — Učebnice (20). II. *Výchova a společnost*: 1. — Všeobecné vztahy (27); 2. — Historické a srovnávací studie (31). III. *Výchova a sociální struktura*: 1. — Demografie: a) sociální rozšíření výchovy (17), b) schopnost a příležitost (9), c) fertilita (11); 2. — Ekonomická situace: a) všeobecné vztahy (12), b) rozdělení pracovních příležitostí (15), c) nabídka a poptávka po pracovních silách (27), d) volba povolání (15); 3. — Sociální stratifikace: a) všeobecné, historické a srovnávací studie (22), b) výchova a sociálněekonomické postavení (34), c) učitelé na školách všeobecných, středních a odborných (51), d) učitelé na vysokých školách (22); 4. — Menšinové skupiny: a) černoši v USA (13), b) jiné menšiny (10), c) zahraniční studenti na univerzitě (15). IV. *Sociální aspekty výchovných možností*: 1. — Genetické meze výchovy (31); 2. — Sociální faktory ve výchovné činnosti: a) rodinné prostředí (15), b) sousedství (5), c) sociálněekonomické postavení (22), d) etnická příslušnost (7), e) všeobecné studie a miscellanea (15); 3. — Vytváření postojů výchovou (14). V. *Sociologie výchovných institucí*: 1. — Školy: a) ve vztahu ke společnosti a veřejnosti (19), b) přijímání žáků a jejich sociální složení (10), c) školy jako selektivní činitelé (23), d) školy jako sociální systémy (8), e) sociální psychologie třídy (22), f) úloha učitele (17), g) vedení a správa (31); 2. — university a ostatní vysoké školy: a) všeobecně (30), b) přijímání studentů a sociální složení (32), c) vysoká škola jako selektivní činitel (15), d) studentský život (32); 3. — Výchova dospělých: a) všeobecné, historické a srovnávací studie (20), b) sociální funkce výchovy dospělých (28), c) dosavadní vzdělání a motivace dalšího studia (11).

Middleton, Russell: A Reappraisal of Comte's Position in the Development of Sociology, Sociol. Soc. Res., 1960, Vol. 44, čís. 3, 178—184

Přehodnocení Comteova postavení ve vývoji sociologie. Vážnost A. Comtea mezi sociology je dnes spíše malá, a to především ze tří důvodů: 1. je mu připisováno autorství pouze několika málo jeho hlavních doktrín, jako např. zákona tří stadií, jež měly malý teoretický význam a vliv; 2. je pokládán za pouhého systematika idejí, ačkoliv právě jeho nejznámější a nejméně cenné ideje jsou zároveň nejméně původní; 3. Comteův nadnesený sloh a jeho nevědecké pojetí náboženství lidských odvracejí pozornost od jeho opravdových teoretických přínosů. Přehodnocením Comtea dojdeme k těmto závěrům o jeho skutečném významu: 1. Comte více než kterýkoliv jiný autor přispěl k vymezení hranic nových věd — sociologie a sociální psychologie; 2. Comteova metodologická pravidla — nikoliv jeho praktiky — se zakořenily v myšleních dnešních sociologů; 3. Comte byl průkop-

níkem ve funkční analýze společnosti, kterou chápal jako funkční systém vzájemně závislých částí spočívajících na dělbě práce. Na rozdíl od pozdějších funkcionalistů se Comte zabýval hlavně studiem sociální a kulturní změny. Comteův přímý vliv na další vývoj sociologie nebyl velký, ale jeho nepřímý vliv zprostředkovaný Durkheimem byl obrovský.

Taylor, Stanley: Social Factors and the Validation of Thought, Soc. Forces, 1962, Vol. 41, čís. 1, 76—82

Sociální faktory a zhodnocení myšlení. Diskuse o „úloze sociálních faktorů ve vědění“ rozlišující mezi klasickou teorií vědění a sociálními faktory ve vědění. Předchozí, tj. klasická teorie zahrnuje pojetí, které „vytrhuje subjekt vědění ze sociálního kontextu a přesto nicméně se snaží hodnotit vědění analýzou subjektu“, zatímco sociální faktory ve vědění znamenají, že subjekt poznává pouze v rámci institucionální struktury nebo jako člen třídy, kasty, věkové skupiny, politické strany, společnosti či jiného sociálního seskupení.“ Podána stručná historie sociálních faktorů ve vědění. Autoři tvrdí, že se lze dívat celkem čtyřmi způsoby na vztah mezi sociálními faktory a hodnocením vědění: 1. Pozitivistické hledisko, které předpokládá, že metody přírodních věd lze aplikovat na studium sociálních jevů tak, aby se dosáhlo objektivity; 2. Hledisko Mannheimovo, podle něhož existuje dělící čára mezi přírodními a sociálními vědami. Sociální vědy se zabývají poznáním vztahů a musí vytvořit svá vlastní rozlišovací měřítka objektivitu studiem „stylistických struktur“; 3. Názor vyjádřený, třebaže odlišným způsobem G. H. Meadem a E. Durkheimem, že veškeré vědění vzniká v sociálním procesu a jeho objektivita závisí na dynamice tohoto procesu; 4. Kombinace názorů Meada a Durkheima s Mannheimovým rozlišením mezi přírodními a sociálními vědami.

Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR

Letošní 2. číslo *Demografie* přináší na základě nových bilancí a odhadů údaje o třídním a sociálním složení obyvatelstva ČSSR a českých a slovenských krajů od posledního sčítání v r. 1961 ke konci let 1961, 1962, 1963 a 1964. Při celkovém vzrůstu počtu obyvatelstva o 2,63 % se zvýšil počet *dělnického* obyvatelstva o 5,98 % a počet obyvatelstva příslušného ke skupině tzv. *ostatních zaměstnanců* (v podstatě je to *inteligence*) o 7,51 %. Na Slovensku bylo tempo růstu obou sociálních skupin dvojnásobně rychle než v českých zemích. Koncem roku 1964 představovalo *dělnické* obyvatelstvo 58,1 % veškeré populace, obyvatelstvo příslušné k *ostatním zaměstnancům* tvořilo 29,2 % populace. Družstevních rolníků je s rodinnými příslušníky podle uvedeného odhadu 8,6 %, ostatních družstevníků 1,1 %, drobných rolníků 2,5 %, řemeslníků a

živnostníků 0,4 % a příslušníků svobodných povolání 0,1 %.

V. S.

Voprosy organizacii i metodiki konkretno-sociologičeskich issledovanij, red. G. Ašin aj., Moskva 1963

Sborník, předkládající výzkumné přístupy a zčásti i výsledky téměř všech předních sovětských sociologů a pracovníků. G. Štraks se zabývá vědoslovnými problémy, zejména z hlediska významu sociologických výzkumů pro rozvoj historického materialismu. Zdůrazňuje, že speciální společenské výzkumy nelze považovat za sociologické. Základní koncepční význam má stát G. Osipova, J. Kozyreva, V. Kolbanovského a M. Ajvazjana o úkolech a metodách konkrétních sociologických výzkumů. Ukazují jejich význam pro sociální regulaci nejrůznějších vztahů a činností (včetně všestranného rozvoje osobnosti, využití volného času atd.). Úvahy o technickém pokroku zjišťují jeho rozporný vliv na charakter práce. P. Maslov se značnou hloubkou analyzuje úlohu statistiky v sociologických výzkumech. G. Andrejevová rozebírá některé metody empirických výzkumů v soudobé buržoazní sociologii. Následuje řada statí, informujících o organizaci, metodách i výsledcích jednotlivých výzkumů. V. Jádov sděluje zkušenosti z metodicky dobře vybavené práce laboratoře sociologických výzkumů při leningradské universitě. Na rozdíl od Andrejevové posuzuje pozitivně možnosti sociometrických metod při výzkumech společenských vztahů v malých skupinách za socialismu. J. Ostapenko referuje o výzkumu složení účastníků hnutí za komunistickou práci na moskevských podnicích. G. Ašin o výzkumu tohoto hnutí v železniční dopravě, náš P. Machonin o výzkumu brigád socialistické práce na pražském závodě ČKD-Sokolovo. L. Kogan s R. Ivanovou rozebírají výsledky výzkumu účasti uralských dělníků na veřejně politickém životě. Článek Ašina přináší četné podněty i k výzkumům využití volného času, kterým jsou speciálně věnovány statí R. Lamkova (výzkumy v textilních závodech Furmanova) a Z. Stajkova (bulharské výzkumy). B. Grušin referuje o činnosti Institutu veřejného mínění při „Komsomolské pravdě“.

D. Sl.

Grušin B., Čikin V., Ispověď pokolenija, Moskva, Molodaja gvardija 1962

Kniha zpracovává 17446 odpovědí mladých lidí do 30 let na novinovou anketu, vyhlášenou v r. 1961 na téma *Co si myslíte o svém pokolení?* Jako tomu je u podobných anket vždy, ani zde nelze hovořit o reprezentativním vzorku; je nepochybně slabé zastoupení žen (pouze čtvrtina účastníků) a venkovské mládeže. Druhý nedostatek je zčásti překonáván porovnáváním profesionálních a teritoriálních kategorií, kdežto odlišnosti odpovědí mužů a žen uvažovány nejsou. S příslušnou rezervou lze považovat výsledky za spolehlivou kolektivní sebeanalýzu relativně aktivnější a převládající části sovětské mládeže. Přes 60 % účastníků spojovalo své ideály s dalším vzděláváním. 83,4 % vyjádřilo spokojenost se svým pokolením. Pořadí odpovědí na otevřenou otázku o silných rysech sovětské mládeže: vlastenectví (téměř třetina), morální kvality (mužnost, pravdivost, citlivý vztah k lidem aj. — 31 %), oddanost straně a ideám komunismu, touha po poznání (20,3 %), pracovitost (19,8 %) kolektivismus, aktivita a nadšení, úsilí o nové, mírumilovnost, internacionalismus. Na zvláštní zavřenou otázku odpovědělo 85,3 % účastníků, že považuje své pokolení za cílevědomé. Pouze 4,4 % uvedlo, že nemají cíl ve svém životě nebo o tom nepřemýšleli. 81,9 % je přesvědčeno, že svého cíle dosáhne. Pořadí nejčastějších odpovědí na otevřenou otázku, v čem spočívá vlastní životní cíl: přinášet užitek lidu a vlasti (33,5 %), stát se dobrým odborníkem (33,1 %), stát se všestranně rozvinutým člověkem (15,5 %). Ostatní odpovědi byly sporadické. 3101 účastníků nevidí, že by u sovětské mládeže byly rozšířeny záporné rysy. Ostatní odpovědi na příslušnou otevřenou otázku měly toto pořadí: požívání alkoholu (23,4 % se značným odstupem od ostatních), napodobování západní módy, nedostatky v citové výchovanosti v etickém i estetickém ohledu, nedostatky v kultuře chování, pasivita (8,5 %), nevážnost k práci, nesamostatnost. Zcela nepatrně byly uváděny religiozita (to považují autoři za neadekvátní) a nacionalismus. Tato anketa zahájila činnost Ústavu veřejného mínění při „Komsomolské pravdě“; po ní následovala řada dalších anket, knižně zatím nezpracovaných. Jak trávíte volný čas? S čím na Mars? (Kterých 15 exponátů z různých oblastí lidské práce a kultury, nejlépe charakterizujících úroveň zemské civilizace XX. století, navrhuje poslat Marfanům?) Obsluhuji vás dobře? (nedostatky ve službách) aj.

D. Sl.

Ze sociologické metodologie

Obecné otázky společenskovedních metod

Knihy

- Ackoff, R.: *Scientific Method: Optimizing Applied Research Decisions*. Za spolupráce kolektivu autorů. — New York, John Wiley and Sons 1962, 12, 464 s.
- Ando, A. — Fischer, F.M. — Simon, H.A.: *Essays on the Structure of Social Sciences Models*. — Cambridge, M.I.T. Press 1963, 4, 172 s.
- Brown, R.: *Explanation in Social Science*. — Chicago, Aldine 1963, 8, 198 s.
- The Concept and the Role of the Model in Mathematics and Natural and Social Sciences*. — Dordrecht-Holland 1961, 194 s.
- Cooley, W. — Lohnes, P.R.: *Multivariate Procedures for the Behavioral Sciences*. — London, Wiley 1962, 224 s.
- Duverger, M.: *Méthodes des sciences sociales*. — Paris 1961.
- Festinger, L. — Katz, D.: *Research Methods in the Behavioral Sciences*. — New York 1953.
- Foskett, D.: *Classification and Indexing in the Social Sciences*. — London, Butterworths 1963, 10, 190 s.
- Granger, G.G.: *Pensée formelle et sciences de l'homme*. Collection: Analyse et Raisons. — Paris, Aubier, Edit. Montaigne 1960, 226 s.
- Lastrucci, C.L.: *The Scientific Approach. Basic Principles of the Scientific Method*. — Cambridge, Mass., Schenkman Publ. Co. 1963, XI, 257 s.
- McEwen, W.P.: *The Problem of Social Scientific Knowledge*. — Totowa, N.J., Bedminster Press 1963, 29, 590 s.
- Metodologičeskije problemy nauki*. — Moskva, Nauka 1964, 350 s.
- Nieuwenhuijze, C.A.O van: *Society as Process: Essays in Social Sciences Method*. — The Hague, Mouton b. r., nestr.
- Štoff, V.A.: *Rol modelej v poznanii*. — Lenin-grad 1963.
- Tate, M.W. — Clelland, R.C.: *Nonparametric and Shortcut Statistics in the Social, Biological and Medical Sciences*. — Danville, Interstate Pronters 1957, 971 s.

Články

- Adorno, T.W.: *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1962, č. 2, s. 249–263.

- Baumert, G.: *Über quantitative und qualitative Verfahren in den Sozialwissenschaften*. — Dialectica 1962, roč. 16, č. 12, s. 143–154.
- Boudon, R.: *Le modèle des classes latentes*. — Revue française de sociologie 1962, vol. 3, č. 3, s. 259–289.
- Dahrendorf, R.: *Anmerkungen zur Diskussion der Referate von Karl R. Popper und Theodor W. Adorno*. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1962, č. 2, s. 264–270.
- Günther, G.: *Logische Voraussetzungen und philosophische Sprache in den Sozialwissenschaften*. — Soziale Welt 1962, vol. 12, č. 4, s. 289–304.
- Maslov, P.P.: *Matematičeskoje modelirovanije v sociologičeskich issledovanijach*. — Voprosy filosofii 1964, č. 5, s. 65–75.
- Metodologičeskije problemy jestestvoznania i obščestvennych nauk*. — Kommunist 1963, č. 16, s. 59–64.
- Popper, K.R.: *Die Logik der Sozialwissenschaften*. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1962, č. 2, s. 233–248.
- Rastogi, P.N.: *Positivism and the Methodology of Social Sciences*. — Indian Journal of Social Research 1963, vol. 4, č. 1, s. 86–71.
- Riška, A.: *Teória modelov a použitie logického aparátu*. — Otázky marxistickej filozofie 1964, č. 1, s. 56–65.
- Schleicher, H.: *Zur Erkenntnislogik des Messens*. — Archiv für Philosophie 1963, Bd. 12, č. 3/4, s. 304–327.
- Sokolewicz, W.: *Planowanie badań w dziedzinie nauk społecznych*. — Kultura i społeczeństwo 1963, sv. 7, č. 1, s. 122–131.
- Suvorov, L.N.: *Metodologičeskije problemy obščestvoznania — v centr vnimanija filozofskich nauk*. — Naučnyje doklady vyšej školy, filosofskije nauki 1964, č. 4, s. 3–9.

Metodologie sociologie — obecné otázky

Knihy

- Honigsheim, P.: *Über Objekt, Methode und wissenschaftliche Stellung der Soziologie*. — Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag 1961, 39 s.
- Popović, M.: *Metode sociološkog istraživanja*. Predavanja održana na Visokoj školi političkih nauk. 1963, 34 s.
- Society: Problems and Methods of Study*. Ed. by A.T. Welford, M. Argyle, D.V. Glass

and J.N. Morria. — Routledge and Kegan 1962, 586 s.
Zetterberg, H.L.: *On Theory and Verification in Sociology*. — Englewood Cliffs, Bedminster Press 1963. 84 s.

Články

Boudon, R.: *Quelques fonctions de la formalisation en sociologie*. — Archives européennes de sociologie 1963, sv. 4, č. 2, s. 191–220.
Dore, R.P.: *Function and Cause*. — American Sociological Review 1961, vol. 26, č. 6, s. 843–853.
Fallding, H.: *Functional Analysis in Sociology*. — American Sociological Review 1963, č. 1, s. 5–13.
Luhmann, N.: *Funktion und Kausalität*. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1962, č. 4, s. 617–645.
Ošavkov, Z.: *Metodologičeskí problémy na sociologičeskite izsledovanija*. — Sofija, Izvestija na Instituta po filosofii 1963, roč. 8, sv. 2, s. 35–72.
Szalai, S.: *Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszéri kérdéseire*. — Magyar Filozófiai Szemle 1962, č. 5, s. 663–692.
Tibbitts, H.G.: *Research in the Development in Sociology: A Pilot Study in Methodology*. — American Sociological Review 1962, č. 6, s. 892–901.
Selvin, H.C.: *L'enseignement des méthodes de la sociologie aux États-Unis d'Amérique*. — Revue internationale des sciences sociales 1963, sv. 15, č. 4, s. 635–656.

Obecné otázky metodologie sociologického výzkumu

Knihy

Burgess, E.W.: *Research Methods*. — In Georges Gurwitsch - Wilbert E. Moore: Twentieth Century Sociology. — New York 1945.
Culver, D.C.: *Methodology of Social Science Research*, 1936
Disman, M.: *Úvod do metod společenského výzkumu*. — Praha, SPN 1964. 191 s.
Goode, W. — Hatt, P.: *Methods in Social Research*. — London, McGraw-Hill 1952, 380 s.
Handbuch der empirischen Sozialforschung. Hrsgb. von René König unter Mitwirkung Heinz Maus. Bd. I. — Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag 1962, 649 s.
Jahoda, M. — Deutsch, M. — Cook, S.W.: *Research Methods in Social Relations*. 2 sv. — New York 1951.
Praktische Sozialforschung: I. Das Interview. Vyd. René König. 2. vyd. — Köln 1957. II. *Beobachtung und Experiment*. Vyd. René König — Köln 1956.
The Language of Social Research. Vyd. P.F. Lazarsfeld, M. Rosenberg. — Glencoe, Ill. 1955.
Lundberg, G.A.: *Social Research*. — New York 1929.
Naroll, R.: *Data Quality Control*. — New York, Free Press of Glencoe and Crowell-Collier Publishing Co. 1962, 198 s.
Szostkiewicz, S.: *Sociologický výzkum. Procedury a techniky*. — Bratislava, VPL 1964.

Články

Andrejeva, G.M.: *Metodologičeskaja rol teorii na raznyh etapah socialnogo issledovanija*. — Voprosy filosofii 1964, č. 7, s. 14–25.
Blalock, H.M. jr.: *Evaluating the Relative Importance of Variables*. — American Sociological Review 1961, vol. 26, č. 6, s. 866 to 874.
Blalock, H.M.: *Some Important Methodological Problems for Sociology*. — Sociology and Social Research 1963, sv. 47, č. 4, s. 398–407.
Braga, G.: *Moderne tecniche di ricerca*. — Sociologia religiosa 1958, č. 2, s. 13–18.
Goldstein, H.: *Criteria for Evaluating Research*. — Social Casework 1962, vol. 43, č. 9, s. 474–478.
Greenwood, E.: *Los metodos de investigacion empirica en sociologia*. — Revista mexicana de sociologia 1963, sv. 25, č. 2, s. 541–574.
Hiltner, S. — Rogers, W.: *General Considerations on Method in Research*. — Journal for the Scientific Study of Religion 1963, vol. 2, č. 2, s. 204–208.
König, R.: *Grundlagenprobleme der soziologischen Forschungsmethoden: Modelle, Kategorien, Theorien*. — Dialectica 1962, vol. 16, č. 2, 115–142.
Levada, Ju.A.: *Točnyje metody v socialnom issledovanii*. — Voprosy filosofii 1964, č. 9, s. 13–24.
Longabaugh, R.: *A Category System for Coding Interpersonal Behavior as Social Exchange*. — Sociometry 1963, vol. 26, č. 3, s. 319–344.
McEwen, W.J.: *Forms and Problems of Validation in Social Anthropology*. — Current Anthropology 1963, sv. 4, č. 2, s. 155–169.
Metzler, H.: *Methodologische Probleme marxistischer Gesellschaftsforschung*. — Zeitschrift für Philosophie 1962, č. 7, s. 846–860.
Nowak, S.: *Correlational, Definitional and Inferential Indicators in Social Research Theory*. — The Polish Sociological Bulletin 1963, č. 2, s. 31–46.
Rosenthal, R. — Persinger, G.W. — Vikan-Kline, L. — Fude, K.L.: *The Effect of Early Data Returns on Data Subsequently Obtained by Outcome-Biased Experimenters*. — Sociometry 1963, sv. 26, č. 4, s. 487–498.
Saksena, R.N.: *Inter-Disciplinary Approach in Social Research*. — Indian Sociologist 1959, sv. 1, č. 1, s. 43–47.

Srovnávací metoda

Knihy

Evans-Pritchard, E.E.: *The Comparative Method in Social Anthropology*. — London, The Athlone Press, Hobbouse Memorial Trust Lecture No 33, 1963, 30 s.

Články

Slejška, D.: *Vývojově srovnávací metoda při sociologickém průzkumu*. — Filosofický časopis 1963, č. 2, s. 203–221.
Suchman, E.A.: *The Comparative Method in*

Social Research. — Rural Sociology 1964, č. 2, s. 123–137.

Kauzální analýza

Články

Blalock, H.M.: *Four-Variable Causal Models and Partial Correlations.* — The American Journal of Sociology 1962, vol. 68, September, s. 182–194.

Blalock, H.M.: *Further Observations on Asymmetric Causal Models.* — American Sociological Review 1962, č. 4, s. 542–545.

Blalock, H.M.: *Making Causal Inferences for Unmeasured Variables from Correlations among Indicators.* — American Journal of Sociology 1963, vol. 69, č. 1, s. 53–62.

Polk, K.: *A Note on Asymmetric Causal Models.* — American Sociological Review 1962, č. 4, s. 539–542.

Robinson, W.S.: *Asymmetric Causal Models: Comments on Polk and Blalock.* — American Sociological Review 1962, č. 4, s. 545–548.

Sociometrie

Knihy

Bastin, G.: *Les techniques sociometriques.* — Paris, Press. Universitaires de France 1961, 184 s.

Evans, K.M.: *Sociometry and Education.* — London, Routledge and Kegan Paul 1962, 7, 149 s.

Rainio, K.: *A Stochastic Theory of Social Contacts: A Laboratory Study and an Application to Sociometry.* Transactions of the Westernmark Society, vol. 8. — Copenhagen, Munksgard 1962, 103 s.

Články

Nosanchuk, T.A.: *A Comparison of Several Sociometric Partitioning Techniques.* — Sociometry 1963, roč. 26, č. 1, s. 112–124.

Petrusek, M.: *Sociometrické techniky a marxistická teorie společnosti.* — Otázky marxistické filozofie 1963, č. 6, s. 485–495.

Schmidt, E.: *Die graphische Soziometrie.* — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1962, vol. 14, č. 1, s. 198–210.

Winsborough, H.H. — Quarantelli, E.L. — Yutzy, D.: *The Similarity of Connected Observations.* — American Sociological Review 1963, vol. 28, č. 6, s. 977–983.

Matematické metody

Knihy

Horst, P.: *Matrix Algebra for Social Scientists.* — New York/Chicago/San Francisco/Toronto/London, Holt, Rinehart and Wiston 1963, XXI, 517 s.

Zeisel, H.: *Say it with Figures.* — New York 1950. 3. vyd.

Články

Capecchi, V.: *Lo "Scaling" come misura degli atteggiamenti.* — Quaderni di sociologia 1962, sv. 11, č. 2, s. 165–201.

Goodman, L.A.: *Mathematical Methods for the Study of Systems of Groups.* — American Journal of Sociology 1964, vol. LXX, č. 2, s. 170–192.

Inebel, H.J.: *Zur Verwendung mathematischer Methoden in der Sozialforschung.* — Soziale Welt 1963, vol. 13, č. 2, s. 169–171.

Pawlowski, T.: *Wskaźniki metryczne i skale w socjologii.* — Studia socjologiczne 1963, č. 2, s. 147–162.

Pierce, A. — Vorys, K. von: *The Concept of Functional Relationship of Mutually Interdependent Variables: A Comment on Mathematical Models in Social Sciences.* — Social Science 1962, vol. 37, č. 2, 78–84.

Rapoport, A.: *Zastosowanie metod matematycznych w naukach behawioralnych.* — Studia socjologiczne 1963, č. 2, s. 125–146.

Somers, R.H.: *A New Asymmetric Measure of Association for Ordinal Variables.* — American Sociological Review 1962, č. 6, s. 799–812.

Steiner, O.: *Bemerkungen zur Verwendung mathematischer Methoden in der Sozialforschung.* — Soziale Welt 1962, vol. 13, č. 2, s. 166–168.

Thompson, J.W.: *Bi-Polar and Unidirectional Scales.* — The British Journal of Psychology 1963, vol. 54, s. 15–24.

Wünsteck, K.D.: *Zur philosophischen Verallgemeinerung und Bestimmung des Modellbegriffs.* — Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1963, č. 12, s. 1504–1523.

Počítače

Knihy

Computer Applications in the Behavioral Sciences. Vyd. H. Barko. — Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1962. 633 s.

Pelz, D.C. — Andrews, F.M.: *The SRC Computer Program for Multivariate Analysis: Some Uses and Limitations.* — Ann Arbor, Mich., Institut for Soc. Res. 1961, 46 s.

Články

Ascher, M. — Ascher, R.: *Chronological Ordering by Computer.* — American Anthropologist 1963, vol. 65, č. 5, s. 1045–1052.

Gullahorn, J.T. — Gullahorn, J.E.: *A Computer Model of Elementary Social Behavior.* — Behavioral Science 1963, sv. 8, č. 4, s. 354–362.

Marks, E.S.: *You can do it on a Computer but should you?* — Public Opinion Quarterly 1963, sv. 27, č. 3, s. 481–485.

Statistická procedura

Knihy

Anderson, T.W.: *An Introduction to Multivariate Statistical Analysis.* — London, John Wiley 1958, 374 s.

Brownlee, K.O.: *Statistical Theory and Methodology in Science and Engineering.* — London, Wiley 1960. 750 s.

Cohen, L.: *Statistical Methods for Social Scientists,* 1954

Fisher, R.A.: *Statistical Methods for Research Workers*, 1950

Flaskämper, P.: *Bevölkerungsstatistik*. — Hamburg, Meiner-Verlag 1962, 16, 496 s.

Hagood, M.J.: *Statistics for Sociologists*. — New York 1941.

Kendall, M. — Stuart, A.: *The Advanced Theory of Statistics*. Vol. 2: *Statistical Inference and Statistical Relationship*. — London, Griffin 1961, 680 s.

Lorenz, Ch.: *Forschungslehre der Sozialstatistik*. — Berlin 1951.

Peatman, J.G.: *Introduction to Applied Statistics*. — New York, Evanston/London, Harper and Row b. r., 458 s.

Pepe, P. — Tisserand-Perrier, P.: *Méthodes statistiques dans les sciences humaines*. — Paris, Masson 1962, 363 s.

Stouffer, S.: *Social Research to Test Ideas: Selected Works*. — New York 1962, XXXI + 314 s.

Waschkau, H.: *Die statistische Untersuchung von Zusammenhängen zwischen gesellschaftlichen Erscheinungen*. — Berlin, Ost 1962, 206 s.

Winer, B.J.: *Statistical Principles in Experimental Design*. — New York, McGraw-Hill Book Co. 1962, 10, 672 s.

Články

Birnbaum, A.: *On the Foundations of Statistical Inference*. — Journal of American Statistical Association 1962, vol. 57, June, s. 269–305.

Bross, I.: *Linguistic Analysis of a Statistical Controversy*. — American Statistician 1963, vol. 17, č. 1, s. 18–21.

Edgington, E.: *Joint Analysis of Differences in Central Tendency and Variability*. — American Statistician 1962, vol. 17, č. 1, s. 28–30.

Fischer, F.: *On the Cost of Approximate Specification in Simultaneous Equation Estimation*. — Essays on the Structure of Social Science Models, s. 32–63; *Econometrica* 1961, vol. 29, č. 2, s. 139–170.

Gabriel, K.R.: *Analysis of Variance of Proportions with Unequal Frequencies*. — Journal of the Statistical Association 1963, vol. 58, č. 304, s. 1133–1157.

Gibbons, J.D.: *Effect of Non-Normality on the Power Function of the Sign Test*. — Journal of the American Statistical Association 1964, vol. 59, č. 305, s. 142–159.

Glick, P.: *The 1960 Census as a Source for Social Research*. — American Sociological Review 1962, č. 4, s. 581–585.

Hickman, J.C.: *Preliminary Regional Forecasts for the Outcome of an Estimation Problem*. — Journal of the American Statistical Association 1963, vol. 58, č. 304, s. 1104–1112.

Jachot, O.O.: *Sociologičeskiye issledovanija i nekotoryje teoretičeskiye voprosy statistiki*. — Voprosy filosofii 1963, č. 5, s. 54–66.

Lamser, V.: *Společenský výzkum a statistika*. — Filosofický časopis 1963, č. 6, s. 779–797.

Mănescu, M.: *Statistics and Sociology*. — *L'homme et la société contemporaine*, Édi-

tions de l'Académie de la République populaire Roumaine 1963, s. 315–337.

Nowak, S.: *Correlational Approach to the Control of Meaning of Attitudinal Variables in Cross-Cultural Surveys*. — Polish Sociological Bulletin 1962, vol. 5–6, July–December, s. 15–27.

Somers, R.: *A Similarity between Goodman and Kruskal's Tau, with a Partial Interpretation of the Latter*. — Journal of the American Statistical Association 1962, vol. 57, č. 300, s. 804–812.

Výběrové zjišťování

Knihy

Cochran, W.G.: *Sampling techniques*. — New York, John Wiley & Sons, Inc. 1963, 11, 419 s.

Hansen, M.H. — Hurwitz, W.N. — Madow, W.G.: *Sample Survey Methods and Theory*. 2 díly. — New York 1953.

Rydberg, S.: *Bias in Prediction. On Correction Methods*. — Stockholm, Almqvist & Wiksell 1963, 248 s.

Články

Beightler, C.S. — Mitten, L.G.: *Design of an Optimal Sequence of Interrelated Sampling Plans*. — Journal of the American Statistical Association 1964, vol. 59, č. 305, s. 96–104.

Ellison, B.E.: *Two Theorems for Inferences about the Normal Distribution with Applications in Acceptance Sampling*. — Journal of the American Statistical Association 1964, vol. 59, č. 305, s. 89–104.

Freeman, D. — Weiss, L.: *Sampling Plans which Approximately Minimize the Maximum Expected Sample Size*. — Journal of the American Statistical Association 1964, vol. 59, č. 305, s. 67–88.

Graybill, F.A. — Connell, T.L.: *Sample Size Required to Estimate the Ratio of Variance with Bounded Relative Error*. — Journal of the American Statistical Association 1963, vol. 58, č. 304, s. 1044–1047.

Experimentální procedura

Knihy

Greenwood, E.: *Experimental Sociology*. — New York 1945.

Články

The Effect of Early Data Returns on Data Subsequently Obtained by Outcome-Biased Experimenters. — Sociometry 1963, vol. 26, č. 4, s. 487–498.

Procedura typologická

Články

Brams, L.: *Sur les conditions d'une typologie constructive*. — Cahiers d'Etude de l'Automatisme et des Sociétés industrielles 1963, č. 5, s. 219–232.

Knihy

- Backstrom, Ch.H. — Hursh, G.D.: *Survey Research*. — Evanston, Ill., Northwestern University Press 1963, XIX, 192 s.
 Basu, M.N.: *Field Methods in Anthropology and Other Social Sciences*. — Calcutta, Bookland Private 1961, 108 s.
 Hyman, H.H.: *Survey Design and Analysis*. — Glencoe, Ill. 1955.
 Young, P.V.: *Scientific Social Surveys and Research*. — New York 1956. 3. vyd.

Články

- Murgescu, C.: *Field Research Work as Conducted by the Economic Research Institute of the Academy of the Rumanian People's Republic*. — The Rumanian Journal of Sociology I., Bucurest, Publishing House of the Academy of the Rumanian People's Republic, b. d., s. 239–247.
 Roth, J.: *Zelditch, "Some Methodological Problems of Field Studies"*. — The American Journal of Sociology 1962, vol. 68, September, s. 249.
 Scott, W.R.: *Field Work in a Formal Organization*. — Human Organization 1963, vol. 22, č. 2, s. 162–168.
 Zelditch, M.: *Some Methodological Problems of Field Studies*. — The American Journal of Sociology 1962, vol. 67, s. 566–576.

Sociologické techniky

Pozorování

Články

- Babchuk, N.: *Participation and Observation in the Field Situation*. — Human Organization 1962, vol. 21, č. 3, s. 225–228.
 Bruyn, S.: *The Methodology of Participant Observation*. — Human Organization 1963, vol. 22, č. 3, s. 224–235.
 Frankenberg, R.: *Participant Observers*. — New Society 1963, vol. 1, č. 23, s. 22–23.
 Katriak, M.: *Metóda vedeckého pozorovania v sociologickom výskume*. — Otázky marxistickej filozofie 1963, č. 4, s. 303–312.

Dotazník

Knihy

- Noelle, E.: *Umfragen in der Massengesellschaft. Einführung in die Methoden der Demoskopie*. — Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1963, 332 s.
 Noelle, E.: *Über den methodischen Fortschritt in der Umfrageforschung*. — Allensbach und Bonn, Verlag für Demoskopie 1962, 70 s.

Články

- Noelle-Neumann, E.: *Über den methodischen Fortschritt in der Umfrageforschung*. — Dialectica 1962, vol. 16, č. 4, s. 307–328.

Interview

Knihy

- Kahn, R.L. — Cannell, Ch. F.: *The Dynamics of Interviewing*. — New York 1957.
 Lazarsfeld, P.: *The Art of Asking Why in National Marketing Review*, Vol. 1, 1935.
 Oldfield, R.C.: *The Psychology of the Interview*, 2. ed. — London 1943.
 Payne, S.L.: *The Art of Asking Questions*. — Princeton Univ. Press 1951.
 Sidney, E. — Brown, M.: *The Skills of Interviewing*. — Tavistock Publications 1961.
 Young, P.V.: *Interviewing in Social Work. A Sociological Analysis*. — New York 1935.

Články

- Cannell, Ch. — Fowler, F.: *Comparison of a Self-Enumerative Procedure and a Personal Interview: A Validity Study*. — Public Opinion Quarterly 1963, vol. 27, č. 2, s. 250–264.
 Carter, R.E. — Troidahl, V.Ch. — Schuneman, R.S.: *Interviewer Bias in Selecting Households*. — Journal of Marketing 1963, vol. 27, č. 2, s. 27–34.
 Coombs, L. — Freedman, R.: *Use of Telephone Interview in a Longitudinal Fertility Study*. — Public Opinion Quarterly 1964, vol. 28, č. 1, s. 112–117.
 Deschin, C.: *Some Further Applications and Suggested Principles*. — Social Work 1963, vol. 8, č. 2, s. 14–18.
 Dommermuth, W.P. — Cateora, P.R.: *Can Refusals by Respondents be Decreased?* — Journal of Marketing 1963, vol. 27, č. 3, s. 74–75.
 Ellenbogen, B.L. — Danley, R.A.: *Comparability of Responses to a Socially Concordant Question: "Opened" and "Closed"*. — Journal of Health and Human Behavior 1962, vol. 3, č. 2, s. 136–140.
 Fellin, P.: *The Standardized Interview in Social Work Research*. — Social Casework 1963, vol. 44, č. 2, s. 81–85.
 Goldman, A.: *The Group Depth Interview*. — Journal of Marketing 1962, vol. 26, č. 2, s. 61–68.
 Moos, R.: *The Retention and Generalization of Operant Conditioning Effects in an Interview Situation*. — Journal of Abnormal and Social Psychology 1963, vol. 66, č. 1, s. 52–58.
 O'Dell, W.: *Personal Interviews or Mail Panels?* — Journal of Marketing 1962, vol. 26, č. 4, s. 34–39.
 Pfouts, J. — Rader, G.: *The Influence of Interviewer Characteristic on the Initial Interview*. — Social Casework 1962, vol. 43, č. 10, s. 548–552.
 Skelton, V.C.: *Patterns behind "Income Refusals"*. — Journal of Marketing 1963, vol. 27, č. 3, s. 38–41.
 Wells, W. — Dames, J.: *Hidden Errors in Survey Data*. — Journal of Marketing 1962, vol. 26, č. 4, s. 50–54.
 Wilkie, Ch.: *A Study of Distortions in Recording Interviews*. — Social Work 1963, vol. 8, č. 3, s. 31–36.

Anketa

Knihy

Chevry, G.R.: *Pratique des enquêtes statistiques*. — Paris, Presses Universitaires de France 1962, 310 s.

Články

Bauer, R.K. — Meissner, F.: *Structures of Mail Questionnaires: Test of Alternatives*. — Public Opinion Quarterly 1963, vol. 27, č. 2, s. 307–311.

Boek, W.E. — Lade, J.H.: *A Test of the Usefulness of the Post-Card Technique in a Mail Questionnaire Study*. — Public Opinion Quarterly 1963, vol. 27, č. 2, s. 303–306.

Flament, C.: *Modèle à caractéristiques non-monotones dans l'étude d'un questionnaire*. — Revue française de sociologie 1963, roč. 4, březen, červen, s. 172–194.

Lehman, E.: *Tests of Significance and Partial Returns to Mail Questionnaires*. — Rural Sociology 1963, vol. 28, č. 3, s. 284–289.

Patchen, M.: *Alternative Questionnaire Approaches to the Measurement of Influence in Organizations*. — American Journal of Sociology 1963, vol. 69, č. 1, s. 41–52.

Weckesser, E.: *Die schriftliche Befragung in der konkret-soziologischen Forschung*. — Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1964, č. 1, s. 80–88.

Wiśniewski, W.: *Wpływ sposobu stawiania pytań w ankiecie na rodzaj odpowiedzi*. — Studia socjologiczne 1963, č. 4, s. 57–71.

Rozbor osobních dokladů

Články

Jakubczak, F.: *O dokumentach pamiętnikarskich jako materiale Źródłowym dla socjologii*. — Przegląd socjologiczny 1963, tom XVII/2, s. 68–90.

Indexování

Články

Mokrzycki, E.: *Procedura doboru wskaźników a postulat empiryczności terminów przyrodniczych*. — Studia socjologiczne 1963, č. 2, s. 163–182.

Pawlowski, T.: *Wskaźniki metryczne i skale w socjologii*. — Studia socjologiczne 1963, č. 2, s. 147–162.

Pawlowski, T.: *Wskaźniki w naukach społecznych*. — Przegląd socjologiczny 1963, tom XVII/2, s. 43–67.

Wärneryd, B.: *Some Aspects of Index Formation*. — Acta Sociologica 1963, vol. 7, č. 1, s. 19–33.

Rozbor metodiky a zkušeností z konkrétních společenských výzkumů

Knihy

Cantril, H.: *Gauging Public Opinion*. — Princeton 1944.

Petitcolas, J.: *Guide pour l'étude du milieu local...* — Cannes, Edition de l'Ecole moderne 1964, 24 s.

White, H.C.: *An Anatomy of Kinship: Mathematical Models for Structures of Cumulated Roles*. — Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall 1963, 180 s.

Články

Blenkner, M.: *Control Groups and the "Placebo Effect" in Evaluative Research*. — Social Work 1962, vol. 7, č. 1, s. 52–66.

Boudon, R.: *Propriétés individuelles et propriétés collectives: Un problème d'analyse écologique*. — Revue française de sociologie 1963, vol. 4, č. 3, s. 275–299.

French, K.S.: *Research Interviewers in a Medical Setting*. — Human Organization 1962, vol. 21, č. 3, s. 219–224.

Friedrich, W.: *Die Befragungsmethode — ein notwendiges Arbeitsmittel der marxistischen Jugendforschung*. — Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1963, č. 10, s. 1230–1247.

Geismar, L.L. — Sorte, M.: *Research Interviewing with Low-Income Families*. — Social Work 1963, vol. 8, č. 2, s. 10–13.

Hamovitch, M.B.: *Research Interviewing in Terminal Illness*. — Social Work 1963, vol. 8, č. 2, s. 4–9.

Herbst, P.G.: *Organizational Commitment: A Decision Process Model*. — Acta Sociologica 1963, vol. 7, č. 1, s. 34–49.

Hickman, J.M.: *Dimensions of a Complex Concept: A Method Exemplified*. — Human Organization 1962, vol. 21, č. 3, s. 214–218.

Jančovičová, J. — Roško, R.: *Významné podujatie slovenských sociológov*. — Otázky marxistickej filozofie 1964, č. 1, s. 85–91.

Jelinek, J.: *K využití metod sociologického výzkumu při zkoumání komunistické výchovy vojáků*. — Přehled vědecké a pedagogické práce katedry marxismu-leninismu 1963, č. 5, s. 106–107.

Mănescu, M.: *Theory of Mechanical Sampling and Its Application in Sociological Research of the Population's Living Standards*. — The Rumanian Journal of Sociology I, Bucurest, Publishing House of the Academy of the Rumanian People's Republic, b. r., s. 79–91.

Patchen, M.: *Alternative Questionnaire Approaches to the Measurement of Influence in Organizations*. — American Journal of Sociology 1963, vol. 69, č. 1, s. 41–52.

Slocum, W.L.: *The Influence of Community Variations in Family Culture on Guttman-Type Scales*. — Rural Sociology 1963, vol. 28, č. 4, s. 408–413.

Tannenbaum, A.S. — Bachman, J.G.: *Structural versus Individual Effects*. — The American Journal of Sociology 1964, vol. LXIX, č. 6, s. 585–595.

Validating a Mental Health Scale. — American Sociological Review 1963, č. 1, s. 103–116.

Yasuda, S.: *A Methodological Inquiry into Social Mobility*. — American Sociological Review 1964, vol. 29, č. 1, s. 16–23.

J. Brůha
J. Vitoušová

M. Katriak, Notes on a Logical Model of Marxist Sociological Research

The author characterizes scientific research as a complicated, purposeful, analytico-synthetic intellectual activity based on practice and reverting to it, and markedly characterized by a systematic organized study of objects of reality by means of precisely defined methodological means and procedures. The process of scientific research includes, on the one hand, the comprehension of phenomena as the outer aspect of objective reality, and, on the other hand, the understanding of the nature, causes and laws governing these phenomena. The main purpose of this research is to obtain a *system* of scientific facts which truly and completely reflect the fundamental characteristics and correlations of the respective number of units or complexes of phenomena.

In the course of research the author discerns the following fundamental operations: 1. Determination and definition of the scientific problem or the phenomenon to be investigated, 2. Preliminary empirico-theoretical analysis of the investigated problem or the phenomenon and formulation of a working hypothesis, 3. Development of a research scheme or methods of research, their general evaluation and practical verification in the course of preliminary research, 4. Solution of the organizational aspects of the research programme, 5. Systematic study of the phenomenon or problem by means of special research methods or securing of objective empiric material, 6. Study, evaluation, classification, description, comparison, and a theoretical analysis of facts and discovery of the causes and laws or explanation of the problem or the phenomenon under consideration, 7. Formulation of the research conclusions in the form of scientific facts, 8. Verification of the validity of scientific knowledge in social practice and their practical application.

The author considers sociological research to be a heuristic component of sociology as an empirico-theoretical scientific discipline. He states the following specific characteristics of concrete sociological research: a) particular conception of the object of research which includes social phenomena in their complexity; b) specialization in the study of phenomena of contemporary social life which are investigated in the process of their development particularly by means of

the application of the historico-comparative method, c) relatively wide applicability of the results of sociological research in practical social guidance performance, d) operative versatility, e) collective of research in the majority of cases.

In conclusion, the author deals with general problems of concrete sociological research by way of examples.

Václav Lamser, Gnoseological Problems of Sociological Research

Sociological research is a cognitive process which has gnoseological, logical and socio-psychological aspects. This article deals with gnoseological problems, particularly with the so-called weak points of sociological research.

Research is based on a certain system of knowledge. This system opens, the problem is defined and the research problem is determined. The results of research are to be incorporated into the system of knowledge, changing it to a certain extent, and thus imposing the problem of the systemization of knowledge.

The actual research process has several phases. Its focal point is observation which divides the whole process into a preparatory phase, observation, the processing of data secured and the systemization of knowledge thus obtained.

The preparatory phase includes the following main gnoseological categories: quantitative and qualitative representations, contingency or intentionality of selection, and choice of procedure.

The observation of social phenomena and processes is a certain social situation and in the simplest case an interaction. Its main gnoseological categories are validity, reliability and equivalence. Various errors of observation may occur between the phenomenon and the observer (in the course of direct or indirect observation) as well as between the observer and the record of observation.

An important place in the research process is occupied by quantification. Part of this thought-process is the formation of the operative definitions of investigated characteristics in the form of symbols or indirect indices. Exactness has its quantitative and qualitative aspects.

Important in the treatment of data is a description, representing an essential inter-

mediate link which, in a condensed form, yields comprehensive information on the field of research and phenomena occurring in it. Based on this description are several phases of analysis. Sociological research endeavours — sometimes with great difficulty — to achieve causal and dialectic analyses.

Karel Mácha. **Subject of the Science of Human Relations** (A Theoretical Project)

1. The task of the science of human relations is to grasp those relations among people which have not been dealt with by other social sciences. In the first place two spheres of human relations must be distinguished, namely, social relations (non-human, neutral from the viewpoint of their human contents) and human relations. This difference is hypothetically motivated by the presumption that the majority of defects of the present-day relations among people is the result of differentiation of human relations (i.e. relations which arise and continue naturally) from social relations (created by institutional needs, maintained institutionally and falling into oblivion together with the disappearance of the respective institution). In this respect the science of human relations is formulated as a model, being represented in the given situation as a *theory of human relations*.

2. The subject of the science of human relations is consequently the result of a generally negative definition: it includes the sphere covered insufficiently by other social sciences. The independence of its subject is due to the non-independence of other sciences in the same field of scientific considerations. In this respect, however, it is necessary to consider the subject of the science of human relations in coincidence with the positive contents of this science, namely, with the needs of the rediscovery of man who, due to badly conceived sociologization, began to become, for other social sciences, a combination of social relations.

3. An independent science of human relations cannot be an isolated science. On the contrary, it can represent only a generalizing discipline built up in close cooperation with modern social sciences. Particularly its cooperation with sociology, cultural anthropology, social psychology, socio-technical theories, social medicine, and the social theory of architecture comes to the fore. This consideration is based on practical cooperation of scientists of the afore-mentioned branches on the problem of "The influence of working process on the modelling of human relations".

4. The consideration of the subject of the science of human relations is actually connected with the present development of sociology in Czechoslovakia, simultaneously representing an attempt to achieve a more profound formulation of one of the possible branches of the future science on human society. In this connection it is necessary to take into consideration the relation of sociology to historical materialism, this relation having always played a role of eminent im-

portance in all discussions held hitherto on the subject of a general social science. Alternatively, this consideration can be based on the following possible assumptions:

a) Sociology has its own subject if we consider it a general discipline (in the theoretical and methodological respects) dealing with social relations.

b) Sociology has not its own subject if we consider a general social philosophy (in the given case historical materialism) as a discipline superior to it.

c) Sociology has and has not its own subject if we recognize simultaneously historical materialism and philosophy as equivalent general disciplines.

The conception of the subject of sociology depends on the choice of one of the possible alternatives, terminological problems being problems of a second order only.

5. With regard to philosophy only one fundamental problem is of importance in the given connection, namely, the relation between general philosophy and intermediated philosophy (the problem of the world within Man, macrocosmos in microcosmos), i.e. the problem of differentiated philosophy, the philosophical expression of the various dimensions of human relations. "Philosophy as such", i.e. philosophy non-differentiated, is too general to make general concreteness always concrete generality (though the latter should be a logical consequence of the former). The problem of the relations of philosophy to the problem of human relations is, to a certain extent, a contradiction in itself, the plane of philosophy is *the only one* in which the problem of the inner discrepancy between Man and the world can be solved; however, it cannot be *only* philosophy. In this respect the science of human relations is based, on the one hand, on its differentiation from both the purely phenomenological method and, on the other hand, from naively realistic simplifications seeking immediate connections between the economy and the inner life of the subject.

6. The project of the science of human relations is thus an attempt to form a future possible synthesis of the notions about Man which exists today, scattered into a number of sciences due to their unsystematic specialization. It is an attempt to attain an overall picture of Man as a problem for a scientist in the sphere of social life.

Miroslav Jodl, **Some Problems of Ideological Motion in the Federal Republic of Germany after the Second World War**

This article is not meant to give exhaustive information on the given problem. An investigation of the ideological and value motion of any society in a certain period of time is always a very difficult, serious and responsible problem which cannot be solved without several years' work by a whole team of workers. Such work is, however, most necessary, and the present article should represent a preliminary contribution to the problem.

It is not the author's intention to give a detailed or even brief survey of the theories of outstanding sociologists and social philosophers in the Federal Republic of Germany since the end of the Second World War. He rather endeavours to trace some trends characteristic of the ideological motion which shun the walls of an academic study: *sociologia magna* is not always *sociologia viva*. For this reason the reader encounters thinkers of different orders.

Similarly, it is not the intention of the author to give the impression that all the statements and conceptions of the quoted personalities are of an ideological character only. The cognitive contribution of some of these statements and conceptions is beyond discussion. However, sociology being a social science, it cannot do without certain ideological optics and ideological preferences, particularly in cases where it states general opinions, so that it can be investigated from the viewpoint of these optics and preferences.

The article begins with a brief survey of the state prevailing after the Second World War. It was a state of ideological devastation characterized by several marked types of ideological attitudes, such as disintegration of the given social and ideological relations resulting in radical individualism, resistance against *any* ideology, an inclination towards religious values (as a certain solution of ideological devastation) and the problem of the reckoning (Schuldfrage). The period of ideological recriminations was replaced by an ideological discussion which was led on two fundamental levels: the level of criticism of West-German contemporaneity in the sphere of conscience, and the level of seeking a new positive model.

The "critical" level deals chiefly with the growth of the consumptive way of life, the "positive" level manifests itself chiefly in various conceptions of the "Abendland" which form an important, though not the only component of the new "German ideology".

In the fifties it was the problem of the elite that became the centre of attention. The theory of the elite has become (according to Leo Kofler) "a philosophy which is fashionable at present". This interest is characteristic because the development of mass society gives rise to the acute problem of functional political control and management. In addition, in Germany the necessity of the solution of this problem is fostered by painful histor-

ical experience, the insufficiency of German democratic traditions and the position of West Germany as a "border state" in the immediate vicinity of the socialist world.

Of the number of thematic trends of the interests in the problem of the elite the following are mentioned in this article: Elite and Democracy. What Kind of Democracy? What is Democracy? Elite and the Masses. What are the Masses? Mass Society. Elite and Accomplishment.

The article further includes an evaluation of some texts by Stammer, Ehrenstein, Rack and Dreitzel, Dreitzel's conception being considered the most modern West-German attempt to solve the given problem. It is, however, criticized because of its metasociological and ideological extrapolations.

J. Kohout, *Sociology as a Vocation*

In his introduction, the author points out the dependence of professiographic considerations about sociology on the limitations of the subject of sociology, as now discussed all over the world. Practical requirements of social development, however, necessitate the training of sociological experts. Empirical research, e.g. by the Heidelberg University, defines three principal fields for graduates of sociological studies: scientific research and pedagogical work, the field of economics, the field of social control in the widest sense of the word (analysis of the social structure, political relations, means of communication, study of public opinion).

The author confronts these conclusions with some experiences gained in the socialist countries and draws theoretical conclusions on accordance and differences in professiographic considerations about sociology in different social systems. In particular, he emphasizes the need of applying qualitative viewpoints in the training of sociological specialists in socialist countries; on the other hand, he points out the importance of supplementing the qualification of other professions — especially of leading economic workers — by fundamental knowledge of sociology and psychology. In conclusion, the author deals in more detail with the task of industrial sociologists in socialist economy and points out the significance of a wide international discussion on the profession of the sociologist in the socialist society.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihtisk, n. p., provoz 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ. 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8.—, předplatné na celý rok Kčs 48.—, US \$ 6,60, £ 2,7,0. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v lednu 1965. Číslo vyšlo v dubnu 1965.

A — 11*51200

© Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.